Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України

НАУКОВІ ПРАЦІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

— Том 4 —

До 70-річчя від дня народження професора Анатолія Григоровича ФІЛІНЮКА

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 069:94(477.43-21)(063)
ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)
Н16

Друкується згідно рішення науково-методичної ради Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, протокол №8 від 19.06.2023 р.

Рецензенти:

Безаров О. Т., доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії імені проф. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»

Редакційна колегія:

Карпова Т. М., в.о. директора Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (голова);

Ващук Д. П., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України;

Калуцький С. С., завідувач наукового відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, кандидат історичних наук;

Комарніцький О. Б., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (відп. ред.);

Смірнова С. Д., молодший науковий співробітник сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар).

Н16 **Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника:** зб. наук. пр. / [редкол.: Т. М. Карпова (гол.) та ін.]. Т. 4: До 70-річчя від дня народження професора Анатолія Григоровича Філінюка. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. 578 с.

ISBN 978-617-7773-48-0

До четвертого тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника» увійшли матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (18 травня 2023 р.), присвяченої 70-річчю від дня народження академіка НАНВО України, доктора історичних наук, професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Філінюка Анатолія Григоровича.

УДК 069:94(477.43-21)(063)
ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

ISBN 978-617-7773-48-0

© Автори статей, 2023

У К-ПНУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА ВІДБУЛАСЯ КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИУРОЧЕНА АКАДЕМІКУ АНАТОЛІЮ ФІЛІНЮКУ

18 травня у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка відбулася ІІІ Всеукраїнська науково-практична конференція «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.», присвячена 70-річчю від дня народження академіка НАНВО України, доктора історичних наук, професора, багаторічного проректора, завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Філінюка Анатолія Григоровича. Учасниками форуму були 97 науковців з різних міст України – Києва, Дніпра, Одеси, Житомира, Полтави, Тернополя, Вінниці, Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Дунаївців, Ізяслава, Летичева, Славути, Чемерівців. Серед них – 30 докторів наук, професорів.

Із вітальним словом до присутніх звернулися ректор університету, академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор Сергій Копилов; директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор Валерій Смолій; Президент НАНВО України, доктор медичних наук, професор, заслужений лікар України Станіслав Табачніков; міський голова м. Хмельницький, кандидат історичних наук Олександр Симчишин; доктор історичних наук, професор, ректор Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Юрій Телячий.

На пленарному засіданні виступив завідувач кафедри історії України К-ПНУ імені Івана Огієнка, академік НАНВО України

і УАІН, доктор історичних наук, професор Олександр Завальнюк, який у своїй доповіді висвітлив основний зміст праць, присвячених ювіляру. Із доповіддю виступив доктор історичних наук, професор Віктор Прокопчук (м. Дунаївці). Він навів епізоди свого авторського багаторічного спілкування з Анатолієм Філінюком, доповнив його творчий портрет.

Не менш ґрунтовними була низка інших доповідей, зокрема науковців із Київського національного університету імені Тараса Шевченка – завідувача кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Віктора Колесника («Соціально-економічні проєкти в програмних документах українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст.»), доктора історичних наук, професора цієї ж кафедри Андрія Чуткого («Поділля – важлива ланка в економічних відносинах України з іншими країнами Європи»).

Змістовними були доповіді Івана Романюка, завідувача кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктора історичних наук, професора; Миколи Бармака, завідувача кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, доктора історичних наук, професора; Світлани Маркової, керівника відділу наукової роботи, професора кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, доктора історичних наук, доцента.

Низку доповідей було виголошено на засіданнях трьох секцій – «Громадсько-політичне життя. Персоналії в історії краю», «Соціально-економічне життя», «Культурно-освітнє життя».

Олександр КОМАРНІЦЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ. ПЕРСОНАЛІЇ В ІСТОРІЇ КРАЮ

Завальнюк О. М. *Професор Анатолій Філінюк у візії колег і вчених-істориків* 9

Прокопчук В. С. *Відданість освіті і науці: до 70-річчя Анатолія Григоровича Філінюка*..... 22

Чуткий А. І. *Поділля – важлива ланка в економічних відносинах України з іншими країнами Європи* 29

Вонсович С. Г. *Політична і етнонаціональна характеристика Поділля наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.* 40

Скрипник А. Ю. *Транспортування по території Правобережної України військових вантажів російської армії у першій половині XIX ст*..... 49

Олійник С. В., Сидорук С.А. *Адміністративно-управлінські аспекти організації рекрутських наборів у Правобережній Україні в першій половині XIX ст*..... 57

Ігнатьєва Т. В. *Споконвічна російська експансія та інкорпорація українських земель* 66

Ковальчук А. П. *Контрабанда соціал-демократичної літератури через Подільську губернію Російської імперії в 1908-1912 рр.*..... 74

Слісаренко О. М. *Особливості правового становища підданих Четверного Союзу в роки Першої світової війни (на матеріалах українських губерній)* 80

Адамський В. Р. *Подільська окружна комісія в системі інституцій з виборів до Всеросійських Установчих зборів* 85

Трембіцький А. М. *Духовне життя Подільського краю наприкінці XIX – на початку XX ст. у баченні Віктора Піснячевського*..... 98

Романюк О. А. *Останній власник: Василь Степанович Завойко*..... 107

Павловський А. С., Швець І. В. *Леон Раковський: громадський діяч, фотограф, поет* 121

Клімчук Ю. А. *Подолянин Яків Гандзюк – один з перших творців української армії* 128

Петрук Н. К. *Гуманітарний дискурс і пізнання історії* 135

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ

Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю. *Соціально-економічні та політичні трансформації Ярмолинецького ключа Подільської землі у XVIII ст.* 141

Єсюнін С. М. *Економічний стан міст Поділля після інкорпорації краю до Російської імперії (за звітністю міських магістратів 1805 року)* 150

Пилипенко О. Є. *Розвиток великого землеволодіння та товарного виробництва аграрної продукції на Поділлі у післяреформений період* 157

Ребрик О. В. *Зміни маршрутів шляхів сполучення і розвиток зовнішньої торгівлі у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст.* 163

Мурмила Н. І. *Особливості формування буржуазії на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.* 171

Олійник М. П. *Українське сімейне звичаєве право (на матеріалах Правобережної України)* 176

Задорожнюк А. Б. *Ремісниче середовище Хотина у XIX ст. взаємостосунки із ремісниками Кам'янця-Подільського* 184

Колесник В. Ф., Чеберяко О. В., *Соціально-економічні проєкти в програмних документах українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку XX ст* 190

Михайлик А. О. *Роль соціально-економічного чинника у формуванні інтелігенції Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст* 206

Комарніцький О. Б., **Комарніцька Л. М.** *Стара Ушиця у другій половині XIX – на початку XX ст.: характеристика бюджету міста* 216

Лисий А. К. *Шпиків: сторінки історії (кінець XVIII – початок XX ст.* 226

Войнаровський А. В., **Гребеньова В. О.** *Сфера охорони здоров'я Поділля на зламі XIX-XX ст.* 235

Коржик С. А. *Комплексне історико-краєзнавче дослідження села Розсохувата* 251

Гурська К. О. *Єврейські громади Новокостянтинівщини у XVII ст. – 20-х рр. XX ст.* 267

Доценко В. О. *Єврейсько-польські відносини на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.* 278

Солодковська І. В. *Польська національна меншина в Правобережній Україні як чинник українсько-польських взаємин у перших десятиліттях XX ст.* 287

Пагор В. В. *Що врятувало від руйнування Кушнірську башту в XIX ст.* 297

Гриськова Н. Р. *Шлюбно-сімейні стосунки подолян кінця XVIII – середини XIX століття у контексті міжконфесійних взаємовідносин.* 303

Захар'єв В. А. *Населення «Миньковецької держави»: статистичні показники* 314

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ КРАЮ

Блажевич Ю. І., Ващук Н. І. *Садиба мешканців Подільської Волині в народних звичаях, традиціях, обрядах та повір'ях в історичній ретроспективі* 322

Мороз Г. А. *Гаївки (ягілки) як джерело до вивчення історії Поділля XIX – початку XX ст.* 345

Трубчанінов С. В. *Візія українських теренів монархії Романових у працях вчених-статистиків німецького походження (кінець XVIII – перша чверть XIX ст.)* 357

Кундельський В. В. *Польська освіта в Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст: загальна характеристика* 367

Біла К. В. *Роль органів селянського самоврядування у забезпеченні освіти на селі у другій половині XIX–на початку XX ст.: за матеріалами Подільської губернії* 375

Кругляк М. Е. *Музика і танці в повсякденному житті студентства підросійської України (XIX – початок XX ст.)* 389

Травінський В. С. *Рихтівський замок – осередок літературного життя подільських поляків XIX ст.* 399

Григор'єв Р. В. *Особливості розвитку театрального мистецтва в Правобережній Україні на межі XIX–XX ст.* 406

Гриськова Н. Р. *Іконошанування як приклад міжконфесійних взаємовідносин серед населення Подільського регіону наприкінці XVIII – у середині XIX ст.* 415

Левченко В. В. *Метричні книги церков при навчальних закладах Одеси: історія та інформаційний потенціал* 431

Опря І. А. *Поширення адвентизму у Правобережній Україні у кінці XIX – на початку XX ст.* 441

Сакалюк А. П. *Римо-католицький костел святої Дороти в Славуті: історико-архітектурне та духовне значення* 448

Смірнова С. Д. *Священик і шинок у с. Гаврилівці Кам'янецького повіту 1890-ті роки: за матеріалами церковного літопису* 459

Мельник Т. Г. *«Дело адвентисты-краснодраконовцы» як важливе джерело з історії адвентизму на Поділлі в першій половині XX ст* 469

Йолтуховський Р. В., Лях-Породько О. О. *«Устав гимнастического общества «Сокол» в г. Каменеце-Подольске» – важливе джерело з історії становлення сокільського руху на Поділлі* 473

Григоренко О. П. *Становлення і розвиток фізкультурно-спортивного життя на території сучасної Хмельницької області (з початку XX століття – червень 1941 року* 486

Лазарович М. В., Лазарович Н. А. *Гуманітарно-просвітницька діяльність українських Січових Стрільців на Правобережжі України у 1918 році* 504

Коцюк В. Д., Матвєєв А. Ю. *Культурне життя єврейської громади Поділля у 1919–1920 рр.: за матеріалами періодичних видань* 516

Смірнова С. Д. *Рукописні записки В. М. Георгієвського: доповнення до церковного літопису с. Калиня* 527

Венгрова О. І. *Кам'янець-Подільський історичний музей. Історія і сучасність* 537

Лірук Л. В. *Церковний літопис села Свіршківці на Кам'янеччині з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника* 551

Кароєва Т. Р. *Трансформація вінницької топонімії як результат імперської візії міського простору (1830-ті – 1917 рр.)* 570

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ. ПЕРСОНАЛІЇ В ІСТОРІЇ КРАЮ

О. М. Завальнюк,
академік УАІН і НАНВО України,
доктор історичних наук, професор,
професор, завідувач кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ПРОФЕСОР АНАТОЛІЙ ФІЛІНЮК У ВІЗІЇ КОЛЕГ І ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ

Висвітлюється основний зміст праць, присвячених відомому українському вченому-історику, проректору з наукової роботи (1996–2005) і завідувачу кафедри історії України (2010–2022) Кам'янець-Подільського національному університеті імені Івана Огієнка, творцеві своєї авторитетної наукової школи, активному діячеві краєзнавчого руху на Хмельниччині, громадському активісту і наставнику студентської молоді доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України Анатолію Філінюку.

***Ключові слова**: Анатолій Філінюк, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, професор, проректор, завідувач кафедри, громадський діяч, вчені-історики, аспіранти, студенти.*

У сучасній вищій школі України найбільший практичний досвід освітньої, наукової, науково-технічної, експериментальної і навчально-методичної роботи мають представники старшої генерації професорсько-викладацького складу («золотий фонд українських вишів»), які упродовж багатьох десятиліть самовіддано працювали над собою, постійно збагачуючи науковий кругозір і шліфуючи викладацьку майстерність, допомагаючи поступовому становленню молодих учених та майбутніх фахівців освітньої галузі.

Одним із таких знаних вчених, який упродовж 45 років активно трудиться в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, продовжуючи кращі традиції цього столітнього закладу вищої освіти та сприяючи росту його авторитету, є доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України Анатолій Філінюк. Про нього стисло повідомляють різні довідково-енциклопедичні [1, 13, 28, 33, 39, 40], календарне та ювілейно-університетське видання [20, 22]. Однак розуміння сутності особистості і механізму його сходження до освітніх, наукових висот вони, звісно, не подають. Натомість є низка розлогих досліджень та міні-спогадів, які у 2005-2021 рр. з'явилися з-під пера колег, вчених-істориків, учнів ювіляра і спеціально присвячені ґрунтовному аналізу та окремим штрихам його життєвого і професійного шляху.

Чимало авторів доречно звернули увагу на процес формування його людських якостей, гарне родинне і шкільне виховання у дитячі і юнацькі роки, ранній початок трудової діяльності в рідному селі після здобуття середньої освіти, проходження нелегкої військової служби на флоті [14, с.14-15; 15, с.9-12; 18, с.3-6; 19, с.528-530]. Як наголошує доцент Анатолій Суровий, наш ювіляр «ще змалку сповна зрозумів велике призначення Людини – робити людям, своїй родині, своєму народові добро, працювати на благо рідної землі з повною віддачею» [37, с.123].

Стати студентом вишу йому вдалося не відразу. Демобілізований старшина проявив характер і вже 1974 р. був зарахований на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту [14, с.16; 17, с.319; 18, с.6: 19, с.530-531]. Над здобуттям фаху працював дуже наполегливо. Однокурсник Анатолія Філінюка, нині доцент Геннадій Вонсович пам'ятає, що «його націленість на опанування нового, ще не звіданого, жага пізнати світ історії і суспільствознавства, світ життя була просто вражаючою» [7, с.110]. А професор Валерій Степанков, який працював зі студентами цього курсу як викладач, згадує, що Анатолій був відповідальним, старанним і цілеспрямованим. «Готувався до семінарів постійно й активно працював на них. Відповіді відзначалися ґрунтовністю й аргументованістю (як правило, на відміну від більшості однокурсників, майже не користувався конспектом). Явно проявляв схильність до само-

стійності мислення й внутрішню готовність до відстоювання позиції. Показово: не підлаштовувався під думку викладача, що не могло не викликати поваги. Попри те, що навчався на «відмінно», брав дуже активну участь у громадському житті...». А ще займався науковими дослідженнями [15, с.15-16; 36, с.128; 41, с.521]. На його тодішні лідерські якості згодом звернув увагу професор Олександр Григоренко [10, с.38]. А вчений-психолог Віктор Федорчук вважає, що саме «у студентські роки Анатолій зумів виконати найбільш важливе завдання – звернути увагу на себе, заявити про себе, визначити себе претендентом на успіх» [38, с.142].

Здобувши диплом з відзнакою, працював на посаді секретаря комітету комсомолу рідного вишу, виконував обов'язки асистента кафедри історії КПРС, мріяв про вступ до аспірантури. Її реалізував 1982 року. А вже через 3 роки, у 29-річному віці, успішно захистив кандидатську дисертацію в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка [19, с.534]. Його однокурсник по аспірантурі, нині професор Віктор Колесник пише, що Анатолій Філінюк «відрізнявся наполегливістю, працьовитістю, цілеспрямованістю», «робота науковця і викладача стала сенсом його життя» [25, с.121].

Повернувшись до рідного вишу, молодий вчений розвинув активну діяльність як старший викладач, голова профкому педінституту [41, с.524]. Його, авторитетного і перспективного працівника, у 1987 р. запросили на роботу у відділ науки і освіти Хмельницького обкому Компартії України, що було надзвичайно престижно. Тут він набув корисного управлінського досвіду, працюючи з керівниками структурних підрозділів освітянської сфери, ректорами вишів, директорами середніх спеціальних закладів освіти, профтехучилищ, загальноосвітніх шкіл, що пригодилося у майбутньому. Стиль роботи у нього був відверто демократичний, не заангажований, що відзначають окремі автори [15, с.19-22; 27, с.177].

Звільнившись з посади завідувача сектора науки й освіти, працював завідувачем новоствореної кафедри суспільних наук Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів. 37-річний керівник докладав багато зусиль для становлення цього підрозділу, його ефективної роботи в системі післяди-

пломної освіти, спілкуванню з учителями історії, які поступово вникали у «білі плями» вітчизняного минулого, що окреслилися в ході перебудови. У зв'язку з цим він успішно працював над посиленням кадрового складу, ініціював перепідготовку учителів до викладання в школах історії України як окремої дисципліни. Тоді ж започаткували курс української культури [5, с.164; 15, с.22-23; 16, с.485; 19, с.538-539; 31, с.45; 35, с.139; 41, с. 526]. Професор Віктор Прокопчук, який у ті часи очолював відділ освіти Дунаєвецького району, добре пам'ятає, як під час курсів завідувачів районними та міськими відділами освіти Хмельниччини Анатолій Філінюк прочитав присутнім «кілька лекцій на актуальні перебудовні теми. Робив це майстерно, вибудовуючи логічний зв'язок між фактами й спонукаючи шукати разом з ним відповіді на поставлені часом освітянські проблеми» [30, с.198].

Проректорська діяльність Анатолія Філінюка знайшла чимале віддзеркалення у працях істориків, його колег. І не випадково, адже більш як упродовж десятирічного періоду роботи на новій посаді, йому вдалося провести у життя низку цінних ідей, задумів та проєктів, які зміцнили матеріальну базу науково-дослідної роботи, розвинули її структуру, примножили наукові школи, значно збільшили кількість конференцій і круглих столів, що відбувалися у стінах закладу, серйозно примножили науковий доробок вчених, авторитет вишу на міжнародній арені. Багато працював над розвитком аспірантури, підготовкою дисертаційних робіт [16, с.486; 19, с.540-546; 41, с.528-531]. Академік Петро Атаманчук, який разом з проректором брав участь у виставці «Сучасна освіта в Україні» (Київ, 1999), був свідком, як той яскраво продемонстрував свою «комунікабельність, винахідливість, діловитість, уміння переконувати, рішучість, толерантність, терплячість, працьовитість, вміння швидко зорієнтуватися в обстановці, відсутність гордині», що посприяло належному розміщенню університетських стендів не на периферії виставкової площі [2, с.132].

А професор Віктор Федорчук, пов'язуючи успіхи університету в науковій сфері з іменем Анатолія Філінюка, вважає, що це сталося завдяки тому, що проректор «звик мислити масштабами на рівні не вишу, а країн СНД, Євросоюзу. Масштабно він

завжди розглядає і вимірює свою роботу, якою б вона не була. Він просто по-іншому не звик працювати. Його критичне ставлення до власної особистості є першопричиною і першоосновою вагомих результатів та досягнень на всіх щаблях особистісного зростання, будівництва кар'єри і успіху в цілому» [38, с.143].

Крім відповідальності за організацію наукового життя у виші, мав ще й іншу – викладацьку діяльність. Як доцент кафедри історії України, що працював за внутрішнім сумісництвом, сумлінно і якісно виконував свої обов'язки, відвідував усі засідання кафедри, звітувався про належне науково-методичне забезпечення доручених кафедрою дисциплін навчального плану, дбав про набуття студентами-істориками міцних знань [17, с.323]. Колишній студент історичного факультету, нині доцент Сергій Сидорук пригадує, як він та його друзі слухали лекції Анатолія Філінюка: «…Ми переконалися у його вимогливості до знань студентів, але й зауважили, що передусім він такий до себе. А доступний, цікавий виклад матеріалу, простота спілкування зі студентами сприяли міцному засвоєнню необхідних нам знань». Проводячи заняття з методики наукових досліджень, «ділився з нами не лише тонкощами наукової роботи, а й власним досвідом копітких наукових пошуків. Із захопленням розповідав він про почуття, що переповнюють кожного дослідника, коли йому до рук потрапляє новий, ще ніким не віднайдений і не опрацьований матеріал. Не приховував від нас викладач й іншої сторони дослідницької праці, яка передбачає різні труднощі під час роботи в архівах та бібліотеках, не завжди комфортні побутові умови та багато часу, який можна було присвятити сім'ї» [34, с.175]. Інший студент, нині професор Олександр Комарніцький, високо оцінює лекції Анатолія Філінюка з історії української культури, які йому найбільше імпонували [26, с.43].

Досить глибоко представлена на сторінках праць багатогранна робота вченого на посаді завідувача кафедри історії України. Грунтовно проаналізовано організаційну, кадрову, освітню, наукову, краєзнавчу, навчально-методичну роботу колективу, з'ясовано досягнення на кожному із цих напрямів, які реалізовувалися упродовж більш як десятилітнього періоду праці Анатолія Філінюка. При цьому справедливо відзначено, що «енергійний, мислячий, діловий завідувач вніс у життя

кафедри новий струмінь, згуртував колектив, успішно реалізовував курс на дальше вдосконалення навчально-виховного процесу з дисциплін кафедрального циклу, зокрема вдосконалення навчальних планів на денній, заочній і екстернатній формах підготовки фахівців, зростання якості науково-педагогічних працівників, поліпшення навчально-методичного і технічного забезпечення, урізноманітнення форм і методів аудиторної і позааудиторної роботи зі студентами…, підвищення науково-теоретичного рівня курсових і кваліфікаційних творів» [15, с.27-29; 41, с.532-536].

Окремо досліджено здобутки наукової школи професора Анатолія Філінюка «Історія суспільних трансформацій в Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття».

Передусім звернено увагу на особисті досягнення вченого, зокрема його монографічні праці, опубліковані статті, участь у сотнях наукових конференцій тощо [12, с.149-150; 14, с. 30-33; 16, с.487-495; 17, с.331-333]. На сьогодні, за одними даними, у доробку вченого нараховується 536 наукових і навчально-методичних праць (за іншими, станом на 2021 р. цей показник становить понад 550 позицій [8, с.428]), що є одним з найкращих досягнень на кафедрі і факультеті загалом. Не оминули дослідники роботу ювіляра відповідальним редактором «Вісника Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки», який входив до переліку фахових видань України (на сьогодні видано 14 випускників).

Двоє авторів, Олександр та Вадим Григоренки, звернули увагу на ефективність згаданої наукової школи (підготовлено 11 кандидатів наук та 1 доктора філософії, ще кілька аспірантів виконують дисертаційні роботи, 50 випускників магістратури під його орудою захистили магістерські дослідження). Сам керівник отримав науковий ступінь доктора історичних наук. Його учні успішно опановують вироблену ним прогресивну, схвалену науковою громадськістю історичну концепцію шляху України, яка нічого спільного не має з російською історіографією і є новим кроком у дослідженні українських національних і державотворчих спрямувань [8, с.426, 429-430].

Колишні аспіранти високо оцінюють якість своєї наукової підготовки під керівництвом професора Філінюка, вдячні йому

за організацію їхньої працю, за високі людські якості наставника, а також настанови, ефективну допомогу на фінішній прямі. Ця співпраця залишила у їхніх серцях слід на все подальше життя, сформувала величезну повагу до метра, бажання наслідувати його у своїй науково-педагогічній роботі [6, с.188; 21, с.183-184; 24, с.180].

Не обминули автори і активної громадської діяльності ювіляра, яка віддзеркалює його незмінне кредо служити людям, рідному краю, Україні загалом. Йдеться про роботу депутатом Хмельницької обласної ради, керівництво міським осередком всеукраїнського товариства «Знання», членство у науково-методичній раді з історичних дисциплін Міністерства освіти і науки України, керівництво регіональним осередком громадської організації «Національна Академія наук вищої освіти України» тощо [15, с.22; 38, с.537].

Багато уваги у публікаціях звернено на виняткові людські якості вченого. Так, Олександр Григоренко пише, що Анатолій Філінюк «на всіх етапах життєвого шляху завжди залишається Людиною. Займаючи в університеті керівні посади (проректора з наукової роботи, завідувача кафедри), залишається мудрою і доброю людиною, до якої можна зайти не тільки з службовим інтересом, але і звичайним особистим, житейським, буденним… Підкупає його щирість і самі добрі почуття», разом з тим він «залишається взірцем скромності для своїх підлеглих» [10, с.38, 39; 11, с.520]. І далі наголошує: «Можу засвідчити, що в деякі скрутні моменти життя звертався за допомогою до свого колеги. І він допомагав! Це людина і слова, і справи» [9, с.169]. Про допомогу, яку отримував від проректора з наукової роботи, пише і доцент Анатолій Гуцал [12, с.148-149].

Подружжя вчених Поліна і Микола Каньоси засвідчують, «що у всіх іпостасях він [Анатолій Філінюк. – О.З.] добра, чесна людина, готова всім допомогти» [23, с.136]. З ними цілком солідарний Віктор Рокачук, який продовжує ряд високих якостей вченого. Він виділяє «працьовитість, чесність, об'єктивність, наполегливість, щирість, всебічну обізнаність, відвертість, відкритість, відповідальність» [31, с.161]. А доцент Петро Плахтій відзначає унікальне «вміння ювіляра щиро захоплюватися, без чорних заздрощів, успіхами ближнього…» [29, с.154].

Є й інші, не менш влучні спостереження та оцінки. Зокрема, професор Юрій Хоптяр називає Анатолія Філінюка харизматичною особистістю і відзначає його простоту у спілкуванні, пояснюючи її обдарованістю та широким діапазоном інтересів [42, с.157, 158]. Колишній ректор, професор Микола Бахмат помітив у ювіляра такі риси, як чесність, доброзичливість у ставленні до оточуючих, вимогливість і самокритичне оцінювання своєї постаті, називаючи їх шляхетним виконанням батьківського заповіту [4].

Як видно, у розглянутих працях загалом широко і різнобічно представлено особистісний і професійний портрет відомого українського вченого-історика, професора Анатолія Філінюка, його вражаючі наукові досягнення, величні здобутки у фаховій підготовці працівників для різних сфер суспільства, науковців і загалом у реалізації сучасної освітньої та наукової політики української держави. Колеги й учні цінують ювіляра за його науковий і освітянський таланти, постійну невтомну громадську працю, унікальну самовіддачу, ефективну співпрацю, щире сприяння у вирішенні низки принципових питань, моральну підтримку, згадують найкращими словами і високо оцінюють його рідкісну вдачу, високої проби неабиякі людські якості. Тим самим автори вдало популяризують цю постать, дають змогу взяти її за приклад багатьом молодим, які стануть надійною зміною старшого покоління.

10 років тому, у мирний, український час, оцінюючи пройдений життєвий і професійний шлях Анатолія Філінюка, нами було зроблено такий обгрунтований висновок: «Як історик, педагог, інтелектуал, гуманіст і патріот, сильна цілеспрямована, високоорганізована, потужна в організаторському, науковому, освітньому, громадському і людському вимірі особистість, він творить нові наукові ідеї, задуми проєкти, дбає про високий рівень майбутніх кадрів істориків, душею і серцем вболіває за Україну, її теперішній і завтрашній день, черпає зі своєї любові до рідного краю непохитну віру в кращі прийдешні часи, як для науки, вищої школи, так і всього суспільства» [17, с.334-335].

Варто наголосити, що за останнє десятиліття (2013–2023) вчений залишився вірним тим оцінкам, не змінив своїх переконань, натомість примножив свою активність, ще більше став об-

стоювати національний інтерес в ході нинішньої широкомасштабної російсько-української війни. Його людяність, порядність, масштабність, незмінне лідерство, а ще готовність допомогти, очевидна незаангажованість, безмежна трудова активність та зразкова відповідальність за доручені справи вселяють віру, що і надалі зазначені якості будуть якнайкраще характеризувати його особистість, додавати свіжого шарму, виводити на ще вищий рівень досягнень і визнання та не зменшать уваги з боку колег, вчених-істориків, учнів, які отримують від нього додатковий заряд позитиву, оптимізму, корисні уроки для себе, дякуватимуть долі за можливість спілкування з одним із найуспішніших та найяскравіших представників сучасної університетської науково-педагогічної еліти.

Список використаних джерел і літератури:

1. Анатолій Григорович Філінюк // Історія Української революції 1648–1676 рр. та Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.) (наукова школа) : біобібліографічний покажчик / [уклад.: І.М. Конет, В.С.Степанков, Л.А. Онуфрієва, М.С. Карпович, В.В. Боденчук]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. С.172-187.
2. Атаманчук П.С. Один штрих до барвистого портрета // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. / [упоряд, автор вступ. статті О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006», 2013. С.132-133. (Серія: «Видатні випускники Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка»).
3. Баженов Л.В., Дубінський В.Г., Завальнюк О.М. та ін. Діяч краєзнавчого руху, дослідник історії Поділля-Хмельниччини: (професора Анатолію Григоровичу Філінюку – 60) // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. зб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2013. Вип.5. С.164-168.
4. Бахмат М.І. Професіонал і гуманіст // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.162.
5. Блажевич Ю.І. Слово про справжнього друга // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.163-167.

6. Боднар А. Вчений і педагог від Бога // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.188-189.

7. Вонсович Г.Б. Фанат історичної науки // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.110-112.

8. Григоренко О.П., Григоренко В.В. Досягнення науковців Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: обрії наукової школи професора Анатолія Філінюка // Українська незалежність: 30 років поступу: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 18 серпня 2021 р.). Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2021. С.421-437.

9. Григоренко О.П. Педагог, науковець, керівник і неординарна особистість // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.168-173.

10. Григоренко О. П. Плече надійного друга професора Анатолія Філінюка // Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної та наукової діяльності): Біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «рута», 2018. С.36-41. (Серія «Постаті в освіті і науці; вип.25).

11. Григоренко О.П. Самовідданий сівач правдивого українства: уродженець Ізяславщини професор А.Г.Філінюк // Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення: матер. між нар. наук.-краєзн. конф. Шепетівка, 2015. С.516-525.

12. Гуцал А.Ф. А.Г.Філінюк: погляд зі сторони // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.147-150.

13. Дубінський В. Філінюк Анатолій Григорович // Енциклопедія освіти Хмельниччини / [редкол.: Берека В.Є. (голова) та ін.]. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2017. С.383-384.

14. Завальнюк О.М. Високий злет і унікальна науково-освітня місія академіка Анатолія Філінюка // Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної та наукової діяльності): Біобібліографічний покажчик. С.13-36.

15. Завальнюк О.М. Вчений, інтелектуал, педагог, гуманіст, патріот (до 60-річчя доткора історичних наук. професора, заслуженого діяча науки і техніки України Анатолія Григоровича Філінюка) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2013. Вип.6: на пошану професора А.Г.Філінюка. С.9-35.
16. Завальнюк О.М., Петров М.Б. Творчий шлях до вершин науки та педагогічної діяльності Анатолія Григоровича Філінюка // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т.11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». С.484-496.
17. Завальнюк О.М. Професору Анатолія Григоровичу Філінюку – 60 // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць / [редкол.: О.М.Завальнюк (відп. ред. та ін.)]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т.20: 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячується. С.318-335.
18. Завальнюк О.М. Славний син України // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.3-34.
19. Завальнюк О.М. Філінюк Анатолій Григорович // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.2. С.527-552.
20. Завальнюк О.М. 65 років від дня народження Анатолія Григоровича Філінюка, доктора історичних наук, професора, академіка Академії наук вищої освіти України, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача кафедри історії України // Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на 1918 рік. До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та 100-річчя заснування університетської бібліотеки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип.9. С.37-40.
21. Ігнатьєва Т.В. Покликання любити людей // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.183-184.

22. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу / Авт.: С.Копилов, О.Завальнюк, А.Філінюк та ін.; ред.. кол.: С.Копилов, (голова) О.Завальнюк, Н.Коваленко (літ. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. С.186.
23. Каньоса П.С., Каньоса М.І. Незабутні роки // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.134-136.
24. Коваль Л.М. Науковий наставник // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.179-181.
25. 2Колесник В.Ф. Нас познайомила аспірантура // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.121-122.
26. Комарніцький О.Б. Щира людина із полум'яним серцем патріота // Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної та наукової діяльності): Біобібліографічний покажчик. С.41-45.
27. Олійник М.П. Талант керівника // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.177-178.
28. Організатор науки, вчений [Філінюк А.Г.] // Кам'янчани – заслужені працівники України. Розповіді про кам'янчан, які працею, трудовими досягненнями уславили місто над Смотричем, Подільський край / В.Т. Грубляк, Н.М. Мартинюк, Н.К. Підскоцька, В.О. Савчук, В.П. Стельмах, А.Ф. Суровий. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2011. С.229-230.
29. Плахтій П.Д. Друг, наставник, учений // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.151-155.
30. Прокопчук В. С. Відданість освіті і науці // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.198-204.
31. Пулатова Л.Й., Маркова С.В. Вчитель вчителів // Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 60-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної та наукової діяльності): Біобібліографічний покажчик. С.45-46.

32. Рокачук В.Н. Слово про друга, людину, науковця // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.160-161.

33. Савчук В., Сушко О. Філінюк Анатолій Григорович // Краєзнавці України: сучасні дослідники рідного краю: довідник / [редкол.: П.Т.Тронько (гол. ред..) та ін.]. Київ, Кам'янець-Подільський, 2003. Т.1. С.237-238.

34. Сидорук С.А. Людина, педагог, науковець // Анатолія Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довід. вид. С. 174-176.

35. Сохацька Є. Доброчинець // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.137-140.

36. Степанков В.С. Брат // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.126-131.

37. Суровий А.Ф. Один з найкращих // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.123-125.

38. Федорчук В.М. Масштабність особистості // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.141-146.

39. Філінюк Анатолій Григорович // Доктори історичних наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: довід.-бібліогр. вид / [уклад.: І.М. Конет, В.С. Прокопчук]. Кам'янець-Подільський : Абетка-Світ, 2013. С.468-484.

40. Філінюк Анатолій Григорович // Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. С.384-385.

41. Філінюк Анатолій Григорович // Завальнюк О.М. Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С.518-553.

42. Хоптяр Ю.А. Слово про викладача і колегу // Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: наук.-довідкове вид. С.156-159.

В. С. Прокопчук,
доктор історичних наук,
професор (м. Дунаївці)

ВІДДАНІСТЬ ОСВІТІ І НАУЦІ: ДО 70-РІЧЧЯ АНАТОЛІЯ ГРИГОРОВИЧА ФІЛІНЮКА

У статті наведено епізоди мого авторського багаторічного спілкування з доктором історичних наук, професором Анатолієм Григоровичем Філінюком, штрихи, що доповнюють творчий портрет прекрасної людини, відомого педагога і вченого з нагоди його 70-річного ювілею.

Ключові слова: *Анатолій Григорович Філінюк, проректор, професор, учений, Помаранчева революція.*

Пам'ятаю, як 2014 року з Мар'яном Івановичем Красуцьким, письменником, почесним професором Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, з дослідницькою поїздкою побували в селі Жердя, що на Чемеровеччині. На початку липня 1941 року, десь перед приходом окупантів, у це село були привезено чимало приютських дітей й розібрані людьми на утримання. Серед них був Михайло Савенко, яким цікавилися.

У сільській раді зустрілися з головою Віктором Олександровичем Шкоропатою. Дізнавшись, що я з Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Віктор Олександрович запитав:

– А ви, бува, не знаєте Анатолія Григоровича Філінюка?

– Як не знаємо, звісно знаємо, і спілкуємось.

– Дуже гарна людина, – поспішив співрозмовник висловити свої враження від знайомства з Анатолієм Григоровичем. – Ми з ним два роки офіцерами служили, дружили. Я в нього фізпідготовку приймав, а він учив мене політграмоти. Надійна людина, порядна…

Почав пригадувати і свої контакти з Анатолієм Григоровичем. Важко встановити, коли і за яких обставин зустрілись уперше. Думаю, що в пору його роботи в обласному центрі, коли він

опікувався закладами освіти області, а я – свого Дунаєвецького району. Зустрічі й розмови носили діловий характер, домовленості, як правило, реалізовувались завжди.

Під час курсів завідуючих районними та міськими відділами освіти зустрілись з ним, як давно знайомі. Він прочитав нам, курсантам, кілька лекцій на актуальні теми. Робив це майстерно, вибудовуючи логічний зв'язок між фактами й спонукаючи шукати разом з ним відповіді на поставлені часом освітянські проблеми.

А 1993 року Анатолій Григорович взяв участь у науково-краєзнавчій конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля», виголосив доповідь про розвиток освіти в Дунаївцях у XIX – на початку XX ст. Повідомив, що в Дунаївцях ще 1820 року діяла школа, яку директор подільських училищ Мацевський вважав однією з кращих серед 44 шкіл його дирекції, що 1836 року німці – колоністи започаткували двокласне лютеранське училище, 1861 року запрацювала церковно-парафіяльна школа, 1871-го – міністерське училище, 1897 року – школа грамоти для дівчат. Такий екскурс до першовитоків освіти в місті знайшов схвальний відгук і запитання учителів району – учасників конференції [1].

1997 року на наступну конференцію, що проходила також у Дунаївцях за участі голови Всеукраїнської спілки краєзнавців академіка П.Т. Тронька, Анатолій Григорович представив доповідь про фабрично – заводське виробництво в Дунаївцях у XVIII–XIX ст. Він послідовно працював над обраною добою – XIX століттям, досліджуючи одна за одною сторінки історії краю [2].

2000 року, коли готувалася четверта науково-краєзнавча конференція в Дунаївцях, запропонував 2-й випуск започаткованого нами збірника науково-краєзнавчих праць «Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій» видрукувати в університетському видавництві, куратором якого був він як проректор з наукової роботи. Збірник на 19,9 облікових видавничих аркушів був зроблений вчасно, до цього доклали зусиль В.А. Федорчук та І.П. Портяний, які там працювали [3].

Контакти активізувалися після того, як з 1 березня 1996 року на запрошення ректора А. О. Копилова, декана О. М. Завальнюка, завідувача кафедри І. С. Винокура я почав за сумісництвом виконувати обов'язки доцента кафедри історії Східної Європи та археології. Підготовка і проведення конференцій, зокрема участь у ІІІ Міжнародному конгресі українських істориків, який 17–18 вересня 2003 року проходив на базі Кам'янець-Подільського державного університету, співпраця з реалізації інших наукових проектів не раз поєднувала наші зусилля.

Світлина зберегла мить: у конференц-залі Інституту історії України НАН України 30 жовтня 2003 року сидить чи не одна з найбільших делегацій чергового ІІІ з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців – В. І. Войтенко, Ю. І. Блажевич, Л. В. Баженов, А. Г. Філінюк, В. О. Савчук, І. С. Винокур, В. О. Мельник, В. С. Прокопчук. Таких миттєвостей нашого спілкування було чимало.

2004 року підійшла і моя кругла дата – пора підсумків і роздумів. Анатолій Григорович разом з моєю колегою по відділу освіти Дунаєвецької райдержадміністрації Валентиною Миколаївною Заторжинською взявся упорядкувати нарис «За покликом серця», що стосувався моєї багатолітньої праці на ниві освіти. Він знайшов інноваційний для того часу ракурс висвітлення теми. А на обкладинці – не тільки прізвища, а й портрети її творців, на згадку, заслужено і пам'ятно [4]. Завжди з вдячністю згадую цей епізод, як і приїзд Анатолія Григоровича на ювілей у Дунаївці.

Того ж року, 1 вересня, перейшов у штат університету, очолив університетську бібліотеку, отримав водночас 0,5 професорської ставки на кафедрі історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін.

Пригадую 20-ті числа листопада 2004 року, так звану «Помаранчеву революцію». Кам'янець клекотав. Звідусіль до площі біля міськради сходились сотні, а то й тисячі кам'янчан, здебільшого студентів, викладачів. Мітинги проходили від ранку до пізньої ночі. Оранжеві прапори, стрічки на підтримку демократичних сил майоріли повсюди. Де їх тільки не бачив тоді: на куртках, у дівочих косах. Вони, юні і натхненні, свою енергію

спрямували на відстоювання правди і справедливості. Аудиторії міліли. Студентська маса вимагала визначитись і професорсько-викладацькому складу. На висоті виявився фізматфакультет, провів збори, прийняв ухвалу про недовіру Центральній виборчій комісії у зв'язку з фальсифікаціями на виборах Президента України, про страйк на підтримку демократичних сил.

Нарешті, мітингувальники в ультимативній формі зажадали від керівництва університету висловити позицію колективу. Оскільки ректор перебував на лікарняному, за справу взявся А. Г. Філінюк. Пам'ятаю його дзвінок:

– Зайдіть терміново, є невідкладна справа…

У кабінеті проректора з наукової роботи застав О. О. Городецького.

– Прошу Вас, Вікторе Степановичу, взяти участь у формуванні проекту ухвали вченої ради, у вас є досвід складання подібних документів, – запропонував Анатолій Григорович.

Погодили основні ідеї документа й засіли за справу, адже того ж дня, після занять, мала відбутися вчена рада. За годину уклали проект з семи пунктів і віддали Анатолію Григоровичу на рецензію та редагування…

На порядок денний засідання вченої ради, що відбулася 26 листопада 2004 року, було винесене одне питання: «Політична ситуація в Україні». Такої активності членів вченої ради ні до, ні після я не бачив. Виступили 23 учасники засідання, дехто і по кілька разів. Емоції виплескувалися через край, лунали заклики до радикальних дій – страйку, відправки делегації до Києва на Майдан незалежності тощо. Були й протилежні міркування: фальсифікацій не було, адмінтиск не чинився... Такі, поодинокі заяви, викликали бурхливу реакцію.

– Вже навіть провладні телевізійні канали заявили про тиск. А хіба в нашому університеті не спонукали студентів голосувати за провладного кандидата? – обурювався О. М. Федьков.

Хатоскраївську позицію зайняли навіть деякі проректори. Головуючому А. Г. Філінюку доводилося не раз заспокоювати дискусантів і коригувати хід засідання.

– Якщо ми називаємо себе елітою, то маємо визначитися, – закликав він. – Навіть тракторист з Донецька визначив свою по-

зицію… На мене на відміну від декого тиснули, та ще й досить грубо. Задумайтесь, чому наші діти на Майдані?

Голосували кожен із семи пунктів ухвали окремо. За пункт «*Підтримати ухвалу Хмельницької обласної та Кам'янець-Подільської міської рад, місцевої громади щодо засудження масових фальсифікацій результатів виборів Президента України 21 листопада 2004 року*» проголосував 51 член вченої ради із 54, проти було 2, утримався 1.

З результатом 43–51 голос були підтримані наступні пункти:

«*2. Висловити недовіру Центральній виборчій комісії України, яка грубо порушила Конституцію України, Закон України «Про вибори Президента України», не забезпечила рівних умов ведення передвиборчої кампанії, допустила адміністративний тиск на виборців з боку центральних та місцевих органів влади та місцевого самоврядування, не забезпечила умов для вільного волевиявлення громадян під час голосування.*

3. Засудити дії Центральної виборчої комісії України, яка, не дочекавшись результатів розгляду чисельних скарг і заяв суб'єктів виборчого процесу, прийняла рішення про результати голосування, свідомо й грубо сфальсифікувала підсумки повторного голосування на виборах Президента України 21 листопада 2004 р.

4. Підтримати вимогу про скасування результатів голосування на тих виборчих дільницях, де відбулися фальсифікації, які вплинули на кінцевий результат голосування.

5. Закликати Президента України, Верховну Раду України, керівників політичних партій до пошуку шляхів виходу з політичної кризи в інтересах консолідації суспільства, збереження цілісності держави, громадського миру та спокою».

Трохи менше прихильників – 41–43 голоси – знайшли два останні пункти ухвали:

«6. *Визнати всю повноту влади в Україні за Комітетом Національного Порятунку України. Приєднатися до всеукраїнського політичного страйку.*

7. Вимагати відставки прем'єр-міністра України…»

Ухвала була прийнята легітимно.

Це був мужній крок з боку Анатолія Григоровича, який, проаналізувавши ситуацію та акумулювавши думки членів вченої ради, зайняв патріотичну позицію і, як головуючий, підтримав колектив у його виборі…

Чимало інших цікавих справ вдалося реалізувати за участі й допомоги проректора з наукової роботи університету Анатолія Григоровича Філінюка. Він власним внеском підтримував акцію «Подаруй бібліотеці книгу!», не раз передавав до книгозбірні свої видання. Разом приймали дар від Хмельницької обласної організації «Хесед-Бешт». За його участі відбулося кілька наукових бібліотекознавчих конференцій, презентацій, зустрічей. Його консультативна допомога мала місце під час підготовки 2008 року першого випуску історії університетської бібліотеки [5].

Таку ж підтримку і співпрацю, поважливе ставлення відчували й інші колеги, бо, коли Анатолій Григорович захворів, як кажуть, стежка до його дому не заростала. Любов, повага і підтримка, мабуть, допомогли йому порівняно швидко стати на ноги.

З тривогою спостерігав наступні його кроки. Він прийняв пропозицію й очолив провідну кафедру історичного факультету – кафедру історії України. Через неї проходить основний масив дисертаційних досліджень, які розглядаються спеціалізованою вченою радою в університеті. Рекомендуючи до захисту, він мусив сам уважно прочитати й оцінити наукову роботу. А це додаткові зусилля, чимале навантаження. А ще й свої монографії, книги, які видає майже щорічно. А докторська дисертація… Не раз думав, дай Бог йому швидше захиститися і зняти хоча б цей тягар. Врешті, це сталося, Анатолій Григорович Філінюк – доктор історичних наук, з чим його сердечно привіталио.

У свою думну пору він ввійшов із значним доробком, великим досвідом, широким колом учнів, колег, друзів. Він ще не один десяток років буде демонструвати свою відданість освіті і науці.

Список використаних джерел і літератури:

1. Філінюк А. Г. Школи XIX – на початку XX століття в Дунаївцях / А. Г. Філінюк // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці : їх роль і місце в історії Поділля». Дунаївці, 1993. С. 109-110.
2. Філінюк А.Г. Фабрично-заводське виробництво міста Дунаєвець наприкінці XVIII–XIX ст. // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : матер. наук. краєзн. конф. Київ: Рідний край, 1997. С. 50-52.
3. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : зб. наук. краєзн. праць. Київ ; Дунаївці ; Кам'янець-Поділ., 2000. Вип. 2. 252 с.
4. Заторжинська В. М. За покликанням серця : нарис життя й наук.-краєзн. діяльності В. С. Прокопчука / Валентина Заторжинська, Анатолій Філінюк. Кам'янець-Поділ. : Абетка Нова, 2004. 292 с. : іл.
5. Прокопчук В. С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету : роки становлення й розвитку / В. С. Прокопчук, Л. Ф. Філінюк. Кам'янець-Поділ. : Аксіома, 2009. 284 с. : іл.

А. І. Чуткий,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ПОДІЛЛЯ – ВАЖЛИВА ЛАНКА В ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ УКРАЇНИ З ІНШИМИ КРАЇНАМИ ЄВРОПИ (ОКРЕСЛЕННЯ ТЕМИ)

У статті зроблений стислий огляд ролі Поділля в економічних взаєминах решти регіонів України з іншими європейськими державами з метою привернення уваги до цього аспекту досліджень у рамках історичної регіоналістики. Акцент зроблений на ролі Поділля в сфері торгівлі від епохи Середньовіччя і до початку XX ст. Доводиться, що Поділля віддавна виконувало роль важливої ланки у торгових відносинах інших історичних земель України з рештою європейських держав, оскільки саме через подільські землі були прокладені важливі торгові магістралі, що пов'язували нашу державу з іншими державами європейського світу.

Ключові слова: *євроінтеграція, історія торгівлі, економічна історія України, історія Поділля, історична регіоналістика.*

Тема має величезний масив джерел та історіографії. Так само є вона й актуальною у зв'язку з посиленням процесу євроінтеграції у нашій державі. А для цього доречною є активізація інформації з історії цього процесу. Проте наявні джерела ще не систематизовані у рамках пропонованої теми наукових студій. Тож дане дослідження має реферативний (інформування) характер, маючи за мету привернути увагу дослідників до цього аспекту вивчення історії Поділля.

Поділля віддавна виконувало роль території, що була посередником у взаєминах населення решти українських земель із населенням інших частин Європи. Це зумовлювалось вже самим географічним розташуванням Поділля.

Роль Поділля як посередника у відносинах інших частин України та решти країн європейського світу засвідчується чис-

ленним фактологічним матеріалом. Для найдавніших часів це дані археології. Зокрема, ці землі належали до ареалу розселення низки археологічних культур доби неоліту та енеоліту, що включали й інші європейські регіони. Це, зокрема, культура лінійно-стрічкової кераміки та ін. [2, с. 23, 24]. Інтенсивність цих взаємин зросла зі вступом людства в епоху металів, що засвідчила вже тшинецька археологічна культура [2, с. 93].

Напередодні раннього залізного віку намічається усталення взаємин українських земель з осередками середземноморської цивілізації, що особливо посилились за часів Античності [11, с. 69-110, 117-145]. Свідченням тому є активне проникнення спочатку грецької, а потому і (особливо) римської ремісничої продукції, а також монети до України [11, с. 69-110, 117-145; 29, с. 26-54]. Останнє відбувалось також і через посередництво Поділля. А це засвідчувало те, що через ці землі велись економічні (торгові) відносини тогочасного населення України з античним світом. Поділля входило і до ареалу черняхівської археологічної культури, що являла поєднання матеріальної культури германських і слов'янських племен із культурними запозиченнями з Римської імперії та засвідчено новими археологічними знахідками. Зокрема, розкопками поблизу Поділля, у Бузовиці, що вказують на проходження через подільські землі важливого сухопутного торгового шляху, який пов'язував українські терени із римським світом у перших століттях нашої ери [2, с. 299-303]. Зрештою, у перші століття нашої ери через Поділля відбувався рух германських племен готів, а також слов'янських племен, що закономірно посилювало роль цього регіону в житті щонайменше Центральної та Східної Європи.

Особливо вагому роль в економічних взаєминах різних частин європейського світу Поділля почало відігравати з утвердженням давньої української держави Русь, так само як і держав інших європейських народів Центрально-Східноєвропейського регіону. І це цілком закономірно, адже перехід до державної форми організації суспільства інтенсифікує процес розвитку господарського комплексу та економічних відносин. Фактично за тих часів і усталилась та важлива роль, що її в подальшому відіграватиме Поділля у відносинах України з іншими країнами європейської цивілізації.

Важлива роль Поділля у торгових відносинах Русі з іншими державами середньовічної Європи продовжувала обумовлюватись її географічним розташуванням. Але відтепер цей чинник був доповнений інтенсивним розвитком міст у регіоні, зокрема Меджибожа, що став важливим пунктом на шляхах річкової та сухопутної торгівлі. При цьому, по мірі зростання міст у краї, вони почали виступати як важливими виробниками, так і споживачами різноманітної продукції, включно з імпортною. Тож все це стимулювало інтенсифікацію руху товарів через Поділля в обох напрямах.

Ймовірно, що через подільські землі пролягали численні торгові шляхи чи їх відгалуження, зокрема й шлях Київ – Прага – Регенсбург, що пов'язували Русь з Чеським, Польським та Угорським королівствами, а також зі Священною Римською імперією та ін. європейськими державами тих часів та визначили їх торгові відносини з Україною на майбутнє. Це підтверджується знахідками на Поділлі як куфічних дирхемів (що активно вивозились через Україну до інших європейських держав), так і західноєвропейських динаріїв [29, с. 60], що засвідчувало рух товаропотоків і у зворотному напрямі. При цьому окремі знахідки монетних скарбів «налічували по декілька тисяч екземплярів» [29, с. 60]. Зазначу, що й один із найбільших скарбів західноєвропейської монети першої третини XIII ст., виявлений в Україні, був знайдений поблизу Хотина [29, с. 74]. Все це засвідчує, що Дністровсько-Бузьке межиріччя, до якого примикає Поділля, активно використовувалось і в той час для торгових взаємин України з іншими країнами Європи.

Безперечно, що землі вздовж Дністра та Південного Бугу використовувались як важливий торговий шлях, що вів на Балкани, а також і пов'язував українські та інші європейські землі з державами східної цивілізації. Його роль, так само як і шляху вздовж Південного Бугу, зросла після захоплення хозарської столиці м. Ітіль 965 р. [29, с. 61].

Проте особливо посилилось значення Поділля, як регіону через який проходили важливі для України торгові шляхи до інших країн, з XV ст., у зв'язку з посиленням небезпеки татарських нападів на традиційному для цього напряму в Україні Дніпровському торговому шляху [12]. До того ж Поділля ви-

явилось наближеним до форпостів східного світу – у вигляді васалів Османської імперії та володінь останньої, що невпинно просувались із півдня Балкан аж до Кам'янця-Подільського. І ця тенденція теж почасти сприяла піднесенню ролі цього важливого міста Поділля. Вона була підсилена входженням Кам'янця та й цілого Поділля від другої половини XIV ст. до складу Великого князівства Литовського, Польського королівства, а потому й Речі Посполитої. Тож у випадку Кам'янця повторилась ситуація з містами Наддніпрянщини, що за кілька століть до того виконували аналогічну функцію у рамках європейської цивілізації. При цьому і битва, що визначила політичне підпорядкування багатьох українських земель, поклавши край їх залежності від монголів – Синьоводьска – також відбулась на Поділлі. Отже, цей край здавна відігравав важливу роль в житті цілої України в різних сферах її історичного поступу.

Посилення зв'язків з іншими європейськими країнами і включеність у ці процеси Поділля засвідчується збільшенням з межі XIV–XV ст. кількості скарбів, що представлені монетами західноєвропейського карбування та поширенням у першу чергу на Поділля (поряд з Галичиною) празького гроша у XIV ст. [29, с. 80-81]. Навіть спроба власного монетного карбування, здійснена на Поділлі в останній третині XIV ст., нагадувала європейські зразки тогочасного монетного карбування [29, с. 96-97]. Цю ж тенденцію засвідчує й поширення на Україну, починаючи з Галичини та Поділля магдебурзького права [9].

Зрештою саме піднесення подільських міст і їх процвітання у XV–XVII ст. було пов'язане із зовнішньою торгівлею, що велась через них. Це стосується у першу чергу Кам'янця, а також Меджибожа та ряду ін. При цьому Кам'янець-Подільський та Вінниця стають великими містами у рамках цілої України, поступаючись чисельністю населення лише Львову та Києву [11, с. 349]. А на думку М. Петрова Кам'янець-Подільський на початку XVII ст. навіть дорівнював за чисельністю населення Києву [21, с. 205]. На Брацлавське та Подільське воєводства Речі Посполитої, які включали терени Поділля, напередодні Хмельниччини припадало багато міських поселень [16, с. 34; 15, с. 72]. І хоча їх кількість тут поступалась чисельності міст у Київському

та Руському воєводствах [11, с. 395], але за відсотком міського населення на Брацлавське воєводство, за підрахунками О. Компан, припадало 63,5 % населення воєводства [15, с. 67], що було найвищим показником урбанізації у тогочасних українських землях.

Звичайно, економічне піднесення подільських міст було й надалі пов'язане також із торгівлею з країнами Сходу. Так, Кам'янець-Подільський, поряд зі Львовом та Луцьком, став «ключовим торговим посередником у здійсненні левантійської (східної) торгівлі між Заходом і Сходом» [11, с. 360]. А отже, ця торгівля виконувала роль каналу для забезпечення європейського світу східними товарами, а отже логічно продовжувалась у західному напрямі. Тому міста Поділля так само як і Львів, у цій східній торгівлі виступали в ролі місць, де сходились купці як європейські, так і східні, і яка була елементом торгових відносин цілої європейської цивілізації. У випадку Львова XVII ст. це засвідчено описами іноземних подорожніх [20; 13], так само як і Правобережжя загалом [8]. Щось схоже мало місце й у випадку подільських міст, особливо Кам'янця, засвідчуючись, зокрема, проживанням у ньому польської, руської (української), вірменської, єврейської громад та навіть німців [21, с. 197-257]. При цьому проживання цих етнічних громад, поряд із українським населенням, фіксується й в цілому по Поділлю [22, с. 42-46]. До того ж і ця торгівля проходила через інші європейські землі – Балкани, що поєднувало і їх з економічним життям українських земель [11, с. 313].

Міста краю суттєво страждали від татарських нападів, але доволі швидко відроджувались [14, с. 14]. Значно більшої шкоди торгівлі через Поділля завдали часи Руїни та Північної війни, а потому й період поступового «вмирання» Речі Посполитої, що завершився її розподілом та інкорпорацією Поділля Російською імперією [11, с. 497-500, 503]. Це засвідчено, зокрема, на прикладі динаміки чисельності населення та активності в торгових зносинах найбільшого міста регіону Кам'янця-Подільського [21, с. 205-212].

Водночас з XVIII ст. наростає тенденція до зменшення східної торгівлі і зростання торгових зносин у західному напрямі, у першу чергу з німецькими землями [24, с. 40]. У XIX ст. цей

напрям остаточно став пріоритетним для руху товарів через Поділля.

Активізація торгівлі через Поділля у західному напрямі засвідчується й збереженням тут і в XIX – на початку XX ст. численних громад представників інших європейських етносів, а також євреїв (що становлять невід'ємний елемент етнічної палітри європейських міст від епохи Середньовіччя та активно включені в економічне життя). На Поділлі єврейська громада була доволі численною. Євреї мешкали як у великих містах краю, так і в багатьох менших, зокрема в Летичеві: тут актовий матеріал засвідчує їх присутність і після інкорпорації Поділля Російською імперією [1, с. 590-592].

Зберігалась помітна присутність польської громади, яка у XVIII ст. навіть посилила свої впливи у міському житті Поділля [1, с. 203-205]. Та навіть і за російського панування польська шляхта в основному зберігала провідні позиції в аграрному секторі, що був провідним в економіці Поділля. Їй і в XIX ст. продовжувала належати значна частка земель регіону [4; 5; 6], а аграрна продукція становила головний предмет вивізної торгівлі. Також у другій половині XIX ст. на Поділлі засновуються колонії чехів та німців [17, с. 15; 7].

Безперечно, що присутність цих етнічних груп серед населення Поділля сприяла збереженню зв'язків з іншими європейськими країнами, активізувала запозичення досвіду інших європейських народів в господарській та інших сферах життя. Зрештою і сама їх поява у містах краю була пов'язана з їх активною участю в економічному житті подільських міст – у ремеслі, торгівлі та лихварстві. Це стверджували й історики XIX – першої третини XX ст. [10], так само як і сучасні [21, с. 197-257]. Загалом, з погляду сучасної історичної науки доконаним фактом є те, що концентрація етнічних меншин в містах середньовічної та ранньомодерної Європи відбувалась там, де економічне життя (особливо міждержавні торгові зв'язки) протікало особливо інтенсивно.

У складі Російської імперії впродовж кінця XVIII – початку XX ст. Поділля виконувало роль важливого регіону, що слугував для транзиту різноманітної товарної продукції, в першу чергу на інші європейські ринки. Так, саме тут діяли найбільші митні

пункти на західному кордоні імперії. Інтенсивність руху товарів через них забезпечила, зокрема, процвітання м. Броди, що перебувало у складі Австрійської імперії і отримало статус вільного торгового міста та через яке на межі 1870-х – 1880-х рр. було прокладено залізницю, що вела з Наддніпрянщини до Галичини й далі на захід, до інших європейських держав [18]. А в Балті знаходився один з найбільших хлібних ярмарків в Україні. Це обумовило прокладання саме з цього міста у 1862–1865 рр. першої в українських землях Російської імперії залізниці, що поєднала Балту з Одесою, а у 1870 р. і з Києвом [11, с. 617].

Окрім цього Поділля належало до провідних регіонів з вирощування цукрових буряків, входячи до південно-західного промислового району (спеціалізувався на цукровій галузі). На Подільську губернію, поряд з Волинською та Київською, припадало 69 % виробництва цукру всієї Російської імперії [23]. Цукор та інша агро-продукція з Поділля значною мірою надходила на ринки інших європейських держав, зокрема Німецької імперії. Загалом, через Поділля до інших європейських держав везли переважно українську продукцію, але головні дивіденди від того отримувала Російська імперія. Аналогічно і європейська продукція, яка йшла у зворотному напрямі, спрямовувалась до імперських центрів, що засвідчувало колоніальний статус України у складі Російської імперії.

Інтенсивність економічних зв'язків, що проходили через Поділля, з іншими європейськими країнами, засвідчується, зокрема й активним вступом вихідців з різних станів місцевого населення до першого закладу вищої економічної освіти в Україні – Київського комерційного інституту. Ця тема мною вже детально досліджувалась [25; 26]. Тож як висновок зазначу, що ці особи належали до дворян, міщан, селян та навіть духовенства; а в етнічному відношенні – до українців, євреїв та поляків з різних частин Подільської губернії. Траплялись серед них і піддані Австро-Угорщини [27, с. 64-65, 67], що мешкали на Поділлі і чим додатково засвідчується активна включеність цього регіону України до її взаємин з іншими європейськими країнами на межі XIX–XX ст.

Проте дивіденди від цього отримували правлячі кола Російської імперії, так само як і її підприємницькі кола [19]. Водно-

час Російська імперія аж до осені 1914 р. не пішла на ліквідацію останнього на українських землях генерал-губернаторства – Київського, яке включало й Подільську губернію [28]. Цим засвідчувалось те, що Поділля Російській імперії не вдалось поглинути та русифікувати. Навіть провідники імперської ідеології того часу визнавали значну роль у житті Поділля представників інших європейських народів [3], а отже і його зв'язок з європейською цивілізацією. Недарма Поділля під час Української революції 1917–1921 рр. було найнадійнішим бастіоном тогочасної української державності і саме тут вона найдовше втрималась.

Отже, вже своїм географічним розташуванням (поміж іншими українськими землями та рештою європейських країн) Поділля було призначене на роль посередника у зв'язках між ними, зокрема й економічного характеру. Ця тенденція проявилась вже від перших археологічних культур, що фіксуються на Поділлі. Але особливо виразною вона стала від моментів оформлення середньовічної української держави Русь і набирала темпів у подальшому. Цьому посприяла низка факторів, зокрема й приналежність до низки середньовічних європейських держав.

Поділля виконувало роль важливої ланки, що пов'язувала інші українські землі з рештою країн європейського світу. Спочатку це були шляхи, що вели на Балкани, де існувала Візантійська імперія, що була найбільш економічно розвиненою державою тогочасного європейського світу. А з її упадком ці торгові шляхи пролягли у західному та північно-західному напрямах: у першу чергу до Угорщини, німецьких земель, Чехії, Польщі та Литви; а через їх посередництво і до інших держав Європи. Ця торгівля сприяла постанню та швидкому розвитку подільських міст, зокрема Кам'янця та Меджибожа.

У період Хмельниччини інтенсивність торгових відносин з іншими країнами європейського світу через Поділля зросла. Почасти такою вона була і за річпосполитських часів. Натомість загарбання краю наприкінці XVIII ст. Російською імперією звузило спрямованість торгових маршрутів, що проходили кількома митницями, зокрема з Радивиліва на Броди. Була ця торгівля підпорядкована інтересам цієї імперії і не сприяла розвитку

власне української економіки. Проте важлива роль Поділля в господарському комплексі України продовжувала зберігатись і в XIX – на початку XX ст. Зокрема і в якості транзитера товарів до інших країн Європи. Та як показав історичний досвід лише самостійний розвиток України як рівноправного суб'єкта європейського цивілізаційного простору забезпечує належний розвиток їй в цілому та кожному з її регіонів зокрема, так само як і відповідні дивіденди від здійснюваної економічної діяльності.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антонович В. Акты о городах (1432–1798 гг.) // Акты Юго-Западной России. Киев: Университетская тип., 1869. Ч. V. Т. I. 652 с.
2. Археологія України за роки Незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. 448 с.
3. Батюшков П. Подолья. Историческое описание. СПб., 1891. XXXI + 264 + 100 с.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. / Пер. з фр. Київ: Критика, 1998. 410 с.
5. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат. Шляхта і народ. 1793–1914 рр. / Пер. з франц. Київ: ТОВ Кліо, 2020. 872 с.
6. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863 рр.). / Пер. з фр. Київ: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
7. Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні // Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2017. С. 12-15.
8. Вердум У. Щоденник подорожі, яку здійснив у роки 1670, 1671, 1672 … через королівство Польське // Жовтень. 1983. № 9. С. 84-99; № 10. С. 89-105.
9. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV–XVII ст. Львів: Афіша, 2002.
10. Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. 1895. Т. VII. С. 1-18.

11. Економічна історія України: історико-економічне дослідження / Відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол. Т.А. Балабушевич, В.Д Баран, В.К. Баран та ін. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.

12. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. Київ, 1996. 272 с.

13. Ісаєвич Я. Найдавніший опис Львова. // Жовтень, 1980. № 10. С. 105-114.

14. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. Київ, 1971.

15. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: АН УРСР, 1963. 388 с.

16. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький Київ: АН УРСР, 1954. 536 с.

17. Міронова І. С. Національні меншини України. Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2006. 304 с.

18. Окунь В. М. Броди // Енциклопедія Сучасної України. Т. 3. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. 695 с.

19. Орлик В. М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. Вип. 6. С. 70-77.

20. Осіпян О. Л. «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: коґнітивна рамка, наративні стратегії // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 192-222.

21. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.

22. Поділля. Київ: НКЦ «Доля», 1994. 504 с.

23. Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 69-81.

24. Тищенко М. Ф. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України у XVIII ст. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2010. 160 с.

25. Чуткий А. І. Студенти-подоляни Київського комерційного інституту: продовження архівних пошуків // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична. 2020. С. 142-158.

26. Чуткий А. І. «Не знакова» постать на тлі доби: представники молоді з Поділля у стінах Київського комерційного інституту // Наукові праці Кам'янець-подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2020. Т. 30. С. 309-323.

27. Чуткий А. І. Долі студентів іноземного походження та співробітників київських вишів крізь призму Першої світової війни // Український історичний журна. 2022. № 1. С. 63-74.

28. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ, 2005. 426 с.

29. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ: Знання, 2009. 376 с.

С. Г. Вонсович,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології та філософії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ПОЛІТИЧНА І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Досліджено політичний та етносоціальний розвиток на прикладі регіону Поділля. Проаналізовано результати інкорпорації Поділля до Російської імперії. Зазначено чисельний склад населення Подільської губернії.

Ключові слова: *Поділля, етнополітика, етносоціальний розвиток, етнос, народ.*

Процеси державотворення будь-якого народу мають стержневу етносоціальну основу, що своїм корінням сягає історичних глибин етногенезу. Це стосується і України, зокрема, корінних мешканців Поділля. Тому актуальною є проблема дослідження етносоціального розвитку як впродовж усієї історії українського народу, так і її ретроспективного бачення на прикладі регіону Поділля. Це стосується періоду після приєднання Правобережної України до Росії за другим і третім поділами Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. Тим більше, що для цього останнім часом створені можливості, які ґрунтуються не тільки на потребі суспільства, а й бажанні пізнати історичний процес у темпоральному вимірі.

При вивченні етносоціальних явищ базовою категорією виступає «етнос», яка із старогрецької означає «групу, плем'я, народ». У науковій літературі це слово з'явилося на зламі XVIII–XIX століть. Так співпало, що на цей час остаточно сформувалися етнічна територія українського народу органічною складовою якої було і є Поділля. З того часу вона істотно не змінювалась, зміні піддавалося лише її політичне становище та чисельність населення, його соціальний склад. Серед значної кількості концепцій етноутворення в західній етнології чітко вирізняються

два головних напрямки, що ґрунтуються на суб'єктивності або об'єктивності фундаментальних етноутворюючих ознак. Так, концепція американських учених Л. В. Ворнера та Л. Сроула, виходить з того, що етнічний термін можна застосовувати до кожної людини, котра сама себе визнає (або її визнають) членом групи, що має певну культуру і бере участь у її діяльності. При цьому етнічна група визначається як сукупність людей, котрі вважають себе подібними один до одного внаслідок спільного реального чи фіктивного походження і таким чином сприймаються іншими.

Підсумовуючи теоретичні аспекти, підкреслимо, що якщо етнос є спільнотою, утвореною на культурно-історичних та духовно-регулятивних засадах і для етногенезу головне значення мають діахронні зв'язки (діахронна інформація), то нація є політико-правовим і соціально-економічним утворенням, для якого вирішальними є синхронні зв'язки.

Отже, етнос – це кровноспоріднена географічна та культурно-історична спільнота на будь-якому етапі його етногенези. Етнос – це, передусім, сукупність суб'єктів з певними особливостями фізичної будови, побутом, мовою, психологією (психікою), традиціями, і звичаями, культурою, релігією, свідомістю і самосвідомістю, тобто з власними духовними цінностями та ін. Кожний народ, у тому числі український, має свою структуру – ієрархічну супідрядність субетнічних груп, зокрема, волинян, подолян, лемків, гуцулів, поліщуків тощо.

У плані проблеми важливим, з нашої точки зору, є з'ясування співвідношення і взаємозв'язок етнічного та соціального. Йдеться передусім про складові елементи своєрідності нації. За своєю сутністю вона визначалася як особлива етнічна форма існування й розвитку певного соціального змісту, одна із форм суспільного розвитку. Тому можна стверджувати, що у національному етнічне і соціальне становлять дві сторони єдиного явища й процесу. Під соціальною стороною маються на увазі виробничі відносини та соціально-класова структура суспільства, які є найбільш рухливою частиною національного. Етнічний аспект стосується, головним чином, матеріальної культури, фольклору, народного мистецтва, традицій, звичаїв, особливостей свідомості й психології тощо. Етнічне сформувалось у глибині сторіч, воно

є найбільш консервативним (усталеним) й надкласовим складником національного.

Українські науковці ХХ століття написали чимало праць, у яких досліджували формування багатоетнічного складу населення України в цілому, Правобережжя і Поділля, зокрема. Показали зміни і динаміку різноманітних процесів, які відбувалися в середовищі населення, яким чином будувалися відносини між корінними мешканцями та представниками національних меншин у політичній, соціальній, економічній та духовно-культурній сферах. Як загальнотеоретичні, так і конкретні питання формування чисельності та якісних змін у етнічному і соціальному складі населення Правобережжя і Поділля розкриті в багатьох працях відомих фахівців з проблем етнографічної історії, етносоціальних процесів на Поділлі, інкорпораційної політики російського самодержавства в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть. Х. Вовка, А..Пономарьова, А. Перковського, В. Яніва, П. Клименка, В. Смолія, Л.Баженова, А. Філінюка тощо. Таким чином, на сьогодні створена ґрунтовна науково-теоретична база і нагромаджено великий фактичний матеріал, які дозволяють простежити етносоціальний розвиток України з кінця XVIII – до середини XIX століття. У 1793 році воно перестало існувати як Подільське воєводство Речі Посполитої, поділеної між сусідніми державами. Великий український регіон загальною площею 18963 кв. км. був окупований російськими військами і разом з усім Правобережжям приєднаний до складу Російської імперії.

У відповідності з указом сенату від 23 квітня 1793 року з приєднаних українських територій було утворено Брацлавське та Ізяславське намісництва (губернії) і Кам'янецьку область [5, с. 273], а указом від 1 травня 1795 року з цієї території утворено Волинську, Подільську і Брацлавську губернії, кожна з яких складалася з 13 округів. Подільське намісництво з 12 повітів (Кам'янецького, Вербовецького, Ушицького, Грудекського, Зінківського, Летичівського, Проскурівського, Старокостянтинівського, Базалійського, Ямпільського, Кременецького і Дубненського).

У часі приєднання Поділля разом з усім Правобережжям до нової метрополії співпало не лише з переходом із XVIII

в XIX століття, а й із якісно новими для корінних мешканців підходами російського самодержавства до розв'язання суспільно-політичних, соціально-економічних та духовно-релігійних проблем. І це закономірно, адже царизм не тільки збільшив за рахунок українських земель територію імперії, але й прагнув розширити свою експансію вглибину, в розумінні соціально-політичного, економічного та національно-культурного поневолення корінних мешканців. Засадничою умовою благополучного існування Російської імперії в нових кордонах було розташування на території Правобережжя, в тому числі Поділля, збройних сил і турбота про їх спроможність підтримувати безпеку в регіоні. Завдяки силовим структурам здійснювався авторитарний, безальтернативний контроль за всіма сферами життя, що свідчило про поширення в Україні режиму автократії, характерного імперіям. Відразу ж після поділів Речі Посполитої у регіоні відбулася системна перебудова власності. Якщо раніше вона була переважно магнатсько-шляхетською, тобто поміщицькою, то після приєднання до Росії вся власність перейшла в руки держави. А тоді держава, як основний власник, передала її поміщикам. Зовні наче нічого не змінилося, а насправді це було засобом інкорпорації польських магнатів і шляхти в російське дворянство. Завдяки цій акції власність стала державно-магнатською. Також були здійснені відповідні зміни у способах володіння та використання як матеріальних, так і духовних цінностей, в характері споживання виробленої продукції, у специфіці обміну та розподілу, в управлінні економічними процесами тощо.

Враховуючи, що ці питання можуть бути темою окремого наукового дослідження, ми лише зауважимо, що всі зміни власності на території Поділля не лише не сприяли поступальному розвиткові краю, а, навпаки, зумовили його хронічне відставання, перетворення в ресурсно-аграрний придаток Росії. Оголосивши про захист «єдинокровних братів», росіяни не зробили жодного кроку щодо створення необхідних організаційних і особливо правових засад для найбільшої частини учасників економічних відносин – кріпосного селянства. За імператорів Павла I і Олександра I в сільському господарстві регіону був здійснений перерозподіл власності на користь поляків. Але й цього разу він не супроводжувався ефективною господарською діяльністю. Суть

проблеми полягала в тому, що механізми нового перерозподілу власності і механізми утворення нових прибутків органічно не доповнювали одне одного, а скоріше діяли в протилежних напрямках. Не кажучи вже про врахування інтересів корінних мешканців. Загалом самодержавна політика у Подільській губернії була проникнута протекцією щодо російського етносу та русифікацією подолян, які набули найбільшого піднесення після повстання 1830–1831 років. Всі без винятку заходи влади спрямувалися не на захист українців, бо політична доктрина імперії навіть теоретично не допускала українських вимог, а тим більше української державності. Влада не враховувала той факт, що в Російській імперії об'єдналися всі українські землі і абсолютно нічого не робила для консолідації українців як народу, розвитку їх традицій, культури, етнічної, мовної, фольклорно-етнографічної та релігійної самобутності. Навпаки, з перших днів свого перебування на Поділлі росіяни, розглядаючи інкорпоровані території як патримоніальну, колоніальну власність, все робили для зміцнення імперських державних засад і позицій російського та польського дворянства, а також посилення соціально-класового та національно-етнічного гноблення корінного населення. Вони наполегливо і вперто нав'язували автократичну парадигму російської ідеологічної, культурної, мовної і релігійної уніфікації. Власне інакше і не могло бути, адже, за справедливою оцінкою Михайла Грушевського, самодержавство розглядало українців не більш як будівельний матеріал для культури і суспільності російської, а самому краю відводило роль землеробської провінції, тобто території, що примикала до більш розвиненого в промисловому та торговельному відношенні російського загалу.

Наприкінці XVIII ст. в історичній долі Поділля стався черговий поворот, зумовлений геополітичними змінами в Європі. Наслідком якого було приєднання цього регіону до складу Російської імперії або, як слушно зауважив професор А. Г. Філінюк, – інкорпорації як «приєднання до Росії силою зброї..., з обов'язковою присутністю воєнно-поліційного елементу» [6, с. 43]. Таким чином, внаслідок другого і третього поділів Польщі Правобережжя, включаючи Поділля, юридично вже належало новій державі, яка не приховувала своїх прагнень бути метрополією. Кількісне зростання етнонаціонального і соціального еле-

менту на Поділлі було зумовлено імперською інкорпораційною політикою. Імперська влада не визнавала приєднану територію власне етнічною, українською. Спочатку Правобережжя офіційно в усіх документах йменувалася польською провінцією, а трохи згодом – Південно-Західним краєм. Тим самим імперська доктрина не залишала українцям місця як народу в державі, хоч і офіційно декларувала, що приєднані народи мають насолоджуватися рівним з росіянами правами і однаковим благополуччям. Українсько-російські відносини у Правобережній Україні зводилися до поступового поглинання і переварювання Росією України як інородного політичного тіла, в ході яких переслідувалися етнографічні відмінності.

Імперія всіляко зміцнювала свою соціальну базу, розширюючи економічні позиції і правові повноваження російських, польських та іншоетнічних поміщиків, водночас зберігаючи і посилюючи станову безправність українців. Як писав М. Аркас в «Історії України-Русі», польським панам стало жити вільніше, ніж за Польщі, бо їх взяла під свою руку державна, поліцейська влада і військо [1, с. 35]. Петербург уважав, що хоч і корінне населення Правобережжя було близьким до росіян за вірою, проте будучи абсолютною більшістю мешканців краю, все ж перебувало у певній суперечності до них. Саме тому імперія вбачала в українцях головну небезпеку її державної цілісності. Також військово-політичне забезпечення, як і вся інкорпораційна політика Російської імперії, мали чітко виражену антиукраїнську соціальну спрямованість. Зокрема, наприкінці XVIII ст. у Подільській губернії нараховувалось 23 польових полки Дністровської воєнної експедиції.

У XIX столітті Росія вступила з абсолютистським самодержавством і такими порядками організації влади, які не відповідали внутрішнім потребам як і самої імперії, так і нових її південно-західних окраїн, а відтак об'єктивно гальмували їх розвиток. За цих обставин для життя Поділля були характерними політичний консерватизм, перманентний застій і хронічна депресія.

У цій конструкції управляв не лише державний місцевий апарат, а й дворянський (переважно польський) клас, який щодо своїх кріпосних селян здійснював владу та опіку на патріархаль-

них засадах. Зам цих обставин кожна спроба Санкт-Петербургу обмежити станові права і привілеї польських землевласників так чи інакше означала підрив головної опори кріпосницького режиму. Тому, приборкавши польську шляхту в її політичних намірах, самодержавний уряд змушений був йти на компроміс: за свій адміністративний і військовий контроль над приєднаними землями він повинен був визнавати соціальне й культурне домінування польського дворянства [7]. Так, Маніфестом від 27 березня 1793 року №17108, зокрема, пунктами 4 і 5 кожному поміщику (магнату і шляхтичу) було надано право вибору: скласти присягу на вірність імператору Росії і цим самим зберегти своє землеволодіння або продати свої маєтності та покинути імперію. Водночас тим, хто залишився під російською короною, гарантувалася давні польські права, вольності та привілеї [3, с. 23-53]. Що стосувалося величезної маси подільських селян (власне, як і всіх українських), переважно кріпаків, то їм не були підтвердженні всі колишні права. У свою чергу, російське самодержавство, зберігши та закріпивши кріпосне право, тим самим придбало не громадян-українців і захисників російської держави, а справжніх рабів. Навпаки, польські дворяни, втративши юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої, отримали повне визнання і захист їх економічного панування з боку організованої адміністрації і міцної російської влади, з якою вони пішли на альянс.

Імперія усвідомлювала, що чисельної переваги росіян в сільській місцевості створити було неможливо. Тому вони взяли курс на формування своєрідних анклавів (острівків) з перевагою росіян в управлінні, виробничій сфері та торгівлі подільських міст і містечок. Через те, що більшість шляхти була переважно неукраїнською, мешкала в сільській місцевості, займалась землеробством і не мала потреби в тісній співпраці з російською адміністрацією, колонізаторська імперська влада пішла на унію і підтримку міських верхів із числа шляхти, також в основному на той час іноетнічної. Водночас заохочувалися до поселення в містах і містечках росіяни, євреї, іноземці, до занять ремеслом, промислами, фабрично-заводським виробництвом і торгівлею. За рахунок їх притоку українці все більше і більше витіснялися на окраїни як у геополітичному статусі, так і в плані соціально-

економічного життя. І саме міста та містечка першими відчули на собі наплив росіян, євреїв, іноземців, основними категоріями яких були військові, чиновники, купці тощо. Внаслідок цього Кам'янець-Подільський, повітові міста та містечка регіону ставали русифікованими та іноетнічними.

Приєднання Правобережжя України наприкінці XVIII століття полягало в тому, що юридично територія регіону стала належати метрополії, а фактично тривалий час перебувала під визначальним впливом поляків, особливо в економічній і соціальній сферах. Імперія не визнавала приєднані землі етнічно українськими і тим самим не залишала українцям місця як народу.

Матеріали російських ревізій кінця XVIII – 50-х років XIX ст. (V–X), а також дані церковного обліку наочно засвідчують про характер етнодемографічного розвитку краю і про кількісне домінування українського населення над іншими етнічними групами. Для порівняння зазначимо, що нічого подібного не спостерігалося стосовно греко-католиків. За указом Катерини II від 6 вересня 1795 року уніатські священики (а ними були виключно українці) повинні були прийняти православ'я або католицизм, чи відмовитися від сану [4, с. 122]. Водночас створювалися умови, які унеможливили існування греко-католицьких приходів.

Значно менше нараховувалось росіян, які розміщалися в основному у міських поселеннях, а також молдаван. Останні проживали в Балтському, Ольгопільському та Ямпільському повітах, тобто в основному в південній та південно-західній окраїнах Поділля.

За V ревізією 1795 року населення поляків обох статей Подільської губернії складало: 174.288 чол., росіян – 3588 чол., євреїв – 66231 чол., корінних мешканців (українців і молдаван) – 934834 чол [2, с. 139].

Чисельність римо-католиків на 1802 р. в Подільській губернії становило 1806 чол. Потрібно наголосити на тому, що з моменту приєднання краю до Росії римо-католицьке населення могло поповнюватись внаслідок природного приросту, оскільки перехід з інших віросповідань майже припинився. Тим більше, що було заборонено місіонерську діяльність, а також якихось помітних міграційних рухів подільського римо-католицького населення за межі губернії на той час не було.

Також на території Поділля мешкала певна кількість росіян-чиновників, які служили в цивільній адміністрації, а також російських поміщиків, яким самодержавство надало маєтки, що раніше належали польській короні та полякам, які не склали присяги на вірність імператору. Значний відсоток росіяни мали перш за все серед міського населення, також немалу частку вони становили серед представників купецького стану, службовців і робітників. Їх було багато зайнято у промисловому виробництві.

Список використаних джерел і літератури:

1. Аркас М. М. Історія України-Русі / передмова П.М. Гвоздецького. 3-є факс. Вид. Київ: Вища школа, 1993. 414 с.
2. Бойко Ю. Документи Вінницької повітової гімназії як джерело з вивчення русифікації середньої шкільної освіти в Правобережній Україні (перша половина XIX ст.). *Архіви України. Науково-практичний журнал*. №3.(332).2022 липень-вересень. С. 138-161.
3. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
4. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 336 с.
5. Скрипник А. Ю До проблеми адміністративних меж Подільської губернії наприкінці XVIII - початку XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 12. С. 273-289.
6. Філінюк А.Г. Воєнно-політичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. *Вісник. Історія*. Київ: ВПЦ «Київський ун-т», 2001. Вип. 56. С. 43–48.
7. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.

А. Ю. Скрипник,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри інклюзивної освіти,
реабілітації та гуманітарних наук,
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

ТРАНСПОРТУВАННЯ ПО ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ВІЙСЬКОВИХ ВАНТАЖІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті досліджено питання транспортного забезпечення частин регулярних військ Російської імперії у Правобережній Україні під час планових передислокацій у мирний час, а також постачання зброї, продовольства і амуніції на місця бойових дій та у гарнізони. Окреслено проблематику становища тилових структур армії та матеріального забезпечення регулярних частин. Показано відсутність логістичної складової та системної і послідовної політики вищого військового командування у цій сфері військового будівництва.

Ключові слова: *війська, перевезення, забезпечення, продовольство, амуніція.*

Питання швидкого й ефективного перевезення військових вантажів та майна російських збройних сил протягом першої половини XIX ст. було одним з найбільш проблемних і болючих у тодішній структурі тилових підрозділів імператорської армії. Незважаючи на періодичне реформування, намагання реорганізації та часткового збільшення кількості регулярних транспортних частин, росіянам не вдалося повністю вирішити ці питання, спираючись тільки на власну військову складову. Тому командування та губернські адміністрації завжди розраховували на примусове підключення економічного потенціалу місцевого населення для вирішення зазначених завдань. Особливо гостро поставала досліджувана проблема перед російськими військами під час збройних конфліктів у вказаний період.

Історіографія предмету не має чітко вираженої наукової тематики і направленості. Хоча в імперській період такі дослід-

ники історії військового управління та інтендантського забезпечення армії, як Д. Струков, Н. Данілов, Ф. Шелехов, В. Федоров [12] звертали увагу на труднощі й недоліки, пов'язані з транспортуванням військ та їх належного забезпечення, але не вважали їх вартими окремого наукового розгляду. Схожої спрямованості притримуються такі сучасні російські історики, як Л. Безкровний, П. Вєщіков, С. Гаврілов [1]. Аналіз рівня військово-економічного потенціалу та постачання регулярних частин усім необхідним стали головними об'єктами студіювання, а питання перевезень та транспортування залишилися на другому плані і стали другорядними в розгляді всієї тилової організації тодішніх збройних сил.

Ще з катерининських часів другої половини XVIII ст. командири полків і батальйонів отримували необхідні суми грошей на розбудову й утримання власного транспортного парку, яким перевозилося полкове майно. Під час частих передислокацій військ, користувалися правом брати гроші в губернських Казенних палатах і Повітових казначействах за рахунок Комісаріатського департаменту для сплати за винаймання возів в населення, і робили це так часто, що могли за короткий час залишити ці заклади без обігових коштів. Наприкінці 90-х рр., на протидію все зростаючим витратам, Військова колегія почала вимагати точного обліку і підрахунків необхідних військам грошей шляхом максимальної бюрократизації й тяганини самого процесу видачі через записи в шнурових книгах, письмові свідчення (розписки), довідки про ціни тощо [3, с. 851–852]. Стройові командири швидко зрозуміли, що надходження будуть суттєво зменшені й необхідно берегти і вчасно ремонтувати наявний рухомий парк.

На той час у полках поширеною була практика самостійного забезпечення перевезень особистого майна. «Нижнім чинам» дозволялося використовувати «артільні вози і коні», які вони купували, доглядали і утримували власним коштом, а обер- і штаб-офіцери мали власні невеликі брички. Табельне полкове майно: канцелярські меблі, господарський посуд, інструменти, табірне облаштування – везли казенними возами. Нерідко полк

мав узяти з собою певні запаси продовольства, фуражу та боєзапасу, для транспортування яких винаймали цивільні вози і коні. Піхотний полк у поході виглядав як величезна рухома колона: попереду йшли браві роти і батальйони, а позаду тягнувся великий, повільний, неповороткий обоз [11, с. 310].

На початку XIX ст. все більшого значення набувало функціонування системи матеріального забезпечення військ, яка на той момент виглядала кволою і малоефективною, що було серйозним прорахунком військових чиновників. Виявилося, що немає чим і на чому возити найнеобхідніше. І ось тут почали використовувати практику послуговуватися місцевим населенням. Так, для потреб артилерійського парку у Києві було залучено 222 погоничі разом з волами і возами, яких брали не тільки з Київщини, а й з лівобережних малоросійських губерній [4, с. 777]. До того часу Київ устиг стати важливою базою зберігання вогнепальних запасів та гармат, які були конче потрібними у військах на західних кордонах. Відряджені зі своїх частин офіцери при отриманні пороху, свинцю і снарядів з Арсеналу наштовхнулися на проблему перевезти їх на місця. Отримавши «прогонні гроші», вони вимагали забезпечити транспортування обивательськими підводами за принципом естафети. Найманих за підрядами Київською комісаріатською комісією возів явно бракувало, і місцева влада, зі згоди військових, порушуючи правила безпечного перевезення таких вантажів, дозволила наймати необладнані обивательські підводи від місця завантаження до місця призначення [5, с. 965–967]. Щоправда, від цієї практики швидко довелося відмовитися, бо це було занадто небезпечним. Однієї помилки погонича було достатньо, щоб такий караван злетів у повітря.

Разом з тим, для покращення ситуації в інтендантському й артилерійському господарствах потрібні були значні кошти. Командир 5-го артилерійського полку генерал-майор Бухольц вимагав на транспортування снарядів і пороху до Молдавської армії з «київських земських коштів 30000 рублів». Плюс додаткові гроші на кінську збрую та вози, які зможуть все це відвезти до Хотина і Полонного. Гігантська сума, яку київська міська влада просто не могла вчасно назбирати.

За ініціативою генерала, в січні 1811 р. через поліцію, по Київській губернії були оголошені торги на перевезення пороху і снарядів до містечка Тульчина. Це повинні були бути люди, які зналися на таких речах, «[…] селян і обивателів не допускати […]». Був обнародуваний «Торговий лист» за підписами київського коменданта генерала Массе і генерала Бухольца, де зазначалося, що потрібно перевезти 10000 пудів пороху різних сортів і 10000 пудів снарядів. Бажаючі знаходилися, це були відставні військові артилеристи й купці 1-ї гільдії, які мали належним чином обладнані вози. Тим більше, що й ціна була дуже привабливa: снаряд коштував 3 рублі 50 коп. сріблом, порох – 3 рублі 20 коп. [15, арк. 1-4]. Не менш вигідними були підряди на перевезення стрілецької зброї з київського Арсеналу до полків і команд. Тут конкуренція була набагато більшою. Часто, отримавши такий підряд, переможець вважав за потрібне повідомити про результати губернське начальство, шукаючи покровительства і гарантій [16, арк.. 2-2зв]. У Києві й у повіті утворилася своєрідна «транспортна каста», яка спеціалізувалася на таких замовленнях. Тільки з 1833 р. Державною радою було дозволено звичайним візникам брати участь у торгах на перевезення військових вантажів на невеликі відстані, холодної і легкої стрілецької зброї та невеликих кількостей боєзапасу [6, с. 539–540].

У перші два десятиріччя XIX ст. широко використовувалася практика залучення обивательського транспорту для перевезень провіанту і речей двома способами. Перший, який дуже подобався місцевим селянам і міським жителям, – це сплата за послуги готівковими грішми за домовленістю чи за встановленими цивільною владою зі згодою з військовим начальством тарифами. Як правило, виходили з оплати за одну версту проїзду. Другий – виконання земських повинностей під контролем повітових властей, де замість грошей офіцери розраховувалися з перевізниками квитанціями у залік податків. Зрозуміло, що цей спосіб був непопулярним, але вимушеним. Кожен з обивателів прагнув і розраховував виконати повинність швидко, бажано у теплу пору року, везти небагато і поїхати недалеко. Часто це

були лише мрії й розрахунки. Війська рухалися безперервно, цілий рік і в будь-яку погоду [10, с. 83-85].

Водночас з початком руху великих мас військ поширювалася практика створення пересувних продовольчих магазинів, які максимально близько підвозили харчі до полків і дивізій. Вони нараховували до сотні навантажених возів, а для нагляду залучалися погоничі – двоє осіб на три вози. Важливого значення набуло безперебійне постачання військ, що знаходилися далеко від головних баз. Відсутність належної кількості провіанту впливало на боєздатність підрозділів та викликало занепокоєння командування. Так, командувач Молдавською армією М. Кутузов навесні 1811 р. виказував інтендантам за повільне постачання хліба з магазинів Подільської й Херсонської губерній, та неквапливість пересувних магазинів, «[…] передбачаючи явну небезпеку залишити армію без запасів […]» [9, л. 14-16]. Питання було настільки актуальним, що в разі закупленого, але ще не вивезеного з поміщицьких маєтків до магазинів продовольства і фуражу повітова влада змушена була сплачувати за використання обивательських возів удвічі дорожче за існуючі ціни. Так, щоб забезпечити Білоруський гусарський полк усім необхідним, довелося винаймати коней і волів по 4 копійки за версту замість 2 коп. [14, арк. 6-9зв].

Брак достатньої кількості транспорту для різноманітних перевезень став ледь не головним проблемним питанням тодішньої російської армії. Незважаючи на усі укази, накази та розпорядження, військові продовжували безпідставно змушувати селян і обивателів надавати вози під перевезення вантажів. Ці зловживання були такими поширеними, що головнокомандувач 1-ю Армією фельдмаршал Сакен за наказом царя нагадував про неухильне дотримання існуючих правил щодо обмеження кількості возів та покарання винуватців. У наказі по армії в лютому 1835 р. всю відповідальність було покладено на командирів дивізій. Вони мали повідомляти про кількість потрібного транспорту та вантажу в Головний штаб, а правильність донесень контролювали відряджені чиновники, які оглядали полки і команди перед маршем [13, арк.. 228].

Протягом 30-40-х рр. XIX ст. імператор Микола I припустився стратегічної помилки і зробив ставку на створення спеціальних фурштатських батальйонів у складі регулярної армії, які мали взяти на себе весь тягар транспортування військових вантажів. Досвід використання цих підрозділів у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. та угорській кампанії 1848-1849 рр. не знайшов належної оцінки у високих штабах. Хоча було очевидно, що один такий батальйон міг забезпечити лише один з чотирьох полків піхотної дивізії чи одну артилерійську бригаду. Без залучення місцевого населення та створення спеціальних пересувних магазинів армія не змогла б отримати достатньої кількості продовольства і провіанту.

З середини 40-х рр. все більшого поширення набували цінні папери які називалися «контрмарками». У грудні 1852 р., відповідно до «Статуту про земські повинності» були прийняті нові зразки контрмарок для сплати обивателям за перевезення військових вантажів. Одна така марка з гербовою печаткою вартувала 75 копійок сріблом, а в тексті було зазначено, що «[…] зараховується […] до сплати державних податків […]» [7, с. 281-282]. Питання транспортування стояло так гостро, що в листопаді 1853 р. Державна рада разом з міністром фінансів дозволила винаймати за контрмарки військовим командам «[…] замість однієї кінної підводи чи трійки коней, пароволові селянські вози […]» [8, с. 261]. Часто швидкість пересування не мала великого значення, головне було доправити вантаж до місця. Відповідно й вартість такого перевезення коштувала у двічі менше. Такий спосіб розрахунку отримав назву «волових квитанцій». Військові змушені були віддавати варті на вагу золота контрмарки за безальтернативний тихохідний транспорт. Часто повільність волів співпадала з повільною роботою повітових земських судів, які мали забезпечувати квитанціями військових. Тому командири скаржилися губернаторам і своєму начальству, що полки не встигали прибути на місце вчасно [2, с. 3].

Отже, прагнення військово-політичного керівництва Російської імперії створити ефективну систему транспортування військових вантажів зазнали майже повного фіаско. Армійська і

цивільна бюрократія не змогла розірвати коло взаємопов'язаних факторів і реалій. По-перше, зважаючи на все зростаючі з кожним роком витрати на утримання збройних сил, особливо бойових частин, створення великих тилових транспортних підрозділів, що повинні були мати у своєму складі сотні возів і коней, вважалося недоцільним і дорогим. Що безперечно було помилкою. По-друге, невиправдана ставка лише на широке використання економічних можливостей місцевого населення з метою економії коштів виливалася у незадовільне забезпечення військ продовольством і провіантом, що суттєво впливало на бойовий стан. По-третє, серйозним гальмом для розбудови і налагодження відносин між військовими і населенням стали глибокі соціально-політичні протиріччя, які з кожним роком поглиблювалися. Одним за будь-яку потрібен був транспорт, інші – робили все для того, щоб його не дати. Як наслідок, ілюзорне заощадження грошей, економія з боку держави, іноді неспроможність, а часто небажання місцевого населення виконувати примусово покладені на них функції стали причинами повільної та неефективної системи забезпечення частин російської армії у першій половині XIX ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бескровный Л. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России. Москва : Наука. 1973. 610 с.; Вещиков П. И., Огуречников А. А., Шанин А. В. Продовольственная служба Вооруженных сил России. Москва : 1999. 345 с.; Гаврилов С. Эволюция системы материального снабжения русской армии в первой четверти XIX века. СПетербург : 2008. С. 190-196.
2. О безотлагательной выдаче командирам полков воловых квитанций о благополучном квартировании // Волынскіе Губернскія Вьдомости. Часть оффициальная. 25 октября 1841 г. № 43. С. 3.
3. Полный свод законов Росссийской империи (далі – ПСЗРИ-I). Т. XXV. № 19179. СПб.: 1830. 933 с.

4. ПСЗРИ-І. Т. XXIX. № 22310. СПб. : 1830. 1372 с.

5. ПСЗРИ-1. Т. XXIX. № 22417. СПб. : 1830. 1372 с.

6. ПСЗРИ-II. Т. VIII. Отд. 1. № 6456. СПб. : 1834. 832 с.

7. ПСЗРИ-II. Т. XXVII. Отд. 2. Приложение. Штаты и табели. К № 23256. СПб. : 1853. 258 с.

8. ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. № 27650. СПб. : 1854. 704 с.

9. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 49, Оп. 211, Св. 3, Д. 32, Л. 14-16.

10. Скрипник А. Ю. Виконання військових повинностей селянами Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 13. С. 83–85.

11. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільнополітичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) : монографія / Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

12. Струков Д. Главное артиллерийское управление. Исторический очерк. Столетие Военного министерства. 1802-1902. СПетербург : 1902. Т. VI. Ч. I. Кн. I;. Данилов Н. Исторический очерк развития военного управления в России. СПетербург : 1902. Т. I. Кн. I; Шелехов Ф. Главное интендантское управление. СПетербург : 1903. Т. V. Ч. I; Федоров В. Вооружение русской армии за XIX столетие. СПетербург : 1911.

13. Центральний державний історичний архів України м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 442, Оп. 770, Спр. 10, Арк 228.

14. ЦДІАК України. Ф. 533, Оп. 1, Спр. 1026, Арк. 6-9 зв.

15. ЦДІАК України Ф. 533, Оп. 1, Спр. 1189, Арк. 7-8; Спр. 1241, Арк. 1-4.

16. ЦДІАК України. Ф. 533, Оп. 3, Спр. 422, Арк. 7-8; Спр. 1241, Арк. 2-2зв.

С. В. Олійник,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка;

С. А. Сидорук,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

АДМІНІСТРАТИВНО-УПРАВЛІНСЬКІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті висвітлено роль адміністративно-управлінських структур російської імперії на теренах Правобережної України під час організації та проведення рекрутських наборів з числа місцевого населення. З'ясовано чинники що ускладнювали проведення перших рекрутських наборів у Правобережжі та заходи влади щодо їх усунення. Зокрема окреслено повноваження та чітке розмежування зон відповідальності чиновників різних управлінських структур.

Ключові слова: *Правобережна Україна, адміністрація, губернія, повіти, чиновники, рекрутський набір.*

Сьогодні, в умовах війни з російським агресором, українці дуже добре розуміють потребу у власній боєздатній і, при цьому, чисельній армії. Наразі її комплектування забезпечується загальною мобілізацією, що є оперативним механізмом поповнення лав Збройних сил, який проводиться одночасно на всій території України. Він стосується всіх органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних сил України, інших військових формувань, органів і сил Цивільної оборони України, галузей національної економіки, державних та приватних підприємств, установ і організацій [5].

Загальна мобілізація триває ось уже більше року, від початку повномаштабного вторгнення ворога. Безпосередні завдання

щодо залучення громадян до військової служби покладені на територіальні центри комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП). Сьогодні погляди українського суспільства на діяльність таких центрів дуже суперечливі, що зумовлено низкою суб'єктивних факторів: від особистої мотивації громадян щодо виконання прописаного в Конституції обов'язку з захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності, до компетентності та добросовісності посадовців ТЦК та СП. Однак уже перший день повномасштабної війни величезними чергами до ТЦК та СП проілюстрував ставлення українців до військової служби і захисту Батьківщини.

Протягом століть, як і тепер, український народ відклавши мирну працю, брав до рук зброю і жертовно захищав свою землю від ворогів. Однак період з кінця XVIII до середини 1870-х років є часом, коли військова служба за рекрутською повинністю, що була єдиним засобом комплектування російської імперської армії, сприймалася як найгірше що могло спіткати чоловіка. Зокрема на Поділлі військову службу називали не інакше як «царська послу́га», підкреслюючи непотрібність та небажання її відбувати.

На рекрутчину, як систему комлектування армії та важку натуральну повинність оподаткованих станів дослідники звернули увагу ще в середині XIX століття. Розробка цієї тематики в історичній науці знайшла своє продовження і у XX столітті. На сучасному етапі інтерес до проблеми рекрутчини зумовлений її комплексним дослідженням. Зокрема й як суспільного явища, що зачіпало всі сторони життя населення в тому числі й адміністративно-управлінські аспекти. Праці більшості дослідників цієї проблематики територіально орієнтовані або в загальноросійських, або у конкретних регіональних маштабах. Тому у дослідженнях радянських істориків Н. М. Дружиніна [12; 13], Л. Г. Безкровного [11], А. В. Федорова [21], для ілюстрації ходу рекрутських наборів у Російській імперії, наведені лише окремі факти діяльності адміністративних установ Подільської губернії, які автори вважали показовими в розрізі висвітлення піднятого ними питання. В сучасній вітчизняній історіографії окремі аспекти діяльності російських адміністративних установ щодо забезпечення рекрутських наборів, знаходимо в працях

А. Г. Філінюка [22-24], М. В. Бармака [8], В. Г. Бережинського [9; 10], П. Я. Слободянюка [19], А. Ю. Скрипника [18], Н. С. Мацко [15], Т. М. Трофімук [20], автора даної статті [17; 24] та зарубіжного історика Й. Петровського-Штерна [16].

Оскільки рекрутська вважалася пріоритетною з поміж усіх державних повинностей, то їй приділялося найбільше уваги і зусиль регіональних управлінських структур та міністерського апарату. Тому успішне бездоїмочне проведення рекрутських наборів для губернських та окружних адміністративно-управлінських структур було значущим свідченням їх ефективної роботи [13, с. 165].

Разом з тим, навіть аналіз указів і циркулярів Повного зібрання законів Російської імперії дає підстави стверджувати, що запровадження рекрутської повинності в Правобережжі наштовхнулося на низку перешкод і труднощів під час проведення перших рекрутських наборів у регіоні. Їх зумовлював, головним чином незавершений адміністративно-територіальний поділ, що перманентно тривав з 1793 по 1804 рік, коли кордони Подільської губернії та її повітів були остаточно визначені [23]. Тому у перші десять років (з 1794 р.) після запровадження рекрутчини в Правобережній Україні досить часто при підготовці рекрутських наборів окремі населені пункти краю перебували у складі одних повітів, а при безпосередньому їх проведенні, через чергові адміністративні перетворення, знаходилися вже в інших. То ж зміни в адміністративному поділі губернії створювали певні труднощі з відправкою рекрутських партій. Це засвідчує лист командира мушкетерського полку, що був розташований у Летичеві, на адресу Подільського губернського правління від 24 жовтня 1797 року з проханням повідомити командування полку, про місця прибуття офіцерів із конвойними командами для прийому рекрутів. Таке уточнення вимагалось у зв'язку з тим, що деяких з міст, доведених у рекрутських відомостях, на той час уже не існувало [2, арк. 290]. Тобто, за новим адміністративним поділом, вони або втратили статус повітових, або були віднесені до іншого адміністративного формування. З тих самих причин з подібним за змістом листом до губернського правління звертався командир Української дивізії, теж дислокованої на території губернії [2, арк. 289]. Він також зауважував в наявних

відомостях розбіжності назв населених пунктів з новим адміністративним поділом губернії. Це зумовлювало потребу ефективнішої комунікації цивільних та військових губернських органів влади у справі організації та забезпечення виконання кількісних норм рекрутських наборів на Поділлі. Загалом для виконання рекрутської повинності у військові частини, розташовані на території Подільської губернії, було направлено більше 58 відсотків подільських рекрутів [2, арк. 266-267].

Труднощі через невизначеність і часті зміни губернських і повітових кордонів, були не єдиним чинником, що ускладнював здійснення рекрутських наборів. Прикордонний статус Подільської губерній вимагав дотримуватися особливого розпорядку здійснення рекрутських наборів щоб не допустити заворушень незадоволеного місцевого населення на кордоні з Австрією. Свої труднощів додавала і неузгодженість на рівні губернії повноважень місцевих чиновників щодо виконання доведених до них кількісних показників. За проведення рекрутських наборів в цілому по губернії відповідальність покладалася на цивільного губернатора, а в повітах – на повітових маршалків (предводителів дворянства) чи посадовців земських судів. Сум'яття додавало ще й те, що спеціальні департаменти які мали б забезпечувати проведення рекрутських наборів, функціонували під керівництвом вищих посадових осіб органів адміністративного управління краєм, які, в свою чергу, самі ще не були остаточно вкомплектовані.

Однак, зважаючи на рівень відповідальності, губернські власті намагалися максимально акумулювати досвід проведення вже перших рекрутських наборів і прозвітувати про це у Петербург. Як наслідок, під час набору 1797 року з'явилися певні нововведення. Тепер, набір рекрутів з губернії контролювався не лише цивільним губернатором, який самотужки не встигав проконтролювати всю губернію, але й іншими чиновниками. Тому частина повітів губернії була у віданні губернатора, інша – віце-губернатора, а третя – губернського предводителя дворянства [3]. Іншим нововведенням , 1797 р. стали складені у сенаті детальні відомості про кількість рекрутів із губернії з розписом дивізій, полків і батальйонів у які мали бути направлені сформовані у губернії рекрутські команди [2, арк. 265-267]. Отож, від-

повідно до розпорядження сенату, в Подільській губернії всі її повти на час рекрутського набору були поділені на три частини за територіальним принципом. Кожна така частина складалася з чотирьох повітів. Першу склали Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський і Могилівський повіти. Набір рекрутів у них інспектував цивільний губернатор Поділля П. Янов. У кожному повіті діяли спеціально створені, відповідно, кам'янецький, могилівський і ушицький штаби (рекрутські присутствія). У кожному з них були задіяні лікарі, від Подільської лікарської управи для обстеження бранців [2, арк. 151]. Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський та Єленський повіти, були об'єднані у другу групу, де набір рекрутів контролював віце-губернатор О. Юзефович [2, арк. 74]. Для організації прийому рекрутів тут діяли лише два, ольгопільське і єленське рекрутські присутствія. У третю групу були організовані Летичівський, Вінницький, Літинський та Ямпільський повіти, які замість губернського предводителя дворянства інспектував ушицький повітовий маршал Вітославський. Рекрутів із цих повітів приймали у летичівському, вінницькому та ямпільському рекрутських присутствіях [2, арк. 152].

Таким чином, наприкінці XVIII ст. характер і особливості організації та проведення рекрутських наборів у Подільській губернії були зумовлені її прикордонним розташуванням і неодноразовими адміністративно-територіальними змінами, зокрема щодо розмежування на повіти. Та незважаючи на це, самодержавна влада зуміла забезпечити проведення рекрутських наборів і налагодити систему виконання рекрутської повинності мешканцями краю.

До справи організації та проведення рекрутських наборів у кожній губернії залучалися практично всі управлінські структури. Їх роботу контролював губернатор. Важливе місце в підготовці до наборів відводилося казенним палатам. Вони робили рекрутську розкладку серед оподаткованого населення губерній та тих його категорій, які відбували повинність грішми. Службовці ревізійного столу господарського відділення палат створювали рекрутські дільниці. Для цього вони мали розрахувати кількість рекрутів, яких повинна була виставити кожна дільниця [8, с. 229]. Також вони відповідали за достовірність ревізій-

них, сімейних та чергових рекрутських списків, що подавалися до рекрутських присутствій.

Чиновники та службовці міської і повітової поліції мали за обов'язок оповіщення начальників усіх рекрутських дільниць про місця розташування рекрутських присутствій (прийомів) [6]. А для населення Поділля найпершим джерелом інформації про рекрутський набір були релігійні, культові установи (церкви, костели, синагоги) [24, с. 236]. Зокрема, в православних церквах укази про рекрутські набори обнародувалися першої ж, після його отримання з консисторії, неділі, або святкового дня, одразу після Божественної літургії [7].

Безпосереднє ж виконання завдань рекрутських наборів у губерніях покладалося на Губернські рекрутські комітети і на губернські та повітові рекрутські присутствія. Губернські комітети мали розпорядчі повноваження, а повітові рекрутські присутствія – виконавчі [14]. Рекрутськіх комітетети мали у своєму складі губернатора (голова), губернського предводителя дворянства, віце-губернатора, голову казенної палати, голову палати державного майна, керівника удільної контори. Цей комітет, в свою чергу, визначав кількість і склад повітових рекрутських присутствій і контролював хід рекрутських наборів. За звичайних обставин, без особливого розпорядження, зазвичай, створювали не більше чотирьох рекрутських присутствій у кожній губернії. У губернському центрі при казенній палаті створювалося губернське рекрутське присутствіє, його очолював віце-губернатор. Воно функціонувало довше ніж повітові присутствія, як правило, до остаточного завершення календарних термінів прийому рекрутів, або й ще кілька діб до остаточного впорядкування документації. Віце-губернатору, як очільнику губернського рекрутського присутствія підпорядковувались місцевий повітовий предводитель дворянства, радник казенної палати, військовий прийомщик і чиновник від лікарської управи. В повітових рекрутських присутствіях працювали: місцевий губернський предводитель дворянства, предводитель дворянства найближчого приписного повіту чи місцевий городничий, військовий прийомщик і медик. Головування у повітових присутствіях покладалося на старшого в чині предводителя

[10, с. 21]. Крім того, згідно рекрутського статуту 1831 р., в роботі кожного рекрутського присутствія брали участь: канцелярія, у складі кількох осіб, окремий лікар, який не будучи штатним членом присутствія, в разі потреби, долучався до огляду рекрутів, офіцер корпусу жандармів, офіцер та унтер-офіцер внутрішньої сторожі з потрібною кількістю рядових солдатів і цирульників [1, арк. 54 зв.; 7, с. 43].

Підготовка до кожного рекрутського набору передбачала крім створення відповідних установ та організаційних заходів для забезпечення їх функціонування ще й вирішення низки проблем господарського змісту. Адже у визначені строки з кожної, приписаної до рекрутського присутствія, дільниці до місця прийому прибували здавачі та рекрутські старости з рекрутами, «підставними» (особи, якими замінялися «лобові» рекрути у разі визнання їх непридатними до військової служби) та провідниками [6, с. 55-56].

На час рекрутського набору міські поліції, Думи або Ратуші тих міст де був призначений прийом рекрутів і розташовувалось рекрутське присутствіє, зобов'язувались через кожні сім днів встановлювати і контролювати помірні ціни на квартири, продовольство і фураж. Для того щоб місцеве населення не брало з постояльців кошти по завищених цінах, при вході в рекрутське присутствіє прибивався спеціальний листок з інформацією про встановлені ціни на послуги та продовольство [6, с. 42]. Все економічне життя губернії у зв'язку з оголошенням рекрутського набору та його підготовкою й проведенням повністю опинялося під контролем місцевої адміністрації.

Список використаних джерел і літератури:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. оп. 65, спр. 109. 173 арк.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф.227. оп. 1, спр. 6. 683 арк.
3. Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗРИ-1). СПб., 1830. Т. XXIV. № 18126.
4. ПСЗРИ-2. СПб., 1844. Т. VIII. № 6114.

5. Указ Президента України №69/2022 Про загальну мобілізацію. URL: https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413 (дата звернення 10. 05.2023)
6. Устав рекрутский // Свод законов Российской империи. В 15 т., Т. IV. Свод уставов о повинностях. Кн.1. СПб., 1833. С. 1-132.
7. Распоряжения епархиального начальства // Подольские епархиальные ведомости. 1873. № 23. С. 398-399.
8. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. 512 с.
9. Бережинський В. Г. Реформування місцевих органів воєнного управління: історичний досвід // Бюлетень воєнно-наукової інформації. – К.: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. № 1. С. 57-77.
10. Бережинский В.Г., Луцик И.С., Перепелица М.М. Отечественные местные органы военного управления и комплектования вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.). К.: УИВИ, 2005. 62 с.
11. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. – М., 1973. – 616 с.
12. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1. М.-Л., 1946 635 с.
13. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 2. М., 1958 615 с.
14. Энциклопедический словарь / [издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. В 40 т. Санкт-Петербург, 1890-1904. Т. XXVI. – 1897. С.532.
15. Мацко Н. С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Історія України. Тернопіль, 2012. 20 с.
16. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914 / Йоханан Петровский-Штерн. М.: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
17. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні (1794–1874 рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Історія України. Кам'янець-Подільський, 2010. 255 с.

18. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.

19. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький, 2005. 409 с.

20. Трофімук Т. М. Законодавча база виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волинської губернії наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. № 22. С. 32-37.

21. Фёдоров А. В. Русская армия в 50-70 годы XIX в. Очерки. М., 1959. 291 с.

22. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII -XIX століть // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Випуск 3. В 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. Т. 1. С. 17-20.

23. Філінюк А.Г. Політико-адміністративні аспекти інкорпораційної політики російського самодержавства в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть. //Історія України. Маловідомі імена, події, факти: З непереможною правдою життя. Збірник наукових праць на пошану Є.М.Скляренка. Вип. 25. К.: Інститут історії України НАН України, головна редакційна колегія науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією", 2004. С. 106.

24. Філінюк А.Г., Сидорук С. А. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населенням Поділля //Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т.12: Матеріали восьмого круглого столу "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка". С. 230-244.

Т. В. Ігнатьєва,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

СПОКОНВІЧНА РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ ТА ІНКОРПОРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті акцентується увага на перманентній російській експансії в українські терени, аналізуються методи інкорпорації захоплених територій, з'ясовуються їх перелік та комплексний характер. Акцентується увага на сучасній інкорпораційній політиці Росії на тимчасово окупованих українських територіях метою якої є повний контроль окупованих регіонів, руйнування української ідентичності й супротиву, швидкого та безповоротного їх інтегрування до Росії.

Ключові слова: *Україна, Росія, експансія, інкорпорація, війна.*

Класики геополітики стверджують, що експансія (розширення) є невід'ємною потребою держави, маркером зростання її могутності. Відомий німецький географ і геополітик Ф. Ратцель для опису просторового зростання держави сформував сім законів, вказуючи, що основним є – приєднання та поглинання (інкорпорація) державою територій менш могутніх сусідів [1, с. 203]. Очевидно, що просторова експансія збільшує могутність держави через нові кордони, економіку, сировинні надбання тощо, що в свою чергу, призводить до нової ескалації.

Експансія – активне проникнення в яку-небудь сферу, поширення економічного, політичного, духовно-культурного панування. Інструменти політики експансіонізму дуже різноманітні: а) вивіз капіталу, захоплення ринків збуту, сфер впливу, джерел сировини; б) захоплення інших країн; в) силове нав'язування чужої культури та духовності тощо [2, с. 180-181].

Інструменти експансії можуть використовуватися в будь-якій конфігурації, територіальна експансія в сучасних умовах не є обов'язково пріоритетною. Зауважимо, що для більш швидкого досягнення цілі державою агресором, використовуються одразу декілька методів експансії: економічна, культурно-історична, мовна, релігійна, асиміляційна тощо.

Саме така експансійна модель зовнішньої політики була притаманна всім московським правителям в будь-який історичний відрізок часу та успішно впроваджується в їх сучасну зовнішню політику та геополітичну доктрину.

Московія яка була створена в XIII ст. за наказом повелителя Золотої Орди починалась із маленького князівства, а вже в XVI ст. набула статусу царства Московського й одночасно оголосила себе спадкоємницею Візантійської держави та Київської Русі. Протягом століть московські царі проводили жорстоку загарбницьку політику «збирання земель», збільшуючи територіальні володіння. На початку XVIII ст. Петро I розпочав масовану фальсифікацію російської історії через вилучення історичних пам'яток (літописів, хронік тощо) підкорених народів. Тобто «документально» доводилась «правомірність» територіальної експансії Російської імперії [3].

Черговий приріст російських володінь у західному напрямку відбувся в к. XVIII ст. після другого та третього поділів Речі Посполитої, коли значна частина українських земель потрапила під цілковитий контроль імперського управління.

Якщо майже все XIX ст. російська влада проводила політику інкорпорації приєднаних земель, то у XX ст. стара-нова імперія у формі Радянської Росії / СРСР зайнялася черговою експансією українських територій – поглинання УНР, пакт Молотова-Ріббентропа та Друга світова війна.

У XXI РФ знову використовує випробувані часом методи експансії проти України. З 2014 р. ми зазнаємо безпосередньої російської агресії проти нашої держави, яка в кінці лютого 2022 р. трансформувалося у відкриту війну.

У процесі створення та існування Російської імперій (в будь-якій державній формі) головним інструментом її функціонування була силова експансія. Для закріплення та укорінення в свідомості поневолених людей імперського панування ефективно застосовувалась політика інкорпорації (в перекладі з латинської мови incorporatio – включення, входження до чого-небудь). У площині експансіоністської політики держави інкорпорацію розуміють як уніфікацію, стандартизацію всіх аспектів буття новопридбаних земель за великоімперськими зразками [4, с. 81], або поглинання та нівелювання автохтонної спадщини.

Термін інкорпорація відомий досить давно, але його активна імплементація розпочалося лише на початку XXI ст. відомими українськими істориками О. Реєнтом [5], В. Шандрою [6], А. Філінюком [7].

Доктор історичних наук, професор Анатолій Філінюк у своїх монографіях всебічно досліджував процес інкорпорації Правобережної України до Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., виокремлюючи її політичні, соціальні, економічні та культурно-ідеологічні складові. Підкреслимо, що він сформував та очолив наукову школу яка вивчає тенденції розвитку та соціально-економічні трансформації Правобережної України зазначеного періоду в рамках якої особисто підготував цілу плеяду кандидатів історичних наук (серед яких є й автор статті) та магістрів історії.

Сьогодні інкорпораційну тематику продовжує розгортати ціла низка українських учених. Так, інкорпорацію західноукраїнських земель у 30-50 – рр. XX ст. досліджує І. Міщак [8]; Т. Таірова-Яковлєва [9] займається аналізом домовленостей, які були сформовані при інкорпорації Українського гетьманства та Московської держави 1654 р.; В. Левицький та Б. Сидяга [10] ціллю своєї розвідки поставили інкорпораційну політику Російської імперії в Правобережній Україні після її приєднання в к. XVIII ст. до Російської імперії; М. Бурдін [11] вивчає питання землеволодіння католицької та уніатської церков на Правобережній Україні в процесі її інкорпорації до Російської імперії; А. Скрипник [12] свою дисертаційну роботу присвятив впливу російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону в к. XVIII – 60-і рр. XIX ст. Отже, ми бачимо, що проблема інкорпорації українських земель в історичній ретроспективі залишається актуальною й дослідження різних її аспектів продовжується.

Метою статті є аналіз методів сучасної російської інкорпораційної політики на тимчасово окупованих українських територіях.

Науковці констатують, що інкорпорація завжди відбувалася комплексно, охоплюючи більшість (якщо не всі) сфери життєдіяльності опонента: проникнення в економіку – економічна, втручання у внутрішні справи – політична, формуван-

ням пріоритетності експансіоністської культури, релігії, мови тощо з одночасним обмеженням, або забороною національного надбання.

Аналіз російського управління тимчасово окупованими українськими землями дає підстави стверджувати про використання історичної матриці інкорпорації цих територій з часу коли на Сході України в 2014 р. при підтримці Росії сепаратистами були створені ДНР та ЛНР. «Самостійними» квазідержавами вони проіснували до початку 2022 р., коли були анексовані РФ у результаті «всенародного референдуму». У цей проміжок часу російська інкорпораційна політика базувалася на чотирьох ієрархічно побудованих підсистемах: політичній, економіко-фінансовій, безпековій та воєнній, що давало змогу Кремлю повного контролю цих територій. Елементи «самостійності» ДНР та ЛНР сьогодні залишалися лише у внутрішній політиці. Ідентичні інструменти інкорпорації були використані в анексованому Росією Криму.

Як зазначає Інститут вивчення війни, з початком агресії Росії проти України в 2022 р. Москва тільки посилювала заходи інкорпорації окупованих територій у російську економічну, адміністративно-правову та культурно-пропагандистську систему.

Так, у вересні 2022 р. російська влада оголосила про анексію чотирьох українських областей: Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської.

Окупанти з перших днів війни на тимчасово захоплених українських територіях почали створювати сою «податкову», «пенсійний фонд», «військово-цивільні адміністрації», «сервісні центри МВС», російську поліцію, ФСБ тощо. Вони намагалися сформувати вертикаль влади за російським взірцем, опираючись на місцевих колаборантів або залучаючи російських «спеціалістів». Інструмент адміністративного російського «десанту» протягом всієї історії експансії в Україну завжди використовувався дуже активно. Одночасно місцеве населення в окупації піддається постійному тиску щодо отримання російського громадянства, насамперед це стосується працівників бюджетної сфери.

Воєнна інкорпорація є чи не пріоритетною в інкорпораційній російській політиці та полягає у підпорядкуванні та вико-

ристанні збройних формувань («армій») проти України. Так, з лютого 2023 р. відбувається посилення інкорпорації збройних сил ДНР та ЛНР, залучення «ополчення» окупованих територій Запорізької та Херсонської областей до російської армії. Ця політика цілком зрозуміла – показати «добровільність бажання» місцевих ввійти в «руський мір» і захищати його, за їх рахунок збільшити кількість російських військових, а загалом, використати їх як гарматне м'ясо. Перед «новоспеченими» російськими підрозділами Москвою була поставлена чітка мета просунутися на адміністративні кордони Донецької та Луганської областей [13].

Одночасно вказані регіони перейшли під командування округу з центром у Ростові-на-Дону (включені до складу Південного військового округу РФ), що свідчить про прагнення російських військових інтегрувати окуповану українську територію в довгострокову стратегічну позицію.

Культурно-пропагандистська інкорпорація дії на постійній основі, але активізується кожного року перед святкуванням чергової річниці закінчення Другої світової війни. Так, 29 березня було ухвалено рішення про встановлення в Херсонській області пам'ятників Великої Вітчизняної війни до 9 травня 2023 р. Зрозуміло, що це робиться з метою викорінення української спадщини та заміни її російськими наративами. При цьому акцентується, що у спорудженні цих пам'ятників будуть брати участь керівники районів, молодіжні та громадські рухи, кожне підприємство та школа. Тут використовується ще радянська практика «причетності» всіх і кожного до «важливої» справи.

Економічна інкорпорація має на меті швидку інтеграцію окупованих українських територій до російської економічної системи. Приміром, в захоплених регіонах Херсонської області була створена вільна економічна зона. Зазначимо, що її підприємства звільнялися від регіональних податків, крім того окупаційна адміністрація Херсонщини оголосила що виробництва які пройшли російську держреєстрацію звільняються від мита до 31 грудня 2023 р.

Підсилення управлінсько-культурної інкорпорації тимчасово окупованих українських територій «спеціалістами» з Росії. Так, в Луганській ОВА України «прокуратура ЛНР» замість місцевих спеціалістів на посади прокурорів залучає росіян які звільняються від складання іспитів, необхідних для її отримання [14].

Соціокультурна інкорпорація також активно використовується для швидкої інтеграції населення тимчасово окупованих територій України в Росію. З цією метою агресор використовує спеціально сформовані соціокультурні фонди та центри. Ще 2017 р. у Донецькій області було відкрито представництво фонду «руський мір» та «руський центр». За їх інтеграційними програмами має відбуватися постійна взаємодія російських контрагентів із місцевими структурами у шести сферах: культурі, освіті, спорті, охороні здоров'я, молодіжній політиці та профспілковому русі.

Як зазначається у матеріалах ГУР МОУ зусилля «руського центру» спрямовані на повне знищення національної ідентичності українського населення: насадження російської мови у всіх сферах життя; російських стандартів в освіті; залучення російських педагогів; викривлення історії окупованих регіонів; ментальне зближення українців із росіянами; створення позитивного іміджу російської окупаційної адміністрації тощо [15].

Звичайно окупаційна влада не забула і про релігійну складову інкорпорації. На окупованих територіях діє програма «сприяння релігійним організаціям в інтеграції до соціокультурного російського простору». Це означає, що мають залишитися лише церкви які лояльно відносяться до московського патріарха [16].

Таким чином, після широкомасштабної територіальної експансії РФ в Україну розпочалася активна фаза інкорпорації тимчасово окупованих територій. З метою їх повного контролю та руйнування української ідентичності/супротиву, швидкого та безповоротного їх інтегрування до Росії Кремль комплексно використовує випробувані часом та історією політичні, економічні, воєнні та соціокультурні інструменти інкорпорації.

Список використаних джерел і літератури:

1. Геополитика. М.: Антропология, 2006. 1004 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Упрядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. 736 с.
3. Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі // Універсум, 2011. № 11-12. URL: https://universum.lviv.ua/journal/2011/6/dashk.htm#.
4. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 р. К.: Книжкова друкарня наукової книги, 2005. 370 с.
5. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). К.: Вид-во «Арій», 2016. 320 с.
6. Шандра В. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії // Регіональна історія України, 2007. №1. С. 155-166; Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // Український історичний журнал, 2010. № 4. С. 59-83.
7. Філінюк А. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття) : монографія / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнатьєва. Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. держ. ун-т: ред. відділ, 2006. 316 с.; Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : наук. вид. Кам'янець-Подільський : Аксіом, 2010. 728 с.
8. Міщак І. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 - початок 1950-х рр.): історіографія : монографія. К. : Ін-т законодавства ВР України, 2010. 508 с.
9. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). К.: ООО «Издательство «КЛИО"», 2017. 320 с.
10. Левицьки В., Сидяга Б. Інкорпорація Правобережної України до Російської імперії та її вплив на розвиток церковного землеволодіння Наукові записки Тернопільського національ-

ного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 2014. Вип. 2. Ч. 1.

11. Бурдін, М. Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської Імперії // Прикарпатський юридичний вісник, 2017. Вип. 5 (20). С. 6-10.

12. Скрипник А. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці XVII – середині 60-х рр. XIX ст. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Кам'янець-Подільський, 2017. 860 с.

13. Лотоцька Н. Збройні формування «ДНР», «ЛНР» офіційно інтегрували до російської армії. URL: https://lb.ua/society/2023/02/21/546563_zbroyni_formuvannya_dnr_i_lnr.html.

14. РФ посилює заходи інкорпорації окупованих територій у російську економічну, адміністративно-правову та культурно-пропагандистську систему – ISW. 30.03.2023. URL: https://interfax.com.ua/news/general/900862.html.

15. Збройна агресія проти України. ГУР МОУ. URL: https://gur.gov.ua/content/rosiia-znyshchuie-natsionalnu-identychnist-ukraintsiv-na-tymchasovo-okupovanykh-terytoriiakh-agression.html

16. Горлач П. Росіяни знищують непідконтрольні церкви на території окупованої України. URL: https://suspilne.media/346904-rosiani-znisuut-nepidkontrolni-cerkvi-na-teritorii-okupovanoi-ukraini/

А. П. Ковальчук,
аспірант кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

КОНТРАБАНДАСОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЧЕРЕЗ ПОДІЛЬСЬКУ ГУБЕРНІЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1908-1912 РР.

У статті описано методи контрабанди соціал-демократичної літератури через західний кордон Російської імперії в 1908–1912 рр. Зазначається, що прикордонне розташування Подільської губернії сприяло розвитку контрабандної справи у цьому регіоні. В умовах урядової реакції організації РСДРП піддались переслідуванню та знищенню їхніх нелегальних друкарень. Контрабанда партійної літератури стала єдиним шляхом підтримання пропаганди та агітації марксистів в умовах реакції.

Ключові слова: *контрабанда, соціал-демократична література, Подільська губернія, Російська імперія, урядова реакція.*

Дослідження транспортування нелегальної літератури в Російській імперії на початку XX ст. здійснювали радянські дослідники І. Довганюк [1,2], Ц. Фірштейн [8], А. Цвяк [9], які описали шлях поширення ленінської «Искры». Сучасний науковець С. Ткач [5, 6] вивчив питання контрабандного переправлення марксистської літератури через Подільську губернію з початком революції 1905-1907 рр. Г. Поташнікова [4], в контексті дослідження розвитку митної справи на Правобережній Україні наприкінці XIX-початку XX ст. розглянула причини виникнення контрабандного промислу у регіоні. О. Морозов [3] проаналізував методи боротьби з контрабандою в українських губерніях. Джерельний пласт проблеми представлений звітами жандармських установ, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Звіти поліцейських органів, розкрили можливість визначити шляхи, методи та об'єми нелегального переправлення соціал-демократиних видань, розширити знання про умови діяльності діячів РСДРП в умовах урядової реакції.

Мета статті висвітлити шляхи та методи контрабанди соціал-демократичної літератури через Подільську губернію Російської імперії в 1908–1912 рр.

Подільська губернія на почату ХХ ст. була прикордонною територію до українських земель в Австро-Угорській імперії де представники політичних рухів Російської імперії мали можливість використовувати друкарні для створення партійної літератури та доставки її в межі Романівської монархії з її жорстким контролем будь-яких опозиційних царизмові рухів.

З початком революції в Російській імперії 1905–1907 рр. через кордон Подільської губернії з Галичиною збільшилась кількість випадків контрабанди політичної літератури. Це були закордоні видання ПСР і РСДРП, зокрема газети «Искра», «Революционная Россия», брошури та прокламації «Две диктатуры», «Ко всем гражданам России», «Ко всему крестьянскому люду», «Разбитые иллюзии», «Русским солдатам от рабочих социалистов-революционеров» та ін [6, с. 93].

17 жовтня 1905 р. Микола ІІ підписав височайший Маніфест. У ньому цар «дарував» населенню Російської імперії громадянські свободи слова, совісті, друку, зібрань і союзів, недоторканості особистості [6, с. 104]. Маніфест не вплинув на легалізацію соціал-демократичних видань. Поліцейські органи продовжили переслідувати політичні організації, що підривали владу російського монарха. За цих умов революційні політичні партії продовжили поширювати літературу, яку видавали в друкарнях сусідньої Габсбурзької монархії.

Контрабандне перевезення здійснювали місцеві жителі прикордонних сіл, як Російської, так і Австро-Угорської імперій. Пакунки нелегальної літератури доставляли до найближчих прикордонних міст, далі до Проскурова, звідки залізнецею переправляли у внутрішні губернії Російської імперії. Ключову роль у цій справі відігравала транспортна компанія «Надежда». Активна діяльність співробітників контори у транспортуванні контрабандних видань на територію держави привернула до себе увагу з боку влади, що призвело до її викриття та арешту винних у протизаконній діяльності [6, с. 94-95]. Це частково зменшило кількість контрабандної літератури, що переправлялась через кордон в Подільську губернію. Водночас, протягом 1906 і початку 1907 рр. частині місцевих організацій вдалось налагодити видавництво партійної періодики в таємних дру-

карнях на території Романівської імперії, а тому потреба в нелегальному переправленні соціал-демократичних видань відпала. Проте третьочервневий переворот 1907 р. завдав важкого удару осередкам РСДРП. Друкарні викривались жандармами, а її працівників арештовували. Тому з початку 1908 р. соціал-демократи повернулись до випрацьованого шляху в попередній період.

Про організацію контрабанди марксистських видань згадував відомий лідер соціал-демократичного руху тих часів Л. Троцький. У своїх мемуарах зазначав, що газету «Правда», яку він разом з іншими діячами РСДРП та Спілки видавали у Відні, доставляли в Росію таємними шляхами, або через Галичину, або по Чорному морі [7, с. 216].

Через прикордонні губернії контрабанда марксистської літератури відбувалась декількома методами. Для прикладу, «Правду» з Відня доволі часто надсилали у закритих або простих листах до адресатів, співчуваючих соціал-демократії. У Подільській губернії такі листи транспортувались через кордон в прикордонному пункті Волочиськ, а далі до Проскурова, звідки направлялись поштою до адресатів [10].

Метод пересилки друкованих видань з закордону в закритих або відкритих листах був доволі поширеним в соціал-демократичному середовищі. Тому жандарми виявляли такі пакунки в діячів РСДРП, що перебували під поліцейським наглядом. Поліцейські органи намагались більш глобально цьому протидіяти. Начальник Київського поштово-телеграфного округу в телеграмі від 16 березня 1912 р. вказав що всі бандерольні відправлення з Відня, що надходять в район Південно-Західного регіону, переважно, через Волочиськ та Радзивилів, доглядаються в місцевих митницях. Далі ті з них, в яких пересилались друковані газети, журнали, реклами і т.д. направлялись в Київську поштову контору і звідси передавались для перегляду в Київську цензуру іноземних газет та журналів. За такого порядку огляду, поширення нелегальної літератури в губерніях Південно-Зіхідного краю, на думку поштового чиновника, суттєво ускладнювалась. Начальникам Волочиського та Радзивилівського поштово-телеграфних контор наказали при догляді вказаних бандерольних відправлень та у випадку знаходження нелегальної літератури відправляти ці вантажі для жандармських органів [12].

Проте, попри вжиті заходи, нелегальні видання й надалі надсилалося цим шляхом. Начальник Київського жандармсько-

го поліцейського управління залізниць у донесенні від 10 червня 1912 р. повідомляв, що на прикордонному пункті Волочиськ, негласним шляхом здобули дванадцять простих листів з газетами соціал-демократичних організацій: «Знамя труда», «Социал-демократ», «Дневник социал-демократа», «Листок заграничной групи «Бунд». Вони адресувалися, зокрема в далекосхідні губернії членам РСДРП [18].

Інший шлях, який дозволяв доставити більшу кількість літератури – це нелегальне переправлення тюків з літературою контрабандистами, що працювали за гроші, а не з ідеологічних вподобань. Це були професійні особи, що займались цією справою не один рік та мали зв'язки на кордоні. Шлях, яким вони доставляли вантаж, залежав від його кількості. Окремі діячі або діячки перевозили такі видання самостійно залізницею, переміщуючись між прикордонними населеними пунктами обох імперії для відвідин родичів або друзів. Перетнувши кордон, вони мали розіслати переправлену літературу за адресами, що надавали їм замовники. Якщо вантаж літератури був доволі великим, контрабандисти використовували знайомих кондукторів, які переправляли та залишали пакунки в назначених містах по напрямку руху потяга. Мали місце випадки доставки таким чином забороненої соціал-демократичної літератури від міст Австро-Угорщини або Німеччини не лише до прикордонних міст, але й до Києва [13, 14, 15].

Доволі часто пакунки марксистських видань перевозили таємно через кордон кінними підводами або на собі. Відомим контрабандистом для подільських жандармів був житель містечка Окопи Австрійської губернії Я. Зубрицький. Його квартира стала перевальним пунктом для переправки в Російську імперію революційної літератури. На початку літа 1912 р. в його помешкані перебували два російських соціалісти, які очікували транспорт такої з Парижу для переправки через кордон [16]. Контрабандою Зубрицький займався протягом 11 років. Жандарми записали останнього до анархістів, оскільки він завжди надавав притулок прихильникам цієї політичної течії. Але у справах жандармів він числився як особа, що спеціально займається транспортуванням нелегальної літератури, зброї та боєприпасів в межі Романівської імперії за гроші. Література та зброя від Я. Зубрицького переправлялась в район с. Пригородка Хотинського повіту Бессарабської губ. до ще одного відомого

контрабандиста Я. Дудченка. Жандарми встановили факт знайомства Я. Зубрицького з оглядачем Новоселицької митної застави Кукрицьким, чим і знайомство пояснювали чому контрабанда перевозилась з Окопів до Пригородки через повноводнішу річку Дністер, а не до сусіднього с. Ісаківці в Подільській губернії, що розташовувалося на меншій річці Збруч [17].

Протидія контрабандному промислу в прикордонних губерніях ускладнювалась тим, що для значної частини населення цей промисел став основним заняттям. Тому поширеним методом боротьби жандармів з нелегальним переправленням забороненої літератури була практика вербовки інформаторів з числа місцевого населення. Вони отримували грошове винагородження за інформацію або здачу пакунків [3, с. 12-16].

Отже, географічне розташування прикордонної Подільської губернії Російської імперії та суспільно-політичні процеси які там відбуались, зумовили переправлення контрабанди політичної літератури через її межі з Австро-Угорською імперії. Нелегальне постачання соціал-демократичної літератури з-за кордону в межі Романівської монархії відбувалось декількома шляхами. Партійці надсилали періодичні видання та друковані листки в закритих та звичайних листах відомим партійцям в імперії. Жандарми намагались протидіяти, перевіряючи листи, надіслані з відомих адрес з-за кордону або меж імперії. Найбільш масовий шлях, яким потрапляла революційна преса в імперію в 1908–1912 рр., прокладали професійні контрабандисти через кордон пішим або транспортним методом з використанням підкупу або таємного переправлення. Таким чином, в умовах тотального переслідування опозиційних організацій, соціал-демократам вдавалось доставляти свої видання та підтримувати агітацію.

Список використаних джерел і літератури:

1. Довганюк І. К. До питання про дослідження поширення «Искры» на Поділлі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей, жовтень 1987 р. 70-річчю Великого жовтня присвячується. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В. П. Затонського.* Кам'янець-Подільський : Дунаєвецька рай. друк., 1987. С. 10-11.

2. Довганюк І. К. Шлях ленінської «Искры» в Росію через Поділля. *Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, квітень 1967 р. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т.* Львів : Каменяр, 1968. С. 19-21.
3. Морозов О. В. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях (остання чверть XVIII – початок XX ст. *Грані. № 3 (77). травень-червень 2011. С. 12-16.*
4. Поташнікова Г. В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні в умовах становлення ринкової економіки (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2009. 22 с.
5. Ткач С. А. Політична контрабанда на подільській ділянці кордону Австро-Угорської та Російської імперій напередодні та в період революції 1905–1907 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* Чернівці : Чернівецький університет, 2014. Вип. 702-703. – С. 128-132.
6. Ткач С. А. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку XX ст. (дис. … канд. істор. наук: 07.00.01). Кам'янець-Подільський, 2015. 321 с.
7. Троцкий Л. Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. Тп. 1–2. Москва: Панорама, 1991. 624с.
8. Фірштейн Ц. Де проходила «Искра». *Прапор Жовтня.* 1983. № 64. С. 2.
9. Цвяк А. Ленінська «Искра» на Поділлі. *Прапор Жовтня.* 1980. №124. С. 3.
10. Центральний державний історичний архів в м. Київ (ЦДІАК України) Ф.276. оп 1, спр. 383 арк. 34.
11. ЦДІАК України Ф.276. оп 1, спр. 249, Арк. 212.
12. ЦДІАК України Ф.276. оп 1, спр. 383 арк. 27, 27 звр.
13. ЦДІАК України Ф.276. оп 1, спр. 383 арк. 40, 40 звр.
14. ЦДІАК України Ф.276. оп 1, спр. 383 арк. 47.
15. ЦДІАК України Ф.276. оп 1, спр. 383 арк. 48.
16. ЦДІАК України Ф.276. оп 1, спр. 383 арк. 57.
17. ЦДІАК України Ф.276. оп 1, спр. 383 арк. 58, 58 звр.
18. ЦДІАК України Ф.276. оп 1, спр. 383, арк.62.

О. М. Слісаренко,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри Європейського
та міжнародного права
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ПІДДАНИХ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

Стаття присвячена аналізу нормативно-правових обмежень підданих Четверного Союзу під час Першої Світової війни, введених у Російській імперії. Репресивні обмеження торкнулися також і російських підданців, пов'язаних етнічного походження Виявлено 15 нормативних актів відповідного спрямування, при цьому підкреслено, що репресивні заходи торкалися переважно майнових прав і меншою мірою стосувалися особистих обмежень.

***Ключові слова**: діаспора, Четверний Союз, репресії, поліцейське законодавство*

Після ганебної поразки у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр. Російська імперія змушена була розпочати процес реформування свого суспільного, адміністративного та економічного ладу. Одним з ефективних способів економічних перетворень було залучення в економіку іноземних капіталів, разом з якими приходили й новітні технології промислового та аграрного виробництва. Протягом наступних 50 років у російську промисловість активно інвестували свої капітали щонайменше 12 країн. Лідерами капіталовкладень були Франція, Бельгія, Велика Британія та Німеччина. Інші країни суттєво відставали.

Особливе місце у іноземних інвестиціях у Російську імперію належало Німеччині. Хоча за абсолютними показниками їй належала третя позиція, була одна специфічна особливість, що виділяла німецькі інвестиції серед інших, а саме наявність великої німецької діаспори в Російській імперії. За переписом населення

1897 р. німецька діаспора нараховувала в Росії приблизно 2 млн. осіб. Утім, реальна чисельність була суттєво вищою, адже перепис орієнтувався насамперед на конфесійну належність, тобто німцями вважалися особи протестантського віросповідання. На нашу думку, близько 0,5 млн. осіб німецького походження перейшли до православної конфесії і в загальну кількість німецьких підданих Російської імперії не увійшли.

Наявність такої великої діаспори суттєво полегшувало німецьким компаніям обходити обмежувальні заходи російського законодавства щодо придбання об'єктів нерухомості, насамперед, землі. Як відмічала у своєму дослідженні О. Єрохіна, німецькі компанії віддавали перевагу придбанню землі для своєї діяльності. Хоча б і дорожче, ніж платити більш дешеву оренду за нерухомість. Напередодні 1914 р., за оцінками П. Оля, німецькі інвестиції обчислювалися у 317 млн. золотих карбованців, дещо випереджаючи бельгійські (311млн. крб) та англійські (300 млн. крб.) і посідаючи друге місце після Франції за загальним обсягом серед іноземних інвестицій у Російську імперію. Водночас, у деяких галузях німецькі капітали займали провідні позиції, досягаючи 80–90 % (електротехнічна, сільськогосподарське машинобудування, хімічна), помітну роль відігравали вони і у військовій промисловості. Хоча центральні установи німецьких фірм розташовувалися у Петербурзі та Москві, практично половина виробничих потужностей перебували в південних регіонах імперії. Скажімо, завод Гартмана – у Луганську(найбільше підприємство з виготовлення стрілецької зброї та набоїв), хімічні виробництва – у Маріуполі та Києві («Байер та К»), залізничні підприємства у Харкові та Одесі (АТ«Артур Коппель»), суднобудівні – у Миколаєві (Тов. «Ноблесснер»), Олександрівську (завод с/госп машин «Ган»).

З початком І Світової війни перед російським урядом виникли одразу дві складні проблеми: обмеження прав підданих ворожих країн (Німеччини та Австро-Угорщини) та ставлення до власних громадян німецького походження. Якщо питання поводження з підданими Німеччини та Австро-Угорщини було більш-менш зрозумілим, то ситуація з власними підданими залишалася незрозумілою, адже в останнє Росія воювала проти німецьких держав ще 150 років тому.

Слід вказати, що попередні кроки керівництвом Росії було здійснено до офіційного оголошення війни Німеччиною. Це свідчить, на нашу думку, про заздалегідь визначений курс на війну з Троїстим Союзом і відсутність коливань верховної влади Росії стосовно участі у І Світовій війні. Отже, уже 28 липня 1914 р. царем Миколою ІІ було підписано Указ «Про правила, якими буде керуватися Росія під час війни», хоча воюючою державою вона стала лише за три дні. У тогочасному міжнародному праві ще не сформувалося поняття про спеціальні правові режими окремих груп населення, але фактично такий режим уже був застосований. Реалізацію даного Указу було полегшено існуванням у Російській імперії відповідного безпеково-поліцейського законодавства: «Положення про заходи з охорони державного ладу та громадянського спокою» (1881 р.) та «Правил щодо місцевостей, що перебувають у військовому стані» (1892 р.). Відповідно до цих нормативних актів в разі виникнення війни губернатори прифронтових губерній та командуючі новоутворених фронтів наділялися надзвичайними повноваженнями щодо арешту «ворожих елементів» та конфіскації та секвестру їх майна.

Повноваження військової та цивільної адміністрацій було деталізовано низкою циркулярів МВС (від 20.08 1914 р. та 3.09. 1914 р.) та «Положень» Ради Міністрів у серпні-вересні 1914 р. Найбільше значення для німецьких та австро-угорських підданих мав імператорських Указ про тимчасові обмеження на право володіння, користування та придбання нерухомості підданих ворожих держав. Згодом тимчасові обмеження були замінені постійною забороною щодо володіння та користування Указом імператора від 2 лютого 1915 р. Наступним кроком стало виключення підданих країн Четверного Союзу(тепер уже додалася Туреччина) зі складу правлінь та інших керівних органів державних, суспільних, акціонерних та приватних організацій та товариств. Це було оформлено Положенням Ради Міністрів від 19 листопада 1914 р. Нарешті 31 грудня 1914 р. таким же положенням було встановлено державний нагляд стосовно 97 акціонерних товариств, засновниками яких були піддані

Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини. Цими акціонерними товариствами контролювалося 712 підприємств, з яких майже половина (322) розташовувались на території українських губерній.

Всі ці обмеження якийсь час не торкалися тих етнічних німців, австро-угорських та турецьких підданих, які встигли прийняти російське підданство напередодні Першої Світової війни. Але черга дійшла й до них – 2 лютого 1915 р. Микола ІІ затвердив своїм Указом закон Ради Міністрів щодо заборони володіння та користування об'єктами нерухомості, насамперед, землею. У прикордонній же смузі (100–150 км. від лінії фронту) нерухоме майно підданих ворожих країн підлягало безумовній конфіскації та виставленню його на публічні торги.

Цікавим залишається питання обмеження особистих свобод підданих Четверного Союзу на території Російської імперії. Нагляд за ними здійснювали губернські жандармські управління. Тривалий час протягом двох-трьох місяців 1914 р. переважна їх більшість перебувала під домашнім арештом. До прикладу, на обліку в Катеринославському жандармському губернському управлінні перебувало 873 німців та 49 підданих Австро-Угорщини. Однак до кінця року їм було дозволено виїзд на Батьківщину через територію нейтральних країн. Зокрема, з українських губерній виїзд відбувався через Румунію (фактично, обмін підданими). Лише трьох з них було заарештовано за підозрою у шпигунстві.

22 березня 1916 р. Указом царя було утворено «Особливий комітет з боротьби з німецьким засиллям». Очільником комітету було призначено свитського генерала Ф. Трепова. Утім, формування Комітету затяглося через бюрократичні моменти до 1 червня 1916 р. Проіснував «Особливий комітет..» до липня 1917 р. але дослідники досить скептично оцінюють ефективність діяльності цієї бюрократичної структури.

Аналіз нормативно-правових заходів російського уряду, спрямованих проти підданих ворожих країн говорить про його насамперед економічно-господарське спрямування. В першу чергу обмежувалися майнові та корпоративні права, відбувало-

ся конфіскація нерухомості, але відносно слабко обмежувалися особисті права.

Не застосовувалося серйозних заходів щодо ізоляції піддaних Четверного Союзу, в тому числі, висилка чи заслання. Можливо, тут діяв принцип взаємності, адже в Німеччині та Австро-Угорщині на навчанні, лікуванні або з іншою метою перебувало значно більше підданих Російської імперії, ніж на її території підданих цих країн.

Усього протягом 1914–1916 рр. царським урядом було прийнято 15 різноманітних репресивних законодавчих актів щодо підданих Четверного Союзу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ерохина О. В. Предприниматели немецкого происхождения в конкурентной среде дореволюционной России. *Ежегодник международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев.* 2021. № 1(9). С. 21 – 31.
2. Малиновская Т. В. Восстановление имущественних прав немцев-колонистов на Волыни (1918 г.) *Питання німецької історії.* Зб. наук.праць. Відп. ред. Н. В. Венгер. Дніпро: РВВ ДНУ, 2017. С. 35 – 40.
3. Нелипович С. Г. Проблема нелояльности российских немцев в конфликтах XX в.: историография вопроса и круг источников. *Немцы в России и СССР. 1901 -1941 гг.* Мат. междун.научн. конф.17 – 19 сент.1999 г. Москва: Готика, 2000. С. 365 – 380.
4. Оль П. В. Иностранные капиталы в России. Петроград: 4-я Гос. типограф., 1922. 304 с.

В. Р. Адамський,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ПОДІЛЬСЬКА ОКРУЖНА КОМІСІЯ В СИСТЕМІ ІНСТИТУЦІЙ З ВИБОРІВ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ

У статті аналізується процес формування та діяльності Подільської окружної комісії з виборів до Всеросійських Установчих зборів. Наведено персональний склад Окружної комісії та охарактеризовано механізми вирішення найбільш важливих питань, що входили до кола її компетенції. Зроблено висновок про те, що Окружна комісія виступала однією з центральних інституцій на рівні Подільського регіону у плані забезпечення виборчого процесу та оформлення виборчої документації.

Ключові слова: *вибори, Установчі збори, Окружна комісія, протокол, засідання.*

Вибори до Всеросійських Установчих зборів реалізовували прагнення прогресивної суспільно-політичної думки щодо залучення широких народних мас до вирішення державних завдань принципового характеру. Практична реалізація ідеї стала можливою за нових якісних умов, пов'язаних із падінням інституту самодержавства та переходом влади до Тимчасового уряду. Її активна фаза розпочалася 14 червня 1917 р., коли центральним органом виконавчої влади було затверджено дату виборів та день скликання Установчих зборів (відповідно 17 та 30 вересня 1917 р.) [1, с. 109]. Згодом у силу різних обставин ці дати зазнавали певної корекції.

На початку серпня 1917 р. розпочала свою діяльність Всеросійська у справах виборів в Установчі збори комісія, на яку нормативними документами покладалося завдання організації виборчого процесу. На рівні регіонів цими завданнями опікувались окружні, повітові та міські виборчі комісії.

Слід зазначити, що за останні роки дослідниками, з огляду на важливість та актуальність заявленої проблематики, розгля-

нуто чималий комплекс різноманітних питань, безпосередньо дотичних до організації виборів [2; 3; 4; 5]. На сьогодні ми маємо можливість також ознайомитися із спеціальними студіями, в яких розглядається протікання виборчого процесу на теренах Подільської губернії, яка утворювала окремий виборчий округ [6; 7; 8; 9; 10; 11].

Однак тема все ще залишається актуальною для поглиблення наших знань із знакового революційного періоду. У пропонованому повідомленні ставиться за мету проаналізувати діяльність Подільської окружної комісії у виборчому процесі, оцінити її внесок у справу організації виборчої кампанії.

Відповідно до «Положення про вибори в Установчі збори» на окружні комісії покладалися наступні завдання: «1) нагляд за своєчасним утворенням та відкриттям роботи повітових та міських у справах виборів в Установчі збори комісій; 2) затвердження розподілу виборчих дільниць за поданням повітових і міських у справах виборів в Установчі збори комісій та розгляд усіх заяв про порушення, допущених при такому розподілі; 3) визначення і оголошення для загального відома дня, в який міські та сільські управи і волосні земські управи приступають до складання виборчих списків, нагляд за своєчасним складанням цих списків і їхнього виставлення для загального ознайомлення; 4) прийняття та розгляд кандидатських списків, нумерація цих списків, їхнє виставлення для загального ознайомлення і повідомлення списків повітовим та міським у справах виборів в Установчі збори комісіям, міським та сільським управам, і волосним земським управам, і дільничним виборчим комісіям, а також оголошення для загального відома про подальше злиття списків; 5) розпорядження виготовленням конвертів, виборчих записок і т. ін. або покладання цього на повітові і міські у справах виборів в Установчі збори комісії; 6) здійснення підрахунку голосів по округу, визначення результатів виборів та їхнє оголошення для загального відома; 7) видання членам Установчих зборів достовірних посвідчень про обрання; 8) передача усього виборного діловодства, що надійшло до комісії, до Всеросійської у справах про вибори в Установчі збори комісію та 9) розпорядження кредитами, відпущених для проведення виборів у даному окрузі» [12, с. 54].

Питання формування персонального складу Подільської окружної виборчої комісії розглядалося на засіданні губернського виконавчого комітету 22 серпня 1917 р. Заслухавши інформацію губернського у земських та міських справах присутствія, та, базуючись на телеграмі голови Всеросійської у справах виборів в Установчі збори комісії, виконком ухвалив рішення запросити на засідання, яке мало відбутися 24 серпня, голів громадських організацій Подільської губернії та м. Вінниці, аби обговорити питання вибору голови окружної комісії [13, с. 572].

За протокольним записом Подільського губернського виконкому можемо стверджувати, що спільне засідання з Подільською земською управою відбулося у запланований час. Про присутність інших суб'єктів виборчого процесу інформації не має. За спільним рішенням головою окружної комісії було обрано Вінницького міського голову присяжного повіреного І. Олтаржевського [13, с. 576]. Однак із ним попередньо питання не узгодили. Принаймні, уже 28 серпня Подільський губернський виконком змушений був знову повернутися до його розгляду. Голова окружної комісії заздалегідь поінформував членів колективного органу, що не зможе прибути на його засідання. У результаті члени виконкому уповноважили П. Самулевича звернутися до І. Олтаржевського із завданням з'ясувати, коли той приступить до створення комісії [13, с. 582].

Позитивної відповіді, очевидно, отримано не було, позаяк уже 31 серпня губернський виконком знову повернувся до розгляду питання щодо обрання голови окружної виборчої комісії. Ним став український соціал-демократ П. Самулевич, а Ю. Богацькому доручили переговорити з цього питання із губернською управою [13, с. 590]. На цей раз усе склалося як слід, оскільки уже наступного дня виконком за поданням Подільського губернського комісара увів до складу окружної комісії уповноважених представників губернського земства. Ними виявилися секретар губернської земської управи М. Романов та губернський ветеринарний лікар В. Баскаков [13, с. 590]. Також 1 вересня 1917 р. до засідання виконавчого комітету долучилися члени губернської управи, аби спільним рішенням легітимізувати обрання члена виконкому, діловода губернської земської управи П. Самулевича на посаду голови Поділь-

ської окружної виборчої комісії [13, с. 594]. Його заступником призначили члена Кам'янець-Подільського окружного суду Є. Троцького [6, с. 338].

23 вересня 1917 р. Окружна комісія, базуючись на статті 21 Наказу про застосування розділу І про вибори, обрала секретарем комісії М. Романова [15, арк. 1].

Щодо уповноважених представників від губернського міста, то технічно, з огляду на евакуацію звідти усіх закладів, забезпечити їхню присутність видавалося завданням непростим. Тому навзамін було запропоновано м. Вінниці делегувати двох представників до складу окружної комісії. Остання на засіданні 7 вересня обрала М. Метельського та І. Черкаського [14, с. 1]. Однак мусимо визнати, що відвідування засідань комісії представниками від міста було нерегулярним. Цей факт змусив її ухвалити 14 жовтня окреме рішення: «З огляду на часту відсутність у засіданнях Комісії представників від міста Комісія ухвалила повідомити про це Вінницьку Міську Управу, прохаючи її звернутися до своїх уповноважених з проханням більш акуратно відвідувати засідання Комісії або обрати інших представників, котрі могли б приділити більше часу заняттям в Окружній Комісії, оскільки серйозність покладених на Комісію завдань, відповідальність усіх її дій та необхідність строгого дотримання встановлених законом термінів, позитивно виключають можливість відкладення засідань через неакуратність у відвідуванні засідань членами Комісії» [15, арк. 8].

Врешті, з питання формування персонального складу Подільської окружної комісії необхідно наголосити на ще одній ініціативі. Вона виходила від Подільської губернської української ради. Остання звернулася з клопотанням увести до складу комісії з правом вирішального голосу представника ради Д. Марковича. Втім, Окружна комісія відмовила у цьому проханні, посилаючись на норми закону, які не передбачали такої кооптації. Але водночас вона погодила відвідування її засідання Марковичем з правом погоджувального голосу [15, арк. 4]. Аналіз протоколів засідань Окружної комісії дає підстави стверджувати, що Д. Маркович проігнорував цим дозволом.

Ще під час власного конструювання Подільська окружна комісія приступила до організації виборчого процесу в межах

виборчого округу. Її перше засідання відбулося 2 вересня 1917 р. Передусім необхідно було створити дві міських (Кам'янець-Подільську та Вінницьку) і дванадцять повітових виборчих комісії. Реакції з місць на адресовану Подільським губернським коміром 23 серпня телеграму повітовим управам та повітовим комісарам з вимогою забезпечити виконання цього завдання виконано не було [14, с. 1]. Тому окружна комісія, в свою чергу, також запропонувала повітовим комісарам задіяти усі можливі заходи, аби терміново створити повітові комісії. Однак і ця пропозиція залишилась без належної уваги.

Станом на 15 вересня позитивна інформація надійшла лише від Брацлавської повітової комісії. Остання була сформована за ініціативи з'їзду мирових судів. Ця обставина спонукала Окружну комісію звернутися до голів мирових судів з проханням обрати голів повітових виборчих комісій, які у триденний термін мали сформувати персональний склад комісій, розбити повіти на дільниці та надіслати їх до Окружної комісії. Такий поспіх обумовлювався тим, що 13 вересня закінчився термін розподілу повітів на дільниці та наближався останній термін для початку складання виборчих списків (23 вересня).

Крім того, Окружна комісія ще раз звернулася до повітових земських управ, а також до губернського комісара з метою впливу на повітових комісарів, аби повітові виборчі комісії були створені негайно. Ці заходи спрацювали лише частково. Станом на 23 вересня міські і повітові комісії були організовані в м. Вінниці та Гайсинському, Ямпільському, Літинському і Вінницькому повітах, а розподіл на дільниці надійшов лише з м. Вінниці [14, с. 1]. За такого стану справ Окружна комісія не вважала можливим оголосити першим днем складання списків виборців 23 вересня.

Натомість на засіданні, яке відбулося цього дня, Окружна комісія ухвалила вдруге звернутися до голів Балтського, Могилівського та Ольгопільського з'їздів мирових судів, Кам'янецького, Летичівського та Проскурівського комісарів, а також до Ново-Ушицького мирового судді Сороковенка з проханням пришвидшити організацію повітових виборчих комісій та термінового розподілу повітів на виборчі дільниці. При цьому Окружна комісія наголошувала, що стаття 13 Наказу зобов'язувала усі зак-

лади та посадові особи без затримки виконувати усі законні вимоги, пов'язані з організацією виборів [15, арк. 1].

Попри чергові звернення та заклики не порушувати нормативні документи, справа з організацією повітових виборчих комісій просувалася повільно. Кам'янець-Подільська міська комісія відкрила свої засідання лише 1 жовтня, Могилівська повітова комісія – 2 жовтня, а Кам'янецька повітова – лише 10 жовтня. Це, в свою чергу, призводило до невиконання наступних виборчих процедур, зафіксованих у Наказі.

Проблематичність в організації виборчого процесу в Подільському виборчому окрузі ґрунтувалася на декількох чинниках. По-перше, на відміну від інших регіонів імперії, на Поділлі значно запізнилися з проведенням місцевих виборів до міських дум та повітових земств. Цьому не сприяв червневий наступ російської армії та подальша чергова евакуація Кам'янця-Подільського. Відтак початок виборчої кампанії до Установчих зборів співпав у часі із завершенням місцевих виборів. По-друге, відсутність у багатьох громадах нових самоврядних органів, евакуація та інші чинники не сприяли вчасній організації Окружної, повітових та міських виборчих комісій. По-третє, повітові адміністративні судді лише приступили, та й то не в усіх місцях, до виконання своїх обов'язків, а тому не могли повноцінно та оперативно реагувати на звернення Окружної комісії.

Отже, на час крайнього оголошення виборчих списків (3 жовтня), в Подільському виборчому окрузі заледве були організовані виборчі комісії. У зв'язку з цим Окружна комісія звернулася до Тимчасового уряду з проханням внесення змін у графік проведення виборчої кампанії в окрузі. Зокрема, клопоталося про визначення 12 жовтня першим днем складання виборчих списків, а терміном їхньої публікації – 22 жовтня. Це рішення потребувало кореляції інших виборчих процедур, але все ж таки на цьому етапі ставилося завданням завершити вибори 12–14 листопада [14, с. 1].

Кореспондент «Известий Подольской по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии» справедливо відмічав, що «своєчасність виборів у значній мірі залежить як від енергії місцевих комісій з виборів, так і від тієї допомоги, яку повинно надати Комісіям місцеве населення» [14, с. 1]. Поспіх повітових

комісій прослідковувався уже з перших принципових рішень із забезпечення виборчого процесу. Таким було питання створення виборчих дільниць. Згідно чинного законодавства радіус виборчої дільниці не повинен був перевищувати трьох верст та на кожній дільниці мало голосувати не більше трьох тисяч виборців.

Однак у Балтському, Брацлавському, Вінницькому, Кам'янецькому та Ямпільському повітах провели розподіл, де за основу взяли, як правило, терен волості. Наприклад, Вінницька повітова виборча комісія розділила повіт на 13 виборчих дільниць. Базовою одиницею виступала волость, а Калинівську і Пиківську волості, як найбільші, розділили пополам [16, арк. 1–1 зв.]. Хоча попервах Окружна комісія затвердила такий розподіл [15, арк. 3], проте згодом, враховуючи реакцію Всевиборів, зобов'язала повітову комісію переглянути дане рішення [15, арк. 5 зв.]. У результаті все було приведено до норм чинного законодавства і в тому ж Вінницькому повіті було зорганізовано 90 виборчих дільниць [17, арк. 220 зв. – 222 зв.].

Ще більше проблем довелося розв'язувати Окружній комісії, коли повітові комісії приступили до складання виборчих списків. Ці питання заслуховувалися практично на кожному її засіданні. У багатьох місцях Поділля не відбулися вибори до волосних земств, а саме на ці органи покладалося завдання щодо якісного виконання цього завдання. Тому саме повітовим комісіям здебільшого довелося зайнятися й організацією цієї справи. На її забезпечення Окружна комісія просила у Всевиборів 100 тис. карб. [15, арк. 2].

Через низку об'єктивних та суб'єктивних причин ставало зрозумілим, що завершити справу складання виборчих списків у визначений Окружною комісією термін неможливо. А це, в свою чергу, знову ж таки змушувало вносити загальні корективи у графік виборчого процесу.

Значний обсяг роботи Подільська окружна комісія провела у справі роз'яснення виборчого законодавства та самої технології виборів. З метою реалізації цього завдання вона ще наприкінці вересня 1917 р. розіслала усім повітовим та міським виборчим комісіям 2000 листівок, в яких у популярній формі було охарактеризовано сутність виборчого законодавства та окресле-

но основні завдання, які мали вирішити Установчі збори. Нею ж був замовлений друк 4000 примірників Наказу до Положення та 3000 примірників популярних брошур [18, с. 1]. Врешті, з 19 жовтня 1917 р. Окружна комісія розпочала випуск власного друкованого органу «Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии». Кожне число друкувалося накладом в 4 тис. примірників і безкоштовно розсилалися повітовим та міським виборчим комісіям, іншим органам державної влади та місцевого самоврядування, дотичних до виборчого процесу.

Усвідомлюючи, що лише одними друкованими засобами неможливо досягнути якісних результатів у справі ознайомлення населення із специфікою виборів, Окружна комісія ухвалила окреме рішення про запрошення на Поділля спеціальних інструкторів для організації організаційно-технічної роботи на місцях. Крім того, за її ж ініціативою у Вінниці були влаштовані курси для агітаторів, на які запрошувалися представники Подільського губернського виконавчого комітету та Ради солдатських і робітничих депутатів [15, арк. 6].

Позаяк термін складання виборчих списків було продовжено до 22 жовтня, то відповідно Окружна комісія звернулася з клопотанням до Всевиборів, аби також до цієї дати продовжити прийом кандидатських списків. Тим самим комісія йшла назустріч суб'єктам виборчого процесу, надаючи їм можливість належним чином оформити виборчу документацію. Усього до Окружної комісії надійшов 21 кандидатський список, з яких офіційно було зареєстровано 16. Однак згодом список за № 11 – Сіоністської організації м. Кам'янця-Подільського – комісія визнала недійсним, оскільки його подали «через непорозуміння» [6, с. 341]. Відтак реально у виборчих перегонах у Подільському виборчому окрузі брало участь 15 кандидатських списків.

На обов'язки Окружної комісії покладалося завдання виготовлення виборчих конвертів та виборчих записок. При цьому стаття 16 «Положення» надавала їй право доручити це виготовлення повітовим та міським виборчим комісіям. Аби збагнути загальну ситуацію із друком, Окружна комісія запросила на спеціальну нараду представників вінницьких типографій. На ній з'ясувалося, що місцеві типографії впродовж двадцяти днів змо-

жуть надрукувати лише біля 7 мільйонів виборчих карток, а для усього округу їх необхідно було видрукувати біля 40 мільйонів. З огляду на це, було ухвалене рішення передати виготовлення виборчих карток та посвідчень повітовим і міським виборчим комісіям [18, с. 1].

Однак у справі доставки паперу для друку, відправленого з Києва, сталася прикра помилка. Замість Вінниці папір відправили до Кам'янця-Подільського. Це змушувало Окружну комісію терміново реагувати на ситуацію. В засіданні 27 жовтня 1917 р. вона ухвалила наступне рішення: «1) розсилку паперу на місця провести безпосередньо із Кам'янця, для цього просити повітові й міські комісії надіслати до Кам'янця не пізніше 7 листопада довірених осіб; 2) доручити інструктору І. Бондаренку спостереження за перевантаженням і розподілом паперу, а завідуючого губернською друкарнею М. Щепківського, Кам'янецьку повітову і міську комісії зобов'язати допомагати йому в усьому; 3) на витрати з викупу паперу і відправки його в повіти просити Губернського комісара переказати телеграфом у розпорядження голови Кам'янецької повітової комісії 10 тис. карб. з проханням видавати необхідні суми за потреби інструктору І. Бондаренку, а для всіх повітових і міських комісій асигнувати по 500 карб.» [6, с. 342-343].

Відповідно, усвідомлюючи неможливість завершити підготовчі роботи до 12 листопада, Окружна комісія на цьому ж засіданні ухвалила принципове рішення: «повідомити Всевиборам детальні відомості про становище справи, прохаючи вказівок» [15, арк. 14].

На виконання цієї постанови 31 жовтня 1917 р. Всевиборам була надіслана наступна телеграма: «Евакуація м. Кам'янця, переїзд Губ. Земства та губернських установ у Вінницю, нерегулярність поштових відносин під час евакуації не дали можливості своєчасно утворити Окружну, Міські та Повітові Комісії. Це запізнення відобразилося на усьому подальшому ході підготовки виборів. До цього дня списки опубліковані тільки в п'яти повітах і містах Вінниці та Кам'янці. В інших семи повітах прийняті можливі заходи до пришвидшення, однак опублікування усіх списків не може бути зроблено раніше 10 листопада. Складання списків гальмується відсутністю у більшості повітів волос-

них земств, недостатністю грамотних людей, великою проблемою сполучення і, головне, недостатністю коштів. Губ. земство та повітові переживають гостру фінансову кризу. Очікувати від Земств підтримки неможливо. Папір отриманий в Кам'янці. Окр. Комісія сподівається доставити її звідти в повіти до середини листопада, якщо дозволять обставини, оскільки анархічні безпорядки у багатьох повітах, затримка поштових, телеграфних і залізничних сполучень дуже перешкоджають. Окр. Комісія просить зробити Подільській та південно-західній залізниці термінові розпорядження. Друкування виборчих записок займе два тижні. Останні Вінницькі події, призупинення дії пошти і телеграфу знову затримали правильний хід робіт Окр. Комісії, неполадки в інших місцях завадили роботі Повітових Комісій. Взагалі майже усі розпорядження Всеросійської Комісії, навіть телеграфні, отримуємо поштою з великим запізненням. Таке ж становище і у відносинах Окружної та Повітових Комісій. Усе викладене створює неможливим проведення виборів у встановлений законом термін. Окр. Комісія в доповнення до раніше надісланих телеграм, на які не отримано відповіді, просить терміново дати їй вказівки, як вийти з даного становища, причому вважає, що вибори хоча і з запізненням можуть бути проведені в Подільському Окрузі тільки за умови термінового асигнування в її розпорядження ста тисяч карбованців з розрахунку: двадцять п'ять тисяч на витрати з викупу паперу і доставці його на місця, п'ятдесят тисяч на друкування виборчих записок і решта двадцять п'ять тисяч на інші витрати з пришвидшення підготовки, в тому числі на запрошення спеціальних інструкторів, без яких налагодити справу неможливо. Переведені раніше 86700 карбованців майже повністю витрачені. Якщо переказу грошей терміново не відбудеться, Окр. Комісія не зможе приступити до друкування виборчих записок, що ще більше затримає вибори. Окр. Комісія просить також пришвидшити висилку конвертів, яких отримано всього сімсот сімдесят п'ять тисяч» [18, с. 1].

Отже, несвоєчасне отримання паперу та конвертів для виборчих записок стали основним непереборним для Окружної комісії фактором, який унеможливив проведення виборів в Подільському виборчому окрузі 12 листопада. Складність ситуації

проявлялася в тому, що застосувати місцеві запаси паперу було неможливо, оскільки згідно з «Положенням» усі виборчі картки повинні були бути однотипні, тобто віддруковані на одному папері.

Окружна комісія намагалася тримати підготовчий процес у цей непростий час під власним контролем. 16 листопада 1917 р. вона скликала у Вінниці нараду представників міських та повітових виборчих комісій, на яку також запросили уповноважених від кандидатських списків. Заслухавши інформацію з місць, Окружна комісія знову констатувала «злиденне матеріальне становище комісій». У результаті було вирішено довести інформацію до відома Всевиборів, а також клопотатися перед Генеральним секретаріатом про виділення Окружній комісії коштів [19, с. 2].

Незважаючи на усі перешкоди, вибори у Подільському виборчому окрузі відбулися 3, 4 та 5 грудня 1917 р. Напередодні цієї події Окружна комісія звернулася із закликом до жителів краю взяти участь у голосуванні [20, с. 1].

Таким чином, в системі інституцій, які забезпечували виборчий процес до Всеросійських Установчих зборів, Окружним комісіям відводилася вагома і відповідальна ділянка праці. Приклад Подільської окружної виборчої комісії демонструє намагання виборчого органу якісно вирішити усі непрості завдання, які відносилися до її компетенції. Почасти доводилося працювати нестандартно, але з максимальним урахуванням норм чинного законодавства. Попри численні перешкоди, Подільській окружній комісії вдалося забезпечити усі етапи виборчого процесу та провести голосування 3, 4 та 5 грудня 1917 р.

Список використаних джерел і літератури:

1. Знаменский О. Н. Всероссийское Учредительное собрание: История созыва и политического крушения. Ленинград: Издательство «Наука», 1976. 364 с.
2. Верстюк В. Ф. Неудавшийся пролог к демократическому обществу. *Всероссийское Учредительное собрание: первый и единственный день его занятий (5-6 января 1918 года):* Репринтное воспроизведение издания 1918 г. Киев: «Абрис», 1991. С. I–XII.

3. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1997. 368 с.

4. Комарніцький О. Б. Містечка Правобережної України і вибори до Всеросійських Установчих зборів наприкінці 1917 р. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2002. № 1-4. С. 86–89.

5. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Містечка Поділля в добу Української революції1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.

6. Зенич І. Підготовка виборів до Всеросійських Установчих зборів в 1917 р. в Подільській губернії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України. 2015. Вип. 23. С. 338–345.

7. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у Проскурівському повіті. *Хмельницькі краєзнавчі студії:* наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 27. С. 20–29.

8. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у Кам'янецькому повіті. *Хмельницькі краєзнавчі студії:* наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 28. С. 78–83.

9. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів в Ушицькому повіті. *Хмельницькі краєзнавчі студії:* наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 29. С. 28–35.

10. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у Летичівському повіті. *Історія, культура та освіта: християнський вимір:* зб. наук. пр. /ред. кол.: Л. Г. Білий (гол. ред.) та ін. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2020. Вип. 10. С. 12–19.

11. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у Вінниці. *Краєзнавець Хмельниччини* / ред. кол.: Ю. В. Телячий (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.), О. Б. Комарніцький та ін. Хмельницький: ХОО НСКУ, 2022. Вип. 14. С. 121–133.

12. Выборы во Всероссийское Учредительное собрание в документах и воспоминаниях современников /Под общей ред. Ю. А. Веденеева, И. Б. Борисова. Москва: РОИИП, 2009. 831 с.

13. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат. / ред. кол.: І. М. Шоробура (відп. ред.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич, Ю. І. Блажевич, О. М. Галус, Ю. В. Легун, Н. В. Маковська, В. М. Островий; упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. 847 с.

14. Павич. Положение выборной работы по Подольской губернии на 1-е октября 1917 года. *Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии.* Винница. 1917. 21 октября. С. 1.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 2171. Оп. 1. Спр. 18. 26 арк.

16. ЦДАВО України. Ф. 1141. Оп. 1. Спр. 2. 69 арк.

17. ЦДАВО України. Ф. 1141. Оп. 1. Спр. 5. 229 арк.

18. Павич. Положение выборной работы по Подольской губернии на 1-е ноября 1917 года. *Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии.* Винница. 1917. 1 ноября. С. 1.

19. Отчет о заседании Окружной Комиссии при участии представителей уездных и городских по делам о выборах в Учредительное Собрание Комиссии. *Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии.* Винница. 1917. 23 ноября. С. 1-2.

20. От Подольской Окружной по выборам в Учредительное Собрание Комиссии. *Известия Подольской по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии.* Винница. 1917. 30 ноября. С. 1.

А. М. Трембіцький,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
(м. Хмельницький)

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. У БАЧЕННІ ВІКТОРА ПІСНЯЧЕВСЬКОГО

*У статті за матеріалами відомого публіциста і громадсько-політичного діяча, подолянина Віктора Піснячевського (*1883 – †1933), розкрито деякі аспекти діяльності священнослужителів і духовного життя на теренах Подільського краю наприкінці XIX – на початку XX ст.*

Ключові слова: *духовенство, духовне життя, Віктор Піснячевський, Поділля, кінець XIX – початок XX ст.*

До проблеми висвітлення історії Подільської єпархії, діяльності православних священнослужителів і духовного життя на Поділлі у XIX ст. зверталися подільські історики і краєзнавці: Павло Вікул у статтях «Подольские архипастыри (1795–1895 гг.)» [11, с. 1–128] і «Столетие учреждения православной епархии в Подолии: 1795–1895» [1], Михайло Грушевський у рецензії «Подольские архипастыри» [3], Петро Орловський [11, с. 337–411], Євфимій Сіцінський у статті «Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793–1893 гг.» [9], Микола Яворовський – «Религиозная жизнь в Подолии в конце прошлого века, пред воссоединением с Россией» [11, с. 195–209], Віктор Якубович – «Учреждения викариатства и викарные Преосвященные в Подольской епархии» [11, с. 161–194] та ін.

Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет з метою вшанування пам'яті «скінченого в 1895 р. століття заснування самостійної Брацлавсько-Подільської православної єпархії та сполучення подільських уніатів з православною церквою» видав 8-ий том «Трудов» [8], де простежено історич-

ний розвій життя Подільської єпархії, що «виявився у розвитку та впорядкуванні адміністраційних та просвітних інституцій єпархії, а також у розвитку релігійної самосвідомості руської людності та зміцненні в нім православної віри та моралі» [3, с. 20].

Зокрема, П. Вікул розкрив життя та діяльність 15-ти подільських архієреїв, «людей відомих в церковній історії», оскільки «в більшості випадків на Подільську єпархію посилано видатніших владик». Проте, з викладених матеріалів «не видко, щоб вони, з невеликими винятками, щиро присвячували себе Поділлю, справді сердечно переймалися його духовними інтересами». Більшість архієреїв були «природженими великоросами» і їм не подобалась ця єпархія, де «православ'я скрізь з'являлося загнаним, приголомшеним убожеством старих негарних церков, бідністю церковників, нужденним і безутішним становищем вірних православних». Архієреї, прислані у «сю чужу для них країну, примушені жити серед дуже неприхильних для православ'я умов, не зв'язані з порученою їм паствою ніякими близькими природженими зв'язками», не могли «полюбити сю паству» і перейматися її «бідолашним становищем» [3; 8, с. 47; 11, с. 22].

М. Яворовський писав, що релігійне життя православної людності у другій половині XVIII–XIX ст. на теренах краю, це була «завзята боротьба її з унією, котру польський уряд і суспільність вибрали як спосіб на те, аби захитати православ'я та зблизити його з католицтвом, коли вже годі знищити його зовсім» [3; 8, с. 48; 11, с. 195].

В. Якубович представив «пробу історії подільського вікаріату, яку теж ледве чи можна назвати щасливою». А також подав «коротенькі біографії подільських вікарних (суфраганів) архієреїв», які «нічого особливого не зробили задля Подільської єпархії; догадка ся стверджується, як пригадати, що часто вікарії подільські носили тільки сей титул, а самі зовсім не показувалися на своїх катедрах, перебуваючи в столицях та інших містах», зокрема у Києві [3; 8, с. 47; 11, с. 161–194].

Протоієрей П. Орловський подав матеріали з «історії православ'я й унії на Поділлю» [8, с. 49; 11, с. 337–411], а ав-

тор під криптонімом «Н. Г.» у статті «Духовенство Подільської єпархії кінця минулого і першої половини біжучого століття», «об'єктивно, без якої-небудь тенденційності», представив «моральний тип діячів», що винесли «на своїх плечах і пережили сей важний переворот (себто сполучене з православ'ям)» [8, с. 49; 11, с. 413].

П. Вікул, П. Орловський, Є. Сіцінський, М. Яворовський, В. Якубович та ін., наголошували, що особиста воля подільських архіпастирів, які стояли на чолі духовної управи, «мала важне значення у розвитку подій, давала їм такий чи інший напрям» і впливала на життя єпархії протягом XIX ст. Дослідники, розкриваючи «головні риси в характері владик та їх святительські праці й добрі вчинки на користь рідного краю та на славу православ'я на Поділлі», показали як під «владичним кермуванням» присланих архієреїв проходило релігійне життя єпархії і який вплив воно мало на культуру краю [3, с. 20; 8, с. 7]. Водночас, М. Грушевський писав, що з їх праць «не можна скласти собі докладного й ясного виображення про життя Поділля і навіть про діяльність його владик», оскільки «бракує чисто наукової історичної об'єктивності», а тим більше «критичних відносин до описуваних подій». На думку відомого вченого, «в характеристиці єпископів підкреслено риси не головні», а «випадкові, тільки більш придатні для загального тону книжки» [3].

Значним доповненням щодо «докладного й ясного відображення» життя і діяльності подільських архієреїв наприкінці XIX – на початку XX ст. стала праця Віктора Піснячевського «Чорна хмара», яку він, під псевдонімом Андрій Горленко, опублікував у часопису «Рада» (*Київ*, 1909) [3].

Талановитий лікар-бактеріолог, великий український журналіст, публіцист, літературний критик, видавець і громадсько-політичний діяч Віктор Онуфрійович Піснячевський (*псевдоніми й криптоніми: Андрій Горленко, Морський, Співаченко, Воєнний, В. П., П. К., П. Вік, В-ко, Г-ко, В. П-ський, Віктор П. та ін.;* *1883 – †11.11.1933) народився у с. Цвіжин (Вінниччина) у священицькій родині. Закінчив Подільську духовну семінарію (1904) і Петербурзьку військово-медичну академію,

доцент медицини Одеського університету, автор талановитих наукових, фахово-медичних розвідок. Проте в українському житті він відіграв величезну роль не як лікар чи учений, а як видавець і публіцист [6; 7; 10].Подолянин вписав своє ім'я в історію української журналістики «небуденною», «незвичайною, майже надлюдською працьовитістю» [5]. Як депутат 1-ї Державної думи, став одним з організаторів української парламентської фракції (1906) та ініціатором і співредактором українського тижневика «Рідна справа. Думські вісті» (1907), який видавав аж до розгону Другої думи. Працював кореспондентом газети «Рада» (*Київ*, 1906–1914), видавав український часопис російською мовою «Одеський листок» (1917–1919). У 1919 р. був радником Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії [6; 7; 10].

У 1919 р. емігрував до Відня, де як діяч української еміграції, «на велику мірку видавець-громадянин та небуденний організатор-редактор» [10], заснував і впродовж 1919–1922 рр. редагував тижневик «Воля», який і досі «є скарбом відомостей про українську тогочасну імміграцію». Віктор Піснячевський був «точнісінько у курсі всіх справ тодішнього Віденського й Тарнівського центру», підтримував зв'язок «з усіма осередками українського імміграційного життя, розсіяними по цілому світі». З Аргентини, Бразилії, Єгипту, Зеленого Клину, «діставав постійні звістки-кореспонденції і кілька годин денно присвячував на листування з далекими земляками». Його душею була «лише публіцистика», яка «творила» з нього «справжню, непересічну індивідуальність». Як публіцист, «відзначався надзвичайно гострим пером, а його хист підкреслювати смішні й погані риси вдачі ріжних земляків-достойників придбав йому чимало ворогів» [4; 7; 10]. Розгорнувши всю «свою силу й увесь свій хист» у часопису «Воля», він показав, що «уміє й що може», ставши «грозою міністрів». Українські «міністри, дипломати, кооператори й інші державні мужі», так нікого не боялися, як Піснячевського. Для них бути «пропечатаним» у «Волі» було щось гіршого, ніж позбутись уряду, ніж опинитись без грошей, ніж податись на фронт, це означало – осмішити себе на віки-вічні, стати неможливим, ціле життя носити зі собою пришиту

до прізвища іронічну назву». Його «боялись більше, ніж самого голови уряду» [5]. Подолянин Віктор Піснячевський не «сплямив національний прапор», оскільки «не брав ні одного сотика на свої видавництва з ненаціонального джерела» [7; 10]. Щоби видавати український тижневик він «продав жінчину біжутерію та дав себе зліцитувати до нитки. І коли мусів «Волю» – припинити, був зламаною людиною» [4].

У 1923 р. переїхав до маленького містечка Братислави (*Словаччина*), де «відсунувся від громадського життя й віддався цілковито своїй давній професії» – практикуючого лікаря. Один з «найчільніших» і найкращих українських громадян організаторів-редакторів, «гроза міністрів» Віктор Піснячевський помер 11 листопада 1933 р. [5; 6; 7; 10]. Львівський часопис «Діло» справедливо писав, що з його смертю «розвіялась ще одна надія. Кожна галузь суспільного життя має своїх мрійників, своїх «диваків», до когорти таких «мрійників і диваків, творців вільної української преси – преси великої, могутньої, впливової, як преси вільного народу» безперечно відноситься подолянин Віктор Піснячевський [5].

Особисто Віктор Піснячевський був «людиною висококультурною і товариcько надзвичайно милою». Особисті риси вдачі та громадська й видавнича активність робили з нього «завжди чинник доосередковий: він завжди гуртував біля себе людей і був повірником журб і тайн однаково, що своїх приятелів, що противників» [7; 10]. Він не вмів лукавити, хоча й пройшов школу царської цензури [5], про це свідчить і його праця «Чорна хмара» (*Київ*, 1909), у якій звернув увагу на чорну монастирську братію і на відношення більшості присланих на Поділля архіреїв до своєї пастви [2].

Віктор Піснячевський писав, що в найбільшому чоловічому монастирі – Троїце-Сергієвій лаврі (*м. Сергієв Посад*), відбувся з'їзд чорного духовенства, на якому міркували як очиститись од «скверни гріховної». Питання, які розглядав з'їзд, викликали великий інтерес і в Україні, оскільки історичними твердинями чорного духовенства, Лаврами, малими «штатними» і «заштатними» монастирями, засіяно Волинь, Катеринославщину, Поділля, Полтавщину та Херсонщину. Тобто, майже

не було куточка, де б «чорне духовенство не звило собі теплого гніздечка». У XIV–XVIII ст. монастирі мали велике культурне значення оскільки ченці були не лише «народними богомольцями, але й піонерами просвіти». Чорна братія мала велике значення в культурному житті українського народу, оскільки «на чолі монастирів та і серед братії були аристократи духа, люди з палкою любов'ю до просвіти й церкви», а духовенство йшло з народом і за народ. На початку XX ст. все змінилося, монастирі хоча й грали «велику роль серед темного українського люду, – писав В. Піснячевський, – але ця роль так далека од старої культурної праці чорної братії, як земля од неба» [2].

На початку XX ст. – наголошував публіцист, – у монастирях перебувало дві категорії людей: «вища ієрархія, дипломовані кар'єристи, і нижче, темне неосвічене, зовсім напівграмотне духовенство». Перші з чернечою рясою мали дуже мало спільного, оскільки чернечий стан для них, це «єдина дорога до вищих духовно-адміністративних чинів» і тому вони «дивляться на монастирі і на свої кафедри» з погляду «чисто матеріяльної користі». Чорносотенний часопис «Новое время» (1909) писав, що ієрархи захопили у свої руки всі «хоч трохи заможні» монастирі, а «сваволі настоятелів-ієрархів, яких настановив синод, а не обрала братія, немає границь». Настоятелі віддають перевагу безмовному догоджанню, завжди поєднаному з нахабством і невігласством, деколи з розпустою [2].

Такі владики, діставши кафедри «на откупи», не церемонились у своїх єпархіях. Взагалі ж Поділлю, на думку Віктора Піснячевського, завжди «щастило» на владик. Так, 1891 рік приніс «іго» єпископа Балтського і вікарія Подільської єпархії (1891–1895) Миколи (в миру Петро Адоратський; *1849 – †1896). Він уславився своїм «п'янством непросипним, женолюбієм неукротимим та бійкою. Бив владика усіх: і старих, і молодих з підневільного духовенства». Одного разу навіть скинув старенького 70-літнього протоієрея «з другого поверху зі сходців за те, що старий батюшка осмілився потурбувати владику тоді саме, коли у того в покоях» була «дама» [2].

Єпископ Балтський (1897–1902) Менандр (в миру Петро Созонтєв; *1854 – †1907) не «бив і не пив, але зате так ісправно

наставляв роги кам'янецьким чиновникам, що в кінці-кінців один із них публічно в архієрейському дворі обпалкував (*побив палкою. – А. Т.*) женолюбивого владику, аж жиди насилу врятували. Та ще й поскаржився на архірея в Синод». Синодальний ревізор розглянув скаргу і Менандра «заточили» в бідненький Тихвинський монастир Новгородської єпархії [2].

При єпископові Подільському і Брацлавському (1896–1900) Ірінеєві (в миру Харисим Орда, *1837 – †1904) не тільки можна було купити парафію, але й сан ієрейський чи диякон-ський. «Петербургские ведомости» (1909) писали, що при архіреєві, було два фактори: Микитка, який завідував продажом місць для нових кандидатів, та «єпархіальний» Шльомка, який продавав право бути рукоположеним у той чи інший сан. Синодальна ревізія викрила «цілий механізм» збирання «шерстя й молока» з подільської пастви і духовенства. Крім того ревізія встановила, що член екзаменаційної комісії при консисторії «Шльомка, брав за посвячення в попи по тисячі карб., й більше, в диякони – по 300 карб, і ділився з комісією і третьою інстанцією». Таким чином, у священики на Поділлі «попадали люди зовсім неосвічені» і «навіть на екзамені не могли одповісти на запитання: «хто у кого був во чреві: чи кит у Іони чи Іона у кита». За підсумками роботи ревізії Синод покарав Ірінея тим, що «змістив його на біднішу Орловську кафедру» [2].

Проте крамничка єпархіального Шльомки не закрилась і він, спільно з Любимовим, новим архієрейським секретарем єпископа Подільського і Брацлавського (1900–1903) Христофора (в миру Феодор Смирнов; *1842 – †1921), продовжував купувати й продавати ієрейські місця і сани, що дало змогу за три роки збудувати декілька домів у Кам'янці- Подільському [2].

Кожний митрополит, що засідав у Синоді, старався пристроїти на багатші кафедри своїх родичів або земляків. Так, митрополит Санкт-Петербурзький і Ладозький Антоній (в миру Олександр Вадковський; *1846 – †1912) два роки «держав у багатій Подолії свого земляка напівбожевільного (єротомана)» єпископа Вінницького, вікарія Подільської і Брацлавської єпархії (1903–1905) Климента (в миру Костянтин Верниковський; *1863 – †1909) [2].

«Петербургские ведомости» описуючи безконтрольне панування «сребролюбивих владик», які «розпустили» монастирські капітали», і характеризуючи «грошолюбність» єпископа Подільського і Брацлавського (1908–1914) Серафима (в миру Сергій Голубятніков; *1856 – †1921), наголошували, що він будучи настоятелем Звенигородського Саввіно-Сторожевського монастиря (1906–1908), спільно з московським митрополитом Володимиром і його вікарієм Олександром, «витягли останні соки» з цього великого і дуже багатого монастиря і «довели його до таких злиднів, що ні на що вже зробити ремонту церковної огради». Прибувши на Поділля єпископ «забрав до рук своїх найбагатший в Подолії Шаргородський монастир», а ченців змусив «вештатись з іконою св. Миколи Чудотворця» по єпархії і «збирати гроші на прогодування владики та його сім'ї» [2].

Охарактеризувавши деяких подільських владик, «Петербургские ведомости» стверджували, що тільки завдяки їх «тлетворному» впливу, на Поділлю шириться штундизм і католицизм, оскільки вони мало впливають на паству. На ієреїв часто «настановлялись архієрейські лакеї, архієрейські послушники з нижчою або і без всякої освіти, часом за те тільки, що ті замовчували архієрейські гріхи, поставляли владикам матеріал «для плотського озлоблення». В архієрейських домах розпуста приймала «витончений характер» і як тільки смеркалось, ченці і послушники втікали з монастиря на ніч у «всякі злачні місця». Тобто монастирі при таких владиках ставали «кооперативними богадільнями, де на свої молитви монахи долучали доходи з кружки, з всіляких благих даяній». Духовне зубожіння, пияцтво і розпуста ченців широко культивувались у багатьох монастирях Поділля [2].

Таким чином, Віктор Піснячевський у своїй праці подав інше, ніж подільські священики П. Вікул, П. Орловський, Є. Сіцінський, М. Яворовський та В. Якубович, бачення життя і діяльності православних священнослужителів, яких Російська православна церква присилала на Поділля, і самого духовного життя на теренах Подільського краю наприкінці XIX – на початку XX ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Викул Павел. Столетие учреждения православной епархии в Подолии: 1795–1895. Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1895. 48 с.
2. Горленко Андрій. [Піснячевський Віктор]. Думи і мрії. IV. Чорна хмара. *Рада* (Київ). 1909. № 155. 10 июля (23 липня). С. 1.
3. Грушевський Михайло. [Рецензія]. Подольские архипастыри. *Записки НТШ* (Львів). 1896. Т. XIV. Кн. 6. С. 20–23 (Бібліографія). Рец. на кн.: К столетию учреждения Подольской епархии. Каменец, 1895, 194 с.
4. Кедрин І. Часопис, видавець та редактор. Жмут споминів і рефлексій. *Діло* (Львів). 1938. № 9. 14 січня. С. 3.
5. Мг. «Гроза міністрів». Пам'яти В. О. Піснячевського. *Діло* (Львів). 1933. № 281. 25 жовтня. С. 2.
6. Піснячевський Віктор [Електронний режим] / *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Піснячевський_Віктор (дата звернення: 04.04.2021). Назва з екрану.
7. Помер Віктор Піснячевський, визначний український журналіст і видавець. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1933. Ч. 257. 4 листопада. С. 1.
8. [Рецензія]. *Записки НТШ* (Львів). 1897. Т. 25. С. 47–50. Рец. на: Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вип. 8-й, Каменец-Под.
9. Сецинский Е. Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие 1793–1893 гг. ПЕВ. 1893. № 16. С. 267–273.
10. Смерть великого українського видавця-журналіста. †Віктор Піснячевський. *Діло* (Львів). 1933. № 276. 20 жовтня. С. 5.
11. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета* / под. ред. Н. И. Яворовского, Е. И. Сицинского. Каменец–Подольский: Тип. Под. губ. правления, 1897. Вып. 8. 753 с.: 15 фотопортр.

О. А. Романюк,
співробітник туристично-краєзнавчого центру управління культури, туризму та інформації Дунаєвецької міської ради

ОСТАННІЙ ВЛАСНИК: ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ ЗАВОЙКО

У статті визначається та аналізується постать Василя Степановича Завойка, як власника містечка Дунаївці – дворянина, великого подільського поміщика, журналіста. Піднімається питання про те, яку роль зіграв в оточенні генерала Лавра Георгійовича Корнілова його ординарець та ад'ютант В.С. Завойко. Розглядаються причини піднесення Завойка, як керівника низки нафтопромислових компаній, згодом члена Білого руху, сформованого за часів війни 1917–1922 років.

***Ключові слова**: Дунаївці, останній власник, статус міста, адмірал імператорського флоту, землевласник, ад'ютант Л. Г. Корнілова, лютнева революція 1917 р., Білий рух, монархіст.*

Як добре відомо краєзнавцям, поміщиком - останнім власником міста Дунаївці був Василь Степанович Завойко. Побутує думка, що Завойко про якого йде мова, був адміралом Російської імперії, губернатором Камчатки. Дехто вважає, що на початку саме він був власником міста, але згодом передав це право своєму онуку – повному тезці. Інші стверджують, що наш Завойко лише тезко відомого діяча флоту, учасника Наваринської битви (1827 р.). То хто ж він насправді, «наш» Василь Степанович Завойко – останній власник Дунаївець? У цій статті ми попробуємо у цьому розібратися.

На початку, відсіємо помилкові твердження, які існують. Одне з них полягає у тому, що адмірал флоту В.С. Завойко у 1891 році купує в австрійського підданого Броніслава Вікторовича Скібневського Дунаївці разом з довколишніми селами. Із зазначеним роком купівлі ми не можемо погодитись хоча б тому, що «Поместное землевладение в Подольской губернии» (1898), стверджує, що в той час Дунаївці, як і Заставля, Кривуля (фільварок с. Січинці) і т.д. все ще належали Б.В. Скібневсько-

му [8, с. 341]. Тобто, на 1897 рік власником Дунаївець все ще залишається Скібневський. Проте, у тому ж році право власності на місто таки перебирає Завойко, як нам повідомляє Słownik geograficzny Królestwa Polskiego [20, с. 453].

Однак, одним із землевласників в Подільській губернії у цьому реєстрі дійсно згадується В.С. Завойко – адмірал, але в Балтському повіті, Велика Мечетня [8, с. 254]. Це узгоджується з тим фактом, що після звільнення з флоту відомий адмірал отримав 5 тисяч десятин землі у Великій Мечетні (нині Кривоозерський район, Миколаївська область. Помер адмірал флоту, Василь Степанович Завойко 16 (28) лютого, саме 1898 року і був похований у селі Велика Мечетня, Балтського повіту, Подільської губернії, де і знаходилася його садиба.

Ще один доказ на користь 1897 року я знайшов нещодавно. На цій рік вказує джерело за 1898 рік. Там говориться наступне: «w ostatnich czasach D. nalezaly do rodziny Skibniewskich, ktorzy w r. b.» (нещодавно Дунаївці належали родині Скібнєвських, які продали їх у минулому році), тобто мова йде знову ж таки про 1897 рік [19, с. 698-700].

Ми знаємо, що як власник міста він став відомим завдяки одній, знаковій для нашого містечка події. Василь Степанович Завойко вже на початку XX ст. просить губернатора про можливість надати Дунаївцям статус міста, готуючи громадську думку й документи для зміни статусу Дунаївців з містечка на місто. У своєму клопотанні перед губернською владою В.С. Завойко просив при вирішенні статусу Дунаївців врахувати необхідність об'єднання села Могилівки з містечком Дунаївці. Намагання останнього домогтися для Дунаївців статусу міста відбувалися у 1905–1907 рр. 31 липня 1905 року селянські громади вирішили не давати згоду. Ця спроба зазнала невдачі через опір єврейського населення містечка, яке вважало, що новий статус Дунаївець негативно позначиться на їхніх економічних інтересах. Скарги та опір Могилівської громади і мешканців міста, котрі боялися можливого переділу земельних наділів, переміщення торгових місць спонукав Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора – правителя Південно-Західного краю, міністерства внутрішніх справ Російської імперії 7 травня 1907 року відмо-

вити у наданні містечку статусу міста і поставити крапку в цій справі [15, с.12-15]. Це певно один з найбільш яскравих епізодів життя нашого містечка та його нового власника В.С. Завойка. Питання надання Дунаївцям статусу міста було відкладене і вирішилося лише через 50 років [8, с.51]. З огляду на ці намагання Завойка ми хочемо пригадати слова Петра Врангеля (російський воєначальник, генерал-лейтенант російської імператорської армії. Учасник російсько-японської та Першої світової воєн, один з головних керівників Білого руху в роки Громадянської війни. Головнокомандувач Російської армії в Криму і Польщі в 1920 році), які допомагають нам ліпше зрозуміти неординарність особистості останнього власника нашого міста: «Завойко произвел на меня впечатление весьма бойкого, неглупого и способного человека, в то же время в значительной мере фантазера» (готель «Большая Северная», Петроград 16.05.1917 р.). Підсумовуючі цей факт ще раз підкреслимо, що у адмірала російського флоту приймати участь у цих процесах просто не було фізичної можливості з огляду на те, що дата його смерті припадає на 1989 рік.

Водночас В.С. Завойку приблизно в той же час судилося пережити не лише крах своїх професійних намірів, а й особисту трагедію. Про це свідчить донесення Ушицького повітового справника Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору від 10 жовтня 1905 р. У ньому повідомлялося, що 5 жовтня дружина землевласника м-ка Дунаївці, гайсинського повітового предводителя дворянства В.С. Завойка Любов Марківна пострілом із револьвера системи «Браунінг» позбавила себе життя. Проведена експертиза та слідство встановило, що причиною самогубства став сильний нервовий розлад.

Отже, з усього згаданого вище, робимо висновок, що «наш» В.С. Завойко – це не адмірал флоту В.С. Завойко та й підстав вважати, що саме він купував Дунаївці у Скібневського у нас немає. Але досліджуючи родовід його сім'ї ми можемо дізнатися для себе дещо корисне, що проливає нам світло на розуміння особистості «нашого Завойка».

Його дід – Василь Степанович Завойко (народився 15 липня 1812 року в родині відставного морського штаб-лікаря Степана

Осиповича Завойка - 28 лютого 1898), українського походження, родом із дворян – адмірал Російського імператорського флоту, учасник Наваринської битви, кругосвітній мореплавець, один із піонерів освоєння Тихоокеанського узбережжя, перший військовий губернатор Камчатки, організатор і керівник героїчної оборони Петропавловська-Камчатського під час Кримської війни (1853–1856). Батько діда – Степан Завойко – морський штаб-лікар, нащадок старовинного козацького роду. Рід бере початок від Василя Завойка (2-га пол. XVII ст.), військового товариша Переяславського полку (1688–89 рр.). Один з його синів – Павло Васильович (р.н. невід. – бл. 1770) – ірклiївський сотник (1754–63 рр.). Інші представники роду посідали невисокі уряди (посади) та були священиками в Золотоніському повіті Полтавської губернії. Тут бачимо традиційне передавання імені від діда до онука. Також стає зрозумілим, що у власника Дунаївець було «заслужене» українське прізвище і росіянином він був не повній мірі. Адмірал Василь Степанович був одружений (з 1840 року) на баронесі Юлії Єгорівні Врангель (1821–1883), дочки професора права Є. В. Врангеля, племінниці відомого російського полярного дослідника адмірала Ф. П. Врангеля і двоюрідної тітки «білого» генерала П. Н. Врангеля, командувача армією під час Громадянської війни. 1858 року він повернувся до Санкт-Петербурга, де служив у Мор. аудитораті (вищому військ.-морському суді). Після звільнення з флоту отримав 5 тисяч десятин землі у Великій Мечетні (зараз Кривоозерський район, Миколаївська область). Побудував у селі школу й лікарню. В його будинку зараз – дитячий садок. .». Адмірал мав 9 (які всі жили з батьками на Камчатці), чи навіть за іншими даними 13 дітей.

Серед його численних дітей був син на ім'я Степан (25 квітня 1844 – 21 липня 1908) – дійсний статський радник (з 08.04.1884). Після смерті першої дружини, Катерини Іванівни Драгневич, в 1889 році Степан Васильович одружився з художницею на ім'я Софія Василівна Алфер'єва, якій з 1879 року разом з сестрою Марією належав будинок № 52 на Миколаївській вулиці в Санкт-Петербурзі. Від першого шлюбу у С. В. Завойко було три сина: Василь, Георгій і Михайло (1879-1920). Ось так ми і виходимо на

іншого Василя Степановича Завойко, який нас цікавить, а далі ми продовжимо знайомитись з онуком відомого адмірала.

Василь Степанович Завойко (1875–1947) – підприємець, радник і ординарець Л. Г. Корнілова влітку 1917 року [10]. Одразу зазначимо, що у віці 16 році «наш Завойко» навряд чи міг стати землевласником (в 1891 році за твердженням деяких дослідників). Саме він і був поміщиком в Ушицькому повіті Подільської губернії з 1626 десятинами землі в м. Дунаївці і с. Капустяни [16]. Що ж нам про нього відомо?

Василь Степанович Завойко народився 4 липня 1875 р. Був онуком адмірала Російської армії губернатора Камчатки Василя Степановича Завойка (1810–1898) та баронеси Юлії Єгорівни Врангель (1821–1883), дочки професора права Є.В. Врангеля, племінниці відомого російського полярного дослідника адмірала Ф.П. Врангеля і двоюрідної тітки одного із керівників Білого руху під час Громадянської війни П.М. Врангеля. Батько – дійсний статський радник Степан Васильович Завойко (1844–1908), дружина Любов Марківна Рафалович – донька крупного промисловця і банкіра Марка Федоровича Рафаловича. Мав двох синів, одного з яких звали Сергій. Закінчив Олександрівський ліцей у 1895 році. Гайсинський повітовий предводитель дворянства. Прапорщик Текінського кінного полку, ад'ютант ген. Л. Г. Корнілова. У білих військах Східного фронту, в 1919 році на Далекому Сході, а з літа 1920 був начальником особистої канцелярії отамана Г. М. Семенова. Згодом перебував у еміграції в США (Нью-Йорк) [3].

З Є.І. Мартинова – «Корнілов. Історія спроби перевороту» («Політика і стратегія», 2003 р. нам стає відомо, що Василь Степанович Завойко, онук адмірала, який відзначився в Східній війні 1853–1856 років і згодом нагородженого маєтком в Подільській губернії, здобув освіту в Імператорському Царскосельському ліцеї, який закінчив в середині дев'яностих років (1895 р.) Незабаром після цього він був призначений Гайсинським повітовим предводителем дворянства і, користуючись своїм становищем, зайнявся різними земельними спекуляціями в Південно-Західному краї: на його ім'я купувалися підлягаючі обов'язковому продажу польські маєтки, які після вирубки в них лісу розпро-

давалися дрібними ділянками навколишнім селянам. За допомогою таких операцій, вельми поширених в той час між особами, що мали зв'язки, Завойко швидко нажив чимале майно і став власником великого маєтку при містечку Дунаївці Подільської губернії [12, с.20].

Роль Василя Степановича в зародженні руху, яке часто умовно-узагальнююче називається «Білим», – у своєму роді видатна (ад'ютант генерала Лавра Корнилова з 1917 року). Подальші цитати та свідчення з різних документів і праць, які досліджують «Білий рух» в Росії дають нам можливість скласти своє уявлення про останнього власника Дунаївець. «Його роль при Корнілові була досить значна, так як Завойко відмінно володів пером» – складав всякого роду офіційні папери, написав брошуру «Перший народний Головнокомандувач Лавр Георгійович Корнілов» (1917), «зумів заслужити повну довіру Корнілова, і останній нерідко доручав йому від свого імені комунікувати з тими чи іншими людьми « [4, с.111].

Характеристика Завойка як «великого спекулянта» відноситься до політичної і фінансової діяльності останнього: він складав списки міністрів в майбутньому уряді Корнілова, відкривав в банках рахунки на своє ім'я, звертався до банківських діячів та підприємців з проханнями про матеріальну підтримку корніловського руху, проте, за зауваженням Денікіна, грошей у Корнілова не було знайдено [4, с.100-101]. Значна роль Завойка в Ставці підтверджена створеною Тимчасовим урядом Спеціальною комісією з розслідування корніловської справи: він був заарештований; подальша його доля невідома. Аладьїн А.Ф. – член 1-ї Державної думи, «трудовик»; з липня 1906 по літо 1917 року проживав в Англії, де видавав себе за експерта і фахівця в російським справах, співпрацював з англійськими спецслужбами; в Росії грав роль напівофіційного представника Англії [17, с.17].

Отже, без жодних сумніві однією з ключових фігур в оточенні Л.Г. Корнілова в 1917 р. був його ординарець В.С. Завойко. Він був укладачем ряду важливих документів, підписаних Л.Г. Корніловим, в тому числі більшості відозв. По суті, він став ідеологом «Корніловщини». Історикам відомо, що Завойко – онук знаменитого адмірала (захисника Петропавловська-

Камчатського в Кримську війну) і ділок, близький до одного з капітанів російської важкої промисловості А.І. Путілова. Завойко і Путілов (разом з А.І. Вишнеградський, П.П. Батоліним, В.Н. Троцьким-Сенютовічем) входили до правління нафтопромислового акціонерного товариства «Емба-Каспій» [1, с. 1326]. Ще один важливий штрих: Путілов в своїх емігрантських спогадах визнав, що був знайомий з Завойко «набагато раніше» 1917 року і надавав йому заступництво. Зокрема, на прохання свого приятеля А.Ф. Рафаловича (член правління Російського для зовнішньої торгівлі банку) Путілов влаштував Завойко в одне з нафтопромислових суспільств свого партнера С.Г. Ліанозова (Последние новости. 20 марта 1937). Все це і дозволило Р.Ш. Ганеліна і Л.Є. Шепелєву назвати Завойко «агентом монополій при Корнілові» [7, с. 310]. Такої ж точки зору дотримувався і В.Я. Лаверичев («Для того, щоб тримати Корнілова в полі зору, петербурзькі кола приставили до нього свою людину – Завойко » [11, с. 35]. Із західних істориків цю версію підтримав Дж.Д. Уайт [21, с. 187–188]. «*К Корнилову он [Завойко] пришел в марте 1917 г. с поста директора-распорядителя нефтяного общества «Эмба и Каспий»…, которое было одной из компаний с участием английского капитала*», – писав Видясов [2, с. 60]. Отже. щодо В. С. Завойко, то його ім'я було досить широко відомо в колах промисловців і фінансистів, пов'язаних головним чином з нафтовидобувною галуззю. Кар'єру свою наш Завойко розпочав в середині 1890-х років, коли, за його власними словами, був «зарахований до лондонського і паризького посольств».

У ті буремні часи для російських імперіалістів надію на реальні зміни доводилося пов'язувати тільки з Л.Г. Корніловим. В кінці травня 1917 р. Завойко виїхав з Петрограду до свого номінального командира в Чернівці, у штаб 8 армії. Його завдання полягало в тому, щоб збільшити популярність командувача армією як у військах, так і в країні в цілому. З цього часу Завойко на три місяці став одним із найбільш близьких до Корнілову людей. Ідеологія майбутньої «Корніловщини» до цього часу по суті вже була сформована. Її основні положення були відпрацьовані Завойко в квітні-травні 1917 р. під час його участі в пропагандистському «французькому» проекті [14]. Очоливши в липні 1917

року Південно-Західний фронт, Л.Г. Корнілов негайно відправив уряду телеграму з вимогою терміново ввести на фронті смертну кару, «в іншому випадку вся відповідальність впаде на тих, хто словами думає правити на тих полях, де панує смерть і ганьба зрадництва, малодушність і себелюбство». Стиль цієї телеграми нічим чи не нагадує самого Л.Г. Корнілова, але В.С. Завойко, який приїхав до Л.Г. Корнілову на фронт, цілком міг створити подібний літературний твір [18]. В іншому джерелі говориться, що в день прийняття командування Корнілов у складеній Завойко телеграмі Керенському зажадав санкціонувати смертну кару для дезертирів, причому в таких загрозливих висловах, що Савінков був змушений втрутитися і настояти на зміні тексту послання [12, с. 25.].

Ось, що писав Петро Врангель в «Записках» (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.) (Гостиница «Большая Северная», Петроград) 16.05.1917 року: «*Генерал Корнилов, уехав в армию, продолжал поддерживать связь с целым рядом лиц в Петербурге. Связь эту он поддерживал через близкого своего ординарца, Завойко. Завойко, бывший помещик, кажется, Подольской губернии, последние годы до войны, разорившись на хозяйстве, занялся финансовыми делами. Он был управляющим нефтяной фирмы братьев Лианозовых, директором и членом правлений целого ряда коммерческих предприятий. После переворота он, оставив дела, занялся политической работой. Последнее время, зачислившись в ряды армии, состоял ординарцем при главнокомандующем Петербургским военным округом, а с назначением генерала Корнилова командующим армией последовал за ним*» [5].

Саме у Завойка на петроградській квартирі стали збиратися і обговорювати положення в країні дуже примітні люди. Це були ті, хто ще в березні в цілому підтримували думських лідерів, або ж активно не протидіяли їм, сподіваючись на стабілізацію становища і зміцнення порядку в тилу і на фронті. Однак до квітня місяця їм стало зрозуміло, що Тимчасовий уряд все чіткіше виявляв свою нездатність впоратися з ситуацією. «Поглиблення революції» вони вважали анархією, що загрожувала зруйнувати країну. Вимушені приховувати в тих умовах свої погляди, ці люди, військові і цивільні, спершу просто почали приватно

зустрічатися і обговорювати можливості протидії, будувати плани ... Бували у Завойко і Л.Г. Корнилов, і П.Н. Врангеля та інші. Як же відбувся цей карколомний стрибок від Дунаєвецького землевласника до ключової постаті поруч генерала Корнілова з необмеженим на нього впливом?

Під час революції 1905 року Завойко звернув на себе увагу наступною хитромудрою комбінацією: бажаючи охоронити свій маєток від аграрних заворушень, він схилив спільноту селян Дунаївець на складання вироку про зарахування його з синами в селяни, але місцева влада, втрутившись в справу, скасували цю оригінальну постанову. В контексті цих подій згадаємо ще одне твердження. Джордж Б'юкенен – Петроград, Дворцова набережна б. 4, Британське посольство – 10.09.17 р.: «*Его главный советчик Завойко предназначен на пост министра финансов, но его прошлое таково, что к нему нельзя питать ни малейшего доверия*».

Після революції 1905–1907 рр. Завойко, схильний до авантюризму і ескападам, склав із себе дворянське звання, вписався до селянського стану і зайнявся фінансовою і промисловою діяльністю. А.Ф. Керенский згодом писав про нього як про «распутінце», ніяк, втім, це твердження не розвиваючи. По названій революції Завойко присвятив себе головним чином нафтовим справам: був повіреним фірми «Нобель», директором-розпорядником суспільства «Емба і Каспій» і заступником голови правління Середньоазіатського товариства «Санто».

Лютий 1917 р. застав В.С. шанованою людиною – на нобелівських промислах директором-розпорядником компанії «Ембо і Каспій». У Петроград він повернувся на початку квітня 1917 р. Тут він зайнявся журналістською діяльністю: організував видавництво «Народоправная Росия», з 23 квітня 1917 року розпочав видавати в Петрограді «республікансько-демократичний» щотижневий журнал «Свобода в борьбе», за своїм напрямом близький до правого «Новое время». Мабуть, це і відкрило Завойко двері в кабінет до ген. Корнілова на Дворцевій площі.

Яким чином Завойко міцно засів в корнилівському оточенні, сказати важко. Швидше за все, Л.Г. Корнілов звернув увагу

на статті Завойко, що друкувалися в «Свобода в борьбе», в яких толерувалась думка про те, що революція лише посилила в Росії анархію, неробство, безвідповідальність і хижацтво. «Ми зовсім не революціонери, – писав Завойко, – а найбрудніші і підлі сволочники». Так чи інакше, існує апокрифічна легенда, ніби Завойко сам з'явився до Корнілова і «запропонував йому свої послуги і свою роботу в якості людини, яка знає країну від краю і до краю ... вправний в політичній діяльності, що прихиляє словом і здатністю письма», скромно розраховуючи керувати російськими фінансами, коли з анархією буде покінчено.

Л. Г. Корнілову імпонували твердження Завойко про те, що з приходом до влади Тимчасового уряду Росія вступила в епоху «анархії і безвідповідальності» і що врятують її не партії і організації, а «чудо і окремі люди». Ось так! Окремі люди! Це узгоджується з наступним твердженням. Федір Степун – Петроград – 08.09.17 р.: «*После этого разговора с Корниловым Львов завтракал в Ставке; за столом заговорщики – Завойко и Добрынин – откровенно развивали свой план свержения Временного правительства и установления диктатуры Корнилова, придавая при этом вызову Керенского в Ставку совершенно иной смысл, чем тот, о котором говорил Корнилов*». Крім того, Завойко займався банківськими операціями, влаштовував скляні та інші заводи, був співробітником і співвидавцем чорносотенної газети «Русская воля».

З цим «спритним і нерозбірливим на кошти ділком», який брався рішуче за все, Корнілов познайомився в Петрограді під час перебування там як головнокомандувач військ Петроградського округу. У травні 1917 року, коли Корнілов прийняв 8-у армію на Південно-Західному фронті, 42-річний Завойко зарахувався добровольцем в один з полків так званої «Дикої дивізії», але, зрозуміло, залишився при штабі армії в якості ординарця Корнілова.

«*Тут в кабинет вошёл ординарец Корнилова Завойко. По словам Львова, он «перебил Верховного главнокомандующего и сказал наставительным тоном, как говорят ученику: «Нет, нет, не министра юстиции, а заместителя председателя Совета министров*» [6].

«Завойко, ця темна особистість, згодом усіма визнаний політичним інтриганом найгіршого штибу, швидко здобув над Корніловим величезний вплив». Пізніше генерал запевняв, що обов'язки Завойко були, в основному, літературного типу. За словами Корнілова, він «відмінно володіє пером. Тому я доручав йому складання тих наказів і тих паперів, де був потрібний особливо сильний художній стиль» [13, с. 60]. З приводу цього свідчення Мілюков справедливо зауважив: «Корнілов не договорює тільки, що вплив Завойко поширювався не на один стиль, а й на самий зміст політичних документів, що випускалися Корніловим. Завойко став таким чином буквально правою рукою Корнілова. Він доповнював ті властивості, яких не вистачало самому Корнілову».

Можна не сумніватися, однак, що функції Завойко виходили далеко за літературні рамки. Більш точно їх властивості визначив Мартинов, який писав: «З таким легким політичним багажем Корнілов, очевидно, мав потребу в чиєму-небудь підпорядкуванні. Таким керівником при ньому, свого роду ментором по всім державним справах зробився якийсь Завойко» [12 с. 20]. З моменту призначення в штаб Корнілова Завойко роздував вогонь недовіри до уряду в Петрограді, підігрівав честолюбні цілі свого шефа, невтомно працював над розширенням популярності Корнілова як потенційного національного вождя і згодом опинився в центрі всіх політичних інтриг, які постійно плелися навколо генерала.

Існувала ще одна обставина, якою пояснювався вплив Завойко на Корнілова: він був організатором його реклами і зумів надати їй «американський розмах». Користуючись великими знайомствами в газетних колах, Завойко інспірував кореспондентів, замовляв потрібні статті, опубліковував сенсаційні документи, влаштовував демагогічні випади проти уряду, друкував і поширював в народі і в армії агітаційну літературу, словом, створював навколо імені Корнілова той галас, який був особливо потрібний з тієї причини, що, на відміну від інших полководців, які в різні часи простягали руку до влади, Корнілов не мав за собою ні виграних кампаній, ні здобутих перемог.

Втім, слід сказати, що Корнілов, який любив малюватися «залізної твердістю» свого характеру, взагалі легко підпадав під вплив оточуючих: вкрай самозакоханий, болісно уразливий, він був вельми ласий до лестощів, і на таку вудку його завжди можна було зловити. До того ж він дуже погано оцінював і вибирав людей, внаслідок чого «оточення» його було зазвичай найневдаліше, що визнає і апологет його Денікін. Але в цій статті ми звісно не про Л.Г. Корнілова – російського генерала від інфантерії, монархіста, одного з керівників «білого» руху в Росії.

Недавно я натрапив на фото надгробка прапорщика Василя Степановича Завойко, ординарця генерала Л. Г. Корнілова в 1917 році. Прах покоїться на цвинтарі Успенського жіночого монастиря «Ново-Дівеєві» (Кладовище Новодівеєвського монастиря), в штаті Нью-Йорк, США. Саме фото народжує нові питання, нову загадку. А саме, як В.С. Завойко потрапив у США і звідки перенесли його прах на православний цвинтар в поселенні Нанует, тому що в 1947 році цього кладовища ще не існувало...

Серед представників дворянства Подільського краю початку XX ст. власник Дунаївець Василь Степанович Завойко є однією із найколоритніших постатей суспільно-політичного життя. Випускник Олександрівського ліцею (1895), гайсинський повітовий предводитель дворянства, ініціатор утворення третейських посередницьких комісій для вирішення суперечок між селянами та поміщиками, активний учасник виборчого процесу до Державної думи Російської імперії, ординарець і фактичний радник одного з керівників Білого руху генерала Л.Г. Корнілова – такий далеко не повний перелік основних віх земного шляху В.С. Завойка.

З огляду на такий послужний список вивчення непересічної історичної постаті В.С. Завойка не можна вважати задовільним. Для когось, певно, В.С. Завойко є героєм революції 1917 року і Громадянської війни – полковник, який був в свій час навіть арештований. У 1917 році він у Петрограді видавав журнал «Свобода в боротьбі». Наповнюючи журнал своїми статтями, В.С. Завойко пропагував погляди певного сорту – про те, що в наслідок революції в Росії процвітають анархія, безвідповідальність, неробство і споживацтво, що росіяни – не революціоне-

ри, а «найбрудніші і підлі сволочнікі». Врятувати ж Росію, на думку В.С. Завойко, може лише «диво і окремі особистості». В гуртку В.С. Завойка думка про те, що такою «окремою особистістю» повинен стати саме Л.Г. Корнілов, затвердилася і зміцніла. Оточення генерала П.М. Врангеля також поділяло цю думку. Для інших – це земельний спекулянт та авантюрист, безцеремонний підприємливий ділок, який активно займався фінансово-промисловою діяльністю у нафтовидобувної галузі, але для нас він назавжди залишиться останнім власником Дунаєвець з 1897 року.

Список використаних джерел і літератури:

1. Весь Петроград на 1916 год. Адресная и справочная книга г. Петрограда. Петроград,1916.
2. Видясов Ф.И. Контрреволюционные замыслы иностранных империалистов и Корниловщина // Вопросы истории. 1963. № 5.
3. Волков С.В. Офіцери арм. кав. Москва, 2002.
4. Воспоминания генерала А. С. Лукомского: документально-художественная литература : в 2 томах. Том 2.
5. Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.
6. Газета «Правда». Каким был генерал Корнилов? По страницам газеты «Правда», кандидат исторических наук Юрий Емельянов 2013-08-23 17:30.
7. Ганелин Р.Ш., Шепелев Л.Е. Предпринимательские организации в Петрограде в 1917 г. К истории буржуазной контрреволюции // Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде: Сб. статей. М.; Л., 1957.
8. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии, типографія Подільського губернського правління),1898 р.
9. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків істричних подій Збірник науково-краєзнавчих праць Випуск IV. В.С. Прокопчук. «Історія отримання Дунаївцями статусу міста». Дунаївці-Кам'янець ПП «Медобори-2006» 2008.
10. К вопросу консолидации «умеренной» контрэлиты вокруг генерала Л. Г. Корнилова: биография ординарца В. С. Завойко до

Февральской революции // Селезнёв Ф. Революция 1917 года и борьба элит вокруг вопроса о сепаратном мире с Германией (1914–1918 гг.) – Санкт-Петербург: Алетейя, 2017.

11. Лаверычев В.Я. Русские монополисты и заговор Корнилова // Вопросы истории. 1964. № 4.
12. Мартынов Е.И. Корнилов: попытка военного переворота. Изд. военнои тип. упр. делами Нквм. и РВС СССР, Л., 1927.
13. Милюков П.Н. История второй русской революции. София, 1921–1924, т. I, вып. 2.
14. Окружение генерала Л.Г. Корнилова в апреле–мае 1917 г. (к биографии В.С. Завойко] Ф.А. Селезнев (доктор ист. наук, заведующий кафедрой истории России и краеведения исторического факультета Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского.
15. Прокопчук В.С. Спроба В.С. Завойка 1904-1907 рр. добитися Дунаївцям статусу міста // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краєзнавчих праць. – Вип. III. – К.; Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003.
16. Список Землевладельцев Ушицкого уезда на 1914 год»: Завойко. Василий Степанович, 1626 дес. м. Дунаевцы и с. Капустяны.
17. Старцев В.І. Крах «кєренщини». Л., 1982.
18. Чарыгина Г.Н. Политические фигуры 1917 года: генерал Лавр Корнилов.
19. Kronika koscielna wewnetrzna. №44. Warszawa Dnia 3 listopada 1898 r. przeglad katolicki. c. 698-700.
20. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa Druk «Wieku», 1881. – T. II. – S. 225. (пол.), с. 453.
21. White J.D. The Kornilov Affair: A Study in Counterrevolution // Soviet Studies. 1968. Vol. XX. P.

А. С. Павловський,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника, магістр

І. В. Швець,
головний зберігач фондів
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЛЕОН РАКОВСЬКИЙ – ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ФОТОГРАФ, ПОЕТ

Стаття присвячена громадському діячу, фотографу та поетові Леону Раковському, зокрема – періоду його життя в Кам'янці-Подільському; окрему увагу приділено експонатам із фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, пов'язаних із Леоном Теофіловичем.

Ключові слова: *Кам'янець-Подільський, Леон Раковський, Подільське церковне історико-археологічне товариство, громадський діяч, фотограф, поет, фотографічний павільйон, Перша промислово-сільськогосподарська виставка, Поділля.*

Однією із найпомітніших постатей XIX століття на Поділлі, яка увійшла в історію із творчим доробком, що мав високу вагу століття тому, як і має її тепер, є меценат, фотограф, антиквар, поет Леон Теофілович Раковський. Про вагомість його спадку, життєвий та творчий шлях у своїх роботах писали: Д. Бабюк, С. Єсюнін, Г. Осетрова, О. Прусевич, Є. Сікора та ін. Проте дослідження творчості Раковського, його життя та громадської позиції досі залишаються актуальними, адже джерельна база доволі роздроблена – зберігається у різних архівах, приватних колекціях, не дозволяючи відтворити цілісної картини [1, с. 229]. Тож у даній статті лише точково торкнемось вище зазначеного.

Л. Раковський народився 1856 року в с. Юрківці Кам'янецького повіту [9, с. 415]. Його батько Теофіл Раковський – з дрібної шляхти, мати – із вірменського роду Макаревичів. Як зазначає О. Прусевич, ця приналежність Л. Раковського «по-

значилась на його зовнішності та його темпераменті» [7, с. 522]. Також дослідники стверджують, що у документах Кам'янець-Подільського магістрату кінця XVIII–XIX століття трапляються відомості про членів родини Макаревичів.

Вивчив Леон Теофілович слюсарську справу та механіку, працював на цукровому заводі. Потім, уже 20-річним юнаком, – у магазинах Львова та Києва.

1879 року відкрив в с. Юрківці майстерню із виготовлення штор з дерев'яних паличок, які розписував власноруч. Штори, майстерно виконані художньо, отримали свою високу оцінку ще тоді – неодноразово були нагороджені на найрізноманітніших місцевих та закордонних виставках, а також – отримали широке розповсюдження та популярність. Окрім того, Л. Раковський займався виготовленням надписів, таблиць та вивісок на металевих дошках та жесті. І ці вироби також були оформлені художньо та зі смаком. Водночас завжди цікавився історією та культурою рідного краю [8, с. 70].

У середині 80-х рр. Л. Раковський переніс свою майстерню до Кам'янця-Подільського, де продовжив працювати до самої смерті, отримуючи низку похвал та заохочень. Тож до кінця XIX століття Л. Раковський став відомою і шанованою людиною в місті [8, с. 70]. Зокрема, нижче наведемо конкретні віхи життя Леона Теофіловича, що є доказом зазначеного.

1885 року Л. Раковський ініціював провести в Кам'янці-Подільському телефонний зв'язок. І ця ініціатива незабаром знайшла своє втілення – у червні 1889 р. Міністерство внутрішніх справ дало дозвіл на телефонізацію, а 12 травня 1890 р. телефонна міська мережа почала працювати. І доволі швидко стала популярною – у 1913 р. міська телефонна мережа налічувала 140 абонентів [1, с. 234].

1902 року Л. Раковський взяв активну участь у Першій промислово-сільськогосподарській виставці у Кам'янці-Подільському, для якої він побудував оригінальний, один із найкращих павільйонів на виставці. Тут продавали пам'ятні листівки авторства Л. Раковського, на яких було розміщено колажі кам'янецької старовини та вірші місцевої поетеси Яніни Гурської [1, с. 230].

Зокрема, у Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику зберігається фото-колаж авторства

Л. Раковського, наклеєний на велике паспарту, на якому, окрім 43 зображень історичних пам'яток Кам'янця-Подільського, на імпровізованому клаптику паперу – вірш поетеси Яніни Гурської «Do Jego Excelencyi Karola Niedzialkowskiego biskupa Lucko-Zytomierkiego» (рис. 1).

Рис.1. *Фото-колаж із віршем поетеси Яніни Гурської «Do Jego Excelencyi Karola Niedzialkowskiego biskupa Lucko-Zytomierkiego»*

Як згадує О. Прусевич, Л. Раковський почав займатися фотографією в останні роки свого життя, хоча вона йому не приносила заробітку [1, с. 230; 10, с. 4151]. Але це не стало перешкодою для того, щоб досягти неабиякого успіху в цій справі. Він фотографував пам'ятки архітектури міста Кам'янця-Подільського, предмети старожитностей, народні типи Поділля, одяг тощо.

Високо оцінюючи любов Л. Раковського до місцевих пам'яток старовини, його знання і жагу до фотосправи, Подільське історико-архітектурне товариство обрало його своїм дійсним членом. Як показав час, він став одним із найактивніших та найбільш плідних його діячів. Зокрема, поповнював музей міста різними експонатами, залучав інших до поповнення його колекції

різними історичними цінностями, часто бував в музеї, проводив екскурсії гостям Кам'янця та його жителям [10, с. 416].

У 1903 році Л. Раковський взяв участь у щорічній Бессарабській сільськогосподарській виставці (м. Єдинці). Окрім нього тоді на виставці презентувався і торговий дім Вайнбаума із Кам'янця-Подільського.

Із 1904 року був членом Кам'янецького вільного пожежного товариства, протягом 15 років – членом-казначеєм Сирітського суду, за що був нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ступеня [1, с. 230; 10, с. 415]. Входив до кола інтелігенції Кам'янця-Подільського. Серед його представників дослідниця Г. Осетрова виділяє: лікаря та історика Ю. Ролле, історика О. Прусевича, фотографа та колекціонера М. Грейма, історика польської літератури Ю. Каленбаха. Всі вони зробили великий внесок у розвиток культури Кам'янця-Подільського та Поділля [7, с. 8]. Громадська та краєзнавча діяльність також відіграли чималу роль.

Зокрема, як свідчення вищезазначеного, у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігаються наступні документи, адресатом яких є Л. Раковський: «Похвальный листъ Кіевскаго Общества Сельскаго Хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности» (1897 р., 2 шт.), «Дипломъ» (1900 р.) (рис. 2), «Бронзовая медаль Подольскаго Общества Сельскаго Хозяйства…» (1901 р.), «Почетный отзывъ» (1903 р.) (рис.3), «Похвальный листъ» (1903 р.), «Свидѣтельство» (1908 р.).

У 1906 році Л. Раковський – автор серії із трьох листівок (фото-колажів) з нагоди 45-річчя із дня смерті Т. Г. Шевченка, надрукованих в Кам'янці-Подільському.

Також Л. Раковський входив до гуртка молодих поетів. Відомо, що дотепер у зібраннях Оссолінеума (Польща) зберігається рукописний збірник «Кам'янецьке віршування та поетичний гурток…», до якого увійшли поезії не лише Леона Теофіловича, а й М. Грейма, Л. Каленбаха та ін.

1908 року Л. Раковського не стало – 31 жовтня відомий на Поділлі громадський діяч, фотограф, поет і меценат помер від розриву серця.

Підсумовуючи, зазначимо, що Леон Раковський залишився в пам'яті сучасників цікавою, неординарною людиною, що віді-

Богу хвала, Царю слава, ближнему защита.

ДИПЛОМЪ.

На основаніи единогласнаго постановленія Годоваго Собранія Каменецъ-Подольскаго Вольнаго Пожарнаго Общества 30-го Января 1900 г. и согласно § 17 устава его, выданъ настоящій дипломъ Дѣйствительному Члену **Леону Феофиловичу Раковскому** за завѣдываніе въ продолженіи 3-хъ лѣтъ, а именно со времени основанія Общества по настоящее время, имуществомъ его и за дѣятельное участіе въ трудахъ Общества и занятіяхъ Правленія.

Іюля 16-го дня 1900 года. Г. Каменецъ-Подольскій.

Председатель Правленія

Членъ Правленія

Членъ Правленія

Членъ Правленія

Начальникъ Команды

Рис. 2. «*Дипломъ*» *(1900 р.)*

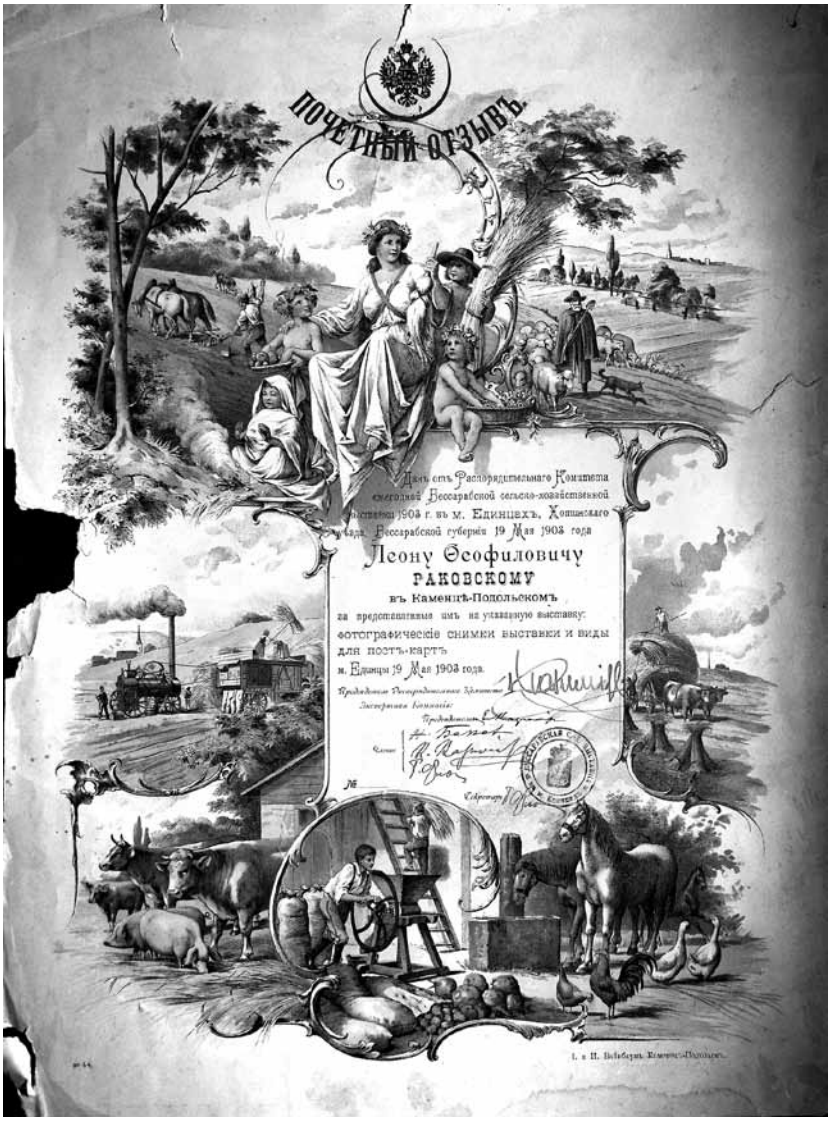

Рис. 3. «*Почетный отзывъ* » *(1903 р.)*

грала значну роль у культурно-громадському житті Кам'янця-Подільського та Поділля у другій половині XIX – на початку XX століття; у створенні тієї особливої атмосфери напруженого культурного життя, яка колись була притаманна Кам'янцю [8, с. 524]; у розвитку фотографічної справи – із розумінням важливості документальної фіксації унікальних пам'яток історії міста над Смотричем.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бабюк Д. С. Леон Раковський у культурному і громадському житті Кам'янця-Подільського наприкінці XIX – на початку XX ст. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта (XIV). Кам'янець-Подільський, 2018. С. 229-237.
2. Будзей О. Як Кам'янець телефонізувався і радіофікувався [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://turism-kp.com.ua/istoria/telefon.shtml (дата звернення: 15.05.2022).
3. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 211.
4. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Фонди. – Док д/п. – №№869-875.
5. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Фонди. – Док д/п. – №899.
6. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Фонди. – Ф д/п. – №2766.
7. Осетрова Г. Зарванська, 17 / /Подолянин, 2014. 28 лютого. Ч. 9 (1228). С. 8.
8. Осетрова Г. Леон Раковський (1856-1908 рр.). Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць. Хмельницький, 1999. С. 522-525.
9. Осетрова Г. О. Л. Т. Раковський – член Подільського історико-археологічного товариства. Музей і Поділля: тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський: Борщівська районна друкарня Тернопільського облполіграфвидаву, 1990. С. 70-72.
10. Труды Подольского церковно историко-археологического Общества / под ред. Е. Сецинского, Н. Яворовского. Каменец-Подольск, 1911. Вып. 11. С. 415-416.

Ю. А. Клімчук,
доктор філософії у галузі історії,
вчитель історії Кульчієвецького ліцею
Слобідсько-Кульчієвецької ОТГ

ПОДОЛЯНИН ЯКІВ ГАНДЗЮК – ОДИН З ПЕРШИХ ТВОРЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

У статті характеризується діяльності українського військового діяча, одного з перших творців Армії Української Народної Республіки Якова Григоровича Гандзюка. Зазначається, що віднедавна славетне ім'я подолянина носить 59-та окрема мотопіхотна бригада, яка приймає участь в бойових діях у ході російсько-української війни.

Ключові слова: *Я. Гандзюк, подолянин, 59-та окрема мотопіхотна бригада, війна, командир, більшовики.*

До російсько-української війни сьогодні прикута уваги і народу України, і світу, адже боротьба українського народу – це боротьба за виживання.

24 лютого 2022 р. російська армія віроломно вторглася на територію України, розпочавши широкомасштабний наступ на продовження гібридної війни, яка продовжується ще з березня 2014 р. Військові частини Збройних Сил України були готові до цього та одразу почали чинити збройний опір. Однією із таких військових частин була і залишається 59-та окрема мотопіхотна бригада з Вінниччини [1; 2].

Від моменту створення бригада брала участь в антитерористичній операції, а згодом і в операції Об'єднаних сил з відбиття російської збройної агресії на сході України. 6 травня 2020 р. 59-й бригаді для відновлення історичних традицій українського війська, зважаючи на зразкове виконання поставлених завдань, високі показники в бойовій підготовці, а також з нагоди Дня піхоти, указом №168/2020 Президента України В. Зеленського присвоєно почесне звання «імені Якова Гандзюка», українського військового діяча часів Перших Визвольних змагань [5].

Саме цього року виповнюється 150 років від дня народження Якова Гандзюка – військового з Поділля, який став одним з перших творців нової української армії.

Яків Григорович Гандзюк народився 21 березня 1873 р. селі Багринівці Літинського повіту Подільської губернії (нині Літинська СТГ, Вінницький район, Вінницька область) у селянській родині. Його батько свого часу служив артилеристом, тому й син теж обрав шлях військового [10].

Закінчивши п'ять класів Вінницького реального училища, у 1895 р. Я. Гандзюк з відзнакою завершив навчання в Одеському піхотному юнкерському училищі. Отримавши погони підпрапорщика, служив у піхотних частинах неподалік кордону з Німецькою імперією. У вісімнадцятирічному віці розпочав він нелегку службу в лавах царської армії. Протягом 1904–1905 рр. у чині поручика 61-го Володимирського полку він пройшов російсько-японську війну. В боях із японцями Яків Гандзюк не раз і не два виявляв особистий героїзм, за винесення з оточення полкового прапора був нагороджений орденом Св. Георгія 4 ступеня [4, с. 61].

У мирний час Яків Григорович влаштував своє особисте життя – одружився з Вірою Олександрівною Чудіновою, яка була донькою дійсного статського радника (цивільний чин, еквівалентний генерал-майору в армії). 9 вересня 1910 р. в них народився син Георгій.

Першу світову війну Я. Гандзюк починав у чині підполковника, служив у 147 піхотному Самарському полку, розташованому під Петербургом. Відзначився Я. Гандзюк і на фронтах Першої світової війни, де командував послідовно 147-м Самарським, 91-м Двінським та 416-м Верхньодніпровським піхотними полками, а в 1917 році – 104-ю піхотною дивізією 34-го армійського корпусу.

За словами сучасників, Яків Григорович, прекрасно стріляючи з револьвера, тричі (1907, 1910, 1911 рр.) перемагав в офіцерських змаганнях зі стрільби, і навіть отримав за це нагороду від імператора Миколи ІІ.

Товариші по службі відзначали його веселу вдачу, простоту в поводженні з підлеглими, любов до солдатів. Сам Гандзюк володів п'ятьма іноземними мовами, багато читав, добре розумівся у тонкощах тогочасної політики і всіляко сприяв освіті своїх підлеглих. За його ініціативою в ввірених йому підрозділах постійно влаштовувалися так звані «вечорниці»: хати-читальні, вистави та концерти.

5 січня 1915 р. Я. Гандзюка за бойові відзнаки підвищили у чин полковника та нагородили Георгієвською зброєю за те, що «вступив 12 жовтня 1914 р. в командування батальйонами, що знаходилися на лівому березі р. Вісли біля фільварку Кемпа Петровінська, зробив розвідку гаю, а потім вибив з окопів та гаю противника, який залишив 50 вбитих та 89 полонених нижчих чинів і 1 офіцера. 15 жовтня блискуче керував бойовою частиною полку під час нічної атаки с. Павловіце, а на ранок 16-го оволодів висотами, що західніше від цього села» [10].

Пізніше як командир полку Я. Гандзюк був відзначений орденами: Св. Станіслава 2 ст. з мечами; Св. Володимира 4 ст. з мечами і бантом; президентською медаллю Французької Республіки «Мілітер» (1915 р.). Тимчасово командував 146-м піхотним Царицинським полком (1915 р.), 91-м піхотним Двінським полком (1916 р.) і був вшанований орденом Св. Володимира 3 ст. [3, с. 248].

В 1917 р. Я Гандзюк, отримавши цілий ряд нагород (відзначимо з них другого «Георгія» та зброю з написом «За хоробрість», а також орден Анни 4 ступеня), хоч і не закінчивши академії, але відзначившись відчайдушною хоробрістю, талантом полководця, майже безперервним перебуванням на передових позиціях, маючи вісім поранень та контузії, стає генерал-майором. Ротмістр, князь В. Кочубей, соратник Якова Григоровича, старший ад'ютант Генштабу при 34-му армійському корпусі, пригадував, що «полковник Гандзюк не тільки вважався найкращим серед командирів піхотних полків, але був дійсно видатним у всіх відношеннях бойовим командиром, з думкою якого рахувався навіть командуючий армією Гурко... Велетенського зросту із випещеною бородою «а ля Скобелєв», з правильними рисами обличчя, на якому з одного боку вбачалась залізна воля і величезна енергія, з іншого – глибока душевна доброта, – таким я вперше побачив цього велетня, дійсно богатиря із стародавніх билин... На його рукаві було 8 золотих нашивок – по одній за кожне поранення».

Під час затяжних боїв з німцями біля річки Збруч командувач 34-го корпусу генерал Скоропадський направив ротмістра Кочубея в розташування підрозділу Гандзюка прояснити ситуацію. У цей час там ішов бій. «Незважаючи на потужний ворожий вогонь, – згадував В. Кочубей, – ясно було видно по-

стать полковника Гандзюка, що керував боєм, стоячи на увесь зріст. На моє запитання, чому він так легкодумно ризикує життям, полковник відповів: «На війні буває така мить, коли просто необхідно ставити «ва-банк» своє життя, інакше переможцем буде противник» [13].

У багатьох випадках результат бою залежить від рішучої поведінки командира. За спогадами сучасників досить часто Яків Григорович йшов у атаку попереду своїх підлеглих, показуючи особистий приклад молодим, недосвідченим солдатам. Л. Проценко у нарисі «Він йшов попереду…», пише «полковник Гандзюк користувався магічним впливом на підлеглих. Коли він, вихопивши шаблю, з закликом «Полк, за мною!» кидався в атаку, увесь полк як один чоловік поривався за командиром» [11]. Одного разу під час штурму стратегічних висот «Дікс Лавні» поблизу містечка Бережани на Галичині дивізія у найвідповідальніший момент завагалась, тоді вихопив він із піхов шаблю, першим кинувся на ворожі позиції та підняв дивізію у наступ, почергово захопивши три лінії окопів, зайнятих 15-ю та 24-ю резервними німецькими дивізіями [9]. Про один із яскравих бойових епізодів за участю нашого земляка згадує і Павло Скоропадський: «Моя 104-та дивізія на чолі з доблесним генералом Гандзюком хоробро билась… До кінця бою обох начальників дивізій – 153-ї: генерала Ольшевського, та 104-ї – генерала Гандзюка – було важко поранено, особливо останнього. Я думав, що він загинув, але міцна його натура і цього разу витримала. Після страшної контузії вже через два місяці він знову очолив дивізію. Це був дійсно герой. Дев'ять разів поранений, він усе ж вийшов із війни дієздатним…» [8, с. 102].

У серпні 1917 р. у наближені революційних подій російська армія розпадається. Серед загального хаосу та анархії починають зароджуватися перші національні військові формування, прообрази майбутнього регулярного українського війська. Їх почали створювати національно-свідомі солдати та офіцери, серед яких – генерал П. Скоропадський, зусиллями якого гордість царської армії колишній 34 армійський корпус було українізовано і перетворено в Перший український корпус, який складався із двох дивізій. Першою з них командував наш земляк Я. Гандзюк, його помічником (начальником булави) був полковник

М. Капустянський (в майбутньому – визначний український військовий діяч). До складу зазначеної дивізії входило чотири полки: Київський ім. Б. Хмельницького (полковник – Маєвський), Стародубський ім. гетьмана Скоропадського (Масалитинів), Полтавський ім. гетьмана Сагайдачного (Никонів) та Чернігівський ім. гетьмана Полуботка (Порохівський) [6, с. 370-371]. По суті, Перший український корпус П. Скоропадського був на той час чи не єдиним боєздатним формуванням, здатним протистояти іноземній агресії (московсько-більшовицькій).

Зрештою, не знайшовши розуміння та підтримки з боку українських провідників, генерал П. Скоропадський наприкінці 1917 р. був змушений подати у відставку з посади командуючого корпусом. На його місце призначують Я. Гандзюка. А ситуація, що склалася на той час в Україні, була вкрай драматичною. Двома колонами – із заходу та північного сходу на Київ насувалася з боку червоної Росії більшовицька лавина, підтримувана всередині місцевими комуністами – колабораціоністами. Але якщо з боку Чернігівщини героїчні юнаки-студенти були не в змозі протистояти ворожій орді, то на південно-західному напрямку більшовики дістали несподівану і рішучу відсіч від «залізних» полків Якова Гандзюка. Як відзначає українсько-канадський дослідник В. Роєнко, «під командуванням Гандзюка частини 1-го Корпусу затримували більшовицький наступ на Київ з півдня. Два полки 1-ї дивізії міцно тримали в своїх руках Шепетівку, Рівне та Здолбуново. 2-га дивізія цього корпусу, спираючись на залізницю Жмеринка-Козятин, роззброїла цілий гвардійський корпус в складі двох дивізій піхоти та дивізії кінноти, що був під командуванням відомої большевички Бош. Цей корпус прямував через Жмеринку на Київ. Таким чином, до самого залишення Києва українським урядом, частини 1-го корпусу давали відсіч наступові чисельних большевицьких частин на нашу столицю» [12, с. 41-43]. На жаль, нове керівництво держави (прем'єр В. Голубович, військовий міністр О. Жуковський та ін.) фактично кинуло військо напризволяще.

У січні 1918 р. червоні війська під командуванням М. Муравйова захопили Київ. Український уряд поспішно переїхав до Житомира, але інформації про відступ генерал Гандзюк не отримав. 9 лютого без будь-якої охорони автомашина командувача

вирушила до Києва. Крім командира корпусу, до Києва також вирушили начальник штабу генерал Я. Сафонов та керівник оперативного відділу полковник О. Гаєвський. За шість кілометрів від Києва генеральське авто стало здобиччю більшовиків. Генералів та полковника привели до резиденції М. Муравйова, який їм запропонував перейти на бік більшовиків, проте всі троє рішуче відмовились. У сутінках муравйовці повезли на розстріл полонених до будівлі Олексіївського інженерного училища (нині Київський військовий ліцей імені Івана Богуна). Я. Гандзюк, як старший за званням першим вийшов на розстріл і відмовився повертатися до стіни. Почувся залп зброї, всі троє упали. Після залпу його по-звірячому добивали багнетами: згодом на тілі нарахували 12 колотих ран.

Влітку 1918 р., вже при гетьманаті П. Скоропадського, дружини страчених генералів за допомогою полковника Гаєвського, який дивом залишився живим і втік, змогли знайти тіла чоловіків у одній із братських могил і з почестями перепоховали їх на території Свято-Михайлівського Видубицького монастиря. За радянської доби могила була знищена. Дружина Віра з 10-річним сином Георгієм емігрувала за кордон, осівши в США. Нині це добре знана і шанована у штаті Каліфорнія родина, яка не забуває про рідний край. Проживають нащадки Гандзюків і в Багринівцях (один з них – Созон Іванович, син репресованого Гандзюка Івана Созоновича), а також у Вінниці (Гандзюк Степан Федорович, справжній ентузіаст – краєзнавець, який прагне відродити із забуття добре ім'я свого славного прадіда). Саме завдяки Степану Федоровичу одна з сільських вулиць Багриновець нині носить ім'я генерала Гандзюка, а біля батьківського будинку встановлено меморіальну дошку, на якій можна прочитати коротку бойову біографію славетного воїна [7, с. 357; 10].

На початку 1990-х р. до Києва приїжджали його внуки і за власні кошти побудували пам'ятник на його могилі. Сьогодні на честь нього названо вулиці в Києві та Вінниці.

Поза сумнівом, нащадки талановитого бойового командира Якова Григоровича Гандзюка можуть по праву пишатися своїм шляхетним предком, який і перед обличчям смерті залишився непереможеним, не зрадивши ні присяги Україні, ні честі своєї та совісті. Як і належало справжньому українському патріотові.

Список використаних джерел і літератури:

1. 59 окрема мотопіхотна бригада // URL: https://www.ukrmilitary.com/2015/03/59.html (Дата звернення: 27.05.2023).
2. 59 бригада ЗСУ // URL: https://mil.in.ua/uk/tag/59-motopihotna-bryhada/ (Дата звернення: 27.05.2023).
3. Гандзюк В. Генерал гетьманської України Яків Гандзюк : штрихи до портр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXI Вінниц. історико-краєзнав. конф., 25–26 жовт. 2007 р., м. Вінниця. Вінниця, 2007. С. 247–252.
4. Завальнюк К., Стецюк Т. Честі не зрадив своєї // Червоний смерч над Поділлям. Вінниця, 2008. С. 60–64.
5. Інформаційний бюлетень «Біла книга – 2019-2020. ЗСУ» // URL: https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WB_2020_FINAL.pdf (Дата звернення: 27.05.2023).
6. Історія Українського Війська. Вип. 8. Тернопіль : Збруч, 1992. С. 370–371.
7. Медведчук Г. К. Подолянин Яків Гандзюк – один з перших творців армії Української Народної Республіки // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXII Всеукр. наук. історико-краєзнав. конф. : до 360- річчя утворення Укр. козац. держави, 22 жовт. 2009 р., м. Вінниця. Вінниця, 2009. С. 351–357
8. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ: Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
9. Пархомчук Т. Незалежність України в 1918 році міг врятувати… один ескадрон // Дзеркало тижня. 2002. 29 берез. С. 23.
10. Подолянин Яків Гандзюк // URL: https://library.vn.ua/e-library/katalog/podolyanin-yakiv-gandzyuk (Дата звернення: 27.05.2023).
11. Проценко Л. Він йшов попереду… // Старожитності. 1993. № 3–4. С. 25–26.
12. Роєнко В. Героїчна загибель генерала Гандзюка // Розбудова держави. 1992. № 2. С. 41–43.
13. Шевченко О. І стали вони на розстріл, ніби приймали парад козаків… // Україна молода. 2008. 30 січ. С. 6–7.

Н. К. Петрук,
доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри філософії
та соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету

ГУМАНІТАРНИЙ ДИСКУРС І ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ

Стаття присвячена аналізу сутнісних характеристик гуманітарного дискурсу, предметом якого постає як феномен історії, так реальна історія людей. Пізнання історії інтерпретується в контексті діалогу таких наук, як філософія, культурологія, соціологія, історія. Зазначається, що концептуалізація історії в сучасній гуманітарній науці спрямована на визнання її (історії) фундаментальним способом людського існування.

***Ключові слова**: історія, історичне пізнання, цінності, людина, культура.*

Дослідницька увага до історії, української в тому числі, передбачає здійснення широкого дискурсу, предметом якого є людина, способи її існування в історії, форми її діяльності та творчості. Це пов'язується також із використанням різних пізнавальних підходів у дослідженні, відходом від усталених стереотипів і абстрактного теоретизування, від спрощень і схематизації в історичному аналізі. Загалом всі аспекти людського буття неминуче отримують конкретизацію в історії. Погляд у минуле, звернення до історії пов'язані з розумінням сучасності й тих імперативів, що визначають рух сучасного суспільства. Звертаючись до історії, актуальна культура прагне дати відповідь на питання, які хвилюють сучасну людину. Зв'язок між історичним знанням та сучасною людиною не можна ігнорувати, тому що це може породити кризу історичної свідомості суспільства.

Вивчення історії пов'язано із загостренням уваги до осмислення культури. І це є цілком обґрунтованим, оскільки саме в культурі зароджуються і втілюються головні смисли національного буття, твориться історія ідей, конкретизуються вияви творчості й ментальності людини, формуються її соціальні світи, які

виступають культурною проекцією цілої гами взаємодій і комунікацій між людьми. Як наслідок в історії та культурі представлена жива людина, світ її уявлень, стиль мислення, погляди на владу, право, свободу. Важливими є також ціннісні структури, властиві кожному історичному періоду, що опосередковують (чи регламентують) відносини особистості з іншими людьми як у межах своєї національної, так і інших культур. Тому одним із важливих завдань для гуманітарної науки стає осмислення можливостей порозуміння людей з різних історичних та культурних середовищ, всебічне обговорення досліджуваних проблем, історична реконструкція певної соціокультурної реальності, стилю мислення та життя, сукупності уявлень та цінностей. При цьому теоретичний аналіз корелюється історією ментальності, яка існує на рівні зразків поведінки, психологічних характеристик, усвідомлення національної ідентичності, що загалом допомагає зрозуміти національну історію та культуру, людину в історії, вектори й спрямованість історичних та культурних взаємодій, сприймати історію як багатоманітний, унікальний у своїх виявах процес.

Гуманітарний дискурс торкається всіх аспектів історії, враховується конкретні історичні обставини тих чи інших процесів, події, факти, специфіка історичної ситуації, національні особливості реалізації людської активності в історії. Пізнання історії побудоване на мультиплікованому діалозі (або на поліфункціональному полілозі), в якому беруть участь філософія, політологія, культурологія і, звісно, історія. При всій суперечливості й різноплановості підходів, які демонструють різні науки, все сильніше проявляється їх зв'язок і доповнюваність. Ці процеси посилюються в міру того, як відбувається формування нового співтовариства людей, як і в яких формах людина усвідомлює себе в сучасному полі культурному світі. Тому знання історії, зрештою, повинно бути стрижнем само ідентифікації нації, країни, особистості в час зближення «культурних світів».

При всій різноманітності концептуалізації історії в сучасній науці спостерігається тенденція руху від осмислення її як деякої реальності до визнання її фундаментальним способом людського існування. Принцип історизму, який вимагає розгляду об'єкта

в конкретно-історичних умовах і зв'язках при збереженні ним незмінної сутності, змінюється принципом історичності, згідно з яким історія є способом існування всього сущого і, передусім, людини. Сучасна наука переймається не стільки вивченням загальних закономірностей історії чи осягненням деякої єдиної історії, «план» історії, а осмисленням людського змісту історії, пошуками сенсу історії в сфері «іманентного», тобто всередині самої людської діяльності з притаманними їй можливостями до розвитку й творчості.

У гуманітарному дискурсі історія постає як складний і різнобічний процес і не зводиться лише до емпіричної, хронологічної послідовності явищ, подій і фактів. Під історією не слід розуміти набір абстрактних характеристик історичного процесу, яким, як правило, оперує теоретичне знання про світ і людину. Зокрема, філософська рефлексія над історією не обмежується лише баченням розрізнених у часі та просторі способів життя, окремих емпіричних індивідів, а людину, яка утверджує себе в різних формах соціальності, творить свій життєвий світ. Під цим кутом зору людина постає як актуальна сутність, як носій «роду», тієї реальної спільноти всіх людей, яка і робить її суб'єктом історії. Важливим при цьому виступає виявлення сутнісних сил і внутрішньої структури історичного розвитку, динаміки історії, яка зумовлена не природними закономірностями і не випадковими обставинами, а специфічною природою людської суб'єктивності. Людина концентрує в собі все багатство історичного буття, вона є центром історії. Для людини історія є фундаментальним способом існування. Людина також прагне усвідомити своє місце в історії, свою неповторну історичну унікальність. Люсьєн Февр, один з видатних представників історичної школи «Анналів», писав, що існує лише одна історія – історія людини, і це історія в найбільш широкому розумінні слова. «Вона, звісно, використовує факти, але це факти людського життя. Історія, звісно, використовує тексти, але це – людські тексти. Самі слова, які їх складають, насичені людською суттю», наголошує він [2].

З розвитком історії пов'язаний процес формування людини, саме в історії людина формує і утверджує як свою власну індивідуальність, так і різні форми суспільного буття. Окре-

мі особистості й великі групи людей у ході історії виявляють свої неповторні риси і демонструють свої можливості. Тому зміст історичного процесу значною мірою визначається самою людиною, її здатністю до взаємодії, взаєморозуміння, комунікації. Завдяки цьому людина відчуває себе частиною історії, її життя та діяльність вплітаються в хід історії, а сама вона стає відповідальною за свої дії та вчинки перед суспільством. Отже, історія це завжди історія людей. Тому для всіх учасників гуманітарного дискурсу важливим є не лише пізнання законів історії чи загальних схем культурно-історичного процесу, але й відтворення духовного досвіду і життя людей минулого, різних зразків їх самобутньої творчості, спрямованості їх діяльності та спілкування. До того ж історія формує внутрішній, духовний світ особистості. Тому в певному розумінні історія живе в людських індивідах, виступає фундаментальним способом існування людини.

З погляду гуманітарного мислення надзвичайно важливим є вивчення особистісного «наповнення» історії. Історія – це не поле дії безособистісних сил чи структур, деякої «історичної необхідності», яка не залежить від волі людей і тотально панує над людиною та її життям. Життя людей не зводиться до саморозвитку лише глибинних соціальних структур і реалізації жорсткої необхідності, дії лише об'єктивних законів. Така традиція вивчення історії як закономірного, необхідного процесу домінувала в марксистській філософії. У свій час суто соціологізаторські уявлення про історію як про поле дії однозначних закономірностей були предметом критики Карла Поппера у його праці «Злиденність історицизму» [1]. З іншого боку, досить поширеною є думка, що закономірність в історії просто неможлива, тому що її визначають люди, а жива історія являє собою потік «вічно нових», унікальних подій, які не контролюються ніякими законами. З таких позицій історія сприймається як процес, що твориться вільним духом людини відповідно до її переконань, ідеалів, вірувань, прагнень.

Не викликає особливих заперечень те, що знання лише законів суспільного життя не дає самодостатнього пояснення різноманітності культурно-історичного процесу, розуміння

специфічних історичних обставин, які супроводжують людські дії, впливають на вияви людської активності і в історії. Було б нерозумним розглядати лише сутність, повторюваність в історії, відволікаючись від множинності конкретних подій, унікальності індивідуального життя, своєрідності людської комунікації. Спрямованість історії, історичні шляхи розвитку людства залежать великою мірою від особистості, історичної перспективності тих форм життя, які вона продукує. У своєму реальному русі історія наповнена особистісним змістом, у ній завжди виражається певна міра свободи, а вектор її розвитку визначається дією тих соціальних утворень, головною силою яких є особистість, індивід. Звісно, це не означає, що в реальному історичному процесі немає об'єктивних законів. Однак людська історія не може бути редукована до них, до деяких універсальних схем побудови, розвитку і функціонування суспільства. Історія постає перед нами як реальне життя людей, як їх спільна діяльність, що проявляється в множинності різних конкретних подій, форм людської активності, вчинків, творчості, в різноманітності способів спілкування і комунікативних зв'язків. Історія як реальний процес суспільного життя охоплює собою всі його вияви, весь широкий спектр людського існування. Вона включає в себе і загальне, закономірне в становленні і розвитку суспільства, і унікальні події з неповторним соціокультурним обличчям.

Отже, розмірковуючи про історію, недоцільно обмежуватися лише висновками про суспільство загалом, в якому живуть і діють люди загалом. Недоцільно також зосереджуватися на характеристиці абстрактних типів суспільної організації – деякого «феодалізму» чи деякого «капіталізму». Беззаперечним є те, що знання законів суспільної організації чи розвитку суспільства загалом є необхідною умовою історичного дослідження. Водночас характеристика лише інституціональних особливостей способу життя не дає достатніх підстав для пояснення специфіки людського буття, його виявів в історії та культурі. В історії багато що не підлягає соціологічній універсалізації, воно вимагає досить індивідуалізованого погляду, врахування специфіки історичного часу і простору.

Крізь призму розвитку історії пізнається людина та світ людського буття. Ні сама людина, ні її мислення, ні суспільні інститути, які впливають на характер її діяльності, не можуть бути зрозумілими поза зв'язком з обставинами місця і часу їх функціонування, поза історією їх виникнення та розвитку. Водночас, як зазначає Люсьєн Февр, – «історія нікого ні до чого не зобов'язує. Але без неї все втрачає основу… Вона пізнає сама і ділиться своїм пізнанням. Вона не пустий набір слів, а воістину частина нашої духовної атмосфери» [2]. Вивчення реальної історії дає можливість зрозуміти її багатство, вийти за межі абстрактних логічних схем, сформувати цілісну картину соціокультурної реальності і визначити в ній місце та межі людської суб'єктивності. Особливо важливу роль у цьому займає методологія історичного пізнання. Однак слід пам'ятати, що історична наука сама по собі не компенсує потребу в філософській рефлексії, а конкретні методи історичного дослідження не можуть вважатися абсолютними. У процесі історичного пізнання загальні схеми історичного розвитку доповнюються конкретним змістом, відбувається також врахування різноманітних виявів людської активності, ідейних та психологічних мотивів людської поведінки. Отже, формується можливість витлумачення історії як процесу діяльності людей, а сама історія постає як цілісність, як історія розвитку суспільства. Через синтез історичних та інших (філософських, соціологічних) способів дослідження реальною стає перспектива осягнення всіх форм людського досвіду, усвідомлення цілісності людського та соціального життя.

Список використаних джерел і літератури:

1. Поппер К. Злиденність історицизму. Київ: Вид. гум. літ. «Абрис», 1994. 184 с.
2. Февр Л. Бои за историю: Сб. статей. https://www.rulit.me/books/lyusen-fevr-boi-za-istoriyu-download-362128.html

Ю. А. Хоптяр,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

А. Ю. Хоптяр,
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЯРМОЛИНЕЦЬКОГО КЛЮЧА ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ У XVIII СТ.

У статті висвітлюється соціально-економічні процеси в Ярмолинецькому ключі у XVIII ст. та вплив на них ряду власників містечка Ярмолинці. На початку XVIII ст. Ярмолинці та навколишні землі знаходилися у володінні місцевої родини Ярмолинських, які сприяли розвитку подільського краю. Економічний та релігійний гніт шляхти викликало обурення селянства, спонукало до збройної боротьби. Впродовж XVIII ст. змінилося кілька власників Ярмолинців, що впливало на соціально-економічний розвиток краю, а у 1795 р. Ярмолинецький ключ увійшов до складу Російської імперії.

Ключові слова: *адміністративно-територіальний устрій, край, родина Ярмолинських, Подільська земля, поміщицьке господарство, розвиток, трансформація, фільварки, шляхта, Ярмолинецький ключ.*

Україна після проголошення незалежності вступила на важкий і тривалий шлях реформування усіх сфер суспільного

життя. Триває процес розбудови державності, демократизації суспільства, проведення соціально-економічних перетворень, національно-культурного відродження. Такі визначальні події активізували дослідження історичного буття нашого народу. Важливого значення, в зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди, дослідження історії на мікрорівні.

За адміністративним поділом (1434–1569) Королівства Польського Ярмолинецький ключ стає адміністративною одиницею, що належав до Смотрицької волості Кам'янецького староства. У 1569–1793 рр. містечко Ярмолинці перебувають у складі Летичівського повіту Подільської землі. Початок XVIII ст. характеризувався поступовим економічним зростання ряду містечок Поділля, зокрема Ярмолинець та утворення у них фільварків, тобто багатогалузевих поміщицьких господарств, орієнтованих на виробництво збіжжя. Ярмолинці у володінні роду Ярмолинських знаходилися впродовж трьох сотень років до початку XVIII ст. Економічний та релігійний гніт шляхти викликав обурення селянства, що спонукало до антипольської збройної боротьби, що спалахнула у 1702–1704 рр. З часом змінювалися і власники Ярмолинців, які впливали на соціально-економічний розвиток краю.

Запропонована тема на мікрорівні вивчалася побіжно, тому її актуальність у наш час, коли в Україні історичною наукою об'єктивно досліджуються процеси минулого, не викликає сумніву. По дотичній над цією проблемою працювали вітчизняні та закордонні дослідники: І. Винокур [1], В. Гульдман [2], С. Єсюнін [4], А. Козак [6], В. Михайловський [7], М. Орловський [8], A. Przezdecki [10], Ю. Сіцінський [9], П. Слоболянюк [11], О. Снігур [13], А. Хоптяр [15], Ю. Хоптяр [11; 14; 15] і інші. Незважаючи на значну кількість публікацій, з даної проблеми на сьогодні відсутні роботи, які б комплексно розкривали її сутність.

Перша згадка про поселення Ярмолинці припадає ще на початок XV ст. (1400 р.) [2, с. 15]. На той час Ярмолинці стають містечком у складі Ярмолинецького ключа Летичівського повіту Подільського воєводства, а з XVIII ст. – Подільської землі, яка включала південну частину сучасних Хмельницької, східну –

Тернопільської, західну частину Вінницької областей. В адміністративно-територіальному устрої Речі Посполитої (1569–1793) відбувалось укрупнення повітів Подільської землі, кількість яких в кінці XVI ст. обмежувалася трьома: Кам'янецьким, Летичівським, Червоноградським [1, с.11], загальною площею близько 19 тис. кв. км. [7, с304].

Розвиток внутрішнього й особливо зовнішнього ринку, а мануфактурне виробництво західноєвропейських країн потребувало сільськогосподарської продукції, спонукав землевласників, поміщиків, шляхту до організації власного господарства з екстенсивним виробництвом зерна на продаж та переробкою сільськогосподарської продукції. У зв'язку з цим початок XVIII ст. характеризувався поступовим економічним зростання містечок Поділля та утворення у них фільварків, тобто багатогалузевих поміщицьких господарств, орієнтованих на виробництво збіжжя. Перші фільварки з'являються на теренах краю ще у середині XVI ст., у яких використовувалася, спочатку праця кріпаків, а пізніше – найманих робітників. Фільварки, в якості поміщицьких господарств, проіснують до 1917 р. Щоправда, подекуди, цей термін, як назва району міста, використовується і донині (наприклад, у м. Кам'янець-Подільському – Ю.Х.).

На початку XVIII ст. процес виникнення фільварок не оминув і Ярмолинці. На околиці містечка були утворені фільварки під назвою однойменних сіл – Боснячина і Писарівка, які, незабаром, злились в один – Березівку. Топонімічна назва «Боснячина» походила від одного із співвласників фільварку поміщика Босняцького. Існує ще одна версія походження назви від етноніма «босняки», тобто «хорвати». Хорватський «слід» пов'язаний, ще з першим власником Ярмолинець – Ходком Кроатою, який начеб-то був хорватом за походженням. Писарівкою називали передмістя Ярмолинців, де за переказами жив писар, який допомагав селянам у діловодстві. Назва села Березівка походить від березового лісу, який розкинувся навколо [12, с.47].

Селяни поселялися тут за договором, що передбачав певні пільги: звільнення на кілька років від податків, зменшення повинностей і відробітків. Однак, після закінчення терміну

договору землевласник не надавав більше пільг селянам і, в такий спосіб, відбувалось поступове їх закріпачення.

Ярмолинці у володінні роду Ярмолинських знаходилися до початку ХУІІІ ст., а останнім представником цього роду був Томаш Ярмолинський, батько двох дочок. В такий спосіб, через відсутність спадкоємця по чоловічій лінії, давній рід Ярмолинських, з яким пов'язана майже 300-літня історія містечка, занепав. А тим часом, одна із дочок Томаша – Анна вийшла заміж за Я.Шепінга, вихідця з Ліфляндії (частина сучасної Латвії – Ю.Х.), який в минулому служив полковником у армії Данії [16, с.376-377]. Внаслідок шлюбу, в силу родинних зв'язків (в якості приданого Анни – Ю.Х.), містечко перейшло до роду Шепінгів, проте не надовго [9, с.712]. У 1702 р. в Ярмолинецькому маєтку поміщика Я.Шепінга, нараховувалось 500 кіп хліба, 160 вуликів, 40 корів, винокурня [5, с.642]. Проживала родина Шепінгів, зі спогадів дипломата Юст Юля (Данія), у помешканні, подвір'я якого було укріплено, подібно цитаделі двома баштами, валом і частоколом, так що заволодіти ним можна було лише за підтримки артилерії [16, с.377].

Економічний та релігійний гніт шляхти викликало обурення селянства, спонукало до збройної боротьби, що спалахнула на початку ХУШ ст. Селяни та козаки об'єднувалися у загони для спільної боротьби. Один із козацько-селянських загонів, на чолі яких стояв Федір Білоцький (псевдо Шпак), у 1702 р. завдав поразки польському загону самооборони, який очолював полковник Я. Шепінг в битві, що відбулась між селами Савинцями і Томашівкою. Після перемоги повсталі повернули до с.Савинці, де зруйнували панський маєток. Незабаром повстанцям вдалося оволодіти Ярмолинцями і підірвали земляні вали замку Шепінгів [2, с.144]. Впродовж 1702–1704 рр. селяни і козаки чотири рази захоплювали Ярмолинці, що супроводжувалося безладом та руйнуваннями [13, с.6].

З часом змінювались власники Ярмолинець і земель що до них прилягали. Бездітний син Анни Шепінг Домінік успадкував Ярмолинці і мав намір переписати містечко своєму племіннику Францішику Мархоцькому. Однак, через норовистий характер племінника, передумав, напевно образився на нього, а тому

Ярмолинці у 1757 р. продав, після чого виїхав до Венеції. По купчій грамоті Ярмолинці за 245 тис. крб. золотом перейшли до польського королівського камергера (придворного – Ю.Х.), генерал-лейтенанта Павла Старжинського. Однак, генералу не пощастило із новим придбанням так, як то посуха, то пошесті чуми заважали раціональному розвитку господарства. Намагаючись змінити стан справ на краще, П. Старжинський у 1761 р. розпочав будівництво, одного з кращих на Поділлі, монастиря для монахів ордена бернардинів [9, с.712]. Проте одразу завершити розпочате будівництво не вдалося через нестачу коштів [2, с.159]. Кошти знайшлися у майбутнього власника Ярмолинець – Яна (Івана) Онуфрія Орловського, який і завершив його будівництво 1785 р. [6, с.34]. Радикалізм та догматизм бернардинів проявився у тому, що 1770 р. у Ярмолинцях було спалено на вогнищі місцевого лікаря Й.Мароніта, якого звинуватили у розповсюдженні пошесті чуми [5, с. с.642].

Маючи великі борги, Старжинський П. у 1772 р. змушений продати увесь Ярмолинецький ключ Войцеху Мархоцькому (Саноцькому-Мархоцькому – Ю.Х.) [2, с.159], котрий особисто був знайомий з останнім королем Речі Посполитої – Станіславом Августом Понятовським (1732–1798). У листопаді 1781 р. польський король, направляючись до Кам'янець-Подільського, зупинявся у В. Мархоцького на відпочинок. Використовуючи особисті взаємини з королем, В. Мархоцькому у 1787 р. вдалося одержати королівську грамоту на право проведення в Ярмолинцях торгів і ярмарків [14, с.112], що мало неабияке значення для розвитку краю.

Невдовзі, після несподіваної смерті бездітного В. Мархоцького, ярмолинецькі маєтки перейшли по спадщині у володіння його племіннику Ігнатію Сцибор-Мархоцькому (1755-1827), який на той час захопився облаштуванням «Миньковецької держави» з надписами: «Границя панства миньковецького від панства російського». У свою чергу І.Сцібор-Мархоцький, внаслідок обміну (Ярмолинці на Миньківці) та продажу ряду населених пунктів, передав у власність Ярмолинці Яну Орловському. До того ж Ян Онуфрій у 1785 р. викупив у власника Юзефа Швірського сусідні Малиївці.

Ян (Іван) Онуфрій Орловський (1739–1811) Ловчий Коронний (слуга короля в організації охорони королівських лісів та полювання) був сином Домініка (бл. 1710 – бл. 1813, прожив до глибокої старості до 103 років – Ю.Х.), полковника гусарських військ, і Катаржини Прушинської (бл.1710 р.н.- ? дата смерті не встановлена – Ю.Х.) [15, с.24]. Ян Онуфрій з 1790 р. був депутатом польського сейму від Подільського воєводства, де виступав проти прогресивної Конституції 3 травня 1791 р. Ловчий Коронний Ян брав участь у проросійській Тарговицькій конфедерації, що утворилася 18–19 травня 1792 р. у м.Тарговиця (нині село Кропивницької області – Ю.Х.) за вказівкою імператриці Катерини II (1729–1796) для, начебто, захисту свободи від демократичних реформ передбачених Конституцією 1791 р. Участь польської шляхти на боці росіян в Тарговицькій конфедерації, привело до втрати незалежності Польщі у 1795 р. і утримання країни під назвою «Царства Польського» у складі Росії до 11 листопада 1918 р. Ян Онуфрій заслужив звання кавалера двох орденів «Святого Станіслава» (1785) і «Білого Орла» (1791). Похований 1811 р. в склепі з гарною різьбою з каррарського мармуру (один з найцінніших сортів мармуру, що видобувався в Апуанських Альпах на території Каррари (Італія) – Ю.Х.) у Бернардинському монастирі Ярмолинців [10, с.34].

З Поширенням поляків на Ярмолинеччину за Яна Орловського, крім Бернардинського монастиря (1785), у 1792 р. було засновано, а 1793 р. розпочато будівництво у Ярмолинцях в межах найбільшої, ярмаркової площі, із маліївецького каменю, римо-католицького костелу св. апостолів Петра і Павла [9, с.712]. Три покоління Орловських опікувалося зведенням Петропавлівського костелу. Лише у 1862 р. буде завершено будівництво храму, який, дещо змінивши зовнішність, стоїть і нині [4, с.757]. Бюджет будівництва костелу формувався, як із особистих коштів Яна Орловського, так і благодійних надходжень інших поміщиків, що входили до католицьких прихожан майбутнього костелу [8, с.111].

Ян Онуфрій Орловський був одружений у 1770 р. з Анною Старжинською (бл.1759–1791) [3, арк..302], у свій час, передав у

спадок своєму сину, маршалку проскурівської шляхти, мальтійському лицарю – ***Адаму Стефану Орловському*** (1780–1857) села Маліївці, Слобідку Маліївецьку [13, с.70], а в кінці ХУІІІ ст. і Ярмолинці [11, с.19].

За переказами А.Пшездецького у ХУІІІ ст. Ярмолинці переживали ряд катаклізмів: 1719 р. – від пошесті загинуло близько 150 чол.; 1738 та 1752 рр. – зафіксовані землетруси; 1740 р. – небувало холодна зима; 1741–1749 рр. – напади сарани; 1770 р. – пошесть чуми [10, с.35-36].

Підкреслимо те, що окремі представники відомої польської родини Орловських вели активну громадську діяльність на боці проросійської партії у Тарговицькій конфедерації (1792 р.), що привело у 1795 р. до повної втрати незалежності Польщі. Уже після другого поділу Польщі (1793 р.) Правобережні землі України, у тому числі Поділля, були приєднані до Російської імперії. Указом російського монарха Павла І від 12 грудня 1796 р. було утворено Подільську губернію, а Ярмолинецький ключ згодом трансформувався у однойменну волость, Проскурівського повіту.

Таким чином початок XVIII ст. характеризувався поступовим економічним зростання містечок Поділля та утворення у них фільварків, зокрема у містечку Ярмолинцці, селах Боснячині, Писарівці і інших. Мануфактурне сільськогосподарське виробництво розвивалося екстенсивно і потребувало все більше сировини і робочих рук. Цікавими виявилися топонімічні дослідження назв окремих фільварків Ярмолинецького ключа. Заохочуючи селянство до поселень навколо фільварків, землевласники звільняли їх від сплати податків на визначений термін, після спливу якого, податки лягали важким тягарем на плечі простого люду.

Економічний та релігійний гніт польської шляхти, яка поверталася у свої маєтки після турецького панування і бажала надолужити втрачене, викликали обурення селянства, спонукало до антипольської збройної боротьби, що спалахнула на початку ХУШ ст. яку очолив Федір Білоцький.

З часом змінювалися і власники Ярмолинців. Містечко з багатьма селами у власності Ярмолинських знаходилися близь-

ко 300 років, з початку XV ст. до початку XVIII ст. Після цього, через відсутність спадкоємців по чоловічій лінії, Ярмолинцями володіли Шепінги, Старжинські, Мархоцькі, Сцібор-Мархоцькі і нарешті Орловські, які утримували містечко у власності понад 120 років, аж до більшовицького перевороту 1917 р. У той же час, відома польська родина Орловських розгорнула широку діяльність спрямовану на соціально-економічне зростання краю. Вони опікувалися тривалим будівництвом культових споруд, зокрема Петропавлівського костелу впродовж 1792–1862 рр., що зберігся до наших днів.

Варто наголосити на тому, що окремі представники відомої польської родини Орловських стали на боці проросійської партії у Тарговицькій конфедерації (1792 р.), що привело у 1795 р. до повної втрати незалежності Польщі. Уже після другого поділу Польщі (1793 р.) Правобережні землі України, у тому числі Поділля, були приєднані до Російської імперії. Утворена Подільська губернія у 1796 р. включала у себе новоутворену Ярмолинецьку волость Проскурівського повіту.

Список використаних джерел і літератури:

1. Винокур І., Горішний П. (1994). Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 362 с.
2. Гульдман В. (1901). Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 457 с.
3. Державний архів Хмельницької області.
4. Єсюнін С. (2013). Ярмолинці. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т.10 / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.. К. : Наук. думка, 784 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. (1971). Хмельницька область. Київ: УРЕ, 705 с.
6. Козак А. (2007). Ярмолинці і ми. / Хмельницький : ТОВ Поліграфіст, 36 с.

7. Михайловський В. (2011). Подільське воєводство // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т.8. Київ: Наукова думка, 520 с.

8. Орловський М. (2007). Вибрані праці. / Упорядники А.М. Трембіцький, С.М.Єсюнін./ Хмельницький-Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О.В., 276 с.

9. Приходи і церкви Подільської єпархії. (2008). Під ред. Юхима Сецінського. Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 996 с.

10. Przezdecki A. (1841). Podolie, Wolyn, Ukraina: obrazy miejsc I czasow, t. 2. Wilno, 157 s.

11. Слободянюк П., Хоптяр Ю. (2004). Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. Хмельницький: Поділля, 507 с.

12. Словник власних географічних назв Ярмолинеччини: словник топонімів. (2015). Ярмолинці: Ярмолинецька центральна районна бібліотека, 55 с.

13. Снігур О. (2000). Ярмолинці (короткі історичні нариси.). Хмельницький: Поділля, 64 с.

14. Хоптяр Ю. (1998). Утворення та розвиток ярмарків на Поділлі в XVI-XVШ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, Т.2(4), 400 с.

15. Хоптяр Ю.А. Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення: монографія / Ю.А.Хоптяр, А.Ю.Хоптяр, А.О.Хоптяр. Кам'янець-Подільсчький : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2022. (300 с.).

16. Юст Юль. (1899). Записки датского посланника в России при Петре Великом (1709-1711) / пер. Ю.Н.Щербачев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. Санкт-Петербург, 598 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jul/frametext10.htm.

С. М. Єсюнін,
кандидат історичних наук,
учений секретар Хмельницького
обласного краєзнавчого музею

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН МІСТ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ ІНКОРПОРАЦІЇ КРАЮ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ЗА ЗВІТНІСТЮ МІСЬКИХ МАГІСТРАТІВ 1805 РОКУ)

У статті проаналізовані матеріали статистичних відомостей 1805 р. про розвиток фабрично-заводської промисловості, ремесла та торгівлі у містах Подільської губернії.

Ключові слова: *місто, економіка, фабрика, завод, ремесло, торгівля.*

Наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої відбулась інкорпорація Поділля до складу Російської імперії. Після утворення 1795 р. Подільської губернії центральна влада імперії розпочала збір різноманітних відомостей та статистичних матеріалів, складання топографічних планів, проведення описів приєднаних земель тощо [3]. Серед іншого, згідно імператорського указу від 31 січня 1805 р. губернську владу зобов'язали доправити відомості «о торге и промысле городских жителей Подольской губернии», на виконання якого дали місяць. Наприкінці лютого 1805 р. магістрати і ратуші 12 подільських міст вислали свої рапорти у вигляді спеціальної заповненої форми. Ці рапорти збереглись у Державному архіві Хмельницької області – фонд 227, опис 1, справа 404. «Табеля и ведомости о промышленности и торговле в городах Подольской губернии» [2] та являють доволі інформативні матеріали.

Відомості, що 1805 р. склали міські адміністрації, торкались фабрично-заводських підприємств, ремісничого виробництва та торгівлі. Привертає увагу те, що у звітність внесені данні не про окремих людей, які займались ремеслом або торгівлею, а про кількість родин, які отримували прибуток від занять цією справою. Натомість, там де йдеться про заводи і фабрики, то вказувалась кількість окремих робітників.

Для зручності аналізу статистичних матеріалів згрупуємо фабрично-заводське і ремісниче виробництво у єдину таблицю:

Табл. 1: *Фабрично-заводське і ремісниче виробництво у містах Подільської губернії у 1805 р.*

місто	**Фабрик і заводів**	**Робітників**	**Річний прибуток (рублів)**	**Цехових родин**	**Річний прибуток (рублів)**	**Працюють в цеховому ремеслі, родин**
Кам'янець-Подільський	5	9	423	316	41080	494
Повітові міста:						
Балта	-	-	-	115	від 3450 до 11500	497
Брацлав	-		-	79	до 1500	78
Вінниця	3	9	220	243	6075	1123
Гайсин	2	6	75	118	5400	64
Летичів	-	-	-	62	2305	93
Літин	1	2	50	45	2250	45
Могилів	24	131	1630	111	7879	466
Ушиця	-	-	-	66	1320	155
Проскурів	-	-	-	113	3710	208
Заштатні міста:						
Вербовець	-	-	-	57	2850	113
Хмільник	-	-	-	62	невідомо	511
Усього:	35	157	2398	1387	до 85869	8358

Як бачимо, на початку XIX ст. промисловий потенціал подільських міст був доволі низьким. Найбільші на той час підприємства Поділля – ґуральні, млини, суконні фабрики та ін. діяли в селах та містечках, тобто у поміщицьких маєтках. У містах пра-

цювали переважно дрібні фабрики та заводи з переробки рослинних, тваринних та мінеральних продуктів. Всі ці підприємства були напівкустарними, на яких працювало, як правило, 2-3 робітники. Зокрема, у відомостях зазначено про 35 фабрик і заводів, що працювали лише у 5 містах: чинбарні – 17 (Могилів – 15, Кам'янець-Подільський – 2), салотопні – 9 (всі Могилів), броварні – 6 (Вінниця – 3, Кам'янець-Подільський – 1, Гайсин – 1, Літин – 1), воскобійні – 2 (Кам'янець-Подільський – 1, Гайсин – 1), цегельні – 1 (Кам'янець-Подільський) [2, арк.69].

Чи були фабрики та заводи у інших містах? Впевнені що так, адже на початку XIX ст. подання статистичних матеріалів містили значні неточності та неоднозначні трактування. Справа у тому, що на той час у Російській імперії не існувало чіткого визначення поняття «фабрика» і «завод», і як наслідок – повітові та міські адміністрації вживали цей термін довільно [1, с.168]. Часто до категорії фабрично-заводського підприємства чиновники не відносили доволі великі виробництва, які вважали ремісничими. Натомість у звітність міг потрапити сарай для випалювання цегли як «цегельний завод». Наприклад, більшість з 15 «кожевенных фабрик» у Могильові були звичайними чинбарнями – кустарними підприємствами з обробки шкір, які можна було подати як ремісничі виробництва.

Так само, закони Російської імперії не давали чіткого визначення «кустарне виробництво». Отже, до звітності 1805 р. потрапили не всі ремісники, а лише ті, що були об'єднані у цехи. Тут ми бачимо, що за кількістю цехових родин найбільшими ремісничими центрами були Кам'янець-Подільський – 316, Вінниця – 243, Гайсин – 118, Балта – 115, Проскурів – 113, Могилів – 111 [2, арк.29, 36-37, 43, 51, 55-56, 63-65].

За професією найбільше нараховувалось тих ремісників, які виготовляли для городян одяг (шевці, кравці, шапкарі та ін.) та харчі (м'ясники, пекарі та ін.), а також надавав будівельні послуги (муляри, столяри, теслі та ін.). Наприклад, у Кам'янці-Подільському серед усіх цехових ремісників найбільше було: шевців – 82, мулярів – 48, пекарів – 36, столярів – 33, кравців – 25, теслярів – 22, ковалів – 18, м'ясників – 15. Приблизно ті самі професії переважали у Вінниці – пекарі (43), теслярі (36), шевці (32), кравці (24), м'ясники (10), шапкарі (10), муляри (10); у Гай-

сині – шевці (25), чинбарі (25), кравці (20), пекарі (12); у Балті – кравці (44), шевці (26), шапкарі (14), пекарі (8); у Проскурові – кравці (25), пекарі (20), шевці (16), кушніри (8), шапкарі (8) [2, арк.18-65].

Разом з тим, можна виокремити деякі міста, в яких окремі цехові ремесла були розвинуті явно більше ніж це потребувало для внутрішнього споживання. Наприклад, кушніри були майже у кожному місті, але найбільше їх нараховувалось у Хмільнику – 30 та Летичеві – 12. Так само – шевці, які працювали у кожному місті, але найбільше у Кам'янці-Подільському – 82, Вінниці – 32, Балті – 26, Гайсині – 25. Найбільше чинбарів нараховувалось у Брацлаві – 25, шапкарів – у Могилеві – 18 та Балті – 14 [2, арк.66]. Отже, зрозуміло що вироби названих майстрів вивозили на продаж в інші населені пункти.

Були такі ремісничі виробництва, які набули розвиток лише в окремих містах. Цехові родини ткачів працювали лише в Ушиці (21), Брацлаві (9) та Летичеві (7). Центром іконописного ремісництва була Вінниця, де у цій галузі працювало 6 родин. Могилів був єдиним містом, де діяли ремісники-музики (6) та тютюнорізники (6) [2, арк.66].

Серед суто статистичних матеріалів про фабрично-заводські підприємства є декілька цікавих уточнень по деякі з них. Наприклад, подано розпис прибутків-видатків трьох броварень Вінниці. Прибутки: вироблено пива 1800 діжок по 1 руб. 50 коп. за діжку, тобто усього на 2700 руб. Видатки: на закупку ячменю 1200 руб., дров – на 760 руб, зарплатня робітникам – 270 руб, на ремонт котлів та інших інструментів – 250 руб., усього – 2480 руб. Отож, власники трьох вінницьких броварень отримали чистого прибутку 220 руб. [2, арк.63]. Кам'янець-Подільська броварня зварила за рік усього 120 діжок пива на 180 руб. Відрахувавши витрати, річний прибуток власника склав усього 18 руб. Не надто прибутковою була і кам'янецька цегельня: виробила 30 тис. штук цегли на 212 руб., чистий прибуток 30 руб. [2, арк.55]

Отож, промисловість на початку XIX ст. у містах Подільської губернії знаходилась на низькому ступені розвитку, охоплювала вкрай малий відсоток міського населення та не відігравала суттєвого значення у соціально-економічному житті міст. Ремісників було значно більше, а різноманітність їх занять доволі широкою.

Майже усю вироблену продукцію вони реалізовували на місці для городян, або у сусідніх селах і містечках.

Матеріали з розвитку торгівлі теж зручно згрупувати у таблицю.

Табл.2: *Відомості про торгівлю у містах Подільської губернії у 1805 р.*

місто	Торгують гуртом, родин	Річний обіг (рублів)	Торгують в роздріб та в крамницях, родин	Річний обіг (рублів)
Кам'янець-Подільський	2	32000	48	181100
Повітові міста:				
Балта	-	-	53	34035
Брацлав	-	-	91	13150
Вінниця	5	30600	22	20570
Гайсин	-	-	102	10000
Летичів	24	62663	12	38148
Літин	-	-	12	1600
Могилів	4	5400	53	27550
Ушиця	4	225	невідомо	невідомо
Проскурів	-	-	26	5945
Заштатні міста:				
Вербовець	8	3000	7	600
Хмільник	2	від 2000 до 30000	231	невідомо
Усього:	49	до 163888	897	332698

З поданих відомостей можна визначити найбільші за річним обігом торгівельні міста Поділля – Кам'янець-Подільський, Летичів, Вінниця, Балта, Могилів, Хмільник.

Деякі міські адміністрації додали до статистичних таблиць пояснення щодо виробництва і торгівлі. Ці пояснення містять

доволі цікаву інформацію, що доповнює картину економічного розвитку міст.

Наприклад, адміністрація Балти повідомляла, що у крамницях міста торгують товарами, що привезені з Харкова, Єлисаветграда (нині Кропивницький) і Бердичіва, а цехові ремісники виробляють продукцію переважно для місцевого споживання [2, арк.23].

Купці Кам'янець-Подільського привозять товари суконні, мануфактурні та інші здебільше з міста Липська (Лейпцига), з австрійського містечка Броди, з міста Константинополя, роблять комерцію вивозом і продажом дрібних товарів на ярмарку в Бердичіві. Мешканці міста зайняті переважно ремісництвом, продукцію якого продається у самому місті та у найближчих містах і містечках [2, арк.57].

Найбільше товарів у Вінницю привозять з портового міста Одеси – волоське вино, горіхів та сливи; з кримського міста Янікуль (Єнікале) – солону червону рибу і оселедці. Інші фабричні товари, зокрема залізо, свічки, мило, різні шкіри, заяче хутро, овчини купляються у Києві, Харкові, Кременчуку, Ніжині та Бердичіві, продають ці товари здебільше у Вінниці, а також у навколишніх містечках. Фабрик, окрім пивоварних не має. Чимало городян займаються землеробством [2, арк.64].

У Літин товари привозять переважно з Бердичіва. Чимало городян займається землеробством [2, арк.34].

У Брацлав товари привозять теж з Бердичіва, а те що виробляють у місті – продається переважно для внутрішнього споживання. Серед цехових ремісників Брацлава найкращі товари виробляють шевці, продають свої вироби у крамницях та на місцевих торгах і ярмарках. Серед євреїв Брацлава найбільше розповсюджено шинкарство, а християни займаються переважно землеробством і скотарством [2, арк.38].

Гайсинський бургомістр зазначав, що «красні товари» (мануфактура, текстиль) купляються гуртом у Бердичіві, а продаються у Гайсині вроздріб. Найбільший торг дає горілка та хлібопродукти. Найкраще цехову майстерність демонструють шевці. Чимало городян Гайсина займається землеробством [2, арк.43].

З Могилева повідомляли: місцеві купці купляють товари (турецькі шовкові та бавовняні тканини, бакалію) у Туреччині,

Молдові та Валахії, привозять їх через місцеву митницю і далі відправляють у Бердичів, Київ та Ніжин. Серед фабрик найбільш прибуткові чинбарні, шкіряні вироби яких відправляються до Бердичіва, звідки розходяться імперією. Також містяни отримують прибуток з перепродажі горілки і вина виноградного, харчових продуктів, скла та керамічного посуду, а деякі з візництва [2, арк.16].

Таким чином, статистичні матеріали, які збереглись у фондах Держархіву Хмельницької обл. значно доповнюють економічну історію Поділля, надають можливість з'ясувати розвиток фабрично-заводського виробництва, ремісництва та торгівлі у подільських містах початку XIX ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII - початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2008. 270 с.

2. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.1, спр. 404, 69 арк.

3. Описи Подільської губернії кінця XVIII - початку XIX ст. /Укладачі, автори вступної статті С.А.Копилов, А.Б.Задорожнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.

О. Є. Пилипенко,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних дисциплін
Національного університету харчових технологій
(м. Київ)

РОЗВИТОК ВЕЛИКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ТОВАРНОГО ВИРОБНИТВА АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ НА ПОДІЛЛІ У ПІСЛЯРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

У статті характеризується розвиток великого землеволодіня та товарного виробнитва аграрної продукції на Поділлі у післяреформений період. Зазначається, що розвиток великого землеволодіння та товарного виробнитва аграрної продукції на Поділлі в пореформений період мав свою динаміку й особливості та характеризувався стійкою тенденцією до зміцнення позицій на продовольчому ринку тих земельних господарств, які стали на шлях товарного виробництва аграрної продукції на капіталістичних засадах та брали активну участь у її експорті на зовнішніх ринках .

Ключові слова: *аграрна продукція, товарне виробництво, землеволодіння, землевласники, капітал.*

Актуальність вивчення питання щодо особливостей і умов розвитку великого землеволодіння та товарного виробництва в Україні у 60-х рр. XIX ст. – протягом першого десятиліття XX ст. визначається тим, що саме відповідні приватні сільські господарства, будучи головними виробниками товарної продукції, забезпечували хлібний експорт.

Після селянської реформи 1861 р. правлячі кола Російської імперії, які формувалися переважно з великих землевласників, всіляко опікувалися їхніми інтересами, що проявилося в податковій політиці уряду, наданні поміщицьким господарствам різних пільг у кредитуванні та низці фінансових заходів. Виникнення і розвиток латифундистського землеволодіння в Україні стало наслідком її колонізації сусідніми державами – спочатку Річчю Посполитою, а з кінця XVII ст. Росією. Станом на XIX ст. найбільші маєтки на Лівобережжі були у власності Рєпніних, Щербатових, Ламсдорфів (Полтавщина). Тут же розташовувалися воло-

діння членів царської родини [1, с. 14]. У другій половині XIX ст. великими земельними власниками стали деякі представники найбагатших українських купецьких родин. Зокрема, Харитоненки з Сумського повіту на Харківщині скуповували поміщицькі економії і мали на теренах України 46 842 дес. землі [2, с. 104].

Статистичні дані головного землеробського відомства Російської імперії свідчать, що в губерніях Лівобережної України переважали маєтки середніх і малих розмірів. Це стало наслідком інтенсивних пожалувань царизмом земель російським поміщикам та європейським емігрантам, що перебували на російській військовій та цивільній службі. Земельна власність російських поміщиків збільшувалася внаслідок пограбування українського селянства та привласнення польських маєтків. [3, арк. 12].

Дещо інша картина великого землеволодіння була в губерніях Правобережної України, де розкинулися латифундії польських, російських і українських поміщиків. У Подільській губернії, зокрема, переважало велике землеволодіння з більш поширеним застосуванням машин і найманої праці, ніж у інших губерніях, де землею володіли переважно дрібні землевласники [4, с. 7]. Найбагатшими у Правобережній Україні були графи Браницькі. Згідно з окладними книгами, земельна власність цієї родини у жовтні 1869 р. становила 283 071 дес. орних і неорних земель сільськогосподарського призначення [5, арк. 82]. Ненабагато поступалися Браницьким інші земельні магнати. Князь Трубецький мав 31 тис. дес. землі, російські графи Бобринські – близько 44 тис. дес., графи Потоцькі – 107 тис., князь Сангушко – 65 тис., Лопухін, Демидов – 22 тис. Артем Терещенко вдало скористався з примусового розпродажу земель репресованих польських поміщиків, учасників повстання 1863–1864 рр., і придбав 27 тис. дес. орної землі й лісу. Його нащадки збільшили земельні володіння до 58 857 дес. [6, арк.1].

Голованівський маєток княгині С. Кудашевої в Балтському повіті Подільської губернії мав площу близько 5260 дес. землі у 1870-х рр., у тому числі 1800 дес. лісу. Мошногородищенський маєток дружини єгермейстера імператорського двору К. Балашової у Черкаському повіті на Київщині мав розміри понад 90 тис. дес. [7, арк. 88]. Деякі земельні магнати на Правобережжі були навіть власниками цілих міст і містечок.

Незрівнянно більшими на Правобережжі були й середні розміри великого землеволодіння. На одне приватне володіння в роки, що передували Першій світовій війні, у Подільській губернії припадало у середньому 180 дес. земель сільськогосподарського призначення [8, с. 209].

У Подільській губернії приватних володінь, розмірами до 50 дес. кожне, налічувалося 6224 зі 60 136 дес. землі; від 50 до 100 дес. – 628 з 45 866 дес. землі; від 100 до 200 дес. кожне – 586 з 82 591 землі; від 200 до 500 дес. – 655 з 215 247 дес. землі й понад 500 дес. – 938 з 1 222 038 дес. землі, де були найбільш сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування як продовольчого, так і фуражного зерна [9, арк. 82].

За твердженням відомих українських істориків О. Реєнта та О. Сердюка, великі поміщицькі господарства поєднували землеробство з промисловою підприємницькою діяльністю. Завдяки цьому зростали прибутки великих аграріїв, виникали стимули для вирощування коренеплодів, особливо буряків, олійних культур, тютюну, хмелю тощо. Це сприяло поліпшенню структури посівних площ, підвищенню врожайності та загального рівня агрокультури [10, с. 13–85]. Прогресивні зміни були характерні для тих поміщицьких господарств, які стали на шлях капіталістичного розвитку, особливо в губерніях Правобережної і Лівобережної України. Аналіз джерел, які відображають різні аспекти життєдіяльності великого землеволодіння, цілком підтверджує зазначені тут висновки щодо тенденцій, динаміки й особливостей його розвитку. Зростання торгового землеробства багато в чому залежало від розвиненості залізничної мережі. Внаслідок цього колосально зростало вивезення сільськогосподарської продукції на світовий ринок через морські порти і прикордонні застави. Щоб краще з'ясувати економічну основу, на якій трималося велике землеволодіння, варто звернутися до персоналій.

Князь Р. Сангушко мав понад 8 тис. дес. землі. Його маєтки розміщувалися в Могилівському повіті на Поділлі. Князь був власником двох цукрових заводів, промислових млинів, рибних ловів, численних пасік, лісопильних заводів, садів. Поміщики Балашови мали в різних місцевостях Правобережжя декілька маєтків загальною площею понад 44 тис. дес. Окрім цього, у власності Балашових було декілька цукрових заводів. Зокрема,

цукровий завод у м. Шпикове Брацлавського повіту на Поділлі щорічно виробляв у середньому понад 200 тис. пудів цукрового піску з буряків власних плантацій. Величезний маєток площею 44 386,2 дес. у м. Сміла на Київщині належав графам Бобринським [11, с. 54].

До того ж Бобринські володіли кількома цукровими заводами, що забезпечувалися сировиною з власних бурякових плантацій, 10 лісопильними заводами на березі Дніпра, рибними ловами, пасіками, різними прибутковими промислами [12, с. 87]. Великий промисловий млин Бобринських у Смілянському маєтку мав найдосконаліше устаткування й перемелював за добу 2200 пудів пшениці й жита. Купці Харитоненки і Терещенки, що отримали дворянство, поєднували господарювання на землі з підприємницькою діяльністю. П. Харинoненко був власником 10 цукропісочних і пісочнорафінадних заводів. Статки цих багатіїв збільшувалися внаслідок торговельної діяльності як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках [13, арк. 1–3].

Отже, зіткнувшись у пореформений період із об'єктивними труднощами, пов'язаними із якісно новими економічними умовами ринкового характеру, власники великих поміщицьких господарств були змушені пристосовуватися та докладати більш активних зусиль для пошуку підтримки серед урядових кіл, конкуруючи при цьому із представниками промисловості.

Досить успішно вдалося пройти цей процес цукровій промисловості, центром якої у Російській імперії була саме Україна. Величезні поміщицькі економії з тисячами і навіть десятками тисяч десятин посівів пшениці, буряків, ячменю та інших культур характеризували особливості її сільського господарства. У губерніях Правобережної України на початку XX ст. вирощувалося 44,1 % озимої пшениці від усього виробництва цієї експортної хлібної культури європейської частини Російської імперії. Із 112 млн пудів цукру, виробленого всіма заводами імперії в 1911–1912 рр., 60 млн (53,6 %) припадало на цей регіон, враховуючи й Царство Польське [14, арк. 38].

Для прикладу, маєтки спадкоємців засновника династії підприємців Терещенків – Артема Терещенка (1794–1873) управлялися «цілковито раціонально, правильно, зі знанням справи». Яскравим прикладом вдалого господарювання польських зем-

левласників може бути маєток Бущинського в Подільській губернії, де на високому рівні була поставлена селекційна робота. До того ж власник організував продаж бурякового насіння на європейському, американському й австралійському ринках. Загалом з українських губерній в 1911 р. тільки в Німеччину було експортовано понад 600 тис. пудів бурякового насіння [15, арк. 54]. Великі приватновласницькі господарства розвивалися, за рідкісним винятком, як самостійні капіталістичні підприємства. Причому були поширеними дві форми господарювання: або власник безпосередньо управляє маєтком, або посілості здаються в довгострокову оренду окремій особі чи цукровому заводу.

Остання форма орендованих господарств стала дуже поширеною на Правобережжі й через високий рівень агрокультури не поступалася господарствам, якими управляли власники. Часто такі орендарі, особливо товариства цукрових заводів, маючи великі обігові капітали і за вдалого підбору кваліфікованих фахівців, перетворювали маєтки на культурні інтенсивні господарства. Власники великих економій не тільки підняли землеробство на високий рівень, а й облаштували у своїх посілостях промислові підприємства – цукрові, винокурні, лісопильні, крохмальні заводи, великі промислові млини тощо. Зі 148 цукрових заводів, що працювали в губерніях Правобережної України на початку XX ст., 44 належали російським і українським власникам, 63 – полякам і 38 – євреям. Згодом її ряди поповнювалися представниками української та єврейської буржуазії – Бродські, Харитоненки, Терещенки, Зайцеви та ін.

Таким чином, розвиток великого землеволодіння та товарного виробництва аграрної продукції на Поділлі в пореформений період мав свою динаміку й особливості та характеризувався певними суперечностями, які полягали у протилежних тенденціях його розвитку: з одного боку – до занепаду, а з другого, – до зміцнення позицій на продовольчому ринку тих поміщицьких економій, які стали на рейки ефективного господарювання на капіталістичних засадах. Найуспішнішими були ті господарства, що поєднували землеробство з переробкою сільськогосподарської сировини. Ефективність поміщицьких господарств визначалася рівнем агрокультури, наявністю обігових коштів у власників та їх зв'язками з міжнародним ринком.

Список використаних джерел і літератури:

1. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2011. 365 с.
2. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. Збірник наукових праць / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. № 8. С. 86-108.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі цДІАК). Ф. 340. Оп. 1. Спр. 62.
4. Філінюк А.Г. Внутрішня колонізація в Правобережній Україні наприкінці XVIII-в першій половині XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського університету ім. Івана Огієнко. Історичні науки. 2016.
5. ЦДІАК. Ф. 487. Оп. 12. Спр. 1653.
6. Михайлик А. О. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861–1914 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спе. 07.00.01 «Історія України» / Чернівці, 2006. 20 с.
7. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 537. Спр. 230.
8. Стоимость производства главнейших хлебов. Пг., 1916. Вып. 2: Министерство земледелия. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики. С. 209-389.
9. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 98.
10. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2011. 365 с.
11. Пилипенко О. Є. Зовнішньоекономіні зв'язки українських земель Російської імперії (1861-1914 рр.). Монографія. К.: АМУ, 2008. 280 с.
12. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Ін-т історії НАН України, 2003. 340 с
13. ЦДІАК. Ф. 830 Оп. 1. Спр. 363. Арк. 1-3.
14. Первый областной съезд по пересмотру торгового договора с Германией, состоявшийся в г. Харькове 20-23 марта 1913 г. Х. [Б. и.], 1913. 118 с.
15. ЦДІАК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 37.

О. В. Ребрик,
аспірант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ЗМІНИ МАРШРУТІВ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ І РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В 50-Х РР. XIX СТ.

У розвідці зроблено спробу охарактеризувати на сучасній історіографічній і методологічній основі зміни маршрутів шляхів сполучення Правобережної України та їх взаємозв'язку і впливу на розвиток зовнішньої торгівлі наприкінці XVIII – в 50-х роках XIX ст. Підкреслено особливість структурних трансформацій дорожнього господарства регіону з урахуванням істотних перетворень сільськогосподарського виробництва і його дедалі більшої орієнтації на потреби в продуктах харчування на зовнішньому ринку.

***Ключові слова**: шляхи сполучення, зміни, Правобережна України, торгівля.*

Сучасний розвиток України, в тому числі широкомасштабна російсько-українська війна, яскраво демонструють важливість і потребу шляхових комунікацій як чинника економіки та комунікації. Це, в свою чергу, обумовлює необхідність звернення до історичного минулого. У зв'язку з цим актуальним уявляється осмислення змін в системі шляхового сполучення у Правобережній Україні після її анексії до складу Російської імперії в результаті поділів Речі посполитої. Тим більше, що це питання в українській науковій літературі не знайшло належного висвітлення, а в російській дореволюційній і радянській історіографії та сучасному російському наративі, що зазнав реваншистської мутації в останні десятиріччя, замовчувалося або навмисне знецінювалося на догоду імперським інтересам.

Передусім, підкреслимо, що експансія Російської імперії на українські землі [8, с. 350] та включення Правобережної України наприкінці XVIII ст. до її політичного простору супроводжувалися переформатуванням всіх сфер суспільного життя регіону. Вивчення численних джерел і наукової літератури засвідчує,

що шляхи сполучення Правобережної України протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. щонайменше тричі зазнали змін напрямків їх розвитку. Це було викликано як насильницькою зміною політичної приналежності регіону, так і його важливого геополітичного значення. Перша зміна була обумовлена приєднанням регіону до Російської імперії за другим і третім поділами Речі Посполитої та необхідністю просторового освоєння та тіснішої інтеграції його території відповідно до політичних і економічних потреб царизму. Якщо до 1793–1795 рр. головною була спрямованість існуючих у Правобережжі шляхів у західному напрямі, куди відправлялася основна маса виробленої сільськогосподарської продукції як в історичну Польщу, так і країни Центральної та Західної Європи, то з приєднанням до Російської імперії вектор шляхів сполучення головним чином було повернуто на північний схід, тобто у напрямі нової метрополії. Складовою частиною цієї зміни стало переведення найбільшого ярмарку з Дубно до Києва. Як відомо, він отримав назву Контрактового, куди спрямовувався основний потік поміщиків з різних міст імперії, а також з Австрії, Пруссії, Франції, Англії та інших європейських країн [7, с. 251, 257]. І вже за підвищеної зацікавленості поміщиків, чиє господарство давало близько 90 % усього товарного хліба, який йшов на внутрішній ринок, та посередництва російського самодержавства майже одночасно значна частина доріг Правобережжя була спрямована на південь, у бік чорноморських портів. Це склало другий етап їх трансформаційних змін. Що ж до третіх масштабних змін у мережі шляхів сполучення, то вони за часом відбувалися поступово і значно довше й було зорієнтовані до річкових переправ і портів на річках Дністер і особливо Дніпро.

Ускладнення завдань державного управління, значний ріст матеріальних і людських ресурсів як в імперії загалом (міст, промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо), так і на теренах Правобережжя, змусили російський уряд створити місцеві органи державної влади. Одним із них стало губернське правління. В губернському правлінні за штатним розписом від 14 листопада 1824 р. [5, с. 612.] було чотири відділення. Якщо перше відділення канцелярії вирішувало загальні адміністративні справи губернії, то через друге відділення губернатор керував поліцією губернії. Воно займалося справами по «охороні віри, благочестя

і добрих звичаїв», «загального порядку та суспільного спокою», здійснювало «піклування про встановлення, утвердження і збереження в непорушності доброзвичайності [благонравия], порядку, миру та тиші в селах і поселеннях, на землях і на водах, також і на дорогах, які пролягали по губерніях». Відділення здійснювало нагляд за особами, які проживали в губернії і перебували під наглядом поліції, постійно направляючи рапорти в ІІІ відділення Й. в. і. в. канцелярії про їхнє поводження. Важливе місце в діяльності цього відділення займали розпорядження щодо розшуку дезертирів з армії чи селян-втікачів; воно віддавало розпорядження «по проханнях поміщиків про віддачу непокірних кріпаків в армію, відсилки їх на поселення до Сибіру». У цьому ж відділенні велися паспортні справи, справи про розкольників, деякі справи так званої «господарської поліції» (стан доріг і мостів, пошти і поштових станцій, охорони «народного здоров'я» і т. п.). Все це означало не що інше, як те. що питання доріг ні на центральному, ані губернському рівнях не були в числі найбільш важливих.

В межах зазначених перетворень було перенесено всю систему імперського нагляду за дорогами з боку центральних і місцевих посадовців. До 1796 р. в Правобережжі, як і по всій державі, функціонувала дорожня комісія, метою якої було створення дорожньої карти. Реально дорогами у Правобережній Україні почали займатися лише в 1810 р., коли було створено головне управління шляхів сполучення, яке фактично мало повноваження міністерства.

В 1816 р., зважаючи на просторові умови Правобережжя, вперше всі дороги були поділені за ступенем важливості на чотири розряди, а для покриття витрат на побудову доріг був встановлений особливий збір по 25 коп. із кожної ревізької душі та по 5 % зі сплачуваних податків купців. У 1833 р. по всій державі було встановлено новий розподіл доріг на п'ять класів: 1) дороги головних сполучень чи державні; 2) дороги великих сполучень; 3) дороги звичайних поштових сполучень із губерній в губернії; 4) дороги повітових поштових і торговельних сполучень і 5)дороги сільські і польові. Дороги першого класу (ширина 60 сажнів) і деякі з доріг другого та третього класів були віднесені до відомства центрального управління, які в перспективі передбачалось перетворити в шосе. Водночас для побудови і утримання

доріг другого, третього і четвертого класів (ширина 30 сажнів) були засновані губернські будівельні і дорожні комісії, а також повітові дорожні комісії [10, с. 54].

Проте Російська держава мало дбала про шляхи сполучення, які були потрібні для регіону і всієї України. З Києва, роль якого в торговельних зв'язках значно посилилася після 1793 р., вели шляхи не лише в Росію, а й у західноєвропейські та східні країни. Наприкінці XVIII ст. на ярмарки Києва привозили залізні та дерев'яні вироби, полотно, ліс із Брянщини, з Дону – рибу та ікру. Вивозили ж у Москву, Петербург, Калугу, Тулу, Кострому, Трубчевськ, Орел, Севськ, Смоленськ, Могилів не тільки продукти місцевого виробництва – шкіри, м`ясо, посуд, сукно, шкіряні вироби, а й кримську та галицьку сіль, книжки (не лише, звичайно, київського, а й львівського та західноєвропейського друку). Через Васильків – Київ у Росію надходили намиста, бісер, західноєвропейські тканини [1]. З Києва ішов основний шлях на Балкани: на Васильків, Паволоч, Немирів, Могилів (або через Сороки) на Дністрі, а далі – до Ясс [11, с. 33-38]. Через Україну з Москви, Казані, Оренбургу, Сибіру до Туреччини надходили хутра, кожухи, килими; з Макар'ївського ярмарку в Нижньому Новгороді на харківські, роменські, київські, бердичівські ярмарки, на Волинь, Поділля, до Галичини везли хутра, тютюн, металеві вироби, текстиль, одяг, взуття.

Про розмах цього промислу на початку XIX ст. засвідчують факти, коли щороку з Криму в Україну приходило до 400 тис. возів із сіллю, а на Дніпрі у Бериславі (під Каховкою) день і ніч працювало вісімдесят поромів (десять державних і сімдесят приватних), які перевозили чумацькі валки з Правобережної України на лівий берег. За рік тільки через цю переправу проходило приблизно двохсот тисяч возів [3].

Зміни в шляховій інфраструктурі регіону тісно переплітались з із доволі динамічним розвитком чумацького промислу. Упродовж кінця XVIII – першої полини XIX ст. істотно зросла кількість і протяжність чумацьких шляхів. Зокрема, на початку 40-х рр. XIX ст. тільки в Київській губернії протяжність таких шляхів склала 3987 верст. З'являлися не тільки окремі шляхи, а й цілі нові мережі доріг. Найбільшою серед них була одеська, сформована наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в зв'язку з організацією відправки через Одеський порт за кордон дедалі зрос-

таючих обсягів хліба та інших сільськогосподарських товарів. Ця мережа доріг охоплювала величезну територію: південні повіти Волинської, більшу частину Подільської і Київської, західні повіти Катеринославської губерній, значну частину Бессарабії і всю Херсонську губернію, тобто всі ті українські землі, що постачали сільськогосподарську продукцію на експорт. Головні чумацькі шляхи проходили через такі чотири населені пункти, як: Балта, Криве Озеро, Богопіль і Вознесенськ. Багато нових важливих чумацьких шляхів проходило в напрямку інших портів Чорного та Азовського морів, до районів видобутку кам'яного вугілля, алебастру, крейди, до дніпровських пристаней, ярмаркових центрів України. Більшість старих чумацьких шляхів, зокрема в Крим і на Дон, продовжували функціонувати, а частина з них була продовжена і вийшла за межі України – в Воронезьку, Курську та інші губернії. Значення їх із збільшенням вивозу солі і риби також зросло. Натомість, деякі чумацькі шляхи занепали і перестали існувати. Передусім, це – соляні шляхи з Подніпров'я в Галичину і Волощину. Їх занепад спричинило припинення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поїздок туди по сіль [6, с. 49-50].

З доволі інтенсивним розвитком чумацького візництва кількість і протяжність чумацьких шляхів дуже зросли. На початку 40-х рр. XIX ст. тільки в Київській губернії було 3987 верст таких шляхів. У першій половині XIX ст. виникли не тільки окремі шляхи, а й навіть цілі нові системи доріг. Найбільшою з нових дорожніх систем була одеська, що склалася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в зв'язку з початком вивозу через Одеський порт за кордон хліба та інших сільськогосподарських товарів. Вищеназвана система доріг охоплювала величезну територію: південні повіти Волинської, більшу частину Подільської і Київської, західні повіти Катеринославської губерній, значну частину Бессарабії і всю Херсонську губернію, тобто весь той район, що постачав сільськогосподарську продукцію на експорт. Головні чумацькі шляхи проходили через такі чотири пункти : Балту, Криве Озеро, Богопіль і Вознесенськ.

Багато нових важливих чумацьких шляхів прокладалося в напрямку портів Чорного і Азовського морів, до районів видобутку кам'яного вугілля, алебастру, крейди, до дніпровських пристаней, ярмаркових центрів України. Багато міст, у тому числі Харків, Полтава, Ромни, Кременчук, Катеринослав, Одеса та інші

стали важливими вузлами чумацьких шляхів і ринками найму чумаків-фурщиків. Більшість старих чумацьких шляхів, зокрема в Крим і на Дон, продовжували існувати, а частина з них навіть була продовжена і вийшла за межі України – в Воронезьку, Курську та інші губернії. Значення їх із збільшенням вивозу солі і риби також зросло. Тоді ж деякі чумацькі шляхи занепали і перестали існувати. Це – соляні шляхи з Подніпров'я в Галичину і Волощину. Вони Занепали у зв'язку з припиненням наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поїздок туди по сіль [6, с. 49-50].

Якщо у 1820 р. весь хліб із Подільської губернії відправлявся в Одесу гужовим транспортом, то до 1858–1862 рр. сухопутна доставка скоротилася до 68 %. Решта хліба сплавлялася Дністром. Іншою істотною причиною скорочення частки чумацького транспортування було переміщення в 40–50-х рр. XIX ст. району, що давав основну частину експортного хліба, далі на південь – ближче до портів. Так, у 1817 р. Одеса одержувала хліб для експорту з місцевості, розташованої в радіусі до 600 км, до того ж більшу частину його давали Подільська і Київська губернії. Надалі, з розвитком товарного землеробства в Новоросійському краї, становище змінилось. В 40–50-х рр. Подільська і Київська губернії давали вже тільки близько 50 % експортного хліба, а на кінець 50-х рр. їх питома вага у вивозі скоротилась до 40 %. Це зовсім не означало скорочення обсягів виробництва та продажу на експорт хліба з Правобережжя. Це було пов'язано з розширенням вирощування зернових у південних українських землях. В 50-х рр. більша частина хліба надходила до Одеси з району, розташованого до 200–300 км від міста, і тільки в роки високого вивозу північна межа цього району становила до 450 км. З наближенням району виробництва хліба на експорт до портів зростала доставка його власниками своїм транспортом [6, с. 64]. Так звані «транзитні» або «чумацькі» дороги перебували у вкрай поганому стані («…вони ніколи й ніким не ремонтуються, а мости і гаті на них облаштовуються та утримуються власниками тих земель, по яким вони проходять» [9]. Шляхи, що не мали статусу поштових, перебували в найгіршому стані і практично не ремонтувалися. Незручність таких шляхів полягала «у крутих підйомах, узвозах, косогорах, у цілковитій нестачі будь-яких відводів води, і часто у місцевому напрямку дороги, так, що перенесенням на чверть версти праворуч чи ліворуч, можливо було б позбутися від такої

крутизни, де особливо при багнюці після дощів, партії чумаків втрачають цілі доби часу і не інакше виходять, як припрягаючи до кожного возу кілька пар волів від інших» [2, с.170].

Вагомим у реалізації змін напрямків шляхів сполучення Правобережжя виступав адміністративний чинник. Яскравим свідченням цього був такий епізод: Олександр І волюнтаристськи визначив на карті маршрут, яким планував їхати через Волинь і Поділля в Крим. У реальності такої дороги не існувало. Тоді місцеві органи влади разом із поміщиками зігнали кілька тисяч людей із навколишніх сіл й заставили день і ніч робити таку дорогу. І дорогу таки проклали. Навіть висадили по обидва боки дерева, щоправда, без коріння. Відтак, імператора вдалось обманути [4, с. 72].

Отже, після приєднання Правобережної України наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії шляхи сполучення регіону були перетворені в чинник його інкорпорації у державний організм нової метрополії. Впродовж XVIII – першої половини XIX ст. на території Правобережжя було нормативно оформлено і за рахунок низки нових доріг переорієнтовано всю поштову мережу в інтересах самодержавної влади, а сам регіон гармонійно вмонтовано в систему сухопутних шляхів сполучення нової метрополії. Внаслідок цього відбулась поступова переорієнтація торгівлі, оскільки шляхи були перетворені в потужні торговельні артерії регіону та України загалом. Якщо раніше вона переважно проходила по українсько-австрійському кордоні, то з приєднанням Правобережжя до Росії вона дедалі більше орієнтувалася з півночі на південь. Такі трансформації без якісних змін поверхні доріг змінили потік вантажів й спричинили зростання ролі і значення шляхів сполучення правобережних губерній. Якщо до цього більш значними були дороги в західному напрямі, то відтоді – ті, що вели до чорноморських портів.

Розвиток торговельних шляхів і самої торгівлі, що зростала за обсягом і різноманітністю товарів, сприяв не тільки позитивним змінам у господарському та економічному житті Правобережної України, а й процесу руйнування замкнутості окремих невеликих місцевих ринків і злиттю їх в один загальний великий ринок. Значне зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі викликало швидке збільшення перевезень товарів, в результаті чого набагато посилилась потреба в транспортних засобах.

Список використаних джерел і літератури:

1. Балабушевич Т. А. Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині XVIII ст. Спроба узагальнення. URL: http://history.org.ua/JournALL/geo/0/14.pdf
2. Гончарук Т. Кошторис вартості необхідних робіт на чумацьких шляхах, пов'язаних з торгівлею Одеси 1840 р., як історичне джерело. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. Одеса, 2009. Вип. 4. С. 166-177.*
3. Лазуренко В. Чумацтво в історії України (історія появи; соціальний склад; чумацькі слободи). URL : https://novadoba.com.ua/17689-chumactvo-v-istoriyi-ukrayiny-istoriya-poyavy-socialnyy-sklad-chumacki-slobody.html
4. Мемуары князя Л. Сапеги /[предисл. Ст. Тарновского; вст. ст. и примеч. Бр. Павловского; пер. с пол. Л. Я. Круковской]. Петроград: Кн-во «Прометей» Н. Н. Михайлова, 1915. 316 с.
5. О штатах губернских правлений и о прибавке жалованья. Именный, данный Сенату. 1824. Ноября 14. *Полное собрание законов Российской империи. Собр.-1. ПСЗ-1. Т. 39. № 30116. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. С. 612.*
6. Слабєєв І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). Київ: Наук. думка, 1964. 140 с.
7. Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ: Темпора, 2022. 840 с.
8. Україна в XIX столітті: людність та імперії /[В. Шандра, О. Аркуша; НАН України, Ін-т історії України]. Київ: Академперіодика, 2022. 436 с., 96 с. іл.
9. Эрдели А. Проселочные или транзитные дороги, как статья дохода. *Одесский вестник. 1863. 26 октября.*
10. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XI. Санкт-Петербург : Типо-Литография, И. А. Ефрона, 1893. 476 с.
11. Шевченко Ф. П. Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у XVIII ст. *Економіка Рад. України. 1982. № 3. С. 33–38.*

Н. І. Мурмила,
аспірант кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ БУРЖУАЗІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті розглянуто процес формування буржуазії на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX століть, а також етнічний склад перших підприємців. Особлива увага на аналізі соціальної структури цих станів.

Ключові слова: *буржуазія, підприємці, Правобережна Україна, харчова промисловість, капіталістичні відносини.*

У пореформений період почалося швидке зростання такої суспільної верстви як буржуазія. Даний процес відбувався завдяки розвитку капіталістичних відносин. Саме ця верства населення поряд з російською, єврейською, польською посідала важливе місце в багатьох галузях економіки краю [1, с.22].

Ще наприкінці XIX століття зростає кількісно та розвивається підприємницький клас суспільства, який покликаний до життя всім ходом економічного розвитку. Перші поодинокі підприємці, які ще не були у повному розумінні капіталістами, почали з' являтися наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Проте на цьому відтинку історичного шляху внаслідок панування кріпосницьких відносин формування промислової буржуазії відбувалося надто повільно, а її чисельний склад був незначний [6, с.55].

До підприємницької діяльності у XIX столітті залучалися активніше ті стани, що були значно краще забезпечені коштами – поміщики та купці. Цим двом соціальним групам вдавалося зберігати домінуючі позиції у промисловості. Саме вони володіли головною і найважливішою сумою приватного майна – землею та великою частиною матеріалів фабричного виробництво. За допомогою позик у кредитових установах вони завжди можуть

мати у своєму розпорядженні великі капітали для початкової організації закладів. Як соціальна верства торговельна буржуазія в цілому сформувалася наприкінці ХІХ ст. У ній постійно відбувалися певні зрушення, її ряди поповнювалися і збагатілими селянами, і часто, що особливо відзначалося офіційною статистикою, дворянами. В архівах України збереглося чимало документів, у яких відбиваються ці процеси. При цьому станові привілеї дворянства дедалі більше поступалися всесильному капіталістичному прибутку. В свою чергу, представники торговельної буржуазії, наживши великі капітали, перетворювалися на заможних підприємців, активно прилучалися до банкірської діяльності, ставали землевласниками [6, с.5].

Найбільш активним суспільним прошарком у цьому процесі виявилися підприємці, внесок яких у розбудову українських міст пореформеної доби був надзвичайно вагомим. Вони фінансували спорудження міських об'єктів не тільки з метою власних бізнесових потреб, формування фінансово-комерційних центрів, а й для суспільного блага, – освітніх, лікувальних, культурних, суто благодійних закладів, у цілому сприяли розбудові міської інфраструктури. Діяльність підприємців, спрямована на вирішення нагальних проблем збіднілого населення, підвищення освітнього рівня співвітчизників, задоволення їх духовно-культурних потреб стала важливим фактором у наданні художньої виразності зовнішньому вигляду багатьох міст України та забезпеченні їх соціальної інфраструктури [2].

Як соціальна верства торговельна буржуазія в цілому сформувалася наприкінці ХІХ ст. У ній постійно відбувалися певні зрушення, її ряди поповнювалися і збагатілими селянами, і часто, що особливо відзначалося офіційною статистикою, дворянами. В архівах України збереглося чимало документів, у яких відбиваються ці процеси. При цьому станові привілеї дворянства дедалі більше поступалися всесильному капіталістичному прибутку. В свою чергу, представники торговельної буржуазії, наживши великі капітали, перетворювалися на заможних підприємців, активно прилучалися до банкірської діяльності, ставали землевласниками. Торговельна буржуазія була соціально неоднорідною, що можна уявити на прикладі своєрідної ієрархічної

піраміди. На її вершині знаходилися великі капіталісти, власники й акціонери торгових фірм та домів, а біля її підніжжя – дрібні торговці. Кількісно заможних представників цієї верстви було не досить багато. У 1897 р. вони становили близько 20% усіх торговців в українських губерніях. У перші неповні півтора десятиріччя XX ст. простежується тенденція їх кількісного скорочення при одночасному зростанні питомої ваги великих торгових капіталів. Велика торговельна буржуазія зосереджувалася переважно у губернських, торгово-промислових і повітових містах. Та в міру поглиблення капіталістичних відносин наприкінці XIX ст. великі купецькі капітали формуються також і на селі [4, с. 73].

На відміну від промисловців, більша частина торговельної буржуазії не мала відповідної загальної і спеціальної освіти та відзначалася досить низьким рівнем культури тощо. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили поза межі вирішення суто господарських проблем, а суспільно-політична і громадська активність значної частини торговців була дуже низькою.

Безперечно, аналіз структури буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. був би неповним, якщо не охарактеризувати численну групу власників нерухомого майна. Про кількість осіб, які одержували від нього прибуток і могли бути віднесені до середньої буржуазії, дає уявлення подана таблиця, де вказано прибуток від міського нерухомого майна [5, с.64].

Губернії	Кількість осіб, що одержували прибуток від міського нерухомого майна	Загальний їх прибуток	Середній прибуток на одного власника
Волинська	600	1 277 571	2129,29
Київська	2433	6 761 984	2779,28
Подільська	370	717874	1940,20
Разом:	3403	8757429	6848,77

Проаналізувавши таблицю можна зробити висновок, що велика кількість власників нерухомого майна характерна для найбільш розвинутих промислових міст, що мали великі історичні і культурні традиції.

Купецтво брало на себе функції державної опіки ще й з метою посилення своїх позицій у суспільстві. Представники економічної еліти, беручи участь у благодійності, були зацікавлені в нагромадженні символічного капіталу, який з огляду на численні прогалини в державному фінансуванні можна було здобути активною громадською позицією та доброчинною діяльністю. Стратегічною метою купців було здобуття символічного капіталу як передумови соціальної інтеграції у громадське життя міста, а також у суспільний устрій держави. Отже, індивідуальні пожертви, заснування власного благодійного закладу, членство в доброчинних товариствах були не тільки актами символічної комунікації та соціальної взаємодії між купецтвом і державою, містом, релігійними угрупованнями, робітниками або ж знедоленими, а й засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та родини, а також важливим інструментом впливу на оточуючих, увічнення власного імені [2].

Проаналізувавши національний склад буржуазії встановлено, що найбільше в Україні було торговців єврейської нації. Вони становили майже 64%, 4/5 їх мешкало на Правобережній Україні та в Херсонській губернії, що входили до «смуги осілості», 9,5% – у містах і містечках Полтавської й Чернігівської губерній. В основному це були дрібні крамарі та скупники і перекупники сільськогосподарської продукції, кустарних виробів. Причому прибуток цих торговців був мізерним. Це відзначали й офіційна влада. Зокрема, у звіті Волинського губернатора Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору за 1885 р. повідомлялося, що було б помилкою вважати, ніби вся маса євреїв заможна , а навпаки, серед них має місце бідність, оскільки вони перебувають у постійній боротьбі за існування [7].

Таким чином, на початок ХХ століття торговельно-промислова буржуазія України значною мірою змінила змінила свій становий купецький характер і перетворилася в клас, в якому

були об'єднані різнорідні соціальні елементи. Однак незавершені буржуазні перетворення в політичному та економічному житті держави стримувала розвиток приватної ініціативи нижчих верств суспільства.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійськоро ринку 60-90-х років XIX ст. К. Наукова думка. 1968. 192с.
2. Донік М. Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Piu19-20_2011_19_15 (дата звернення: 6.05.2023).
3. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К. Інститут історії України НАМ України. 2008. 271 с.
4. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914р.). Український історичний журнал. 1996 р. № 6. С. 72-81.
5. Крутікова В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. Український історичний журнал. 1992 р. №3. С. 64-65.
6. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К. Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
7. Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття URL: https://tnpu.edu.ua/naukova-robota/docaments-download/razovi_rady/Dis_Stokolosa.pdf (дата звернення: 6.05.2023).

М. П. Олійник,
доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародної комунікації та політології
Хмельницького національного університету

УКРАЇНСЬКЕ СІМЕЙНЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

В статті проаналізовано засади створення та функціонування парубоцьких громад. Розглянуто особливості укладання шлюбу за звичаєвим правом. З'ясовано значення дорадчого голосу до «шостого коліна» при цьому. Показано особливості відносин між нареченими, ставлення до подарунків у випадку розриву заручин. Підкреслено роль весілля та майнові відносини молодят з батьками.

Ключові слова: *звичаєве право, парубоцька громада, наречені, батьки.*

Повномасштабна війна російської федерації проти України закономірно призвела до зростанням інтересу до історичної спадщини українського народу, його звичаїв і традицій. Оскільки ж одним з основних його інститутів споконвіку була сім'я, то природним є звернення до традиційних поглядів на неї. Проте цьому перешкоджають значні чужорідні нашарування, зумовлені як урбанізацією так і політикою радянської влади на викорінення історичної пам'яті народу. Як наслідок – мало яка сім'я в сучасній Україні може розповісти про своїх прадідів, не кажучи вже про більш давніх предків. Проте, на глибоке переконання автора, без знання свого коріння дуже важко здолати синдром «малоросійства» та «хохляцтва» які століттями насаджувалися українцям, усвідомити себе повноправним нащадком «славних прадідів великих», громадянином незалежної держави.

За століття існування в українського етносу виробилось оригінальне звичаєве сімейне право. Останнім періодом, коли воно мало змогу проявитись повною мірою, було XIX століття. Особливо це стосується Правобережної України, приєднаної до Російської імперії лише в кінці XVIII ст. і де, в силу цього, процес

інкорпорації до загальноросійської правничої системи, як аргументовано довів професор Анатолій Філінюк [10]. розтягнувся практично до середини XIX ст. Це дозволило на довший час зберегти традиційні погляди на шлюб і сім'ю. Саме тому цей період і визначив хронологічні рамки цієї статті.

Вибір джерельної бази – робіт, опублікованих в XIX – на початку XX століття, зумовлений тим, що їх автори вивчали реально діючі норми або норми, які ще були в пам'яті очевидців, чи добре збереглися в земських архівах. В подальший період ці можливості в значній мірі, через об'єктивні причини, були втрачені. Лише з відновленням незалежної української держави науковий інтерес до вивчення зазначеної проблеми поступово зростає. Свідченням чого є поява низки публікацій, серед яких виділяються ґрунтовні статті Наталії Жмуд [4], В'ячеслава Іванова та Віталіни Озель [2]. Проте фундаментальна узагальнююча робота ще чекає свого автора.

Традиційно українська родина надавала та надає великого значення підготовці дітей до дорослого життя. При цьому важливе місце відводилось парубоцьким громадам (товариствам). До них, за згодою батьків, приймались «кашоїди» – хлопці 15–17 років і дівчата 15–16 літ які не мали «лихої слави» або прийшлі старші парубки [5, с. 9-11]. На вступ до громади потрібно було виставити могорич – хлопець купував громаді «кварту горілки» та платив до громадської каси четвертак. Дівчина ж лише сплачувала «копу» (пів четвертака) [11, с.29]. На Поділлі, зазвичай, грошового внеску не було. Проте відмова частувати громаду горілкою каралась побиттям відмовника [5, с. 11].

Для батьків син-парубок був предметом гордощів. Тому батько сам споряджав сина на перший вихід до парубків, напучуючи його словами: «йди сину, пора парубкувати». Характерно, що якщо старший син довго не одружувався, а молодший вже досяг парубоцького віку, то батько підганяв старшого, щоб звільнив у громаді місце молодшому [12, с. 112].

За описом Олекси Воропая, процедура прийняття до парубоцької громади звалась «коронуванням» і полягала в тому, що «кандидат у парубки з'являвся на збори громади, «відважував»

кожному членові низький поклін і давав обіцянку: «горілку пить, до дівчат ходить і всіх добрих парубочих звичаїв дотримуватись!» Громада підхоплювала свого нового члена на руки і кілька разів підкидала вгору...» [1, с. 38]. До дівочої громади приймали без особливих ритуалів, але з умовою, що кандидатка вже вміє шити, прясти та вишивати, щоб було чим зайнятись на вечорницях [1, с. 39].

Членство в громаді звільняло хлопця від дрібної хатньої роботи, з нам починали радитись як з дорослим. В громадських справах парубок ставав представником родини і, за потреби, заступав батька [5, с. 9–10; 12, с. 112]. В багатьох регіонах України члени парубоцьких громад навіть мали особливий одяг. Зокрема, на Київщині – чорну свитку, кирею з відлогою у вигляді бурки, зелений пояс, добрі чоботи [12, с. 113]. Крім того, вони могли запускати вуса й ходити на вечорниці [1, с. 39].

За традицією громаду очолював отаман. Його обирали з числа одружених молодих чоловіків, із заможної родини. Це мало слугувати запорукою того, що він є людиною поміркованою, а тому громадських грошей не проп'є, а якщо і розтратить – то віддасть свої [11, с. 29]. Однак на Поділлі отамана обирали з числа заможних парубків [5, с. 13]. Отаман мав досить широкі обов'язки: збирав внески до громадської каси, робив витрати згідно ухвали громади, організовував колядування на Різдво та вирізання хреста на Водохреща, піклувався прикрашанням церкви на свята та похоронами, впорядкуванням самотніх гробків, допомагав парубкам та дівчатам влаштовуватись на роботу тощо. Разом з тим він мав певні судові функції – розглядав скарги і суперечки, карав заводіїв бійок [5, с. 13; 11, с. 19].

В цілому ж, членство в парубоцькій громаді було школою самостійності. Парубок чи дівчина з допомогою громади вчились проявляти ініціативу та відповідальність. Крім того, членство в громаді переводило парубка в нову якість – віднині він ставав не лише кандидатом на одруження, а й отримував право вільно обирати наречену. Не членам громади це робили батьки [12, с. 115].

До самого одруження ставлення було надзвичайно відповідальним. Характерно, що за народними звичаями в шлюбного

віку визначилась не лише нижня межа, а й на відміну від сучасного сімейно-шлюбного законодавства, верхня. Для чоловіків шлюбний вік встановлювався з 18 до 70 років, а для жінок – від 16 до 60, причому одруження після п'ятдесяти років вважалося гріхом і допускалось лише між вдівцями. Найоптимальнішим традиційно називали співвідношення, за яким наречений був на два роки старшим нареченої. Якщо ж вона була старшою від нього на шість-десять років то з молодого кепкували, що він погано вибирав наречену, хоч і відзначалась міцність таких шлюбів. І навпаки, якщо чоловіку було сорок років, а дружині лише двадцять, то такі шлюби вважались нещасними. Зазначимо, що оптимальним шлюбним віком для дівчини вважалось шістнадцятиліття. Дівчина ж у двадцять років вже була старою дівкою [8, с. 1] або, як її ще називали в деяких регіонах України, «перестарком».

Прямим відгомоном ранньослов'янського табу на кровно – родинні шлюби була норма звичаєвого права за якою заборонялись шлюби родичів до шостого «коліна» родства. До першого ступеню належали рідні брати і сестри, до другого – діти рідних братів і сестер зі своїми дядьками й тітками, до третього – двоюрідні брати і сестри, до четвертого – їх діти, п'ятого – діти осіб віднесених до другого ступеня і нарешті, до шостого – куми. Хрещені батько й мати вважались духовними родичами, а тому не могли одружуватись з похресниками. Оскільки такі шлюби вважались нещасливими, то порушення заборони було вкрай рідким явищем. Такі заборони не поширювались на вихованців, тобто дітей , прийнятих у сім'ю лише на виховання, але без усиновлення. Вони могли одружуватись між собою. Не поширювались зазначені норми і на однофамільців [8, с. 1].

Як вище було сказано, парубки та дівчата, ставши членом громади, самі обирали собі наречених. В період, який передував офіційному сватанню, вони мали підготувати батьків до думки, що саме ця особа є найкращою кандидатурою на їх руку і серце. При цьому мали всіляко підкреслюватись переваги свого обранця перед іншими. Народні традиції вимагали, щоб розпочавши зустрічатись, хлопець і дівчина укладали між собою словесний

договір, в якому зобов'язувались не ображати один одного [9, с. 290].

Детально регламентувались майнові відносини під час залицяння та після сватання. Вважалось, що все подароване хлопцем дівчині «до брання рушників» – намисто, перстні, стрічки тощо у випадку розриву подальших відносин не вважались втраченими і не підлягали ні поверненню ні відшкодуванню. Набагато жорсткіше звичай оцінював відмову від одруження після подачі рушників, тобто згоди вийти заміж. Вона трактувалась як образа, тому сторона, яка відмовлялась повинна була нести «витрати і безчестя» [9, с. 290–291]. Матеріальні претензії виникали з моменту, коли наречена пов'яже рушники. У випадку, коли інший парубок «відіб'є» наречену після сватання, його притягали до громадського суду. Характерно, що дівчина на нього не запрошувалась, крім випадків, коли наречений відмовлявся одружуватись, а вона вже була вагітна, або в них уже народилась дитина. Суд про безчестя вершили літні, найавторитетніші в селі люди. Винного парубка, як правило присуджували до грошової компенсації «за моральні збитки» [9, с. 291]. Такого суду гульвіси боялись понад усе, а тому, як правило, укладали шлюб [8, с. 2].

Згідно традицій, наречені повинні були отримати згоду на шлюб і благословення батьків, а також і благословення хрещених батька й матері. Сироти отримували лише благословення від дядька та тітки, а також хрещених [8, с. 2; 11, с. 9]. Шлюби, укладені без цього, були винятком. Так само аномальним було силування до шлюбу з нелюбом [11, с. 10].

Необхідно звернути увагу на те, що українське звичаєве сімейне право передбачало укладання шлюбних договорів, тоді як нормою об'єктивного права вони стали лише з 1992 року, коли Верховна Рада України внесла до Кодексу про шлюб і сім'ю статтю 27.1, яка зробила можливим укладання шлюбного контракту. Правда, на відміну від нашого часу, коли договори укладаються в нотаріальній формі, наші предки вчиняли усні договори, причому домовлялись між собою батьки. Такі договори передбачали внормування питань організації весілля, розмірів приданого, порядку вручення подарунків рідним на-

речених. Традиційно вони дарувались на весіллі, а, якщо одна сторона не мала на них грошей, то мала попередити про це за тиждень. Також нормою було святкування весілля коштом молодого. Характерно, що батьки вручали свої подарунки молодим не відразу на весіллі, а через один – два тижні по тому, переконавшись у вірному виборі своїх дітей. Дарували, як правило, землю, свиней, корову, телицю та інші речі. Придане ж оголошувалось на самому весіллі. Воно починало готуватися з першого року життя дівчини. Придане складалось з двох частин: «скрині», до якої входили полотно, хустки, рушники, скатерки, ліжники, подушки (їх наречена починала робити з десяти років), та «худоби» – корсетів, спідниць, чобіт, свити. Виготовляти придане нареченій допомагали мати та подруги, а гроші давав батько. Принагідно потрібно зазначити, що придане і подарунки, отримувані в першому шлюбі ставали спільною власністю чоловіка й дружини, а в другому – залишались в особистій власності того, кому їх подарували [8, с. 2; 11, с. 12-13; 9, с. 292].

Важливо звернути увагу на те, що шлюбні договори у випадках , коли наречена була вже не першої молодості та походила з багатої родини, потребували, щоб при їх укладанні крім самих батьків молодих, були присутні свідки [8, с. 2; 11, с. 13].

Велике значення мало саме весілля. Так, за свідченнями П. Чубинського якщо молоді обвінчаються й до весілля молодий помре, то молода залишається дівчиною, а не вдовою [11, с. 11]. Про високий статус цього обряду свідчить і те, що молодим дозволялось жити разом лише після весілля, а не шлюбу. Тим більше, що не рідко весілля справляли через два – три тижні після вінця. Винятки дозволялись лише для бідної сироти – за умови, що наречений був багатим [3, с. 232].

Традиції передбачали, що після весілля молода мала перейти до двору чоловіка, причому його батьки підкреслювали, що її «взяли до себе за дочку», а не невістку. У випадках, коли наречена була єдиною дитиною, чи навпаки – наречений був з багатодітної незаможної сім'ї, чи за інших обставин, як виняток, чоловік переходив жити до дружини й отримував молоприваблівий статус приймака [3, с. 233-240].

Після одруження сини мали право вимагати від батька виділити їх в окреме господарство. Головною умовою виділення була згода батька. Крім шлюбу дітей підставами для виділення окремого господарства були: народження в них дітей; обіцянка, дана при одруженні, виділити молодим землю; коли марнотратство чи пияцтво батьків загрожує втратою майна. Природно, що в останньому випадку дозволу батьків не питали. В дружніх сім'ях при розподілі спільними зусиллями будували молодим хату, а клуня залишалась спільною. За відсутності суперечок молоді продовжували жити з батьками лише з економічних причин [6, с. 126-128; 7, с. 154-157; 11, с. С. 8].

Згідно традицій чоловік був главою сім'ї, проте всі важливі рішення він приймав, як правило, лише після обговорення з дружиною. Він був господарем зовнішнього, «надвірного» господарства. На ньому «лежало» землеробство. Дружина ж господарювала в хаті. Разом з тим вона доглядала худобу, хазяйнувала на городі, обробляла льон та коноплі, виготовляла одяг і прикраси й звісно ж – виховувала дітей [8, с. 3-4; 11, с. 3, 5-8].

Звичаєве право також унормовувало поведінку подружжя у випадку перелюбу чоловіка чи дружини. Вимагалось, щоби спочатку розпусників пробували перевиховати їх суджені. Якщо ж їм це не вдавалось, то залучалась рідня та знайомі. Коли й такі заходи впливу не давали результатів, то гульвісу виганяли з дому. Вигнанцеві не мали права надати притулку не лише родичі та знайомі, а й навіть батьки. Це ж саме стосувалось п'яниць та ледарів. Причому, вигнанцеві нічого не давали з майна, навіть якщо воно було в його власності до шлюбу [8, с. 5-6].

Всі зазначені вище норми звичаєвого права сприяли тому, що в переважній більшості випадків українська сім'я була міцною та дружньою, чому може слугувати підтвердженням відсутність в українському звичаєвому праві інституту розлучення. Тому такими резонансними ставали будь які відхилення від норми. Але саме ці аномалії, описані в художній літературі, створюють викривлену картину української сім'ї в минулому.

Список використаних джерел і літератури:

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Київ: Оберіг,1993. 590 с.
2. Іванов В., Озель В. Укладення шлюбу за українським звичаєвим правом. *Персонал.* 2007. № 5. URL: http://www.personal.in.ua/ article.php?ida=500
3. Єзерський Є. М. Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом) /Праці комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. А. Е. Кристеля. Київ, 1928. Вип. 2. С. 231-270
4. Жмуд Н. В. Традиції молодіжних громад на поділлі: етнопедагогічний аспект (поч. ХХ - 60- і роки ХХ ст.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. XII. Сер. Історія. 2007. С. 189-194.
5. Камінський В. Нариси звичаєвого права України. Київ, 1928. 43 с.
6. Камінський В. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі. (До питання про спробу кодифікації звичаєвого права на Україні). / Праці комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. А. Е. Кристеля. Вип. 2 – К., 1928- С.126 – 128;
7. Камінський В. розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. / Там само. С.154 – 157;
8. Народные юридические обычаи, существующие во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии / Этнографические сведения о Подольской губернии. Вып.1-й.- Каменец-Подольский, 1869. 54 с.
9. Стрижевский И. Свадьба в деревне // Киевская старина. Т. L II. Киев, 1896. С. 289-308.
10. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Камянець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
11. Чубинський П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. - Архангельск, б.г. 37 с.
12. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. T.LV. Киев, 1896. С. 110-128

А. Б. Задорожнюк,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

РЕМІСНИЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ ХОТИНА У XIX СТ.: ВЗАЄМОСТОСУНКИ ІЗ РЕМІСНИКАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті простежено взаємостосунки ремісників Хотина із ремісниками Кам'янця-Подільського у XIX ст. Зроблено висновок про те, що після входження Хотина до складу Російської імперії, в регіоні відбулися кардинальні зміни не лише в адміністративному підпорядкуванні, а й у сфері соціально-економічного життя, насамперед в середовищі цехового ремісничого виробництва. Згідно російського законодавства, цехове ремесло Хотина було підпорядковане ремісничій управі Кам'янця-Подільського, а постанови другої половини XIX ст., допустивши до цехового ремесла представників іудейського віросповідання, значно розширили його соціальну сферу і дали поштовх відродженню цехового устрою в містах і містечках регіону на новому правовому і соціальному ґрунті.

Ключові слова: *Хотин, Кам'янець-Подільський, ремесло, цех, виробництво.*

У 1812 р., після укладеного Бухарестського миру, Хотин увійшов до складу Російської імперії і став повітовим центром Бессарабської губернії. З того часу соціально-економічне життя міста стало регулюватися і контролюватися російською владою. Разом з тим, в адміністративному підпорядкуванні Хотинщини існувала плутанина, характерна для тогочасної Росії. Зокрема, Хотинський повіт належав до Київського військового округу, а вся Бессарабія – до Одеського, Київського округу міністерства шляхів сполучення, але Одеського судового і навчального округів [1, с. 134]. Теж саме можна сказати і про підпорядкування ремісничо-цехових виробників міста і краю.

Завданням даної розвідки є виявлення економічних зв'язків Хотина і Кам'янця-Подільського, передусім в плані ремісничого навчання та цехового устрою у XIX ст.

У XIX ст. Хотин, як повітове місто швидко зростало і розвивалося. Якщо у 1819 р. в місті проживало 3462 особи, то у 1856 р. – 13074, а в 1897 р. – 18126 мешканців. Славилося місто своїми ремісниками. У 1844 р. в місті налічувалося 10 хлібних і 13 м'ясних цехів, а на кінець XIX ст.. Хотин вийшов на друге місце після Кишинева за чисельністю ремісників у Бессарабії. Якщо у 1863 р. їх нараховувалося в місті 684, то на 1897 р. – вже 1893 [1, с. 137].

Ремісники Хотина плідно співпрацювали із ремісниками Кам'янця-Подільського, що особливо добре простежується на прикладі ювелірного ремесла. Згідно цехової документації кам'янецьких ремісників за 1843 р., в м. Хотині, в найманому будинку проживав і займався ремеслом кам'янецький міщанин, золотих справ майстер Меер Бекман [18, арк. 16]. У 1844 р. за отримані свідоцтва на право займатися ремеслом ювеліра вісім майстрів із Хотина, усі євреї, заплатили кам'янецькому цеху по 1 руб. Сріблом [20, арк. 4]. При чому зазначено, що цехмістром у них був Гершко Серебреник, який отримав інструкції для майстрів золотих і срібних справ м. Хотина [20, арк. 10]. Загалом, цехмістер зазначив, що в місті ювелірним ремеслом займається 17 майстрів [19, арк. 6]. Хотинські майстри були зобов'язані надавати для проби і клеймування виготовлені вироби із золота і срібла, про що містяться записи у спеціальних книгах [21, арк. 32].

Починаючи з 40-х років XIX ст., розширювалася соціальна база цехового ремісництва. Упродовж 1841-1845 рр. свідоцтва на право займатися ювелірним ремеслом отримали 75 майстрів із Кам'янця-Подільського, Вінниці, Тульчина, Гусятина, Городка, Браїлова, Бару, Летичева, Літина та інших подільських міст та містечок [17, арк. 12]. Усі новозаписані майстри були іудейського віросповідання. Ремісники-ювеліри виготовляли різноманітні столові приладдя, чайники, молочники, а також ювелірні прикраси [16, арк. 24]. Ювелірний цех у Хотині, що підпорядковувався у виробничій діяльності Кам'янець-Подільській ремісничій управі, налічував сімнадцять майстрів, які працювали за ремісничими свідоцтвами [19, арк. 8]. В Кам'янці, у 1850 р. працювало 20 ювелірів, та чотири особи торгували ювелірними виробами [22, арк. 18].

Отже, після ліквідації в середині 30-х рр. XIX ст. магдебурзьких положень ремісничу і промислову діяльність у регіоні стали регулювати законодавчі та юридичні норми Росії. У їх числі «Ремісниче положення» 1785 р., «Статут цехів» 1799 р. та закон «Про проект змін і доповнень до зводу ремісничих постанов» 1852 р., які входили до загального Статуту про промисловість. На нашу думку, ці закони надали цеховим організаціям друге дихання. Після занепаду цехового устрою кінця XVIII – на початку XIX ст., у 40-х рр. XIX ст. відбувається відродження цехового виробництва в містах та містечках губернії вже на засадах російського законодавства.

У містах і містечках губернії «Ремісниче положення 1785 р.» та «Статут 1799 р.» набрали офіційної й обов'язкової сили закону у 1840 р., коли «чинні тут форми польського й литовського права були замінені на загальноросійські» [2, с. 3]. Саме з 1840 р. позацехові майстри стали звертатися до міських та містечкових цехових управ і отримувати свідоцтва на право займатися ремеслами. На прикладі ювелірного ремесла видно, що у 1841 р. свідоцтва на право зайняття ремеслом отримали 35 майстрів з різних міст регіону [15, арк. 1-12]. Усі вони були іудейського походження або іноземцями, які раніше не мали права належати до існуючих цехів. Однак, як вказано у документі, були власниками майстерень, у приватних або найманих будинках. З ліквідацією чинних норм магдебурзького права упродовж 1837–1838 рр. у Подільській губернії, перестали діяти і старі закони про цеховий устрій, що дало можливість позацеховим ювелірам узаконити своє становище [6, 7]. У 1844 р. в містах і містечках Поділля свідоцтва на право займатися ювелірною справою отримало вже 75 осіб [18, арк. 1-20]. За отримане свідоцтво майстри-ювеліри вносили до цехової управи 1 крб. сріблом, і додатково ще 15 коп. сріблом – за запис до цехової книги [18, арк. 20].

Нововведенням російського промислового законодавства був допуск євреїв до запису у цехові організації, а також надання їм дозволу відкривати «усі види фабрик» [5, стаття 20, 23]. Це положення, а також наступні закони, що визначали економічні заняття євреїв, докорінно змінили виробничу ситуацію в містах і містечках. Створивши так звані «єврейські цехи», закони 1852 р. поламали традиційну організацію праці ремісників. Разом з тим,

надана можливість іудеям об'єднуватись у цехи включила в економічний процес величезну масу ремісників і дала потужний стимул розвитку цехових організацій.

Правове поле російського промислового законодавства діяло подібним чином і в інших регіонах імперії, приєднаних до Росії на початку XIX ст. Фактично відразу після приєднання Бессарабії до Росії, на території краю були запроваджені російські закони, і вже у 1813 р. тут на основі ремісничого статуту, лише у Кишиневі, було відкрито шість ремісничих цехів [3, с. 88]. Живучість дрібного ремісничого виробництва пояснюється тим, що в Молдові існували значні запаси сировини, які живили ремісничі галузі харчової та переробної промисловості [4, с. 63].

Ремісниче виробництво у XIX ст. як і раніше регламентувалося цеховими статутами і розвивалося в межах цехових організацій. Причому, і в цей пізній час існування цехового устрою, цеховики намагалися монополізувати виробництво і зробити його неможливим поза цехом. Основними соціальними категоріями цеху у XIX ст. залишалися майстри, підмайстри та учні. Співпраця хотинських і камянецьких ремісників добре простежується і в системі цехового учнівства. В кам'янецькому чоботарському цеху навчалися вихідці із Хотина, Збрижа, Кривчика, Дунаєвець, Кузьмина та інших місць. У 1865 р. кам'янецький майстер столярного цеху Іван Бучковський визволив з учня у підмайстри хотинського міщанина Агафія Комарницького [11, арк. 167]. У 1889 р. міщанин Хотина Адам Цихоцький віддав у навчання ковальському ремеслу свого 15 річного сина Антона до кам'янецького майстра Ксаверія Лопушанського на 4 роки [8, арк. 2 зв.].

Міщани Хотина часто зустрічаються не лише в учнівському середовищі цеховиків, а й серед майстрів. У 1893 р. в камянецькій ремісничій управі свідоцтво на право займатися бляхарським ремеслом отримав міщанин Хотина Шанель Айбіндер [9, арк. 13].

Членами подільських цехів були і ремісники із сусідніх губерній, і навіть іноземні піддані. Зокрема, у 1882 р. до кам'янецької ремісничої управи звертався австрійський підданий Антон Генних з проханням випробувати його у слюсарній справі, видати свідоцтво, дозволити відкрити слюсарну майстерню та стати

майстром місцевого слюсарно-ковальського цеху [12, арк. 21]. Комісія із майстрів слюсарного цеху, в присутності представників ремісничої управи, встановила, що А. Генних відставний солдат австрійської армії, був підмайстром і визнаний за кордоном майстром, римо-католицького віросповідання, за час проживання в Кам'янці вів себе пристойно, а тому може бути членом цеху та отримати право встановити вивіску [12, арк. 22]. Однак, кілька майстрів заявили, що мають свідчення про несумлінну роботу Генниха в м. Хотині. Після отримання відповіді на запити від хотинської ремісничої управи та хотинського поліцмейстера про те, що Генних «в Хотині поводився чесно, роботу знає, завжди вчасно виконував замовлення» вказаний майстер був прийнятий до кам'янецького цеху [12, арк. 28]. У 1893 р. Антон Генних був вже кам'янецьким ремісничим старшиною. Того ж року до поліційного пристава надійшла скарга від 34 ремісників-євреїв на роботу А. Генниха. У поясненні приставу А. Генних сказав, що «при більш як 1 тис. ремісників в місті звичайно є незадоволені і озлоблені до його дій особи» [14, арк. 195].

Траплялися випадки, коли із цеху виключали за погану поведінку і несумлінну роботу. У 1890 р. майстри кам'янецького цеху бляхарського та мідницького ремесла вирішили виключити із числа майстрів міщанина м. Хотина Меера Ройзмана, який «будучи молодих літ погано знає ремесло, свариться із старшими майстрами, зменшує ціни на роботу та ін.» [13, арк. 52] Ремісннча управа затвердила цехове рішення і направила до поліцейського приставу прохання відібрати у вказаного майстра цехове свідоцтво. Свідоцтво було відібрано і підшите до цехової документації [10, арк. 58].

На теренах краю у ремісничій організації був сильно відчутний потяг до монополізації виробництва. Формально слідуючи статтям «Ремісничого положення 1785 р.» та «Статуту 1799 р.» подільські ремісники продовжували зберігати традиції минулих цехів, що можна пояснити віковою традицію цехового устрою.

Отже, упродовж XIX ст. ремісниче середовище Хотин було тісно пов'язано із Кам'янцем-Подільським, причому як в плані адміністративного підпорядкування цеховій управі, так і в плані ремісничо-цехового навчанням. При цьому, російське законодавство у сфері ремісничого виробництва другої полови-

ни XIX ст., допустивши до цехового ремесла представників іудейського віросповідання, значно розширило соціальну сферу ремесла і дало поштовх відновленню цехової системи в містах і містечках регіону на новому адміністративному і соціальному ґрунті.

Список використаних джерел і літератури:

1. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. Чернівці: Молодий буковинець, 2002. 464 с.
2. Клименко П. Цехи на Україні. К.: ВУАН, 1929. Т. 1, вип. 1: Суспільно-правові елементи цехової організації. [2], XC, 120, VIII с. (ВУАН. Збірн. іст.-філолог. відділу, № 81).
3. Жуков В. И. Города Бесарабии 1812-1861 годов: (Очерки соц.-экон. развития) / Архив. управление при СМ МССР; Центр. гос. архив МССР. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. 252 с.
4. Жуков В. И. Города Бесарабии: (1861-1900 гг.): Очерки соц.-экон. развития / Отв. ред. Я. С. Гросул; АН МССР. Ин-т истории. Кишинев: Штиинца, 1975. 292 с.
5. Повне зібрання законів Російської імперії (далі ПЗЗРІ). Вид.1. Т.XXVIII. 21547.
6. ПЗЗРІ. Вид.2. Т.XII. 10574.
7. ПЗЗРІ. Вид.2. Т.XIII. 10892.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 4.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 5.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 1. Спр. 15.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 2.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 7.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 15.
14. Держархів Хмельницької обл. Ф. 307. Оп. 2. Спр. 16.
15. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 2.
16. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 7.
17. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 13.
18. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 24.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 34.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 35.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 49.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. 377. Оп. 1. Спр. 60.

В. Ф. Колесник,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

О. В. Чеберяко,
доктор історичних наук,
кандидат економічних наук, професор,
професор кафедри фінансів,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЄКТИ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПАРТІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті на основі порівняльного аналізу цілісно і всебічно розкрито суть соціально-економічних проєктів українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку XX ст., їх змістовну еволюцію і конкретизацію, визначено відповідність проєктів тогочасному соціалістично-реформістському сприйняттю соціального прогресу. Характерною особливістю соціально-економічних проєктів було те, що в них визнавалася необхідність ліквідації всякої експлуатації. У кінцевому варіанті проєкти передбачали перехід усіх земельних угідь у власність краю, місцевих органів самоврядування і передачу землі тим, хто на ній працює. Капітали, знаряддя праці в промисловості також передбачалося передати у колективну власність. При цьому перевага надавалася колективним, кооперативним формам господарювання як в промисловості так і на землі. На перше місце в проєктах ставилися інтереси робітників і селян, що знайшло своє відображення в конкретних положеннях, спрямованих на покращення статусу хліборобів та захисту соціальних інтересів працюючих у промисловому виробництві. З врахуванням на основі історичного досвіду незмінних імперських амбіції російських політиків висловлене критичне сприйняття можливостей реалізації цих соціально-економічних проєктів.

Ключові слова: *ліберально-демократичні партії, соціально-економічні проєкти, програмні документи, конфіскація землі, викуп землі, оренда землі, викуп підприємств, кооперативні підприємства, робітниче питання. податкова система, кредит, Україна, Російська імперія.*

Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії сформувалися на на початку ХХ ст.: УДП (Українська демократична партія) восени1904 р., УРП (Українська радикальна партія) у квітні-травні 1905 р., УДРП (Українська демократично-радикальна партія) після об'єднання УДП і УРП у грудні 1905 р. Вони стояли на позиціях соціального поміркованого конституційного демократизму і передбачали здійснення соціально-економічних перетворень на основі ліберально-демократичних підходів.

Характерною рисою сучасного етапу вітчизняної історіографії, який розпочався після проголошення суверенітету України у 1991 р., стало переосмислення історії національних партій, включаючи ліберально-демократичні, що сформувалися в Російській імперії і відіграли помітну роль в національно-визвольних змаганнях українського народу. На сьогодні нагромаджено значну кількість наукових праць, в яких у рамках дослідження українського національного та партійно-політичного руху (2; 1; 11; 16; 17; 14), історії української інтелігенції (9; 8; 15), парламентської діяльності українців у І та ІІ Державних Думах (5; 6; 10), розвитку української політичної думки (13; 23) , а також шляхом підготовки спеціальних тематичних розвідок (статей, монографій, дисертацій) (11; 20; 7) дослідники розкривають історію українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії.

Аналіз праць свідчить, що в них достатньо повно висвітлюються передумови та процес утворення ліберально-демократичних партій, розробка ними проблем національно-державного будівництва, перспектив і завдань політичного розвитку, діяльність партій по пропаганді своїх програмних установок в конкретно-історичних умовах Російської імперії на початку ХХ ст., їх тактика, стосунки з іншими партіями. Особлива увага при цьому приділяється партійним проєктам вирішення національ-

ного питання та майбутнього державного устрою. Програмні соціально-економічні вимоги українських ліберально-демократичних партій також позначаються в контексті тематики тих чи інших наукових розвідок, але поки що вони не стала предметом спеціального дослідження. Його підготовка покликана насамперед науково-пізнавальним інтересом, який дозволить повніше розкрити суть ліберально-демократичних підходів українських партій в Росії до вирішення соціально-економічних проблем, визначити відповідність партійних вимог суспільному прогресу. З іншого боку, в умовах широкомасштабної війни Росії проти України існує об'єктивна потреба розглянути і оцінити ці проєкти не лише під кутом зору соціального прогресу, а і можливості їх реального виконання в тогочасних конкретно-історичних умовах.

Перша програмна платформа УДП, ухвалена восени 1904 р. на установчому з'їздом, була опублікована 1905 р. у Львові у червневому номері «Літературно-наукового вісника», а пізніше її текст подав також Євген Чикаленко у «Спогадах» (22, с.359-361). Але цей документ, який науковці, зазвичай, подають як програмний, насправді, швидше варто сприймати як невеликий за обсягом у півтори сторінки платформу партії, де половину тексту становила вступна частина і було шість невеликих пунктів, із яких лише два останніх – п'ятий і шостий – торкалися соціально-економічних і фінансових питань. Тому закономірно, що означена партійна платформа зазнала змін та доповнень і з їх урахуванням уже як програма УДП була опублікована в додатку до газети «Полтавщина» 27 листопада 1905 р., повний текст її пізніше подав у своїй праці П. Христюк (21, с. 217-221).

Звичайно, що для повного з'ясування змісту соціально-економічного проєкту УДП варто орієнтуватися, насамперед, на другий опублікований у 1905 р. варіант програми УДП. У ньому, на відміну від першого, де містилося лише два пункти щодо економічних, соціальних і фінансових питань, був окремий розділ «Питання економічні і фінансові», який включав п'ять значно розширених пунктів. Вони помітно доповнювали і конкретизували положення партійної платформи 1904 р. Водночас, безперечно, необхідно порівняти ці два тексти, що дасть можливість

прослідкувати ті зміни, які вносились УДП до соціально-економічного проєкту.

Насамперед варто зазначитти, що головною політичною передумовою реалізації свого соціально-економічного проєкту УДП вважала перетворення Російської імперії в демократичну республіку, встановлення конституційного ладу, надання автономії Україні та автономного статусу окремим народам. Власне, йшлося про перетворення Російської імперії у федеративну республіку із забезпеченням національної і місцевої автономії. Тому вся економічна і фінансова політика, окрім потреб загальнодержавного (федеративного) значення, як стверджувалося у 5 пункті партійної платформи «Віл Української демократичної партії», повинна концентруватися в Українському сеймі (3, с. 201). Це означало, що партія вважала за доцільне, щоб загальнофедеративний парламент не втручався у внутрішнє соціально-економічне життя української автономії. У другій редакції програмі УДП було здійснено деяку конкретизацію соціально-економічних повноважень Українського сейму. Зокрема, вказувалося, що до його компетенції входить *місцевий бюджет, загальне розпорядження землями та іншим майном в процесі їх переходу у власність краю, місцеві шляхи сполучення і тарифи, народна освіта і охорона здоров'я* (4, с. 205).

Відповідно до тексту платформи УДП 1904 р, Український сейм мав встановити 8 годинний робочий день, державну пенсію немічним, калікам, всім робітникам, котрі досягли 60 років, а також «прогресивно-доходовий податок». Крім того, до завдань сейму входило знищення права спадщини і передачу капіталів, «промислового оруддя у власність тих, хто його виробляє» (3, с. 201-202). Щоправда, механізму та умов передачі капіталів і засобів виробництва в промисловості тим, хто там працює платформа партії не визначала. Очевидно. можна припустити, що необхідну правову бази для вирішення цього питання, на думку укладачів платформи, мав підготувати майбутній Український сейм. Водночас, усуспільнення капіталів і промисловості цілком відповідало соціалістичній ідеї, хоча у платфомі УДП, ухваленій у 1904 р., відсутні згадки про соціалізм.

Але у програмі 1905 р. (Від Полтавської «Громади» Української демократичної партії) УДП уже сприймає соціалістичний

лад як свою перспективу. Не випадково у цій редакції програми містилася теза про те, що досягнення соціалістичного ладу найбільше забезпечить інтереси трудящих мас. Щоправда, його досягнення партія вбачала не шляхом класової боротьби на економічному грунті, а шляхом природнього розвитку народної свідомості і здійснення необхідних державних реформ, що послаблюють антагонізм між класами і відкривають нові можливості до поступального розвитку (4, с. 204). Наявність цих тез засвідчує, що творці програми УДП знаходилися під впливом соціалістичної реформістської теорії європейської соціал-демократії. Але вони не викладали свого бачення майбутнього соціалістичного ладу. Їхні уявлення про соціалізм як суспільний устрій не були чітко позначеними. Але декларація соціалізму як майбутнього суспільного ладу свідчила, з одного боку, про несприйняття партією капіталізму, а з іншого, про своєрідну моду на початку XX ст. соціалістичних ідей серед політичних партій.

У другій редакції програми УДП містилася ціла низка доповнень та уточнень до положень партійної платформи 1904 р.. Зокрема, визначався механізм передачі фабрик і заводів, інших капіталістичних підприємств та майна *у власність краю*, Все це мало бути *викуплене і передане у власність краю для користування працюючих на засадах кооперації. А торгівля, різного роду монопольні підприємства повинні бути муніципалізовані і перетворені в предмет суспільного надбання. Щодо податкової системи, то передбачалося реформувати її в прогресивно-подоходну та відмінити непрямі податки, податки на предмети першої необхідності.* УДП відстоювала організацію *доступного для всіх народного кредиту, а також необхідність сприяння кооперативним формам праці при матеріальній допомозі народного банку* (4, с. 206).

Щодо робітничого питання, то наголошувалося на необхідності *законодавчого встановлення охорони праці на підприємствах,8 годинного робочого дня, дотримання гігієнічних умов роботи і життя, запровадження державного страхування, здійснення заходів по збереженню здоров'я працюючих та їх освіті, особлива охорона жіночої і дитячої праці.* Нарешті,

пропонувалося запровадити ще *до того, поки всі засоби виробництва (земля, фабрики та ін.) остаточно перейдуть до відома місцевих автономних органів, посередницьке бюро для вирішення спорів між працюючими і власниками підприємств, страхування працюючих за рахунок підприємця, встановлення карної відповідальності підприємців за порушення законів по охороні праці та ін.*

Останній 6 пункт платформи партії 1904 р. присвячувався вирішенню земельного питання. При цьому УДП виходила з того, що користуватися землею можуть тільки ті, хто власноручно її обробляє. У платфомі передбався механізм передачі землі тим, хто працює на ній. Зокрема пропонувалося землі державні (казенні), удільні, кабінетні та монастирські в Україні експропріювати (відібрати) у власність автономного крайового сейму. А всі приватні землі мали бути викуплені у власність того ж майбутнього сейму на умовах, які він розробить. Отже, УДП пропонувала націоналізацію всіх земель в Україні і передачу їх у користування лише тим, хто бажає сам на землі працювати. При цьому ще до викупу земель сейм мав ухвалити закон, який би забороняв купувати землі більше установленої сеймом норми. До тих пір, поки викуп не буде повністю завершений, сейм має законодавчо урегулювати орендне право, відповідно до місцевих природних умов.

Варто зазначити, що 6 пункт передбачав для великоросів, жидів, поляків та представників інших національностей, які живуть на території України, рівне право з українцями на задоволення не лише національних, культурних, політичних, а і економічних потреб (3, с. 202).

У програмі 1905 р. УДП внесла до вирішення земельного питання низку доповнень. Зокрема, вказувалося, що землею мають користуватися тільки ті, хто обробляє її особисто, а також *працею родини.* Землі казенні, удільні, церковні і монастирські мають бути передані *у власність краю* (у попередньому варіанті у власність крайового автономного сейму), а приватні *для тієї ж мети викуплені не по високій ціні, щоб потім, як і попередні землі, їх необхідно передати місцевим органам самоврядування.* На них покладалося завдання *роздати їх за доступну плату*

окремим особам і організаціям, які займаються землеробством. При цьому допускалася аренда землі на основі розробленого законодавства відповідно до місцевих природних умов (4, с. 206). На практиці це означало законодавчо-правове врегулювання орендних відносин і орендної плати з врахуванням родючості грунтів. Загалом націоналізацію і передачу землі у користування селян УДП вважала обов'язковою вимогою і неминучим процесом аграрної реформи.

Але варто звернути увагу на положення про викуп приватних земель не по високій ціні і передачу місцевим органам самоврядування для роздачі за доступну плату тим, хто займається землеробством. По-перше, в програмі не вказувалося, які органи державної, адміністративної влади мали це здійснювати і за який кошт. По-друге, цілком очевидно, що в демократичному суспільстві має бути механізм визначення ціни на землю. Але автори програми обійшли це питання і обмежилися, по суті, популістською заявою про невисоку ціну і доступну плату. Під кутом зору економічних інтересів насамперед значної частини малоземельних і безземельних селян, які не мали необхідних коштів, ця теза виглядала досить привабливо, хоча не відповідала природі ринкових економічних відносин. Очевидно, що пункт про викуп землі на умовах розроблених сеймом, який містився у платформі УДП 1904 р., був більш поміркованим і зваженим. Крім того, у програмі УДП 1905 р. було відсутнє задекларованe раніше у 1904 р. положення про те, що до викупу земель сейм мав ухвалити закон, який би забороняв купувати землі більше установленої сеймом норми. Очевидно, це свідчить про те, що розробники програмних документів УДП мали з цього питання різні думки, внаслідок чого відповідне положення то вписувалося, то виключалося з програмного документу.

Програмний документ УРП був розроблений С. Єфремовим і Б. Грінченком весною 1905 р. і опублікований у Львові у липні 1905 р. окремою брошурою. Багато положень програма УРП, як зазначають дослідники, носили народницький характер, тому що її автори використали деякі окремі теоретичні елементи не лише тогочасних українських партій революційного і ліберально-демократичного спрямування, а і російських народних соціалістів

(11. с.111). Так само як і УДП, УРП вказувала на необхідність політичної передумови для вирішення соціально-економічних проблем. І такою передумовою було досягнення самостійної української держави. У програмі партії, зокрема, зазначалося: «партія певна, що здійснити всі її соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві його рішати самому у всіх справах, які його торкаються» (18, с. 207). При цьому мають бути забезпечені усі загальновідомі демократичні права і свободи. Серед них і право кожного «добірати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добром як схоче, без ніякого окремого дозволу» (18, с. 208). Водночас у програмі йшлося про те, що зважаючи на конкретно-історичні умови та обставини, на сили, які зараз має партія, вона мусить погодитися на перетворення Росії на конституційну федеративну державу, у якій українська нація матиме автономію на своїй території, а крайова Народна Рада порядкуватиме всім справами у межах цієї території (18, с. 208).

Соціально-економічним завданням УРП присвячувався третій розділ її програми. Він був значно ширшим порівняно з проєктом УДП і як зазначають дослідники, розроблений значно краще. Хоча у ньому партія також задекларувала народно-соціалістичну спрямованість своїх намірів в соціально-економічній сфері, визнаючи необхідність ліквідації всякої експлуатації людини (від кого б вона не йшла – від людини, громади, краю чи держави) і передачі землі зі всіма багатствами, фабрик, заводів, засобів виробництва у спільну власність «робочих людей». Щоправда, автори програми не пояснювали що мається на увазі під експлуатацією людини, що йде від громади, краю чи держави.

Якщо УДП передбачала викуп підприємств у власність краю, то УРП доповнювала це положення можливістю викупу також у *власність округи чи громади* і їх використання на кооперативних засадах (18, с. 209). Отже, йшлося про практичне залучення місцевих органів влади та самоуправління до процесу передачі підприємств у колективну (кооперативну) власність, Пропозиція УРП кооперувати всі підприємства означала, що такі підприємства партія вважала економічно значно ефективні-

шими ніж приватні. З іншого боку, означена вимога, безперечно, мала забезпечити робітничу підтримку партії. Щодо податків, то УРП також повторювала вимогу УДП ліквідувати всі посередні податки і запровадити прогресивний податок на прибуток та спадщину. Отже, якщо УДП передбачала ліквідацію права спадщини, то в проєкті УРП йдеться про прогресивний податок на спадщину. Очевидно, такий податок мав діяти до викупу підприємств у власність краю, хоча в програмі партії про це нічого не сказано.

Нові положення, порівняно з тим, що пропонувала УДП, містилися в програмі УРП щодо вирішення земельного питання. Зокрема, до краєвого земельного фонду пропонувалося включити не тільки казенні, удільні, монастирські, церковні, а і, як зазначалося в програмі, *«безхазяйні»* землі, а також *води і ліси.* У даному випадку йдеться про націоналізацію водних та лісових ресурсів, чого не було в програмі УДП. Більш радикально вирішувалося питання із землями приватних власників. УРП пропонувала викупити їх *примусово за кошти краю, округи чи громади* і також передати до краєвого земельного фонду (18, с.210). Отже, укладачі програми УРП вважали, що ефективність передачі приватних земель до краєвого фонду може забезпечити примусовий їх викуп. Щоправда, при цьому обходилося питання викупної ціни, методики її визначення, що в перспективі могло привести до формального викупу за мінімальні кошти, а по суті до експропріації землі.

Земельний фонд мав знаходитися під порядкуванням *краю, округи чи громад* і використовуватися для потреб хліборобів. У своїй програмі УРП покладала на Українську Народну Раду визначення земельної норми і законодавчу заборону *купувати у приватну власність землі більше означеної норми* (18, с.210). Звичайно, що це було кроком вперед порівняно з програмою УДП 1905 р., яка загалом обходила питання нормування земельних наділів. Нарешті, УРП визначила низку програмних заходів, спрямованих на поліпшення економічних умов хліборобів, підвищення ефективності їхньої діяльності та прибутковості господарств. Партія пропонувала на законодавчому рівні: *1) надати наділи з краєвого земельного фонду ма-*

лоземельним і безземельним, 2) забезпечити хліборобові право вільно порядкувати своєю землею, відділивши її від громадської і за рахунок краєвих коштів перемежувати землі, щоб ліквідувати «черезполосицю», 3) скасувати викупну плату і всі податки, які платять лише хлібороби, 4) перевести дорожні та інші натуральні відробітки на краєвий кошт, 5) підтримувати товаристське (очевидно, малося на увазі кооперативне) *використання землі, 6) запровадити господарсько-хліборобську освіту, 6)підготувати арендне (посесійне) право, що гарантуватиме арендатору-хліборобу кращі результати і помірну арендну плату, яку мають регулювати посередницькі бюро на користь хліборобам, вони ж покликані вирішувати спори між господарями і орендаторами (посесорами)* (18, с. 210). Отже, у програмі УРП перспективи вирішення земельного питання, умови використання землі, статус хліборобів були розроблені детальніше, конкретніше і досконаліше порівняно з програмою УДП. Насамперед, це примусовий викуп приватних земель, визначення норми використання землі, наділення малоземельних і безземельних селян земельними наділами із краєвого фонду, зменшення податкового тягара на селян-хліборобів, законодавче упорядкування оренди землі і створення посередницьких бюро для практичного регулювання арендних відносин, підтримка як індивідуального, так і товаристського (кооперативного) землекористування (18, с. 210).

Загалом помірковані аграрні вимоги УДП та УРП в конкретних історичних умовах російської дійсності, наявності поміщицького землеволодіння, феодальних пережитків в сільському господарстві і політичній надбудові сприймалися владною системою значною мірою як радикальні, якщо не революційні.

У програмі УРП значно повніше і конкретніше, порівняно з вимогами УДП, було розроблено робітниче питання, яке виокремлювалося в партійному документі і включало сім окремих пунктів. Окрім уже згаданих вимог УДП, програма УРП додатково передбачала: 1) 8 годинний робочий день для дорослих і 6 годинний для підлітків віком від 14 до 18 років, заборону дитячої праці до 14 років, 2) 36 годин відпочинку на тиждень, два тижні оплачуваної відпустки на рік, вісім тижнів декретної від-

пустки для жінок, 3) заборону працювати понад визначену норму як удень, так і вночі: дозволяти працювати вночі добровільно лише дорослим чоловікам за підвищену заробітну плату на підприємствах з безперервним технічним циклом, 4) заборонити працю в шкідливих умовах для жінок, 5) вагітним жінкам надати право чотиритижневої оплачуваної декретної відпустки до пологів і після них, а також у випадку, коли праця шкодить жінці або дитині (18, с. 210).

Крім того, до переходу всіх засобів виробництва у відання місцевих органів самоврядування програма УРП передбачала розробку законодавства, яке мало регулювати питання найму робітників і виключало можливість їхньої експлуатації. Для вирішення трудових суперечок між робітниками і власниками підприємств пропонувалося створити посередницькі бюро з рівним числом представників від робітників і власників підприємств. Ці бюро мали визначати розмір мінімальної заробітної плати, штрафи, контролювати щотижневі грошові виплати заробітку, здійснювати видачу необхідних матеріалів, приймати і оцінювати роботу (18, с. 211). Отже, програма УРП визначала як спосіб формування посередницьких бюро, так і їхню функціональну спрямованість.

У програмі партії були важливі положення про забезпечення власником підприємства цілковитого відшкодування робітникам у разі нещасних, не з вини робітників, випадків або через професійну хворобу, коли робітник стає калікою чи втрачає змогу працювати. За рахунок краєвих коштів мало здійснюватися страхування робітників від старості, інвалідності та нещасних випадків. Але страховий фонд створюється і за рахунок страхового оподаткування власників підприємств. УРП передбачала на законодавчому рівні забезпечувати кращі умови праці на виробництві, тобто закон мав забороняти із можливих способів виробництва ті, які найбільше шкодять здоров'ю працюючих. Таким чином, власники підприємств мали бути зацікавлені у вдосконаленні виробництва, покращенні охорони та безпеки праці. Більше того власники підприємств зобов'язувалися надавати безоплатну медичну допомогу робітнику, який захворів, і зберігати йому заробітну плату за весь час хвороби (окрім хро-

нічних хвороб, лікування яких здійснюється за рахунок краєвих коштів). На всіх фабриках і заводах, підприємствах УРП передбачала створення незалежного від власників санітарно-гігієнічного догляду. Для забезпечення контролю за умовами праці на підприємствах держава мала законодавчо створити і визначити функції інституту виборних фабричних інспекторів. При цьому власники підприємств мали нести карну або адміністративну відповідальність за порушення умов праці, яка чітко визначається законом. Нарешті, УРП визнавала необхідність створення посередницьких бірж праці для найму робітників, у яких брали б участь і представники від робітничих організацій (18, с. 211). Діяльність таких структур мала сприяти подоланню безробіття.

Все робітниче законодавство, відповідно до програми УРП, варто застосувати і до домашніх слуг, але з врахуванням особливостей характеру їхньої праці.

Таким чином, соціально-економічний проєкт УРП був достатньо конкретизований і зорієнтований насамперед на задоволення економічних інтересів селян і працівників підприємств, а права, інтереси, виробнича безпека, здоров'я людей стояли на першому місці,

Складовою частиною соціально-економічного проєкту УРП була ідея запровадження загальної безоплатної початкової освіти для всіх дітей. З метою покращення фінансування та організації навчального процесу початкові і середні школи мали перейти у підпорядкування місцевих органів самоврядування. При цьому кожна місцева громада мала сама вирішувати питання освіти, безоплатного харчування дітей, забезпечення їх підручниками тощо. Для здібних дітей середньої та вищої школи радикали пропонували також зробити освіту безоплатною, а в разі потреби забезпечувати і їх проживання за рахунок краєвих або громадських коштів (18, с. 209).

Створена у грудні 1905 р., після об'єднання УДП і УРП, Українська демократично радикальна партія практично без змін включила до своєї програми соціально-економічні вимоги УРП, виклавши їх у розділі «Справи економічні». Щоправда, на початку цього розділу УДРП зняла вміщений у соціально-економіч-

ному проєкті УДП текст про знищення експлуатації і передачу всіх багатств, фабрик, заводів, знарядь праці у спільну власність «робочих людей». Натомість УДРП заявила, що її ідеалом є соціалізм і, виходячи з цього, вона визначає свої соціально-економічні вимоги і завдання. Уточнення і деякі редакційні зміни в програмі УДРП були мало помітні і незначні, вони принципово не змінювали зміст соціально-економічного проєкту УРП. Зокрема, було знято положення про запровадження прогресивного *податку на спадщину*. Пункт про викуп у власність краю, округ чи громад насамперед залізниць, пароплавів, копалень, освітлення доповнено словами *торгівлю речами першої потреби.* Вимога підтримки кооперативного використання підприємств була розширена визнанням необхідності *організувати всім доступний народний кредит.* Щодо викупу земель приватних власників, то програма УДРП наголошувала, що *передусім варто викупити землі, які експлуатуються власною працею, а першими починають користуватися з краєвого земельного фонду безземельні або малоземельні* (у програмі УРП зазначалося, що безземельні і малоземельні одержують наділи з краєвого земельного фонду) (19, с.214-215). Решта соціально-економічних вимог УРП не зазнали змістовних змін в програмі УДРП.

Загалом соціально-економічні проєкти в програмних документах українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. враховували тогочасну специфіку соціально-економічного розвитку України, Їх зміст значною мірою відповідав досить поширеному на рубежі ХІХ–ХХ ст. соціалістично-реформістському сприйняттю соціального прогресу. Самі проєкти пройшли значну і помітну змістовну еволюцію та конкретизацію. У першій програмній платформі УДП містилися лише деякі загальні положення про концентрацію краєвих економічних і фінансових питань в Українському сеймі, про 8 годинний робочий день, пенсійне забезпечення робітників і соціальну допомогу немічним і калікам, а також про націоналізацію землі через конфіскацію державних, удільних, кабінетних і монастирських земель і викуп приватних земель. У другій програмі УДП, у програмі УРП та УДРП усі ці положення знайшли своє подальше обгрунтування та розширення шляхом допов-

нення конкретними пропозиціями і заходами спрямованими на практичну реалізацію провідних соціально-економічних ідей. В кінцевому підсумку спільним для всіх партійних соціально-економічних проєктів була орієнтація на соціалістичний лад, надання переваги колективним, кооперативним формам господарювання як в промисловості так і на землі. Проєкти ставили на перше місце соціальні інтереси робітників і працюючих на землі селян. У них передбачалося поліпшення умов використання землі і покращення статусу хліборобів, зменшення їхнього податкового тягара та підтримка індивідуального і товариського землекористування.

Особливо ретельно в програмах УРП та УДРП були виписані пропозиції по захисту соціальних інтересів робітників, які торкалися умов та охорони праці, оплати працюючих, фінансового і медичного забезпечення, соціальної допомоги у разі каліцтва або захворювання, досягнення пенсійного віку, контролю за дотриманням робітничого законодавства тощо.

Усі українські ліберально-демократичні партії пов'язували реалізацію своїх соціально-економічних проєктів з політичним реформуванням Російської імперії, її федералізацією, наданням Україні національно-територіальної автономії, розвитком місцевого самоврядування і забезпеченням демократичних прав і свобод. Сьогодні, враховуючи на основі історичного досвіду схильність російських політиків до централізації, їх незмінні імперські амбіції, що знайшли свій прояв у широкомасштабній геноцидній війні РФ проти України, досить ілюзорною видається реалістичність здійснення означених соціально-економічних проєктів українських партій. Тим паче, що досягнення поставлених у програмах завдань мало відбуватися на основі ліберально-демократичних, реформістських підходів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Вєтров Р.І. Політичні партії України на початку XX ст. (1900–1925 рр.): Навчальний посібник. Дніпродзержинськ: ДДТУ. 1997. 111 с.

2. Вєтров, Р. І., Донченко, С. П. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1925 рр.). Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. 245 с.

3. Від Української демократичної партії // Колесник, В. Ф., Могильний, Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку XX століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 201- 202.

4. Від Полтавської «Громади» Української демократичної партії // Колесник, В. Ф., Могильний, Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку XX століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 202–206.

5. Дорошлий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907): Автореферат дис… канд. іст. наук). Київ, 1994. 16 с.

6. Дорошлий В. І. Біля витоків українського парламентаризму // Віче, 1998. № 4. С. 131-137.

7. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ: Видавн. від. ДДТУ, 2004. 379 с.

8. Іваницька, С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). Запоріжжя: Просвіта, 2011. 452 с.

9. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: Соціально-політичний портрет. К.:Либідь, 1993. 176 с.

10. Козицький М.Ю., Дорошлий В.І. (1992) Українська Парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. К,, 1992. Вип.173, С. 12-23.

11. Колесник, В. Ф., Могильний, Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку XX століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. 244 с.

12. Колесник, В. Ф., Рафальський, О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907. Київ: Стилос, 1998. 226 с.

13. Кухарчук О.С., Рафальський О.О. Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. Кіровоград: РИА Горн, 1996. 91 с.

14. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : кол. наукова монографія в 3-х ч. Ч.II. К., 1999. С. 248-444.

15. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). (Кн.1). К.: Інститут історії України НАН України, 1994. 138 с.

16. Павко, А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ: Вид-во «Плеяди», 2002. 552 с.

17. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. К.: Іван Федоров, 1999. 248 с.

18. Платформа Української радикальної партії // Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку XX століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 207–211.

19. Програма Української демократично-радикальної партії // Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку XX століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 211–215.

20. Стрілець В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік. К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. 361 с.

21. Христюк П. 1905 рік на Україні. Х.: Держвидав України, 1925. 239 с.

22. Чикаленко Є. (1955). Спогади (1861-1907). Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. 502 с.

23. Шишко О.Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900р. – березень 1917 р.: Автореф. дис. …канд. іст. наук. Одеса, 1998. 18 с.

А. О. Михайлик,
кандидат історичних наук, доцент,
асистент кафедри права, професійної
та соціально-гуманітарної освіти
Закладу вищої освіти
«Подільський державний університет»

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЧИННИКА У ФОРМУВАННІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті визначається значення соціально-економічного фактору як чинника формування інтелігенції на території Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Після селянської реформи у Правобережжі ці процеси відбувалися більш швидкими темпами, аніж в інших частинах Російської імперії, українська інтелігенція перестає бути становою, а саме поняття, що визначає цю частину суспільства, наближається до сучасного розуміння. Під впливом цих факторів гуманітарна інтелігенція Правобережної України на початку XX ст. не лише виконує притаманні їй професійні і мистецько-культурні функції, але й перетворюється на провідну верству національного державотворення.

Ключові слова: Правобережна Україна, інтелігенція, соціально-економічний розвиток, капіталізм.

Інтелігенція з'явилася ще в доіндунстріальний час, коли виникла потреба у забезпеченні духовних потреб людини, однак суттєві зміни в її середовищі відбулися протягом 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст., періоду, який виявився надзвичайно насиченим на події і трансформації політичного, соціально-економічного і культурного життя європейських народів.

Сучасна українська історіографія питання представлена роботами Н. Шип [26], Г. Касьянова [11], В. Шинкарука, Є. Бистрицького [25], С. Світленка [21], Р. Шмигало [27], З. Зайцевої [8], С. Даниленка [6] та ін., в яких накопичено значний фактичний матеріал, котрий склав основу дослідження проблеми. Втім, комплексної праці не створено досі.

Зауважені в назві розвідки хронологічні межі відбивають важливий для жителів Правобережжя період модернізаційних

соціально-економічних зрушень, індустріалізації та урбанізації, підґрунтя яких створила низка демократичних реформ Олександра ІІ. На середину XIX ст. цей густонаселений український регіон вже більше півстоліття перебував у складі Російської імперії, яка прагнула, насамперед, асимілювати його жителів після інкорпорації самої території. Саме ці завдання вважалися російським царизмом головними, тому інші питання соціального, культурного і економічного поступу Правобережної України розглядалися як другорядні.

Протягом всього XIX століття, на яке припадає формування інтелігенції, цей прошарок залишався одним із найменш чисельних соціально-професійних верств. За даними Л. Кожухар, у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. розумовою працею займалося близько 13 тис. осіб, 57,8 % з яких працювало в місті та 42,2 % – у селі. Частка жінок у складі інтелігенції тоді становила біля 16 % [13, с. 87]. Дані перепису населення 1897 р. засвідчують, що в підросійській Україні чисельність всіх, хто займався адміністративною, судовою, лікарською, санітарною й виховною діяльністю, здійснював громадську й станову службу, провадив приватну юридичну практику, служив у поліції, працював у науковій, літературній й мистецькій сфері, становила 134352 особи. Серед них найчисленніший загін складали педагоги – 49,6 тис., або майже 36,9 %; медики – 24,6 тис. чи більше 18,2 %. Науковців, літераторів і митців було 4,8 тис. осіб, тобто близько 3,6 %. Частка цих фахівців у загальній масі працюючого населення Правобережної України становила 2 % (серед українців – 0,5 %) [18, с. 513].

У той час ринкова економіка та пов'язана з нею індустріалізація вимагали висококваліфікованих фахівців, здатних забезпечити потреби вільного ринку. Саме тоді здобуті знання та освіта інтелігенції перетворюються на товар і засіб існування для неї. Інтелігентами починають називати освічених людей, зайнятих інтелектуальною діяльністю [26, с. 5]. У масовій свідомості остаточно складається соціально-психологічний тип інтелігента, який своїм одягом, манерами, поведінкою, культурними потребами, способом життя і джерелами існування відрізнявся від інших верств. Якщо, за висновком М. Поповича, перша половина XIX ст. була ще добою природознавців старого типу [17, с. 448], то в другій половині, зокрема, починаючи з 60-х рр., дедалі більшу роль у культурі та суспільному житті стала відігравати

гуманітарна інтелігенція, впливаючи на загальні умонастрої суспільства. Перефразовуючи Д. Антоновича, наголосимо, що «чим більше різних впливів культурних сприймала, вбирала в себе, перетворювала і розвивала їх далі інтелігенція, тим народ ставав культурнішим» [25, с. 21].

Після скасування кріпацтва на території регіону політико-адміністративні заходи влади часто не відповідали вільному розвитку ринкових відносин, або гальмували їх поступ, що негативно позначалося на економіці краю та рівні добробуту його жителів. До таких факторів віднесемо створену юдофобським царським урядом полосу осілості проживання євреїв, яким заборонялося проживати в центральних губерніях імперії, тому багато єврейського люду мешкало в прикордонних губерніях західної частини країни. Через територію Правобережної України якраз проходили кордони цієї полосі осілості. Більшість дрібних міст краю були заселені, переважно, євреями. 1882 р. на її теренах проживало 1048335 євреїв: 289920 – на Волині, 339557 – на Київщині і 418858 – на Поділлі, що складало відповідно 14,9, 14,6 й 18,7 % усього населення [3, с. 296]. Такі диспропорції розвитку соціально-економічної сфери створювали надмірну конкуренцію для місцевого українського населення, особливо в торгівлі і ремеслах. Те саме торкається освіти, особливо вищої, та культурно-мистецької сфери. Це замикало українців виключно в сфері села і праці на землі, сприяло перетворенню їх у виключно селянську націю, що було особливо небезпечно в період швидкого поступу капіталізму пробудження національної свідомості в Україні. Наголосимо, мова йде саме про штучно створене збільшення єврейського населення в регіоні як приклад позаекономічного впливу держави на соціальне і господарське життя.

Втім, самі євреї також постійно перебували під контролем і тиском імперського режиму, тому місцеве єврейство для української інтелігенції часто ставало за приклад взаємодопомоги, прагнення до освіти, підприємливості, незалежності від державних інституцій та інших позитивних якостей, вироблених протягом тривалого періоду життя в умовах утисків з боку різних держав.

Основою промисловості Правобережної України на середину XIX ст. стає цукроваріння та ґуральництво. Всього на її теренах на початку 90-х рр. XIX ст. працювало 116 цукрових заводів

і фабрик. Із них 70 були приватними і 46 належали акціонерним товариствам. Найбільші та найкраще обладнанні цукрозаводи належали родинам Потоцьких (чотири), Бобринських (чотири), а також І. Щенявському, К. Сулятицькому та І. Преснухіну [20, с. 3]. За рівнем устаткування та обсягами виробництва цукроварні регіону не поступалися іноземним і були гордістю тогочасної харчової промисловості. Показово, що серед адміністраторів цукрових заводів було найбільше осіб із вищою освітою – 27 %. До того ж, 23,47 % із них здобули освіту за кордоном. 22,8 % адміністрації всіх цукроварень імперії Романових становили представники т. зв. «руської» народності (під ними розумілися українці і росіяни), 25,8 % становили поляки і 28,1 % – євреї. Закон, який дозволив останнім брати в оренду або наймати посади управителів заводів і фабрик, які перебували в маєтках західних губерній імперії, з'явився лише 8 грудня 1867 р. Фактично, він був викликаний тим, що на цій території багато промислових і торговельних закладів знаходилося в руках євреїв, «а поза їх середовищем практично неможливо знайти людей, здатних керувати млинами і заводами, оскільки для цього потрібно певні технічні знання та навички», – як зазначалося в доповіді однієї з губернських комісій з єврейського питання, що діяла на Київщині в 1884 р. [24, с. 436]. Серед директорів цукроварень переважаючу більшість становили поляки – 42,5 %, українці і росіяни разом – 20,7 % і євреї – 13,27 % [23, с. 90].

Тривале перебування регіону в складі Речі Посполитої зумовило потужний вплив польської меншини на всі сфери суспільного життя. Це відбилося на всіх аспектах народного життя, в тому числі тієї частини суспільства, під якою ми розуміємо інтелігенцію. Саме польська національна мобілізація на території регіону спричинила національну мобілізацію в українському середовищі і запустила процеси українського націєтворення. Мабуть, найбільше було зроблено представниками «української школи» в польській літературі, яка ще з 30-х рр. XIX ст. вперше побачила і відкрила для себе і європейської цивілізації світ України зі своєю історією, культурою, самобутністю та ментальністю [1, с. 347]. Вона представлена в польській літературі відомими класиками польської поезії і прози А. Мальчевським, Ю. Словацьким, М. Гославським, С. Гощинським, Ю.-Б. Залєським, Ю. Крашевським, Ю. Роллє, Л. Словінським та іншими ді-

ячами, які так чи інакше були пов'язані своїм життям з Україною і в силу своїх можливостей відстоювали та популяризували свій народ й його право на існування та свободу[1, с. 4].

У зв'язку з тим, що інтелігенція регіону мимоволі змушена були служити інтересам чужої московської чи польської культури, немало її представників весь свій талант і працю віддавали цим культурам. Разом з тим, тоді, коли «українська інтелігенція та університетська молодь під впливом школи й оточення захоплювалися чужими, часто навіть ворожими українству ідеологіями, жертвували для них не тільки свою працю і гроші, але навіть і життя, серед спольщеної шляхти Правобережної України продовжувався рух на поворот до українства» [4, с. 309]. В цьому плані варто назвати хоча б В. Антоновича і Т. Рильського.

Найбільшою освіченістю в регіоні відзначалася польська спільнота. Якщо серед українців Правобережжя за переписом 1897 р. частка письменних склала 10,3 (у Подільській губернії – 10,7, Київській – 11,8 і Волинській – 9,4) [23, с. 358], то серед поляків тільки 16 % не вміло це робити. Характерним явищем для польських родин була домашня освіта, а діти заможних поляків часто продовжували навчання у кращих європейських університетах. В університеті Святого Володимира 1837 р. навчалося 264 студенти, з них 165 (62,5 %) були поляками, в 1861 р. – відповідно 830 і 401 (48,3 %) [3, с. 276–277].

У Правобережжі поляки часто докладали значних зусиль до підготовки і виховання української інтелігенції. Побачивши, що зі звільненням селян від кріпосної залежності та з підвищенням їх добробуту поміщики втрачали свій вплив і владу, вони стали залучати просте населення до польської освіти. З цією метою комітет Товариства сприяння навчанню польському народу, що виник наприкінці 50-х рр. XIX ст., засновував народні школи з польськими вчителями і мовою викладання. В них спеціальна увага приділялася вивченню південноросійської (української) мови із застосуванням польської азбуки. З свого боку, російський уряд, щоб не допустити ополячення українців, також став виявляти більше турботи до стану освіти місцевих мешканців і зменшення шкідливості польського впливу [16, с. 253, 264].

Наступним прикладом нехтування економічними інтересами населення краю з боку російського царизму була відсутність на території Правобережної України земств, які в інших

українських губерніях працювали з другої половини 1860-х років. Після реформи 1864 р. саме земські організації (губернські, повітові) відігравали помітну роль у поширенні аграрної освіти та науки. Вони відкривали сільськогосподарські училища, музеї, дослідні поля та станції, до роботи яких залучали провідних агрономів. Організовували сільськогосподарські виставки, здійснювали закупівлю насіннєвого матеріалу, завдяки чому поміщицькі та селянські господарства поступово наближувалися до ринкових відносин [12, с. 90].

Російський царизм боявся польського впливу в регіоні, тому всіляко зволікав із запровадженням земств, які були виборними органами. З 1 травня 1904 р. на Правобережну Україну було поширено Положення про управління земським господарством. Однак, ще до 1911 р. земства в регіоні не обиралися, а призначалися владою. Лише 14 березня 1911 р. указом імператора від на Київську, Волинську та Подільську губернії було поширено Положення про губернські та повітові земські установи зі значними змінами у виборчій системі. Серед них – процедура земських виборів на національними куріями (польською і російською), зменшення майнового цензу, допуск до виборів православного духовенства [14, с. 11].

Прагнення російського уряду врахувати всі фактори у формуванні легітимності населення Правобережжя до імперської влади деколи мало позитивні для регіону наслідки. Зокрема, 1833 р. у Києві було засновано перший інститут шляхетних дівчат на території Правобережної України. Тодішній попечитель Київської шкільної округи Є. Фон-Брадке радив російському уряду взяти на себе керівництво жіночою освітою в Південно-Західному регіоні через те, що жінки тут підтримують у молоді вороже ставлення до Російської держави. Це й зумовило відкриття київського жіночого інституту з державною грошовою допомогою у розмірі 500 тис. руб. [24, с. 64].

Географічне розташування Правобережної України, яка межувала з Австро-Угорською імперією (її українськими землями), сприяло проникненню на її терени окремих рис, притаманних європейській (насамперед, німецькій і польській) промисловості. В дореформений період тут відчувався сильний вплив європейської промислової техніки, активно діяв західний торговельний капітал. Іншими складовими цього процесу були

широка міграція німецьких і польських ремісників й поява іноземного купецтва. Ці чинники протягом першої половини XIX ст. помітно стримували проникнення через Лівобережну Україну російського господарського впливу [15, с. 99].

Провідними установами з провадження аграрної освіти і науки в практику на території Правобережної України були сільськогосподарські товариства. На початок XX ст. тут діяли Київське (з 1874 р.), Подільське (з 1896 р.), Умансько-Липовецьке (з 1901 р.) та Київське агрономічне (з 1909 р.) товариства [9, с. 257].

За кількістю членів ПТСГ було одним з найбільших в імперії. Воно, як і інші подібні товариства, об'єднувало в своїх лавах землевласників, промисловців, заможних орендарів і управителів маєтків. Так само, як і в решті поміщицьких товариств Правобережної України понад 80 відсотків членів ПТСГ становили поляки, решту – українці, росіяни. Першими головами ПТСГ були впливові особи: князь А. Гагарін, графи Д. Гейден, та Д. Чихачов [2, с. 200].

Одною з найбільших дослідних установ Російської імперії була сільськогосподарська станція князя П. Трубецького, що існувала на Поділлі 20 років: з 1894 до 1914 рр. Тут проводились систематичні дослідження, спрямовані на подолання залежності врожаю від посушливого клімату. На ній працювали відомі вчені П. Бичихін, Ф. Яновчик, О. Карабєтов та ін. [10, с. 4].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Правобережній Україні швидкими темпами утворюються громадські організації, покликані захистити інтереси працівників і дрібних виробників. Їх керівництво та більшість членів цілком підходять під визначення «інтелігенція», оскільки діяльність таких інституцій була пов'язана з певним освітнім і культурним рівнем. Так, у Києві в 1911 р. відбувся спеціальний з'їзд, куди було запрошено чимало компетентних фахівців, пов'язаних із розвитком кустарної і ремісничої справи. Підсумком його роботи стало ухвалення рішення створити мережу ремісничих навчальних закладів, потрібних для правобережного краю [7, арк. 4]. Часто такі об'єднання ставали «школою виховання національної самосвідомості і прикладом служіння інтересам українського народу» [19, с. 249]. За кількістю їх членів і питомою вагою населення, охопленого кооперацією, Правобережжя посідало перше місце серед регіо-

нів імперії. Особливо зросло число подібних організацій після 1905 р. За цим показником Київська та Подільська губернії займали, відповідно, перше та друге місця в Російській державі [5, с. 100].

Таким чином, формування інтелігенції Правобережної України в 60-х рр. XIX – перших десятиліттях XX ст. відбувалося в координатах і цінностях Російської імперії під впливом, насамперед, географічного, етнонаціонального та соціально-економічного чинників. Останній полягав у швидкому розвитку капіталізму та капіталістичного ринку після селянської реформи 1861 р., що призвело до швидких змін у всіх царинах народного життя Правобережної України. Промисловий переворот спричинив істотні зміни в освітній і культурній сферах, що неминуче підвищило значення інтелігенції. Крім того, на шляху становлення й розвитку гуманітарна інтелігенція наштовхнулася на необхідність подолання регіоналізму, провінційності і колоніальних наслідків.

Незалежно від національного походження серед представників промислової і торговельної буржуазії, яка швидко чисельно зростала та зміцнювала свої позиції як соціальна верства, дедалі ширше втілювались ідеї соціального партнерства, коли не тільки власники, а й службовці та прикажчики підприємств виявляли зацікавлення в зростанні останніх і спільно працювали для цього. Через це у регіоні, як і в усій Наддніпрянській Україні, набували дедалі більшої активності демократичні процеси, зростання національної свідомості та закономірне висунення вимог розбудови власної держави, здатної забезпечити гідне життя її народу в умовах індустріального суспільства, захищати його політичні і соціальні інтереси та культурну самобутність.

Список використаних джерел і літератури:

1. Баженова С. Е. Від романтизму до реалізму. «Українська школа» в польській літературі 20–90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2009. 400 с.
2. Баженова С. Е. Поляки в легальних громадських організаціях України XIX – початку XX ст. / Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2017, Т. 24. С. 197–206.

3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
4. Верига В. В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 447 с.
5. Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в сільських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) / Укр. іст. журн. 1977. № 4. С. 100–106.
6. Даниленко С. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Укр. іст. збірник. 2013. № 16. С. 119–130.
7. Державний архів Київської області. Ф. 1239. Оп. 34. Спр. 84.
8. Зайцева З. І. Український науковий рух : інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Київ : КНЕУ, 2006. 368 с.
9. Лисенко М. С. Сільськогосподарські товариства і формування освітньо-культурного простору українських губерній російської імперії (1861–1917 рр.) / Дриновський збірник, 11, 253–261.
10. Лец-Запартович И. Сеть коллективных опытов ПОСХ и главнейшие результаты ее деятельности (1900–1914 гг.) / Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. 1914. № 10. С. 4–5.
11. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
12. Коваленко Н. П. Особливості аграрного виробництва на українських землях у XIX ст. / Український селянин, 2017, Вип. 18. С. 89–92.
13. Кожухар Л. Український інтелігент другої половини XIX – початку XX століття: крізь призму приватного життя / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2013. № 1. С. 86–100.
14. Огієнко О. В. Земства правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції /Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2010. 19 с.
15. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Киев: Госиздат Украины, 1925. 235 с.

16. Подолия. Историческое описание с высочайшего соизволения издано при МВД П. Н. Батюшковым. Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Обществ. Польза», 1891. 100 с.
17. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.
18. Рубльов О. С. Інтелігенція українська / Енциклопедія історії України : В 5 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка. 2005. Т. 3 : Е–Й, с. 511–515.
19. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
20. Сахароваренное производство в Подольской губернии. Подольские губернские ведомости (г. Каменец-Подольск). 1892. № 87. С. 3–4.
21. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. 240 с.
22. Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття / Зб. наук. праць. Дніпро: Герда, 2007. 460 с.
23. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
24. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) / Український історичний журнал. – 1998. - № 5. – С. 63 – 74.
25. Толпыгин М. А. Ежегодник сахарной промышленности Российськой империи за 1906–1907 гг. Киев: Тип. «Петр Барский», 1908. 370 с.
26. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1884. (Ч. II). 1382 с.
27. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / [упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; пер. сл. М. Антоновича; додат. С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
28. Шинкарук В., Бистрицький, Є., Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ: Фенікс, 1996. 477 с.
29. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. Киев : Наук. думка, 1991. 172 с.
30. Шмигало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст. структурування, методологія, художні позиції. Львів: Українські технології, 2005. 528 с.

О. Б. Комарніцький,
академік НАНВО України,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
доктор історичних наук, професор;

Л. М. Комарніцька,
вчений секретар НРЗВО
«Кам'янець-Подільський державний інститут»,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри інклюзивної освіти,
реабілітації та гуманітарних наук

СТАРА УШИЦЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ХАРАКТЕРИСТИКА БЮДЖЕТУ МІСТА

У статті проаналізовано основні частини витратної і прибуткової частини міського бюджету Старої Ушиці. Автори зазначають, що витратна частина в більшості випадків перевищувала прибуткову. Це призводило до того, що місто завжди мало заборгованість.

***Ключові слова**: Стара Ушиця, бюджет, управління, майно, торгівля, промисли.*

Після приєднання Поділля до Російської імперії (1793 р.) наріжним фактором у XIX ст. стало його включення в орбіту загальноросійського економічного ринку. Загальна криза феодально-кріпосницької системи та інтенсивний розвиток капіталізму знайшли свої прояви і у місті Стара Ушиця.

Зупинимось на характеристиці економічних відносин тогочасної Старої Ушиці. Торкаючись характеристик міста, варто зупинитись на проблемі міського землеволодіння. Так, на початку XIX ст. місто володіло 1807 дес. 1786 саж. землі (у самому місті – 198 дес., поза містом – 1609 дес. 1786 саж.) [1, с. 82]. На 1862 році ця цифра не змінилася. Під забудовою перебувало 291 дес. 986 саж., церквам належало 61 дес. 434 саж., у приватному користуванні – 57 дес. 2325 саж., неугідь – 124 дес. 910 саж., під

коноплянками, виноградниками і городами – 10 дес. 1750 саж., під цвинтарями, дорогами і ярами – 513 дес. 1043 саж., під вигонами – 34 дес. 1925 саж., польової землі – всього 628 дес. 524 саж., під лісом – 53 дес. 1451 саж. [3, с. 313].

На 1870 р. землі під городами, садами, вулицями, площами, вигонами, орні, під гористими і кам'яними місцями, пасовищами ріками і цвинтарями становили 1607 дес. 951 саж., загальна площа лісу – 153 дес. 2357 саж., (у т.ч. урочище «Рожки» – 55 дес. 1551 саж.; косогір на річці Соколець – 40 дес. 2065 саж., «Маслятин» – 31 дес. 1236 саж., під кущами – 25 дес. 2275 саж) [23, с. 96]. На 1881 р. Старій Ушиці належало землі (під заселенням міста, рільництвом, садами, городами, вигонами, водами і неугідної) – 1761 дес. 878 саж. У 1887 р. місто мало у своєму володінні 1810 дес. 1786 саж. [3, с. 314]. І, нарешті, на 1900 р. міське землеволодіння дещо скоротилося – 1807 дес. [24, с. 441] Отже, земельні володіння міста у досліджуваний період практично не зростали. З цього можемо зробити висновок про уповільнений розвиток міста Старої Ушиці на зламі двох епох.

Даний висновок підтверджує аналіз міського бюджету. У 1858 р. прибуткова частина складала 1041 крб. 46 коп., а витрати – 830 крб. 65 коп. [1, с. 82]; у 1885-1887 рр.: прибутки – 17342 крб. (середній річний прибуток – 5847 крб.), витрати 20169 крб. (середні річні витрати – 6723 крб.) [3, с. 317]; у 1891 р. – відповідно 7738 крб. і 7918 крб. [12, с. 51]; у 1893 р. – 12657 крб. і 9950 крб. [14, с. 54]; у 1894 р. – 4935 крб. і 7642 крб. [15, с. 62]; у 1898 р. – 7175 крб. і 6755 крб. [16, с. 59]; у 1903 р. – 7635 крб. і 6976 крб. [4, спр. 95]; у 1906 р. – 6335 крб. і 5241 крб. [5, спр. 24]; у 1908 р. – 9218 крб. і 9218 крб. [17, ведомость №5].

Проаналізуємо окремо прибуткову і витратну частини бюджету. Предметами прибутку були:

1. Оцінковий збір з нерухомого майна.

Призначався згідно ст. 127-130 «Міського положення». Якщо в 1885 р. сума цього збору становила 61 крб. [3, с. 320], то у 1891 р. – 128 крб. [12, ведомость №5], у 1892 р. – 288 крб. [13, ведомость №5], у 1893 р. – 354 крб. [14, ведомость №5], у 1907 р. – 400 крб. (при загальній оцінці нерухомого майна в 94730 крб.) [5, спр. 24].

2. Збір з торгівлі і промислів:

а) з документів на право здійснення торгівлі і промислів (ст. 131 «Міського положення»). Документи видавалися для торгівлі і промислів в межах міста (за цією статтею в бюджет міста надходило 10% від прибутку). У 1887 р. ця сума становила 150 крб. [12, ведомость №5], у 1891 р. – 141 крб. 70 коп. [12, ведомость №5], у 1906р. – лише 34 крб. 65 коп. [5, спр. 24].

б) із закладів трактирного промислу. У Старій Ушиці працювали 8 трактирів. Загальна сума акцизних зборів з них склала 100 крб. Крім цього, мав сплачуватися 5% патентний збір. Кожного року власник закладу повинен був отримати патент на володіння трактиром [6, спр. 24, арк. 109]. З 28 серпня 1874 р. в місті існувало 3 постоялих двори, які теж вносили свою частку в бюджет міста (1 крб. з кожного) [19]. Згодом збір з останніх зріс до 31 крб. [21]. Стягнення коштів з цих закладів відбувалося згідно ст.133 «Міського положення».

в) у місті існувало близько 40 крамниць. Користування однією крамницею коштувало її власнику 15 крб. 60 коп. [22, с. 938].

3. З міського майна:

а) З міської орної землі. На початку XX ст. кількість ділянок цієї категорії землі становила 304. Її здавали в оренду за 3925 крб. 50 коп. у рік (до 1908 р.). Площа міської орної землі становила 679 дес. 300 саж. [4, спр. 95].

б) із землі, відданої в оренду на 24 роки під розведення садів і виноградників. З 1897 р. по 1904 р. існували 22 ділянки землі загальною площею 4,5 дес. Ці землі розташовувалися біля річок Соколець і Ушиця, на островах р. Дністер, на Косогорі. Орендна плата становила 29 крб. 52 коп. у рік. Через кожні 10 років плата за землю мала збільшуватись на 10% [5, спр. 24].

в) з 25 невеликих ділянок присадибної землі, які перебували в оренді під будівлями і городами (згідно протоколів №47 – за 1881 р., №21, 25, 34 – за 1894 р., № 24 – за 1895 р., №3 – за 1901 р. Зборів міських уповноважених). Річна плата на 1911 р. становила 7 крб. 25 коп. [21].

г) з міської землі, відданої у 12-річне орендне утримання під розведення верб і лоз. Згідно рішення зборів міських уповнова-

жених за протоколами №23 і №39 (1904 р.) для цього відводилася 1500 саж. землі за плату по 7 крб в рік [4, спр. 95].

д) у трирічне орендне оброчне утримання надавався міський сінокіс (55 дес. 1531 саж.). Так, згідно рішення міської думи від 16-17 квітня 1885 р. за № 48 чотири ділянки сінокосу передавалися М. Горгулько, С. Ярушевському, В. Калюзняку, І. Лесику. Річна плата становила 83 крб. 72 коп. [6, спр. 9938, арк. 88].

е) продавалися земельні ділянки і під забудову будинків у вічне і спадкове володіння. Якщо протягом року ділянка не забудовувалася і не обносилася огорожею, то її могли відібрати. Такі ділянки продавалися за одноразову плату: 1882 р. – І. Штромбергу, М. Гендельману, І. Портному, Й. Мяснику [6, спр. 9799, арк. 20]; у 1883 р. – Ш. Вайнбергу, М. Цінману, З. Клейнману, Т. Кацману, С. Таралевичу [18]; у 1891 р. – І. Саніцькому, М. Петрову, М. Касапчуку [6, спр. 10093, арк. 161], Шевчуку [20].

Місто одержувало прибуток з польової орної землі у маєтку Конилівка (кількість ділянок – 104, площа яких становила 153 дес. 1300 саж. Здана в оренду міщанам за плату 1127 крб. 60 коп. в рік). З ділянки землі поблизу села Конилівка під назвою «Копоплянник» (площа – 3 дес. Здана в оренду орендатору за річну плату 34 крб. 20 коп. Орендаторами були Атаманник, Р. Лукіянчук, І. Кувила, І. Бец); з ділянок орної землі біля села Конилівка уроджниці «Баба і Спривливки», які були здані в оренду на 12 років (рішення зборів міських уповноважених за 1900, 1902, 1904 рр. – орендатори 11 ділянок землі, кожна з яких мала по 4 дес., мали сплачувати річну орендну плату у сумі 30 крб. 50 коп.) та з інших ділянок землі [4, спр. 95].

4. З оброчних статей:

а) Розвитку Старої Ушиці сприяла паромна переправа, яка зв'язувала місто із селом Кормань. Її налагоджено євреями у травні 1833 р. згідно розпорядження Подільського губернатора [6, спр. 9799, арк. 67]. Переправа перебувала в орендному утриманні родини Гольденбергів. З 17 березня 1882 р. вона була на отримані миньковецького міщанина Р. Гольденберга (орендна плата становила 316 крб. 60 коп.) [19], а з 18 листопада 1900 р. – перейшла до М. Гольденберг (орендна плата – 425 крб. в рік) [5, спр. 24].

б) З міських ринкових площ. До лютого 1901 р. вони перебували в орендному утриманні євреїв М. Гольденберга, Б. Ткачмана, Д.Тоймана. З 20 листопада 1902 р. площі перейшли до міщанина І. Полякова (орендна плата – 150 крб. в рік) [4, спр. 95].

в) У Старій Ушиці працювади 2 водяних млини. Їх було побудовано до 1850 р. купцем В. Бабаєвим. У 1856 р. право на 24-річне оброчне утримання цих об'єктів отримав дворянин, пижівський поміщик В.Й. Рогульський (в інших джерелах – Регульський). За контрактом – 3 роки відводилося на освоєння млинів. До 1883 р. термін чинності контракту вичерпувався. Тому 25 квітня того року орендатор звернувся до міської думи із заявою, в якій пропонував за свій рахунок перебудувати млини при умові, що з ним буде продовжуване угоду [6, спр. 721, арк. 95-97]. Млини, побудовані Бабаєвим, мали застарілу конструкцію: система малих наливних коліс з простою передачею рушійної сили, за допомогою палочного колесо на шестерню. Згідно системи, запропонованої Рогульським, вводилося два нових середньобійних водяних коліс, які у діаметрі становили 1 аршин, ширина – 2,5 аршини. До них прикріплювалися два дубових вали [6, спр. 10093, арк. 106-111]. Передбачались й інші технічні нововведення. Однак з невідомих причин Рогульському було відмовлено. Тому 23–27 березня 1884 р. у міській управи відбулися торги, де перемогу святкували міщани У. Штрумберг і М. Швайцер. Згідно протоколу №10 міської думи від 2 квітня 1884 р. цим особам надавалися млини у 12-річне орендне утримання (щорічна орендна плата 412 крб.). Оскільки Рогульський передав їм млини несвоєчасно, то 5–6 березня 1885 р. міська дума звільнила цих міщан від сплати податків на 2 роки. Виплата податків орендаторами мала розпочатися з 16 квітня 1887 р. До цього всі витрати мав погасити Рогульський – 765 крб. [19]

З 25 лютого 1893 р. по 25 лютого 1908 р. млини перебували в отриманні Ф. Березіна (орендна плата – 175 крб. на рік). Деякий час орендаторами млинів були Цинман і Палатній [5, спр. 24].

У проекті передбачався ще один млин. Так, 19 квітня 1889 р. було дозволено А. Мельнику побудувати на р. Дністер наплавний мукомельний млин, терміном на 12 років із щорічною об-

рочною платою у 80 крб. Однак цей план не був прийнятий через низку причин. По-перше, за ст. 120 «Міського положення» ця територія знаходилися у громадському користування і не повинна була забудовуватися; по-друге, у місті вже діяли два млини (річний прибуток – 412 крб.); по-третє, млин мав знаходитися біля паромної переправи і давав би їй збитки, оскільки мельник повинен був мати свій човен (прибуток з переправи становив 300 крб.) [6, спр. 9980, арк. 142].

г) Частина прибутку надходила від сплати зборів за місце на ринку: за продаж чобіт – 15 коп., посуду – 20 коп., боднарських виробів – 15 коп., шапок – 10 коп., великої рогатої худоби – 5 коп., кушнірських виробів – 15 коп., возів і коліс – 10 коп. [6, спр. 9758, арк. 37].

Прибуткова частина також поповнювалася за рахунок деяких інших статей.

Проаналізуємо витратну частину бюджету. Витрати здійснювалися за такими статтями:

1. Участь у витратах із утриманню урядових закладів Російської імперії, у тому числі губернської по міських справах палати (указ Державної Ради від 11 червня 1892 р.) [6, спр. 9758, арк. 2].

2. Утримання міського управління:

а) утримання міського старости (голови): у 1881 р. – 200 крб. [5, спр. 24], у 1883 р. – 160 крб. [6, спр. 724, арк. 36], у 1889 р. – 200 крб. [6, спр. 10110, арк. 264], у 1903 р. – 565 крб. [4, спр. 95] Виділялися кошти і на отримання помічника міського голови (¼ частина від зарплати міського голови).

б) утримання 2 членів управи: у 1881 р. – по 100 крб. кожному [6, спр. 9758, арк. 1].

в) утримання міського секретаря: 1881 р. – 300 крб. [6, спр. 9758, арк. 2], у 1883 р. – 100 крб. [6, спр. 724, арк. 35-36], у 1889 р. – 400 крб. [6, спр. 10110, арк. 264].

Витрачалися кошти і на відрядження посадових осіб міського управління, на отримання канцелярії міського управління, на господарські витрати, пенсії, одноразові виплати ((наприклад: виплачувалися пенсія колишньому секретарю міської

думи (25 грудня 1869 р. – 2 червня 1871 р. у сумі 7 крб. 80 коп.) [5, спр. 24]), на освітлення, опалення, дрібний ремонт приміщення міського управління. Для опалення використовувалися 2 грубки, кожна з них яких споживала 2 саж. дров (кожен сажень оцінювався у 25 крб.). Надавалися кошти і на утримання 2 охоронців, об'єктом яких було приміщення міського управління [4, спр. 95].

У цілому, на утримання міського управління витрачалося у 1886 р. – 1793 крб. [8, ведомость №5], у 1888 р. – 2492 крб. [10, ведомость №5], у 1892 р. – 1441 крб. 55 коп. [13, ведомость №5], у 1893 р. – 2977 крб. 43 коп. [14, ведомость №5], у 1908 р. – 2577 крб. 12 коп. [17, ведомость №5], у 1911 р. – 2560 крб. [21].

3. Утримання Сиротського суду:

а) зарплата голові Сиротського суду – 100 крб.

в) зарплата двом членам Сиротського суду – 100 крб.

в) зарплата управляючому справами Сиротського суду – 50 крб. [4, спр. 95].

4. Утримання міської поліції.

До кінця XIX ст. на утримання 1 сотського і на 3 поліцейських витрачалося відповідно 76 і 60 крб. Десятський підпорядковувався безпосередньо управі і відповідав за дотримання порядку на ринку [19].

На початку XX ст. на утримання 1 старшого і 5 молодших поліцейських виділялося відповідно 120 і 500 крб. Залучалися кошти на утримання приміщень поліції і поліцейського арешту. Для опалення приміщення поліції використовувалася 1 грубка (25 саж. дров), для приміщення поліцейського арешту – 1 грубка (12,5 саж. дров). Направлялася частина бюджету і на обмундирування, амуніцію і озброєння (патрони, портупея, ремонт сабель), на лікування поліцейських чинів, на облаштування ліжок (для городових) і тюфляків (нари для заарештованих) [4, спр. 95]. Загалом на отримання поліції виділялося: у 1887 р. – 250 крб. [9, ведомость №5], у 1888 р. – 392 крб. [10, ведомость №5], у 1894 р. – 568 крб. [15, ведомость №5], у 1908 р. – 879 крб. [17, ведомость №5].

5. Благоустрій міста.

а) освітлення міста: 1888 р. – 86 крб. [10, ведомость № 5], 1894 р. – 340 крб. [15, ведомость №5], 1908 р. – 289 крб. [17, ведомость №5]

б) інші заходи із благоустрою міста (наприклад: 1908 р. – облаштування м'ясних крамниць, окопування міських лісів, облаштування каналу для спуску води) [5, спр. 24].

6. Видатки міському приходському однокласному училищі: 1888 р. – 100 крб. [10, ведомость №5], 1892 р. – 450 крб. [13, ведомость №5], 1898 р. – 300 крб. [24, с. 441], на 1911 р. – 360 крб. [21].

7. Медична, ветеринарна і санітарна служба:

а) утримання міського лікаря та інших осіб медичної служби коштувало у 1882 р. 350 крб. [6, спр. 9799, арк. 28], у 1886 р. – 408 крб. [8, ведомость №5], у 1892 р. – 620 крб. [13, ведомость №5], у 1898 р. – 55 крб. (причини чому така мізерна сума нам невідомі) [24, с. 441], у 1908 р. – 410 крб. [17, ведомость №5], у 1911 р. – 500 крб. [21].

б) кошти для купівлі ліків для бідних жителів (ця сума залежала від санітарного стану в той чи інший період).

в) заходи щодо покращення санітарних умов (очистка суспільних ратирадів, вивезення нечистот, знищення бродячих псів).

Направлялися кошти для здійснення інших заходів і мероприємств:

– на сплату державного податку за міські незаселені землі;

– на сплату земських повинностей за міські незаселені землі;

– на сплату державного поземельного податку і земських зборів за маєток Конилівка;

– на сплату податку і губернського земського збору за міські будівлі (обкладалися податками тільки ті, які приносили прибуток);

– на сплату термінового річного платежу Київському земельному банку за маєток Конилівка (наказ зборів міських уповноважених від 23 червня 1895 р., відповідно до якого кредит вираховувався в сумі 752 крб. 34 коп. щорічно) [4, спр. 95];

– на сплату боргу: у 1892 р. місто позичило із залишків сум староушицького коробочного збору 1000 крб. на боротьбу з холерою. За пропозицією Подільського губернатора від 5 січня 1904 р. ця сума мала погашатися упродовж 10 років [5, спр. 24];

– інші витрати: на передплату преси – «Сенатские ведомости» для міського управління і Сиротського суду – 2 прим. (29 крб. 88 коп.), «Губернские ведомости» – 2 прим. (6 крб. 24 коп.), «Правительственный вестник» – і прим. (12 крб. 37 коп.) [19]; ведення судових справ; на ілюмінування міських будинків в урочисті дні [6, спр. 724, арк. 4]; на утримання поштового відділення (найм приміщення, опалення, освітлення), утримання поштових коней на доставку пошти з Дунаївців [19], за рахунок бюджету Старої Ушиці утримався Іванковецький етапний будинок [4, спр. 95]; типографії Подільського губернського правління за друкування бланків необхідної документації, палітурки; освітлення і опалення Новоушицької міської в'язниці і опалення в Новоушицькій лікарні; виплата різним особам боргів [6, спр. 9938, арк. 44].

Отже, проаналізовано основні частини витратної і прибуткової частини міського бюджету Старої Ушиці. Витратна частина в більшості випадків перевищувала прибуткову. Це призводило до того, що місто завди мало заборгованість.

Список використаних джерел і літератури:

1. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург, 1864. Т. IV. 805 с.
2. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1893. 646 с.
3. Гульдман В. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 412 с.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 226. Оп. 44.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 226. Оп. 54.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1.
7. Обзор Подольской губернии за 1885 год. Каменец-Подольский, б.д. 125 с.

8. Обзор Подольской губернии за 1886 год. Каменец-Подольский, б.д. 137 с.
9. Обзор Подольской губернии за 1887 год. Каменец-Подольский, б.д. 144 с.
10. Обзор Подольской губернии за 1888 год. Каменец-Подольский, б.д. 141 с.
11. Обзор Подольской губернии за 1889 год. Каменец-Подольский, б.д. 125 с.
12. Обзор Подольской губернии за 1891 год. Каменец-Подольский, б.д. 156 с.
13. Обзор Подольской губернии за 1892 год. Каменец-Подольский, б.д. 182 с.
14. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Каменец-Подольский, б.д. 171 с.
15. Обзор Подольской губернии за 1894 год. Каменец-Подольский, б.д. 182 с.
16. Обзор Подольской губернии за 1898 год. Каменец-Подольский, б.д. 198 с.
17. Обзор Подольской губернии за 1908 год. Каменец-Подольский, б.д. 160 с.
18. Подольские губернские ведомости. 1883. 12 марта.
19. Подольские губернские ведомости. 1887. 20 мая.
20. Подольские губернские ведомости. 1891. 9 ноября.
21. Подольские губернские ведомости. 1911. 2 апреля.
22. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1893. Вып. VI. 560 с.
23. Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии. Каменец-Подольский, 1882. 102 с.
24. Энциклопедический словарь / под ред. Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрони. Санкт-Петербург, 1900. Т. XXXI. 472 с.

А. К. Лисий,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук
Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу,
почесний краєзнавець України

МІСТЕЧКО ШПИКІВ У ПРОСТОРІ І ЧАСІ (1507–1917)

У статті охарактеризовано основні етапи історичного минулого містечка Шпиків Брацлавського повіту. Розповідається про власників населеного пункту, йдеться про суспільно-політичні, соціальне-економічні, етноконфесійні процеси у житті містечка.

Ключові слова: *містечко, Шпиків, поселення, магнат, пивоварня.*

Перша письмова згадка про населений пункт є у документах XVI століття. Там йдеться про те, що 1507 року власником Шпикова став брацлавський земянин Семен Кішка [1, с. 606]. Власники шпиківських земель, прагнучи збільшити свої прибутки, дозволяли селитись на спустошених татарськими набігами землях у своїх володіннях людям різного походження. Тут оселялися втікачі з галицьких земель, де вже панувало кріпацтво. Вони займалися землеробством, ремеслами, але не випускали з рук і зброї. Під захистом цих озброєних поселенців околиці Шпикова, які ще 1545 року вважались пусткою, починають швидко заселятись. У 1546 року Шпиків згадується вже як центр Краснянської волості, а в документах другої половини XVI століття можна зустріти згадку про Шпиківську волость.

У 1582 році брати Андрій та Іван Кішки розділили свої землі. І. Кішка після грабіжницького набігу татар 1586 року продав свою частину князеві Острозькому. Село розвивалося далі, в ньому осідають селяни-втікачі з Хмільницького староства. Вони затримувалися тут тому, що поміщики обіцяли їм пільги на 20–30 років. Але пани не завжди дотримували слова, і втікачі знову ставали безправними кріпаками. Особливо по-звірячому експлуатували кріпаків у феодальних маєтках, що здавалися в оренду євреям. До їх числа належав і Шпиків.

1602 року Шпиків входить до Вінницького повіту Брацлавського воєводства. В ньому тоді було близько 200 димів. З 1613 року він стає власністю магнатів Замойських , які ще більше посилили гніт. Це зустріло відчайдушний опір населення. Боротьба загострилася у період визвольної війни українського народу проти шляхеттської Польщі. Влітку 1648 року хвиля селянсько-козацьких повстань змила і шляхетських власників Шпикова [2, с.650].

На жаль, після української революції під проводом Богдана Хмельницького, Правобережжя України знову опинилося в складі Речі Посполитої. Проте вона не змогла стримати наступ Туреччини, і Шпиків на 20 років опинився під її владою. У 1692 році повернулася польська шляхта. Містечком почергово володіють Конецпольські, Любомирські, Потоцькі, Свейковські [3, с. 29]. Подільський воєвода Леон Свейковський у 1760 році побудував замок-палац в Шпикові.

Ці часи відомі шляхетською вольницею. Наїзди на села, хутора, поля, ліси, розбої і грабунки були повсякденним явищем. Власники маєтків використовували для цього як своїх службовців-шляхтичів, надвірних козаків, так і селян підданих. Особливо жорстокими і масовими були конфлікти за ліси, які на той час становили основний ресурс, що давав можливість одержати швидко і з найменшими вкладеннями значні готівкові кошти, спалюючи дерево на поташ і продаючи його в Європу.

Не цурався цього феодального бандитизму і Марцин-Леонард Свейковський. В січні 1768 року його сусід Миколай Юноша-Пясковський подав скаргу до коронного суду, що «надвірні козаки шпиківського дідича, наїхавши на грунт сіл Краснянського ключа Рахнів і Пирогова у ліс, званий Кучмань, там пов'язали, побили, покалічили людей, буду дощенту зруйнували і спалили, селян Івана Голякового сина з Рахнів, Василя Римарчука з Пирогова побили і скалічили. Було стято 40 дубів» [4, с. 14].

1793 рік ознаменував початок нової епохи в історії Правобережної України. За другим поділом Польщі край відійшов під скіпетр російської імператриці. Двоголовий російський орел зайняв місце одноголового польського. Нові господарі одразу заходилися брати на облік багатства краю та майбутніх платників податків. У 1799 році російська влада провела топографічний

опис Подільської губернії. Було описано й Шпиків. Про нього говориться, що «село Шпиків – володіння поміщика Михайла Швейковського розташовується на підвищених, але рівних місцях та по низьким берегам річки Жабокрички і по лівій стороні протоки Бакай.

В ньому дві дерев'яні греко-російські церкви, переведені з унії в 1794 році. З них одна в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці, в ній іконостас з різьбою та живописом добрим. Дзвіниця відсутня, а чотири дзвони з бронзи на стовпах. Інша – в ім'я Воздвиження Чесного Хреста, іконостас без живопису, невелика дзвіниця з чотирма бронзовими дзвонами. При цих церквах будинки священиків і діють невеликі школи. Маються сади з фруктовими деревами яблунь, груш, слив, вишень та черешень. Крім того у власності священослужителів землі в полі по 16 днів і сінного покосу на 30 косарів. Обидві церкви мають невеликі пасіки, які мають по 35 однодонних вуликів.

Дві дерев'яні корчми, в них євреї продають панське вино. В цьому поселенні 5 цегляних лавок, в них продаються товари – в малих кусках російські пестреді, просте полотно, тютюн, різні пряноші з Немирова та Тульчина.

Панський цегляний будинок готичної архітектури знаходиться на правому боці річки Жабокрички, яка тут починається і впадає в річку Бог. Господар має сад і невелику оранжерею, в якій ростуть ананаси, лимони, цитрини, виноград, персики, а також гвоздики, фіалки, туберози, нарциси Мається ще сільський панський економічний будинок. В ньому, крім покоїв, клуня з током, комора, конюшня і сараї, де утримується рогата худоба.

Панська цегляна пивоварня. На ній вариться легке пиво з ячмінного солоду, який робиться в солодовні. При варці пива застосовується ячмінного солоду 3 корця (корець дорівнює 60 літрам) і хмелю 3 фунти. Отримується 6 бочок достатньо смачного пива, яке використовується для домашнього вживання. Ячмінь і дрова, які йдуть на виготовлення пива, власні.

Млин наливний на одній греблі в одну дерев'яну кліть; в ній один мучний постав, який вимелює за добу 3 корця. Також діє пильний млин, який за добу ріже по одній колоді. Дерево отримується з лісів навколо Шпикова. Дошки йдуть на господарські будівлі.

Панська пасіка має 50 однодонних вулика. Меду отримується до 30 фунтів з кожного вулика. Мед більшою частиною переварюється в питейний, а залишок продається на місті євреям по 7 карбованців за пуд. З воску роблять свічки для домашнього освітлення. За рік отримується до 160 пудів воску.

Селянські хати розташовані не регулярно і дещо на відстані, при них невеликі городи. Кряж землі чорний, частково сіропіщаний та глеєватий. Це поселення оточено полями та дров'яним лісом.

Шляхетства, що має маєток: двір – 1, душ 2.

На чужій землі проживаючих та платячих чинш: дворів – 5, душ – 27.

При панському дворі служителів: душ – 53.

Духовенства грецького віросповідання: дворів 2, душ – 17.

Підданих: дворів – 221, душ – 1427.

Євреїв: дворів – 9, душ – 48» [5, с. 317].

Деякі шляхтичі Шпикова прийняли участь в польському повстанні 1831 року. Пьотр Топольський (1804-1844) у 1828 році був висвячений на католицького священика. Після початку Листопадового повстання зголосився на капелана повстанців. Став капеланом у загоні генерала Б. Колиска, а після його розгрому емігрував до Франції [6, с. 780].

У 1832 році слідчі органи з цього приводу розглядали справи місцевих дворян Антонія Бнижевського [7, арк. 1-19], Вікентія Гриневицького [8, арк. 1-25] Яна Гладишевського [9, арк. 1-34]. Їх відправили до Сибіру.

В першій половині XIX століття з розвитком промисловості на Україні в Шпикові виникає цукроваріння. В 1844 р. місцевий поміщик Міхал Свейковський споруджує цукроварню. Він володів в цей час 700 душами кріпаків [10, с. 199].

Після реформи 1861 року селяни й далі терпіли малоземелля. Вони мали тільки 1720 десятин землі, а тим часом поміщикові належало 8920 десятин. Малоземелля й злидні спричинялися до виступів селян проти пана. 1862 року у селі сталося заворушення. Влада послала сюди війська. Пан став продавати землю. Зберігся дарчий запис Свейковського Л. М. на садибу селянину Снігурському Стефану [11, арк. 17,].

На початку 60-х років Шпиків стає центром волості і входить до складу Брацлавського повіту. В цей час, у 1865 році, поміщик продає маєтність новому власнику. Цей акт засвідчує «Справа про надання прав колезькому секретарю Балашову Миколі Петровичу на володіння маєтком, придбаним від поміщика Свейковського» [12, арк. 30].

Новий власник активно взявся за переобладнання заводу. Були встановлені потужні парові двигуни та сучасне обладнання. Разом з усіма службами й добудовами територія підприємства становила 55 десятин. У 1886/7 році було перероблено 158024 берковців (берковець дорівнює 164 кг) буряку й отримано 155811 пудів цукру [3, с.29] Цукор вивозився до Туреччини, Персії, Фінляндії через одеську таможню [13, арк. 85]. Завод неодноразово брав участь у всеросійських виставках у Петербурзі, Москві, Нижньому Новгороді, де був нагороджений бронзовими та срібною медалями.

Але ці успіхи трималися на важкій праці цукровиків. Робочий день тривав 12 годин. Зарплата на заводі становила: жінок і підлітків – 5-6, чоловіків – 8-13 крб. Трудівники зазнавали різних утисків, з них постійно стягували штрафи. Відсутність техніки безпеки та охорони праці призводили до нещасних випадків. Це становище засвідчує донесення подільського губернатора Л. О. Милорадовича київському генерал-губернатору про залишення робітниками Шпиківського цукрового заводу Балашова роботи в зв'язку з непосильною фізичною працею і покаранням адміністрацією трьох робітників [14, с. 192].

Власник підприємства був змушений побудувати при заводі лікарню й відкрити аптеку [15, с. 169].

Наприкінці XIX – початку XX століття на території Подільської, Волинської, Київської губернії діяло товариство «Руссем». Воно ставило собі за мету розвивати галузь на основі власних сортів цукрового буряка. Була створена селекційна станція в маєтку М. П. Балашова. На чолі господарства був Стефан Коско, а селекційною лабораторією завідував Є. П. Хренніков, який працював під керівництвом вченого-селекціонера, професора В. В. Колесніченка. На Всеросійській виставці 1913 року в Києві за організацію селекційної справи господарство було нагороджено великою срібною медаллю [16, с. 85].

У кінці XIX століття відомий київський архітектор Владислав Городецький (народився в селі Шолудьках Брацлавського повіту) виконав ряд робіт для М. П. Балашова, зокрема спроектував нові будівлі цукрового заводу і будинок управителя маєтку [6, с. 104].

Події революції 1905–1907 років сприяли піднесенню свідомості місцевих робітників. На початку травня 1905 року вони застрайкували з вимогою поліпшення умов життя та праці, підвищення плати за роботу. До них приєднались поденники, що обробляли плантації. Цей виступ набув широкого розмаху. Губернатор дав наказ про посилку до Шпикова військової команди. Робітників не вдалося залякати, вони продовжували боротьбу. Власник підприємства змушений був задовольнити вимоги страйкарів. Також успішно пройшов тут страйк 9–-10 грудня [12, с. 651].

За прикладом робітників страйкову боротьбу вели також селяни Шпиківського маєтку. У травні 1905 року вони не вийшли на роботу, вимагаючи збільшити їм платню. Керуючий маєтком не задовольнив цю вимогу і запросив на роботу селян з навколишніх сіл, які на знак солідарності з своїми шпиківськими товаришами відхилили умови запропоновані поміщиком. Страйк мав організований характер. Поміщик змушений був встановити поденну плату: для чоловіків – 50 коп., для жінок – 40 копійок [15, с. 248]. Проте місцева голота влітку 1907 року спалила маєток.

На межі XIX–XX століть було зроблено подільським священником і українським патріотом Юхимом Сіцинським опис Шпикова: «Містечко розташовано на схилах пагорбів, що оточують ставок Бакай. Через містечко Шпиків пролягає шосейна дорога; від залізничної станції Рахни-Лісові у 8 верстах. Місцевість, де живуть селяни, завдяки садам, левадам та лісам, а також підвищеним пагорбам, – здорова, але торгова частина містечка, що прилягає до ставка, де мешкають євреї, нездорова та брудна. Навколо містечка на невеликій відстані багато лісів; є навіть соснові ліси. Грунт глинистий, а місцями чорнозем.

До Шпикова приписані села Гута та Винокурня, або Майдан. До 1869 року було приписане село Шпиківка, яке тепер причислене до парафії Садки-Шпиківські. Парафіян тепер нараховується чоловічої 900 та жіночої статі 900. За народністю прафіяни – малороси, за станом – селяни. Випадків переселення парафіян куди-небудь не було.

У 1844 році в Шпикові було збудовано цукровий завод; на цьому заводі, а також на бувшому тоді винокурному заводі та паровому млину працювали тоді люди і з інших місцевостей; деякі з них іноді залишались на постійне проживання і в той же час мають працю на цукроварні.

Про храм містечка Шпиків відомо тільки, що він збудований у 1767 році поміщиком Леонардом Свейковським з благословіння уніатського архирея. Храм – з дерева, на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Іконоста – стародавній, живопис італійський. У 1856 році до церкви прибудували три приділи з дерева, криті залізом – за рахунок церкви і парафіян. Іконостас – багатоярусний.

З 1763 року священиком при Покровській церкві був Іоанн Чемена, відомий уніатський діяч, бувший деканом декількох деканатів та офіціалом Брацлавської консисторії. Воз'єднаний з православ'ям у 1795 році, він став видатним діячем по приєднанню подільських уніатів. У 1795 році призначений настоятелем Брацлавського собору. З наступних священиків слід згадати Стефана Калинича, якій помер 3 вересня 1872 року від холери. Це був діяльний та акуратний пастир; повсюди ним було заведено порядок, сліди його діяльності помітні і тепер після 30 років по його смерті. Замість нього священиком поступив сюди Феодосій Галаневич, який не підтримував у приході порядок заведений його попередником.

В Шпикові є міністерське народне училище, засноване у 1864 році. Церковної землі 48 десятин, в тому числі садибної 3 десятини; хутір з 5 десятинами, а інша земля орна в чотирьох різних місцях на відстані від 2 до 8 верст» [17 с. 190].

Кандидатом богослов'я зроблено опис й Садків-Шпиківських: «Садки-Шпиківські розташовані на схилі гори та низині, через яку протікає річка Бакай; є передмістям Шпикова. Кліматичні умови місцевості сприятливі для здоров'я; грунт суглингистий. На місті села спочатку був ліс, сліди якого збереглись до нашого часу. Мешканці Шпикова спочатку мали тут свої хутори й сади, а потім стали тут поселятися; до них приєдналися селяни й з інших сіл. Відомо, що власник Шпикова Лев Свейковський в сорокових роках збудував в Садках цукровий завод та перевів сюди біля ста сімей селян з інших маєтків. Вони були наділені землею, внаслідок чого утворилось село під назвою Садки-

Шпиківськи. З 1889 року Садки з селом Шпиківка складають одну парафію.

Село Шпиківка колись було заселено старообрядцями, до цього часу збреглись залишки їх кладовища. Поміщик Лев Свейковський виселив їх, а житло передав селянам-малоросам щоб мати робітників при заводі.

Хресто-Воздвиженська однопрестольна дерев'яна церква збудована у 1754 році на кошти селян з трьома банями і в такому вигляді існує сьогодні. Спочатку була накрита гонтою і не пофарбована. В сорокових роках з ініціативи місцевого священика Іуліана Богуцького, за кошти власника маєтку католика Лева Свейковського та парафіян, храм було піднято на кам'яний підмурок, покрито бляхою та пофарбовано. Церковно-парафіяльне попечительство засновано у 1868 році. Громада сестер при церкві заснована у 1888 році з нагоди святкування 900-річчя хрещення Русі. Церковної землі 52 десятини, в тому числі – садибної 3 десятиии, хутір з сінокосом 25 десятин.

Для навчання грамоті селянських дітей в Садках-Шпиківських та містечку Шпиків відкрито в 1864 році міністерське народне однокласне училище. Училище стоїть на землі подарованій власником маєтку М. П. Балашовим» [18, с. 191].

Напередодні І світової війни в містечку діяли: волосне правління Брацлавського повіту Подільської губернії, міщанське правління поліцейська дільниця, цукровий завод, паровий млин, цегельня, водяний млин, соломорізка, на крупорушка, маслобійня, завод «искусственных вод», лікарня, аптека і два аптечні склади. Існували дві православні церкви і чотири єврейські молитовні школи, двокласне училище та церковно-парафіяльна школа. Щонеділі один раз на два тижні відбувались ярмарки [19, арк. 27]. За переписом 1897 року в Шпикові мешкала 4901 особа, з них – 1875 євреїв [20, с. 60]. У 1915 році містечко мало 726 дворів та 6041 мешканця [21, с. 81].

Багато лиха зазнали мешканці Шпикова під час першої світової війни. 1914 року в розпалі жнив частину шпиківських селян з волами та кіньми забрали в царську армію і направили на фронт. Роки війни вкрай розорили господарство. Ось чому звістка про повалення самодержавства була радісно сприйнята місцевим населенням. Незабаром селяни почали ділити поміщицьку землю,

розбирати хліб з панських комор. У квітні 1917 року робітники шпиківського цукрового заводу на своїх зборах прийняли рішення про встановлення 8-годинного робочого дня [2, с. 652].

Список використаних джерел і літератури:

1. Zrodle dziejowe. T. 22. Warszawa, 1894.
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972.
3. Slownik geograficzny krolewstwa polskiego i innych krajow slowianskich. T. XII. Warszawa, 1892.
4. Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік. Подокументний опис / Укладачі: Олександр Петренко, Олег Росовецький. – Вінниця, 2020.
5. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти. / За ред. Легуна Ю.В. Вінниця, 2017.
6. Вікторія Колесник. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця, 2007.
7. Державний архів Вінницької області. Ф. 731. Оп. 1. Спр. 18.
8. Там само. Спр.19.
9. Там само. Спр. 25.
10. Отмена крепостного права на Украине. – К., 1961.
11. Державний архів Вінницької області. Ф. Д. 473. Оп. 1. Спр. 413.
12. Там само. Спр. 450.
13. Там само. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 15.
14. Робітничий рух на Україні (1861–1884). К., 1986.
15. Корзун О. В. Історія сільськогосподарської селекційної справи на Поділлі (кінець XIX – поч. XX ст.). Вінниця, 2011.
16. Адрес-календарь Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1909.
17. 1905 год на Украине. Хроника и материалы. – Т. І. – Харьков, 1926.
18. Приходы и церкви Подольской епархии. / Под. ред. Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2009.
19. Державний архів Вінницької області. Ф. Д. 379. Оп. 1. Спр. 40.
20. Еврейская энциклопедия. Т. 16. Санкт-Петербург, 1913.
21. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1915.

А. В. Войнаровський,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

В. О. Гребеньова,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

СФЕРА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ПОДІЛЛЯ НА ЗЛАМІ XIX – XX СТОРІЧЧЯ

У статті характеризується стан організації охорони здоров'я на теренах Поділля в кінці XIX – на початку XX сторіччя. Зокрема, розглянуто реформування та розбудову медичної системи, особливості створення земської лікувальної справи.

Ключові слова: *охорона здоров'я, лікар, фельдшер, земська медицина.*

На початку третього тисячоліття, в умовах сучасних цивілізаційних викликів, рівень здоров'я нації виступає визначальним чинником її конкурентоздатності та спроможності до нового культурного поступу. В епоху глобалізації та інформаційного суспільства здоров'я людини розглядається не лише як найбільша соціальна цінність, а й визначальна умова економічного розвитку, росту продуктивності праці, добробуту країни і рівня життя її громадян.

У процесі реформування національної системи охорони здоров'я та вдосконалення профілактичних технологій з урахуванням нових проявів хвороб XXI ст., теоретичне і прикладне значення має повернення до набутого досвіду минулих поколінь лікарів з урахуванням цілей і завдань сучасної медицини. У час гуманізації світу медицина відіграє дедалі більшу соціальну і світоглядну роль у державі. Водночас в умовах економічних криз і соціальних потрясінь політики і державотворці, громадські організації і пересічні громадяни мають усвідомити,

яку біологічну спадщину вони залишають наступному поколінню. Саме тому створення належних виробничих умов, всебічне запровадження в освіті та інших сферах діяльності людини здоров'язберігаючих технологій – визначальний вектор розвитку суспільства в XXI ст.

Проблема розбудови та діяльності сфери охорони здоров'я на теренах Поділля є актуальною. Розвиток людства змінює пріоритети, по новому структурує систему цінностей в ієрархії яких логічно першість посідають вітальні цінності, а особливо якісного життя та діяльності людини, що безумовно пов'язано зі станом здоров'я.

Після комплексу реформ 1860–1870 років у Російській імперії, та відповідно переходу від традиційного суспільства до індустріального відбувається формування нової системи соціальних інститутів, серед яких чільне місце посідає формування системи охорони здоров'я. Значний вплив на розбудову системи медицини мало формування органів самоврядування – земств. Особливістю було гальмування цієї реформи царизмом на Поділлі, у трьох правобережних українських губерніях – Київській, Волинській, Подільській – земства були створені лише 1911 р. В підпорядкування земств було передано наявні медичні заклади, які раніше належали Комітетам громадського опікування [1, с.21].

Тому, дослідження якими були інституції охорони здоров'я, що змінювалося, наскільки ефективною була медицина тієї доби, в чому була особливість Подільського краю є вкрай важливим для сучасності. Досвід реформування медичної сфери може стати в нагоді і для сучасності, коли відбуваються зміни адміністративно-територіального облаштування, і першим прикладом було створення саме системи земської медицини.

Ще один аспект спонукає до дослідження, історія медицини на теренах краю другої половини XIX ст. символічно затьмарена постаттю видатного лікаря Н. Пирогова. Поза сумнівів, це є один з найвидатніших медиків у світовій історії, але за цим феноменом зникає цілісна картина розвитку медичної сфери регіону тієї доби.

Народні ліки зламу XIX–XX сторічь можна поділити на внутрішні (відвари, настої, порошки), зовнішні (компреси, мазі,

припарки, полоскання, ванни) та магічні (приворотні засоби, замовляння). Польський етнограф Ю. Талько-Гринцевич відзначив, що народ приділяє увагу не лише цілющим властивостям рослин, а й їхній формі та кольору. До прикладу дослідник навів спосіб лікування серця рослиною, що нагадує його форму, жовтухи – зіллям, що має жовтий колір, кровотечі – рослинами червоного забарвлення. Автор зібрав і проаналізував деякі замовляння, звернув увагу на символічне вживання в текстах чисел 7, 27, 72, 77 [2, с. 139].

Ю.Талько-Гринцевич у своїх дослідженнях народної медицини українців виділив наступні розділив: «Вагітність і гінекологія», «Хвороби дітей», «Хвороби зрілого віку», «Народна гігієна», «Смерть». Він розглянув народні уявлення про менструацію, як перехід від статусу дівчини до статусу жінки. У своїх дослідженнях етнограф відзначав, що в народі місячні розглядають як ознаку первородного гріха, в якому кожна дівчина народжує. З цими уявленнями, на думку дослідника, пов'язані заборони виконувати в цей період жінками певних господарських робіт. Автор зібрав і описав народні методи лікування при порушеннях менструального циклу, безплідді; розглянув народні уявлення про фізіологію і гігієну вагітності; зібрав народні прикмети, для розпізнавання вагітності, передбачення статі майбутньої дитини; описав підготовку до пологів, методи допомоги повитухи породіллі; розглянув народні уявлення про дієту і гігієну новонароджених; описав методи лікування немовлят [3, с. 98].

Особлива увага в народній медицині приділялась дитячим хворобам, люди часто не могли зрозуміти симптоми дитячих захворювань, а діти не можуть їх правильно пояснити, тому більшість дитячих недуг приписують дії надприродних сил – «насланню», «урокам». На думку автора, у лікуванні дітей перше місце займає купіль з цілющим зіллям, до якого прив'язували магічні практики, а також замовляння. Своєрідним способом лікування дітей стало «продавання дітей» для припинення їхньої хворобливості [4, с. 52].

Окремі підходи використовувались для лікування дорослих. Зовнішні хвороби дихальних шляхів та травлення (катар, кашель, поруха, колька), хвороби сечових шляхів (водянка, камені в нирках), нервові хвороби (біль голови, гикавка, параліч),

хвороби, що мають зв'язок з нечистою силою (уроки, пристріт, ляк, переполох, перелісник), інфекційні хвороби (пропасниця, холера, чума, стиклизна (сказ), сифіліс), пошкодження та поранення шкіри (забиття, опіки, обмороження, гангрена), новоутворення (бородавки, мертва кістка, рак), хвороби очей, вух, зубів, волосся. Використовували раціональні методи лікування цих недуг настоянками, відварами, мазями, компресами, ваннами, так і магічні – за допомогою замовлянь, окурювань тощо [5, с. 118].

Уявлення про гігієну передбачали забобони, що стосуються звичаїв, домашні забобони (регулюють побут), господарчі, (стосуються харчування, одягу), забобони пов'язані з фізіологічними ознаками людини, забобони щодо звірів, птахів, рослин [6, с. 32].

У знахарів існували уявлення про причини хвороб, описав способи народного лікування таких недуг, як фебра (лихоманка), віспа, волос, куряча сліпота, пристріт та інших; використовувались замовляння від більма, зубного болю, кровотечі, пристріту, уроків, укусу змії, глистів у домашньої худоби [2, с. 49].

Тобто, створенні відповідних умов гігієни та лікування для більшості подільського селянства забезпечували знахарі, костоправи, жінки-повитухи базуючись на багатовіковому досвіді народу та використовуючи в якості ліків багатство рослинного і тваринного світу та віру у силу магічних заклинань.

Послуги професійних медиків будуть дуже поетапно і повільно наближатися до мешканців краю. Зокрема, громадська охорона здоров'я в Росії почала розвиватися при Олександрі I зі створення в 1802 р в Петербурзі «Імператорського (філантропічного) товариства любові до людини» під патронажем імператриці Марії Федорівни. До завдань товариств входили організація масової вакцинації проти віспи, лікування на дому, медичної допомоги в притулках і пологових будинках, в тюрмах і виправних будинках, благоустрій лікарень [7, с. 63].

Юридична база громадської охорони здоров'я була прописана в «Зводі законів Російської імперії» 1833 р в який увійшов і Лікарський статут. Він визначив, що головним завданням охорони здоров'я є протидія епідеміям, а регулює це медична поліція. Таким чином зародилася в кінці XVIII століття як військова

дисципліна, епідеміологія до початку XX століття перетворилася в самостійну науку. Відповідна спеціальність з'явилася у Військово-медичній академії, де в 1894 році була створена кафедра інфекційних хвороб та медичної бактеріології. Ідея пріоритету санітарно-профілактичної роботи в 1870-і рр. стала популярною серед земських медиків. На рубежі XVIII-XIX ст. загальна кількість лікарів в Російській імперії збільшилася з 1500 до 8072. У 1846 р третину цих докторів працювали в армії і флоті [6, с. 97].

Одним з напрямків реформ Олександра II був розвиток земської медицини. Її завданням було забезпечити доступність охорони здоров'я всьому населенню країни і співпрацювати з фабрично-заводської медициною, яка стала створюватися з 1866 р Після епідемії холери, що охопила в 1865 році промислові міста, Комітет міністрів за клопотанням губернатора Москви 26 серпня 1866 року прийняв Положення про організацію стаціонарів на підприємствах, де було зайнято понад 1000 робітників, з розрахунку одна лікарняне ліжко на сто робітників. Власників промислових підприємств зобов'язали утримувати лікарні та амбулаторії: згідно зі статтею 107 Статуту про промисловість заборонялося брати з робочих плату за медичну допомогу, а також ліки, догляд під час хвороби, забезпечення санітарно-гігієнічних умов [8, с. 12].

«Посадові інструкції для лікарів, фельдшерів і повитух» регулювали стандарти медичної допомоги, земські управи контролювали роботу губернських і сільських лікарень, психіатричних лікарень та фельдшерських шкіл. У 1867 році Державна рада продовжила дію Положення від 26 серпня 1866 року на необмежений термін, хоча чіткі стандарти забезпечення народного здоров'я в тому документі визначені не були [8, с. 16].

З 1852 року за розпорядженням Приказу громадського опікування, лікарі губернської лікарні почали шефствувати над сільськими дільницями. В той час, державної безкоштовної медицини в губернії ще не існувало: лікарі брали з хворого плату за лікування. Місячна плата за лікування вносилась наперед та становила з селян 4 крб., з міщан – 7 крб [9, с. 91].

Для малоімущих це була велика сума. Наприклад, селянам, які вели натуральне господарство, щоб отримати 4 крб., потрібно було продати 4-5 ц. зерна, або велику рогату худобу,

чи пару коней. Тому до лікарні вони зверталися в крайніх випадках. 1886 році Приказ громадського опікування запровадив подобову оплату за лікування. Гроші з хворих селян почали брати за 5 днів наперед, а далі – від кількості днів перебування в лікарні [5, с.22].

Повітові сільські лікарі були першими державними практикуючими лікарями в волостях, губернії. У 1876 році в Кам'янець-Подільському була відкрита школа «повивальних бабок». В двоповерховій будівлі були розміщені – пологове відділення на 10 ліжок та класи для практичних занять. Школою керував лікар акушер-гінеколог Едуард Дерінг. До неї приймались сільські дівчата по направленням волосних управ, які закінчили два класи приходської школи. З 1887 році школа стає з трьохрічним навчанням [10, с. 301].

17 травня 1899 року на основі розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії вдруге були введені «Штати сільської медицини Подільської губернії»: була створена мережа лікарських дільниць [там само, с. 303].

Гігієна і санітарія помешкань селян була вкрай низькою, повальна безграмотність та бідність були основними чинниками високої смертності серед них. Особливо багато в ті часи було випадків захворювань черевним тифом, дифтерією, скарлатиною, дизентерією та кашлюком. Щоб стандартизувати медичну допомогу, була створена Міжвідомча комісія для перегляду лікарсько-санітарного законодавства під головуванням почесного лейб-хірурга академіка Г. Е. Рейну. Ці та інші санітарно-епідеміологічні заходи допомогли знизити смертність від інфекційних захворювань в 1,6 рази: з 587 тис. осіб в 1891–1895 роках до 372 тис. осіб з 1911 по 1914 р У 1897 р шлях до медичних професій був відкритий жінкам, коли в Санкт-Петербурзі було засновано Жіночий медичний інститут, щоб забезпечити кадрами в першу чергу сільські та національні регіони, де жінки нерідко соромилися звертатися за допомогою до лікарів-чоловікам. Власниці медичного диплома також працювали акушерками і медсестрами, брали участь у створенні ясел [11, арк. 73].

На початку XX століття в Правобережній Україні відбулися зміни в законодавчій та виконавчій гілках влади. В 1904 році в 3-х українських губерніях, так званого «Південно-Західного

Краю» – Київській, Подільській, Волинській почалося впровадження місцевого самоврядування у вигляді Земського Управління. В 1911 році воно вже прийняло завершену організаційну форму як Земські губернські, повітові і волосні управи. До компетенції Земських управ входили місцеве господарство, соціальні та освітянські справи, завідування майном, сільське господарство, промисловість, торгівля, будівництво та утримання шляхів, народна освіта, медична опіка, ветеринарія та санітарна справа [12, арк.45].

Сільські лікарні і фельдшерські пункти на лікарських дільницях у волостях, лікарні в повітах і губерніях з усім штатом лікарів, фельдшерів, сестер милосердя та повивальних бабок перейшли на утримання в Земські Управи - створилася земська медицина. Спочатку вона продовжувала систему обслуговування сільського населення, переважно фельдшерами та повивальними бабками. З часом Земство почало збільшувати кількість лікарів та лікарських дільниць, створювати на них лікарні і амбулаторії, безкоштовно надавати медичну допомогу і поступово переходити від роз'їзного до стаціонарного типу лікування хворих [9, с.23].

У трьох правобережних українських губерніях – Київській, Волинській, Подільській – земства були створені лише 1911 р. В підпорядкування земств було передано наявні медичні заклади, які раніше належали Приказам громадського опікування. Медицина того часу увійшла в історію як земська медицина. В її розвитку виділялось два етапи: перший – початковий (роз'їзний) – характеризувався виїзною, в більшості випадків фельдшерською допомогою для сільського люду. Територія повітів була поділена на дільниці, де проживало 150–200 тисяч людей, радіус обслуговування досягав більше 100 кілометрів. В основному велася боротьба з епідеміями. Сучасники так характеризували цей період: «Загальна характеристика її полягає в тому, що лікар завжди в дорозі, а хворі ніколи не знають, де його шукати» [13, арк. 49].

Слід наголосити, що земські лікарні поповнювалися молодими лікарями, які після закінчення університетів добровільно їхали у сільську місцевість, щоб надавати медичну допомогу селянам. Земства будують лікарні за останніми вимогами лікарняного будівництва, а хворі отримують якісну медичну допомогу.

Її рівень у більшості земських лікарень мало чим поступався університетським клінікам.

Земська медична організація вписала неповторну сторінку в історію медицини. Вона не мала аналогів у жодній країні світу. Матеріали дільничних лікарів щодо захворюваності склали виразну картину поширення хвороб серед людей. Земську санітарну статистику на Міжнародній гігієнічній виставці в Дрездені в 1911 р. було визнано зразковою. Видатними організаторами земської медицини в Україні були М. Уваров, Є. Яковенко, О. Корчак-Чепурківський, М. Тезяков [5, с.51-52].

1881 р. з ініціативи Товариства київських лікарів, яке на той час очолював М.А. Хржонщевський, у місті організовано «Гурток лікарів з метою нічних лікарських чергувань», чим започатковано створення в країні служби швидкої медичної допомоги [3, с. 38].

Медична допомога в трьох губерніях так званого Південно-Західного краю – Київській, Волинській та Подільській до 1903 р. включно була у віданні Приказів громадської опіки. Законом від 2 квітня 1903 р. Прикази були скасовані і медичні заклади передані спеціальним губернським і повітовим комітетам на основі введеного Положення про керування «земським господарством» [14, арк.15].

Губернські комітети складалися із завідуючих губернськими урядовими установами, губернського і повітових предводителів дворянства, міського голови губернського міста, голови управи в справах місцевого господарства і двох гласних від кожного повіту. Виборів у комітети не було, головою комітету був губернатор. Губернські комітети почали свою діяльність в 1904 р. Завідування всіма медичними справами в усіх повітах було сконцентровано в губернському комітеті. Для безпосереднього відання ним (щодо постановки медичної справи, організації медичних дільниць, лікарень, складання доповідей) губернські комітети заснували при управах санітарні бюро.

Проіснували губернські комітети до 1911 р., коли їх замінили земськими установами за законом 1890 р. Так, Київська, Волинська і Подільська губернії приєдналися до «старих» земських губерній [4, с. 179].

В усіх губерніях були фельдшерські школи. В Києві фельдшерську школу вперше було відкрито в 1842 р., курс навчання був чотирирічний, чоловіки й жінки навчалися разом. У Волинській губернії (в Житомирі) фельдшерську школу було створено в 1875 р. В Подільській губернії (у Кам'янці-Подільському) було створено фельдшерську школу при губернській лікарні. До 1908 р. вона була трикласною. В 1908 р. в ній було відкрито акушерський клас тільки для жінок[16, арк. 5].

Санітарні бюро були введені в Київській губернії в 1904 р., в Подільській – в 1907 р., у Волинській – в 1909 р. Санітарні лікарі в усіх повітах Київської губернії почали працювати в 1912 р., в Подільській – в 1913 р. (санітарно-епідемічні), в Волинській губернії (тільки в Житомирському і Ровенському повітах) – в 1912 р.[6, с. 52].

Важким було становище селян, у разі хвороби, більшість з них звертала увагу на свої недуги тільки тоді, коли праця ставала не під силу, коли страх голодної смерті поєднувався з неймовірними фізичними стражданнями. І тоді вся надія покладалася на хірурга, від якого змучені хворі чекали чудес. Та й самі лікарі, розуміючи всю безвихідність стану своїх пацієнтів, відважувалися на хірургічне втручання там, де за інших матеріальних умов було б показане тривале консервативне лікування. Пояснюючи високу хірургічну активність при лікуванні туберкульозних хворих, Малиновський вказував, що його пацієнтам недоступний ні один з методів фізичного лікування і що вони «мають потребу більше в результатах, які забезпечують швидкість, ніж косметику» [17, арк.15].

Провідне місце в губернії за обсягом і характером хірургічної діяльності, безперечно, належало Вінницькій повітовій земській лікарні, в якій протягом багатьох років єдиним лікарем був Л. І. Малиновський. Працюючи у надзвичайно тяжких умовах, в зовсім непристосованому для лікарні будинку, при дуже обмеженому штаті Малиновський розвинув величезну хірургічну діяльність і поєднував її з великою науковою роботою [18, с. 125].

Своїми докладними медичними звітами і оригінальними статтями у «Врачебно-санитарной хронике», доповідями і демонстраціями у Вінницькому медичному товаристві, головою якого він був, Малиновський мав великий вплив на земських

лікарів губернії. З його ініціативи Вінницьке медичне товариство ввійшло з пропозицією про організацією Всеросійського збору коштів на будівництво лікарні імені Пирогова [18, с. 127].

Єдиною лікарнею в губернії, яка мала спеціалізовані відділення, була Кам'янець-Подільська губернська лікарня. У 1913 р. вона складалася з 7 відділень на 240 ліжок, в тому числі терапевтичного – 80 ліжок, хірургічного – 50, офтальмологічного – 30, венерологічного – 30, гінекологічного – 20, родильного – 15, інфекційного – 15 ліжок [19, с. 30].

Однак лікарня зазнала тієї ж участі, що й більшість інших губернських земських лікарень. Відчуваючи гостру потребу в асигнуваннях на утримання дільничних і повітових лікарень і не передбачаючи інших можливостей розв'язання цієї проблеми, земські лікарі стали на неправильний шлях ліквідації губернських лікарень. У 1903 р. спеціальна комісія Пироговського товариства з організаційних питань визнала за необхідне закрити губернські лікарні, передати їх містам чи повітам або перетворити на психіатричні лікарні. Незабаром після цього більшість губернських лікарень припинила своє існування. В квітні 1913 р. потужність Подільської губернської лікарні була зменшена вдвоє, і вона втратила і своє значення єдиного спеціалізованого закладу в губернії [8, с, 386].

Ні до чого не привели спроби створення спеціалізованих лікарень і в інших повітах губернії. Багато років дискутувалося питання про створення постійної офтальмологічної лікарні в містечку Бершаді, Ольгопільського повіту, яка мала бути «першим пунктом в гаданій губернській мережі спеціальних очних лікарень губернського земства». Однак як тільки справа доходила до земських зборів, то останні відхиляли цю пропозицію з тих мотивів, що «існування постійної очної допомоги населенню в одному районі не забезпечує її в інших місцях губернії». Так замикалося це порочне коло. Очних лікарень не будували, і населення продовжувало сліпнути від трахоми та інших захворювань [14, арк. 24].

За даними лікаря Кащенка, на 1000 очних хворих в Подільській губернії у 1901 р. припадало 340 хворих на трахому; на амбулаторному прийомі в губернській земській лікарні за 1912 р. на 244 випадки неускладненої трахоми припадало 188 хворих з

ускладненнями, тобто із значним розладом зору. І при всьому цьому земці скорочували єдине очне відділення в губернії до 10 ліжок. Гостру потребу в очній допомозі намагалися задовольнити допомогою тимчасових очних загонів, які запрошувалися на два літніх місяці, та й то не щороку [7, с. 218].

Гінекологічних ліжок на всю губернію було 45. Не було жодного ліжка для туберкульозних, онкологічних, отоларингологічних та інших хворих, що потребували спеціалізованої допомоги [9, с. 57].

Особливо тяжкою була участь великої кількості туберкульозних хворих. «Від них відсахуються як оточення, так і лікарні, – доповідав на медично-санітарній нараді губернії лікар Орловський. – Звичайно це люди юнацького або зрілого віку, які всіма силами хапаються за свою юну нитку життя; багато раз вони обходять свої окружні лікарні, просять лікувати їх, підтримати, хоча б заради сім'ї залишити в лікарні, а тим часом часто-густо, скріпивши серця, доводиться відмовляти в прийомі до лікарні, прописавши які-небудь порошки, давати завідомо нездійснимі поради – жити в сухій, просторій, світлій хаті, вентилювати повітря, проводити півдня лежачи па веранді, посилено харчуватися молоком, м'ясом, маслом. Хіба це в свідомості самого того, хто говорить, не звучить іронією?» [8, с. 169].

Про масштаби спеціалізованої допомоги в цілому по Південно-Західному краю і про ставлення до цього питання Подільського земства можна судити з такого факту. Товариство боротьби із злоякісними новоутвореннями в Південно-Західному краї відкрило в Києві свою лікарню на 7 ліжок і звернулося до земств краю за допомогою на утримання лікарні. Земська управа запропонувала асигнувати на цю справу 1000 карбованців, однак земські збори відхилили і цю пропозицію... «оскільки розпорошення коштів по різних товариствах, які мають на меті подібні цілі, не може створити істотної допомоги для населення губернії». Знайомий лейтмотив очільників земства: розпорошувати кошти недоцільно, а будувати самим через відсутність коштів неможливо [6, с. 28].

Вкрай недостатньою була і психіатрична допомога в губернії. У 1897 р., задовго до створення земства, у Вінниці була відкрита психіатрична лікарня для всього Південно-Західного

краю. Для Подільської губернії в ній було 250 ліжок, що становило одне ліжко на 12 з лишком тисяч населення. За даними лікаря Баженова, це, приблизно, становило 1/16 справжньої потреби населення в психіатричній допомозі. За наступні 20 років психіатрична допомога в губернії не розширилася [16, арк. 19]. Переважна більшість хворих залишалася без усякої медичної допомоги.

У зародковому стані перебувала і родопоміч. На всю губернію в 1914 р. було родильне відділення на 15 ліжок в губернській лікарні, одна палата в Жмеринській гінекологічній лікарні одна палата в Могилівській повітовій лікарні. На 1000 породіль в пору найбільшого розвитку і земської медицини в губернії тільки 5 могли скористатися медичною допомогою і 29 – допомогою акушерок та повитух [15, арк. 28].

Стаціонарна допомога була подана тільки в 0,3% родів. Земських повитух і фельдшериць-акушерок, які подавали допомогу вдома, було всього 78, що становило одну акушерку на 47 з лишком тисяч населення. Всі земські акушерки були при лікарнях, в їх обов'язки входило ведення лікарняного господарства і у них залишалося мало часу на родопоміч На одну акушерку (повитуху) припадало в середньому до 30 прийнятих пологів на рік. Самостійних акушерських пунктів не було [6, с. 194].

Пізнє запровадження земської реформи в Подільській губернії позначилося і на бюджетних асигнуваннях на охорону здоров'я. За даними комісії Рейна в 1910 р., в цілому по Росії (включаючи і неземські губернії) асигнування на медицину на одного жителя на рік становили 69 коп., тим часом як у Подільській губернії ця витрата ледве досягала 25 коп. Як не намагався царський уряд стримати ріст асигнувань на охорону здоров'я, які б перешкоди не чинив закон 1901 р. про обмеженість земського обкладення, все ж рік у рік, хай хоч і дуже повільно, асигнування на медичні потреби збільшувалися. Тільки після поразки революції 1905 р. і необмеженого розгулу реакції поряд із загальним застоєм у країні припинився і розвиток медицини. У зв'язку з розгоном санітарних організацій асигнування на медичну допомогу у багатьох земствах були зменшені [17, с. 581]. Витрати на земську медицину стали знову зростати. У 1914 р. вони становили в середньому по всій імперії близько 1 крб. на жителя за рік.

Штучно стримувана протягом десятків років гостра потреба в елементарній медичній допомозі із запровадженням в 1911 р. на Поділлі земської медицини знайшла для себе частково вихід у прагненні якомога швидше пройти той шлях, який був пройдений земською медициною в інших губерніях за минуле п'яте десятиріччя її існування. Ці прагнення знайшли своє відображення в асигнуваннях на земську медицину [8, с. 98].

Значний ріст асигнувань на медицину в 1912 р., тобто по суті в першому земському бюджеті, обумовлений головним чином будівництвом нових дільничних лікарень, кількість яких до того була дуже мала. Незважаючи на це, затрати на душу населення все ж набагато відставали від відповідних затрат у старих земських губерніях. Так, наприклад, у 1912 р. затрати на медицину на душу населення становили у 34 земських губерніях 66 коп., а в Подільській губернії – 48 коп. Починаючи з 1912 р., питома вага асигнувань на медицину в загальному земському бюджеті губернії з кожним роком знижувалася:

Це зайвий раз підкреслює, що після деякого збільшення кількості сільських лікарень земські гласні вважали, що основні потреби населення в галузі охорони здоров'я вони вже задовольнили і намагалися затримати дальший ріст асигнувань [7, с. 217].

З початком Першої світової війни значна частина лікарів пішла на фронт, багато сільських дільничних лікарень було закрито, інститут епідемічних лікарів ліквідували, кількість санітарних лікарів у першому ж році війни зменшилася вдвоє і в зв'язку з цим фактичні витрати на медицину різко знизилися.

Відсутність плановості у розвитку мережі обумовлювала різкі коливання в забезпеченні лікарською допомогою і лікарняними ліжками в різних повітах. Цим і пояснюється значна різниця у витратах на медицину: від 22 коп. на одного жителя за рік у Проскурівському повіті до 51 коп. у Вінницькому [14, арк. 28].

Становлення і розвиток медицини на теренах Поділля (1861–1914 рр.) відбувалося в складних соціально-економічних і політичних умовах на тлі масових епідемій і невідповідності наявних санітарно-гігієнічних засобів викликам часу. Водночас, долаючи об'єктивні й суб'єктивні перешкоди на шляху розвитку профілактичної справи, лікарі зробили неоціненний санітарно-

гігієнічний, протиепідемічний, просвітницький внесок у попередження і подолання інфекційних захворювань.

Після реформ поставало важливе завдання – створення ефективної системи охорони здоров'я, подолання епідемічних захворювань, загальне оздоровлення спільноти. Подільська губернія опинилася в так би мовити особливих умовах через специфіку етнічно-конфесійної соціальної структури. Домінування у середовищі землевласників поляків, загалом більшість шляхти становили представники польської спільноти, яка у 1863 р. в черговий раз спробувала відновити свою державність, спонукала імператора заборонити проведення на Правобережжі земської реформи. Тому вона реалізувалась лише частково у формі створення міської медицини, та в повній мірі стала можливою лише у 1911 р.

Тому в системі лікування хвороб та охорони здоров'я функціонували такі інституції: традиційна народна медицина якою користувалися селяни та бідні міщани (це послуги знахарів, ворожок, костоправів, повитух).

Реформування медичної галузі стало логічним продовженням тих системних трансформацій, що знаменували перехід від традиційного до індустріального суспільства. Можливість отримати медичні послуги були де-факто привілеєм заможних прошарків населення, здійснені за майже півсторіччя зміни зробили можливість медичної допомоги біль реальною для пересічного мешканця краю.

Приватні лікарі серед яких було чимало видатних постатей, але їх послуги часто були не по кишені посереднім мешканцям. Серед них можна назвати кілька знакових постатей в медицині – Ніколай Пирогов, Юзеф (Йосип Йосипович) Антоній Роллє, Людвіг Маліновський та інші.

В адміністративному плані міністерству внутрішніх справ лікарському управлінню призначалися повітові лікарі, які одночасно виконували повноваження медичної поліції.

Для боротьби з епідемічними захворюваннями губернатор мав право створювати медично-санітарні комісії які отримували на період своєї діяльності надзвичайні повноваження та окреме фінансування до моменту згасання епідемії, до їх роботи долучали очільників місцевих дворянських зібрань, настоятелів

релігійних громад (а якраз особливістю Поділля було включення до структур комісій православних священників, ксьондзів, рабинів).

Окремо функціонували лікарні єврейських громад, вони фінансувалися за рахунок пожертв заможних громадян.

Набувала розвитку військова медицина, будучи прикордонною губернією тут приділялася значна увага мобілізаційним, евакуаційним заходам.

Та врешті найсуттєвішим здобутком було створення мережі земської медицини, яка стала доступною для більшості простих мешканців краю, проводила значні заходи профілактичного характеру.

Список використаних джерел і літератури:

1. Верхратський С.А. Історія медицини. Видання третє, перероб. і доп. К.: Вища школа, 1983. 384 с.
2. Мірошніченко Д.А. Російське товариство охорони здоров'я та його роль на теренах України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вітчизняна наука: сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 139-140.
3. Самойленко Н. Відображення в історичній літературі діяльності медичних товариств на терені України в другій половині XIX – на поч. XX ст. Краєзнавство. 2014. № 1. С. 97-105.
4. Мірошніченко Д.А. Особливості та основні етапи становлення санітарної справи в контексті розвитку земської медицини в Україні (1864-1917 рр.) // Український науково-інтелектуальний простір: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 51-52.
5. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 272 с.
6. Ціборовський О.М. На варті здоров'я: / О.М. Ціборовський. К.: Фант, 2010. 430 с.
7. Шегедин М.Б. Медсестринство в Україні: Навч. посібник. Тернопіль: Укрмедкнига, 2003. 280 с.
8. Заривайская Н. А. К истории развития жилищной гигиены в городах и рабочих поселках Украины // Материалы к истории

гигиены и санитарного дела на Украине. К.: Госмедиздат УССР, 1962. С. 11-17.

9. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко. К.: Госмедиздат, 1954. 437 с.
10. Барченко І. П. Санітарна освіта в УРСР за 30 років // Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР. К.: Держмедвидав УРСР, 1948. С. 300-304.
11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф. 239. Оп. 1. Спр. 8. 178 арк. / Вінницький повітовий комітет громадського здоров'я. відомості про кількість епідемічних захворювань у Вінницькому повіті 1893 р.
12. ДАВО. Ф. 250. Оп. 1. Спр. 10. 55 арк./ Відомості про кількість місць у лікарнях Вінницького повіту для лікування хворих та поранених вояків. 1897 р.
13. ДАВО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 2. 87 арк./Документи про призначення фельдшерів, прививальника від віспи, повитух та щеплення від віспи /інформація, довідки, відомості.
14. ДАВО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 80. 19 арк./Відомості про перебіг хвороби селянського населення.
15. ДАВО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 59./ Відомості про лікарсько-медичну частину.
16. ДАВО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 138. 94 арк./ Відомості про лікувально-медичну ветеринарну частину.
17. Ганна Андріяка. Фінансування медичних установ органами земського самоврядування Київської губернії упродовж 1904–1917 рр./ Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка Серія: Історія. 2015. № 7. С. 21-29.
18. Боржиевский Ц. К. Людвиг Иванович Малиновский // Новый хирургический архив. 1959. № 4. С. 127-129.
19. Баженова С. Е. Популярна гігієна Й. Й. Роллє – як джерело вивчення природних умов та соціально-економічного становища Поділля другої половини XIX ст. / С. Е. Баженова // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 4. С. 29–32.

С. А. Коржик,
голова Летичівської
територіальної організації НСКУ

КОМПЛЕКСНЕ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА РОЗСОХУВАТА

Стаття присвячена дослідженню історії та культури села Розсохувата, що знаходиться на території Летичівської територіальної громади. Для реконструкції історії та життя населення цього населеного пункту автор використала різні джерела інформації, такі як архівні документи, енциклопедичні словники, краєзнавчу літературу, місцеві легенди та інтерв'ю з місцевими жителями. Дослідження зосереджується на описі основних подій, які відбувалися в Розсохуваті в минулому, таких як заснування села, розвиток сільського господарства та виробництва, війни та конфлікти. Ця стаття буде корисною для істориків, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією та культурою Летичівщини.

Ключові слова: *село Розсохувата, перша письмова згадка, власники села, репресії, війна, жителі.*

У квітні 2023 року виповнюється 465 років з часу першої документальної згадки про с. Розсохувата Хмельницького (до 2020 року – Летичівського) району (1558 р.).

Розсохува́та – село в Україні, у Летичівській селищній громаді Хмельницького району Хмельницької області. Раніше входило до Ялинівської сільської ради. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України № 727-р від 12 червня 2020 року «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Хмельницької області», увійшло до складу Летичівської селищної громади [1]. ***17 липня 2020 року***, в результаті адміністративно-територіальної реформи та ліквідації ***Летичівського району***, село увійшло до складу Хмельницького району [2].

Розташоване за 15 км від Летичева та 58 км від Хмельницького. Населення становить 92 особи. Площа 0,575 км². Густота населення 160 осіб/км².

Словник Хмельницької області інформує, що протягом певного часу існувало декілька варіантів назв цього населеного пункту: ***Rosochowata*** (1784), ***Росоховата*** (1805), ***Розхоховата*** (поч. XIX ст.), ***Россоховата*** (1862), ***Розсохувата*** (1946). Походження назви села – назва мотивована географічним терміном *розсоха* – «роздвоєння, розвилка, злиття, гирло». Порівняти можна також – *розсохуватий* – «сухе річище» [3, с. 399].

Із трьох поселень, що складали Погорільську парафію, село **Розсохувата** найдавніше. Місцева дрібна шляхта, що походила з-під Хмільника, до якої входили також шляхтичі Бухновські, осаджувалася й удокоментовувала свої права протягом XV – початку XVI ст. Ця шляхта Хмільницького замку була основним джерелом поповнення тих військових підрозділів, котрі несли службу на Чорному шляху. Часто об'єктом їх осаджування була пустка, як у даному випадку, для Курила Бухновського, який разом з синами Федором, Борисом та Карпом отримав дозвіл на локацію села на місці урочища Всхохи або Россохи (pustynya seu uroczysko Wschochi sive Roszochy) у Хмільницькому повіті від подільського воєводи Яна з Мельця у 1558 р. [4]

У 1616 році свої права на Розсохувату доводили посесори Іван, Данило, Георгій та інші. Поселення ввійшло до складу Хмільницького староства у XVII столітті.

У той час татари часто спустошували цю місцевість. «В люстраціях Подольских не омечается такого повсеместного запустения, но и здесь в эпоху, ближайшую пред описанием 1565 г., татарами разрушено множество сел и местечек; так в 1558 г. татары разрушили в старостве Хмельницком между прочим села: Кумановцы, Кочановку, Кожухов, Гуминцы, Недвидовку, Заселово; сверх того местечко Уланов не могло остаться «потому, что его татары часто навещали». [5, с. 98-99].

В Каменецком старостве в тоже время опустошены м. Летичев, с. Криничище, Рашенцы; в старостве Барском, также в 1558 году «с. Щодрову, Поповцы и другие села татары разрушили до грунту и людей из них немало в неволю забрали» [5, с. 135].

Підтвердженням цьому є і Подимний реєстр по Летичівському повіту за 1668 рік – «Исчисления дымов в Летичевском повете, по поводу взимания подымной подати, 1668 г.», який по-

відомляє, що «усі села, належні до Нового Костянтинова – «пусті» [6, с. 526], тобто жителів немає після татарських спустошень.

За умовами Андрусівівського перемир'я 1667 село залишилося під владою Польщі. У 1672–1699 роках – у складі Османської імперії. У 18 ст. низка мешканців залучилася до гайдамацького руху. Після 2-го поділу Польщі 1793 – у межах Російської імперії. У 1793–1796 рр. Село входило до Брацлавського намісництва. У 1797–1925 рр. – у складі Поділ. губ.; у 1796–1923 рр. – кожухівської волості Літинського повіту.

У наступні роки після турецького панування ситуація із залюдненням цієї місцевості не поліпшилася. В одній з постанов Варшавського сейму за 1699 р. було записано, що «всі села і міста в Подільському воєводстві втратили людність» (są z ludzi ogołocone). Цей же сейм, зважив на zniszczone przez tak wiele lat in possessione hostili [у володінні ворога] воєводство, звільнив його на 10 років від державних податків [5, с. 556-583].

У 1699 р. Османська імперія повернула територію Подільського воєводства, якою володіла від 1672 р., Речі Посполитій – відповідно до укладеного між ними 16 січня того ж 1699 р. Карловацького мирного договору. Ця територія дісталася Речі Посполитій вкрай спустошеною і малолюдною через воєнні дії, що велися на ній під час турецького панування, і переселення тоді звідси людності [7, с. 63-68].

Автор хроніки Польщі часів короля Авґуста II, говорячи про повернення на Поділля шляхти від 1699 р., зазначив, що їй дістались «пустині» [8].

Від 1665 село знаходилося у власності галиц. кастеляна Александра Цетнера, з 1701 року перебував у власності смоленського воєводи Францішека Цетнера. Під час особистого обслідування ним у 1702 р. стану Новокостянтинівського ключа Францішек Цетнер, який перед тим отримав його у володіння від своїх братів Александра і Юзефа Цетнерів, застав у ньому, і то тільки в містечку Новокостянтинові, лише кільканадцять дідичних підданих. Села цього ключа являють собою тільки пустища, що доход з ключа становив тому незначну суму. За вісім з половиною років, коли ключем управляв шляхтич Мончинський, одержано тільки «зо три тисячі злотих» доходу. Цетнер зазначає, що цю суму він витратив на відбудову млинів, корчем, на будування

домів тощо. Пізніше в ключі з'явилось більше населення. За три роки, як ним управляв шляхтич Ясінський, одержано п'ять тисяч злотих. Наступні ж кілька років, які передували приїздові Цетнера в Новокостянтинів у 1720 р., були для ключа, за його висловом, «неспокійні», через що доход з нього сильно впав [9]. 20 березня 1725 року Францішек Цетнер у Львові уклав шлюбну угоду щодо умов заміжжя своєї дочки Францішки за Міхалом Жевуським. Згідно з шлюбною угодою, наречена отримувала 200 тисяч злотих посагу, причому половину з них у вигляді земельних володінь.

У 1730 р. усі населені пункти Новокостянтинівського ключа, у тому числі й Розсоховату, віддано в трирічну заставу шляхтичу Нікодему Вороничу, з цієї нагоди складено інвентар. 1731 чи 1732 р. Ф. Цетнер помер, і ключ по ньому успадкував його зять, крайчий коронний Міхал Жевуський. Таким чином власником села Розсохувата стає М.Жевуський з 1726 року, після одруження його з Францішкою Цетнер (померла 1783 року). Він, одначе, у володіння ключем був введений лише 1736 р., вірогідно, тому, що Н. Воронич не повертав маєток.

Документи Новокостянтинівського ключа за 1730–1740-і роки подають відомості про 4 села, які в XVIII ст. не існували. Це – Медведівка, Погоріла, Лисогірка і Росоховате. Перші два села виникли десь у 1720-х роках. Інвентар 1730 р., в якому вони вперше зустрічаються, називає їх «новими поселеннями» (novae coloniae)[10, с.434].

У 1730–1740 роках село Розсохувата входило до магнатського господарства Жевуських, яке на території сучасної Хмельниччини складалось із чотирьох ключів. Розсохувата із селами Лука, Педоси (зараз на території Вінниччини), містом Дяківці (зараз село Літинського району Вінницької області), передмістям Янівка та фільварком (тепер село Іванівці Літинського району Вінницької області) та містом Новокостянтиновом (зараз село) входило до Новокостянтинівського ключа Жевуських, яке перейшло їм від Цетнерів як посаг доньки Франциски – дружини Міхала Жевуського [11].

Росоховате у 1742 р., подібно як Погоріла, що розташоване поруч, віддане надвірній хоругві липків, які служили у Міхала Жевуського. Про нього відомо, що 20 квітня 1735 року був при-

значений полковником польської королівської гусарської корогви. 17 липня 1736 року був призначений писарем польним коронним. 20 жовтня 1752 під час гродненського сейму призначений підляським воєводою. Як воєвода мав панцерну корогву до 1762 р. Для надвірного війська використовував також липків. 2 жовтня 1762 року призначений подільським воєводою.

У 40–50-х роках XVIII століття Новокостянтинівський ключ в основному перебував в заставній оренді. 8 січня 1740 року, «заспокоюючи борг у 20 тисяч злотих, протягом кількох років задавнений колись ясновельможним паном Цетнером, батьком своєї дружини», а також щоб погасити власний борг у 50 тисяч злотих, М.Жевуський віддав деякі свої маєтності, у тому числі і Новокостянтинівський ключ, у трирічну заставу Казімєжові Вороничу до 1743 року [11].

Не пізніше 1765 року у володіння Новокостянтинівським ключем (а отже і селом Розсохуватою) вступив Францішек Жевуський. 13 липня 1765 року між ним і батьком було укладено трирічний орендний контракт на цей ключ. За його умовами, Міхал Жевуський зобов'язувався щорічно сплачувати синові в рахунок оренди 20 тисяч злотих готівкою. У 1768 році Францішек Жевуський віддав Новокостянтинівський ключ в трирічну оренду «бахмінському старості, панові Держкові» [12].

Францішек Жевуський, остаточно відійшовши від господарських справ і постійно перебуваючи в місті Піза в Італії, 23 серпня 1797 року продав село Розсохувату і весь Новокостянтинівський ключ (без королівщини) своєму братові Казімєжові за 400 тисяч злотих, а 12 січня 1798 року усі королівщини цього ключа «села Вербка, Майдан-Вербецький, Кудинка, Керданівка, Думенки, Гулі, Зиновинці правом своїм по життєвим» віддав в річну оренду посесію Вікторії (із Кунашовських) Жуковській, вдові Яна Жуковського, та Казімєжові Василевському за 11500 злотих.

Готуючи маєток до продажу К.Жевуський у 1798 році наказав провести інвентарний опис Новокостянтинівського ключа, а 24 червня 1799 року він продав вказаний ключ (без королівщини) «князям Адамові і Казимиру Чарторийським, генерал-майорам військ російських, братам» за 500 тисяч злотих, а всі королівщини цього ключа були віддані їм же в річну оренду за 10 тисяч злотих [13].

У 1817 році разом з усім Новокостянтинівським ключем села Погоріла, Розсохувата, Лісо-Березівка від Чарторийського перейшли у володіння Ярошинських. Земельний магнат Г. Ярошинський мав у власному господарстві 2005 десятин землі. З усієї землі, 1125,4 десятини було в користуванні 144 селянських господарств.

У 1765 році з приходом російських військ на Поділля, безлюдними стали села Лисогірка, Янківці, Розсохувата, Погоріла, в яких раніше, сплачуючи грошовий чинш, здебільшого мешкали російські старообрядці «пилипони», яких поселив тут поміщик Ярошинський. Як зазначено в одному з комісарських звітів, «філіпів москалі позабирали, а доми їх залишилися й роздані підданим на умові сплати ними чиншу. Усього таким чином було ліквідовано 103 господарства «пилипонів» [14].

Про власника Розсохуватої відомо, що Генріх Ярошинський закінчив факультет права та адміністрації Варшавського університету, спадкоємець Тиврівського та Новокостянтинівського маєтків. Маршалок дворянства Вінницького повіту у 1829–1831 рр. Був одружений з Францішкою Гадомською.

Із «Інвентаря маєтку с.Розсохувата поміщика Генріха Ярошинського» за 1845 рік дізнаємося, що до складу Розсохуватського фільварку входили села: Розсохувата, Лука Нокостянтинівська, Медведівка, Березівка і Погоріла. У Розсоховатій ревізьких осіб було 133, у тому числі – 72-є чоловіків та 61 жінка.

Із інвентарного опису ми бачимо, що селяни у цьому селі Розсохувата працювали на панщині в поміщика Генріха Ярошинського по 4 дні влітку, та 3 дні взимку, та ще 12 днів у рік шальверкових. Дні панщини поміщик визначав сам, або його економія. Дні шальверкові були призначені для ремонту мостів, доріг, гатей тощо.

Крім цього вони повинні були напряти для пана 3 мотки прядива, віддати одного каплуна, 2 курки, 20 яєць, одну копу пучків битої кори та заплатити 6 руб. 12,5 коп. різних податків [15].

Після січневого повстання 1863-1864 рр., яке Генріх Ярошинський активно підтримував, змушений був продати свої маєтності, за бажанням царської влади, і опісля виїхав до Варшави. З 1861 р. був членом Товариства Сільського господар-

ства. Помер в 1877 р. у Варшаві, похований на Повонзковському цвинтарі у родинній крипті.

Князі Кочубеї стали останніми власниками Розсохуватої. Князь Михайло Вікторович Кочубей (1(13) червня 1816 року – 8(20) січня 1874) – син дипломата та міністра внутрішніх справ Російської імперії Віктора Павловича Кочубея та Марії Василівни Васильчикової також здійснив стрімку кар'єру. Народився у Санкт-Петербурзі 1 (13) червня 1816 року. 14 жовтня 1828 року за заслуги батька був призначений камер-пажем. З 1834 по 1843 знаходився на військовій службі. 22 квітня 1834 року стає корнетом Кавалергардського полку. З 28 січня 1836 року – поручик. 21 квітня 1840 року призначений штаб-ротмістром.

Був двічі одружений, у 1842 році одружився вперше. Його дружина – княжна Марія Іванівна Барятинська (05.12.1818-20.01.1843) була дочкою Івана Івановича Барятинського і Марії Федорівни, уродженої Келлер. Марія Іванівна була фрейліною і великосвітською красунею. Померла передчасно від простуди через 18 місяців після одруження. На її честь було засновано Маріїнський притулок для бідних жінок її матір'ю княгинею Барятинською.

Потім 30 листопада 1843 року князь вийшов у відставку з переведенням на посаду надвірного радника, і 11 грудня того ж року його зарахували у 4 відділення Власної Його Величності канцелярії. 25 червня 1845 року його перевели на посаду церемоніймейстера. У 1846–1851 перебуває в орденському капітулі. 30 березня 1852 року призначений віце-президентом Придворної контори, одночасно переведений на посаду гофмаршала та в дійсні штатські радники. Пізніше був шталмейстером Двору Його Величності і звільнений зі служби в чині тайного радника. Вийшовши у відставку, у 1857 році, виїхав за кордон.

В Парижі Михайло Кочубей познайомився зі своєю другою дружиною Марією де Брессан. Марія Євгенія Аліса (Олександра Просперівна) де Бресан (21.09.1838-29.12.1909), дочка актора Жана Батиста Проспера де Бресана, котрий успішно грав у французькій трупі Михайлівського театру. Після того, як Аліса де Бресан прийняла православну віру, в Петербурзі в Троїцькому соборі відбулося вінчання. Їх старші діти, народжені в Парижі до шлюбу, були визнані законними, отримали пріз-

вище батька та усі права. Овдовівши, вийшла заміж за барона д`Артига [16].

У 1872–1873 році М. В. Кочубей був Подільським губернським предводителем дворянства. Але вже й поміщик Кочубей М. В. через незадовільний стан здоров'я не справляється зі своїми володіннями і в 1873 р. видає доручення відставному поручику Миколі Васильовичу Коломойцеву на управління маєтностями в Саратівській, Подільській та Київській губерніях.

В 1874 р. князь Кочубей М. В. помер у Києві, нащадками всіх його маєтностей залишилися двоє малолітніх дітей і їхня мати-опікунша княгиня Олександра Просперівна Кочубей.

У 1885 р. дорослий син, Михайло Михайлович Кочубей, отримав Яришівські маєтності «по раздельному акту, совершённому им с братом своим Львом Михайловичем Кочубеем» та Новокостянтинівський ключ із селом Розсохувата. А разом із маєтностями дісталися М. Кочубею і батькові борги, виплатити які своїм коштом син уже своєчасно не зміг. У 1903 році Розсохувата з Новокостянтинівським ключем належала Леву Михайловичу Кочубею. Управляючим у цих маєтностях був Цеслав Цеславович Здеховський [17].

Кочубеї більшу частину життя проживали або в Санкт-Петербурзі або у своїх маєтках, у тому числі і в Криму. Лев Кочубей він розкішне життя, одружений був з 1893 року графинею Дарією Євгенівною Богарне, правнучкою царя Миколи І, імператриці Жозефіни, дружини Наполеона і правнучкою Михайла Голєнищева-Кутузова. Можливо, через шлюб та наступні родинні справи в Петербурзі він і продав цей маєток наступним власникам в середині 1890-х років. З першою дружиною розвівся. Життя закінчив у Франції в 1927 році, похований у Парижі.

Нащадки князя Кочубея продали село Розсохувату в числі інших своїх земель в 1898 році Селянському Поземельному банку. В період земельної реформи селяни мали можливість купувати землю, яка в той час мала ціну 102 карбованці сріблом за одну десятину.

У 1902 році у селі Розсохуваті створилося товариство із 45 домогосподарств, які придбали у Селянського Поземельного банку землю при фільварку Розсохуватському, отримавши кредит [18].

Ще у 70-х роках минулого століття поблизу села існувало поле, яке називали Могилки**.** Назва – топонімізований географічний термін зі значенням «могильний насип; курган», «високий насип на місці давнього поховання».

Через село колись проходив поштовий тракт з Проскурова (Хмельницького) до Вінниці. По обидва боки цього шляху росли розкішні липи, які у деяких місцях збереглися донині.

Річка Текуха – права притока Південного Бугу протікає через Розсохувату і впадає в ставок у селі Лука, а витікає вже з нього річка Тесівка.

Селяни села брали участь у Першій світовій війні, були поранені у важких боях, деякі пропали без вісті:

1. Стрілець Волинець Микола Афанасійович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт., с. Розсохувата. Поранений 24.9. – 25.09.1914р.
2. Стрілець Дмуховський Франц. Римо-катол. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт, с. Розсохувата. Поранений 12.06.1915р.
3. Стрілець Мазуркевич Апполінарій Сильверстович. Римокатол. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт, с .Розсохувата. Поранений 17.08.1914р.
4. Стрілець Мазуркевич Тимофій Андрійович. Римо-катол. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт, с. Розсохувата. Поранений 26.8.1914р.
5. Рядовий Мазуркевич Франц. Римо-катол. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт, с. .Розсохувата. Пропав без вісти 1914/1915рр.
6. Стрілець Печенюк Данило Карпович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт, с. Розсохувата. Поранений 01.06.1915р.
7. Єфрейтор Яремчук Яків Григорович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт, с. Розсохувата. Пропав без вісти 09.11.1914р.

Селяни Розсохуватої були на полях битв Національної революції 1917–1921 років, часто у різних військових формуваннях. 31 жовтня 1921 року під час Листопадового рейду через Розсохувату проліг шлях Подільської групи (командувач Михайло Палій-Сидорянський) Армії Української Народної Республіки [19].

Пережили жителі села і події Голодомору та репресій. За інформацією сільської ради у селі померли від голоду 1932–1933 років п'ятеро людей.

Були репресовані та розстріляні жителі Розсохуватої: Гаєвський Денис Олександрович, 1893 р.н., Довгий Яків Григорович, 1894 р.н. та інші.

Жорстоко радянська влада повелася з **Гавловським Миколою Івановичем**, 6 березня 1881 р., уродженець с. Новокостянтинів Літинського повіту, поляк, неписьменний. Батьки Миколи Івановича: Іван Гавловський, Петронелія Гавловська (Надобко). Дружина Миколи Івановича – Анна Томашківна Гавловська (Мярковська) (2 Жовтня 1885 р.н. – 1937 р.) – уродженка с. Юрченки Сусловецької волості, Летичівського повіту Подільської губернії. Батьки: Томаш Мярковський і Катерина Мярковська (Гемба). У сім`ї було 8 дітей: Кайтан (07.08.1905), Йосип (21.03.1908), Розалія (1909), Анна (1910), Юзефа (29.09.1912), Марія (15.03.1915), Павлина (07.10.1921) та Петрунелія (25.09.1928). До 1938 року у родині залишилося лише троє дітей: Йосип, Павлина та Петрунелія.

Гавловський Микола Іванович проживав у с. Розсохувата, працював сторожем у колгоспі. Заарештований 19.07.1938 року. Сім'ю виселено з будинку і вислано з постійного місця проживання. Звинувачення: член «ПОВ», шпигун. Трійкою УНКВС Кам'янець-Подільської обл. 29.09.38 засуджений до розстрілу. Вирок виконаний. Реабілітований військовою прокуратурою Прикарпатського ВО 30.07.1989 року [20].

Двоє доньок Павлину та Петрунелію було виселено у с. Осічок Хмільницького району. Через рік сестри повернулися у рідне село. Даний факт підтверджують свідки-сусіди Медвецький Олександр Григорович (1910 р.н.) та Гудзик Єлизавета Микитівна (1909 р.н.).

Рішеннями районної комісії з питань поновлення прав реабілітованих №335 від 27 травня 1994 року встановлено факт безпідставного розкуркулення, адміністративного виселення Гавловського М.І та реабілітовано членів його сім'ї: доньок Павлину та Петрунелію, як незаконно виселених з постійного місця проживання.

Гаєвський Денис Олександрович, 1893 р., с. Розсохувата, поляк, малописьменний, колгоспник. Заарештований 01.06.38.

Звинувачення: член «ПОВ», шпигун. Трійкою УНКВС Кам'янець-Подільської обл. 27.09.38 засуджений до розстрілу. Вирок виконаний у м. Проскурові. Реабілітований військовою прокуратурою Прикарпатського ВО 23.08.89 [21].

Дружину Гаєвську Луцину Стахівну з трьома дітьми Петром (17.03.1919), Антоном (10.07.1921) та Павлом було вислано з постійного місця проживання. Після повернення родини із виселення, будинок був повернутий їм у користування родини.

Довгий Яків Григорович, 1894 р. с. Розсохувата, українець, освіта початкова, колгоспник. Заарештований 14.02.38. Звинувачення: антирадянська агітація. Трійкою УНКВС Кам'янець-Подільської обл. 08.03.38 засуджений до розстрілу. Вирок виконаний 05.05.38. Реабілітований прокуратурою Хмельницької обл. 02.11.89 р. [22].

У 1938 році Дружина Довга Марина Антонівна з донькою Довгою Василиною Яківною (07.08.1926 р.н.) були вислані з постійного місця проживання. Однак Марина Антонівна відмовилася залишити власний будинок і за непокору владі була заарештована. Донька Василина була виселена у село Лука Хмільницького району до 1939 року. Після повернення доньки та дружини репресованого у Розсохувату, будинок був повернутий у користування родини. Даний факт підтверджують свідки-сусіди Медвецький Олександр Григорович (1910 р.н.) та Волошина Ксенія Карлівна.

Рішеннями районної комісії з питань поновлення прав реабілітованих №364 від 22 вересня 1994 року встановлено факт безпідставного розкуркулення, адміністративного виселення та конфіскації будинку Довгого Якова Григоровича та реабілітовано членів його сім'ї : дружину Довгу Марину Антонівну та доньку Довгу (Волинець) Василину Яківну, як незаконно виселених з постійного місця проживання.

Оленчук Петро Федорович, 1884 р., с. Розсохувата, українець, малописьменний. Проживав у с. Рожни, колгоспник. Заарештований 27.10.37. Звинувачення: контрреволюційна діяльність. Трійкою УНКВС Кам'янець-Подільської обл. 05.11.37 засуджений до розстрілу. Вирок виконаний 19.11.37. Реабілітований президією Хмельницького облсуду 22.10.60р. [23].

Як тільки розпочалася війна у 1941 році, за кілька днів у нашому районі була проведена мобілізація чоловіків, народжених

у період від 1905 до 1918 рр. Жителі Розсохуватої також буди мобілізовані і направлялися на боротьбу з ворогом.

18 липня були окуповані гітлерівцями села Погоріла, Розсохувата, Москалівка, Лісо-Березівка. Ново-Миколаївка. Окупувавши територію України, нацистська Німеччина відразу ж приступила до перетворення родючих українських земель на продовольчу базу рейху, а місцевого селянства на покірну дешеву робочу силу. Найефективнішою формою пограбування матеріальних статків населення було обкладання його різними видами податків. Податки, запроваджені гітлерівським урядом в генеральній окрузі, були двох видів - натуральні та грошові. Нацисти залишили відповідно до наказу рейхскомісара Е. Коха всі закони, постанови та розпорядження радянської влади, що стосувалися збирання податків. Сплата селянами грошових податків проходила за детально розробленою схемою. Ключову роль у ній відігравали сільські управи, що через торгових агентів збирали податки. Зібрані суми передавали до районних кас, а звідти до урядових, що працювали при гебітскомісаріатах. На території генеральної округи населення сіл платило окупаційній владі до десятка різноманітних грошових податків: податок із господарства – 400 крб на рік, подушний податок – 100 крб, податок з корови – 150 крб.

Подушним податком обкладалися мешканці сіл у віці від 18 до 60 років. Від цього виду податку звільнялися фольксдойче, інваліди, які мали відповідні посвідчення медичної комісії, та біженці.

З березня 1942 р. населення почало сплачувати ще й одноразовий податок. Податком обкладалися також велика рогата худоба, коні та інші сільськогосподарські тварини. Утримування корови селянину обходилося в суму 18 крб, коня – 16 крб. Загалом у 1942 р. на кожний селянський двір податки всіх видів складали 2 315 крб. У наступному році сума податків зросла до 3 200 крб на двір.

Два роки й вісім місяців населення села Розсохувата перебувало на окупованій гітлерівцями території. Протягом усього цього жахливого періоду тривав режим насильства та терору. Село розсохувата було остаточно звільнено від фашистів 18 березня 1944 р.

...Війна котилась далі. Протягом 28–30 березня 1944 року була проведена мобілізація чоловічого населення у визволених

селах. Серед інших наших земляків був призваний в армію колгоспник с.Розсохувата Микита Карпович Печенюк. Народився Микита у 1907 році у цьому ж селі, де проживали його батьки, в Розсохуваті. У голодні роки 1932–1933 років помер батько Карпо. Важко жилося вдові з двома малими дітьми: Микитою і його братом Михайлом. Вчитися не було змоги, тому закінчив лише три класи. У 1920 році мати з хлопчиками переїжджає в місто Челябінськ Російської Федерації. Там вони прожили три роки і повернулися назад. Невдовзі померла мати. У 1925 році Микита одружився і виїхав з дружиною в Донецьк. У 1930 році у них народився син Василь. Перед Другою світовою війною сім'я Печенюків повертається на Летичівщині і поселяється у селі Грушківці поблизу районного центру. У 1941 році родина переїжджає у рідне село Розсохувату.

Після звільнення рідного села від фашистів Микита Карпович Печенюк на фронті з квітня 1944 р. в складі 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту, гвардії молодший сержант. Особливо відзначився при форсуванні р. Одер. Успішно впорався із завданням по розвідці місцевості і таємно від ворога вивів батальйон на вихідні позиції для форсування річки. 27 січня 1945 р. в бою за опорний пункт Нойдорф південніше м. Штейнау загинув в момент, коли закидав гранатами вогневу точку противника. Похований біля населеного пункту Лейбусдорф (нині – Любенж приблизно в 8 кілометрах на південь від Штейнау (нині Сьцінави), Нижньосілезьке воєводство, Волувський повіт. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1945 року за мужність і героїзм, проявлені при форсуванні р. Одер і в боях на плацдармі, гвардії молодшому сержанту Печенюку М. К. посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу [24].

Вдячні нащадки свято бережуть пам'ять про свого земляка: в районному центрі його ім'ям названа вулиця, та й школа в селі Ялинівка також носила ім'я Печенюка Микити Карповича. Із 2012 року школа призупинила свою діяльність у зв'язку з відсутністю учнівського контингенту.

Не повернулися із війни багато жителів села: Бадюк Д, А., Волошин В.І., Волошин Т.Д., Гродюк В.П., Ґудзик П.А., Дмухівський В.М., Дмухівський В.М., Дмухівський В. М., Кучерук Є.І., Мазуркевич Б.А., Мазуркевич В.В. Мазуркевич С.А., Мазур-

кевич Ф.А., Михайлів Я.Д., Новицький С.Є., Новицький С.С., Печенюк М.К., Олянчук І.С., Олянчук С.Р., Паплинський Ф.М., Слободянюк М.Л., Яремчук В.Ф., Яремчук Н.Є.

Після визволення району від німецьких фашистів колгоспники с. Розсохувата з небувалим трудовим піднесенням узялися до залічування ран, нанесених війною, й за короткий час відбудували зруйноване господарство. Районна газета у той час писала, що орачі колгоспу ім. Леніна (с. Розсохувата) О.Довгий, В.Довга щоденно виорювали по 0,9 га, В.Волошин, В.Хмільницький по 0,85 га.

У 50-х роках минулого століття відбулося укрупнення колгоспів. У 1950- тому році об'єднались колгоспи ім. Леніна с. Розсохувата та ім. Ворошилова с. Новомиколаївка в один колгосп ім. Леніна з центром в с.Лісо-Березівка. У лютому 1951 року колгоспи «8-Березня» та ім. Леніна об'єднались в один колгосп ім. Леніна з центром в с. Погоріла. У 1960 році колгоспи сіл Вербка, Погоріла, Лісо-Березівка, Москалівка, Розсохувата, Новомиколаївка були об'єднані в один колгосп ім. Шевченка. Центральною садибою стало село Погоріла.

У селі ще до революції 1917 року діяла школа грамоти, яка потім була перетворена у початкову школу, яка проіснувала до 60-х років XX століття.

У 30-40-х роках у селах існували хати-читальні. Така читальня у Розсохуватій займала одну кімнату з одним стелажем книг, тут проводились голосні читки, бесіди, обговорювались статті з газет та важливі події у державі чи колгоспі. Сюди переважно сходилися люди у вільний час, щоб поспілкуватися, взяти почитати якусь книгу. Для того, щоб збільшити кількість книг у фонді, люди приносили власні книги і дарували їх бібліотеці. Згодом назву «хата-читальня» було перейменовано на «бібліотеку». Люди на посаді завідуючих бібліотекою змінювались, зокрема певний час працювали одночасно і завклубами та бібліотекарями Бадюк Євдокія, Дмухівська Галина.

У 80-х роках минулого століття у селі було побудовано сільський магазин. Тепер він закритий. На даний час у селі відсутні будь-які соціальні, чи культурні установи. З кожним роком зменшується кількість жителів. Більшість не працевлаштовані, тому утримують чималі господарства. Не бояться важкої праці

сільські трударі. Спад села почався наприкінці 90-х років і село почало потроху вимирати. Зараз єдиною гордістю села можна вважати його надзвичайну природу влітку та повні доброю рибою (карась, короп, окунь) ставки.

Список використаних джерел і літератури:

1. Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Хмельницької області. Офіційний вебпортал парламенту України (укр.). Процитовано 15 липня 2022.
2. Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів».
3. Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.
4. M RPS, Pars V, № 2165.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. – Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого. - Ч. 7. 6. Т. 1: Акты заселений Юго-Западной России от половины XIII до половины XV в. – 1886. –- 746 с.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. – Киев: типография Г. Т Корчак-Новицкого. – Ч. 7. Т. 2: Акты заселений Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – 1890. – 859 с.
7. Крикун. М. Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – Київ, 1964 / 6.
8. Volumina legumt, t. 6, Petersburg, 1860, c. 35.
9. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 181, оп. 2, од. зб. 1798, арк. 72.

10. Крикун Микола. Подільське воєводство у XV-XVIII століттяхх: Статті і матеріали. Львів 2011. 733 с., іл., карти.
11. Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30–70-ті роки XVIII століття) // Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С. 53-71.
12. Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2001. – Вип. 37. – Част. 1. – С. 198-213.
13. Овсінський Ю. Маєтковий комплекс Жевуських у Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2009. – Вип. 44.
14. Коржик С.А. Нариси з історії села Ялинівки // Краєзнавець Хмельниччини: Науково-краєзнавчий збірник /гол. ред. Л.В. Баженов; відп. Ред. С.А.Копилов]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,2017. – Вип.10. – 168 с.
15. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф-227, Опис 2–Д, Справа 1189.
16. Кочубеи // Большая российская энциклопедия / С.Л. Кравец. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2010. – Т. 15. – С. 535. – 767 с.
17. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии: настольно-справочная книга для землевладельцев и орендаторов. – К.П. – 1903. – 889 с.
18. Держархів Хмельницької області, ф-234, Опис 1, Справа 10336, 7 с.
19. Верига Василь. Листопадовий рейд 1921 року. – Київ: Видавництво «Стікс», 2011.
20. Держархів Хмельницької області, Ф-Р.6193, Оп.12, Спр.5383.
21. Держархів Хмельницької області, Ф-Р.6193, Оп.12, Спр.5532.
22. Держархів Хмельницької області, Ф-Р.6193, Оп.12, Спр.9280.
23. Держархів Хмельницької області, Ф-Р.6193, Оп.12, Спр.5383.
24. Печенюк Микита Карпович // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. К., 2000. С. 788.

К. О. Гурська,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток ХОНМЦКіМ

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА НОВОКОСТЯНТИНІВЩИНИ У XVII СТ. – 20-х РР. XX СТ.

У статті розглядається процес становлення та розвитку єврейської національної меншини у Новокостянтинівському ключі на протязі XVII-20-х рр. XX ст., територія якого у різний час в даних хронологічних межах входила до Летичівського повіту Подільського воєводства, Літинського повіту Подільської губернії та до Хмільницького і Літинського районів Вінницької округи. Головна увага зосереджена на демографічному та соціально-економічному аспектах розвитку цієї національної громади краю.

Ключові слова: *євреї, громада, Новокостянтинів, національна меншина, Поділля, соціально-економічний розвиток, містечко, зайнятість населення.*

Єврейська спільнота України належить до найстарших єврейських громад світу з давньою та унікально багатою культурою. Притік євреїв на Правобережну Україну був започаткований королівськими привілеями XV–XVI ст., що дозволяли їм без перешкод оселятися на території Речі Посполитої.

У Новому Костянтинові єврейська община існувала до 1648 р. [20, с. 20]. Вже у XVII ст. містечко вважалось одним із найбільших центрів торгівлі Поділля [29, с. 50].

Криваві антиєврейські погроми супроводжували численні народні рухи на українських теренах – Визвольну війну українського народу у XVII столітті, Коліївщину та інші, під час яких надзвичайно постраждав єврейський етнос. В Амстердамі після 1655 р. було видано мартиролог єврейських общин, які існували до 1648 р., і були знищені під час цих конфліктів – «Tit hayaven» («Непролазний бруд»). Відповідно до равінських респонсів, у цьому списку згадується і єврейська община Новокостянтинова (але вказано – Вінницької обл.) як вже не існуюча на той

час. [20, с. 29]. З 1672 по 1699 роки Поділля перебувало у складі Османської імперії. Тогочасні турецькі податкові документи – дефтер-муссафал 1681 р. – вивчав польський історик Даріуш Колодзєйчик. Згідно його даних, в 1681 р. в районі Новокостянтинова нараховувалось 7 єврейських сімей, які займались орендою корчем та млинів. В Хмільнику і Барі євреїв у цей час не було [20, с. 35].

Початок XVIII ст. характеризувався новою хвилею козацьких повстань на території краю у відповідь на рішення польської адміністрації ліквідувати правобережне козацтво. В період з 1702 по 1704 рр. Новий Костянтинів був взятий і розорений спочатку загонами брацлавського полковника А. Абазина, [21, с. 117], а потім польний гетьман А. Сенявський і київський воєвода Ю. Потоцький, що очолювали польські війська, спалили Новокостянтинів, не залишивши жодної халупи, і розігнали його населення [18, с. 97].

Переживши часи Національної революції, Руїни, османського перебування в краї, козацького повстання під проводом Палія та Верланову революцію, єврейська община почала новий етап свого відродження. Масово євреї почали осідати в містечку в кінці 1730-х рр., а в 1742 р. сюди прибула 51 єврейська сім'я [20, с. 46]. Відомий дослідник Поділля М. Крикун зазначає, що єврейське населення в Новому Костянтинові мешкало в ринкових і затильних домах, мало крамниці, винниці, пекарні [19, с. 434]. До середини XVIII ст. процес утворення общини в Новому Костянтинові в основному завершився. У 1750 р. існувала невелика община і в Дяківцях, де проживало 8 єврейських сімей [19, с. 436-437].

В інвентарях містечка 1742-1750 рр. подаються такі відомості про єврейське населення, відповідно за роками: доми ринкові – 31, 42, 43, 43, 42, 43, 42, 43, 37 жителів, доми затильні – 20, 18, 8, 8, 21, 26, 22, 23, 24, крамарі і «цехові» –18, 19, 26, 32, 22, 30, 27, 34, 26 осіб, перекупки й пекарі – 7, 6, 67 і в 1750 р. – 5; за тими самими роками євреї мали 8, 12, 12, 3, 15, 16, 16, 16, 15 винниць [19, с. 434-435].

З притоком єврейського населення на Правобережжя посилювалось бажання держави контролювати його кількість з метою оподаткування, що втілилось в життя постановою Сигиз-

мунда Августа у 1549 р. про вилучення з іудеїв подушного податку. [2, с. 3]. З плином часу методи ревізії населення вдосконалювалися і вже в 1764 р., згідно рішення конвокаційного сейму, під час перепису застосовувались методики, які дозволяли збирати і різноманітні статистичні дані. З цього часу матеріали переписів єврейського населення починають відповідати історико-географічній дійсності. Особливість фіскальної акції 1764 р. полягала у тому, що єврейські громади міст та сіл групувалися укладачами не за звичним адміністративно-територіальним принципом, а за кагалами, межі яких не співпадали з землями та повітами. За цим переписом 1765 року у Новокостянтинівському кагалі проживало 694 особи (в Хмільницькому – 1417, Летичівському – 652 особи) [2, с. 38]. Саме на таку кількість єврейського населення містечка вказує і енциклопедичне видання початку XX ст.: «Ново-Константиновъ – въ эпоху Рѣчи Посполптой мѣстечко. Подольского воеводства; въ 1765 г. проживало 694 евреев» [14, с. 761].

А вже за переписом 1784 року у Новокостянтинівському містечковому кагалі проживало 453 єврея в 130 будинках. А у парафії кагалу проживало: 7 євреїв у Вербці, 5 – у Погорілій, 74 – у Дяківцях, 8 – у Зиновинцях, 15 – у Педосах, 6 – у Думенках, 9 – у Гулях, 8 – у Росоховатій, 6 – у Луці, 29 – у Медведівці, 4 – у Майдані Зиновієцькому, 4 – у Лисогірці, 8 – у Тесах, 3 – у корчмі Забарській, 4 – у Кудинці [2, с. 133 (с. 569 додатку)].

В 1787 році бачимо подальше скорочення кількості єврейського населення в містечку – 395 осіб, не дивлячись на зростання загальної кількості містян. Ситуація по селах виглядала наступним чином: 6 осіб проживало у Вербці, 7 у Погорілій, 9 у Березівці, 57 (17 будинків) у Дяківцях, 7 у Зиновинцях, 3 у Лисогірці, 5 у Педосах, 6 у Думенках, 2 у Гулях, 3 у Росоховатій, 4 у Луці, 3 у Медведівці, 3 у Майдані Зиновієцькому, 2 у Янівцях, 2 у Тесах, 2 у корчмі Забарській, 4 у Кудинці. [2, с. 172].

Після поділів Речі Посполитої та приєднання Правобережжя до Росії, євреї опиняються в інших культурних та політичних умовах, та як і все корінне населення, змушені були включитись в орбіту самодержавних інтересів, а єврейське питання перетворилося у внутрішнє і набрало значної гостроти.

У 1796 р., на момент створення Подільської губернії, у ній налічувалося: християн-купців – 158; євреїв-купців – 411; християн-міщан – 6987; євреїв-міщан – 16276 [29, с. 50].

За ревізією 1847 р. «єврейські суспільства» у губернії налічували близько 165 тисяч душ. За даними 1855 року співвідношення між християнським і єврейським торгово-промисловим станом Літинського повіту подається в наступних цифрах: купців-євреїв – 219, купців-християн – 8; міщан-євреїв у повітовому центрі – 877, міщан-християн – 847; у повіті міщан-євреїв – 5000, міщан-християн – 448 [15, с. 648-650].

Після анексії Поділля Росією кількість євреїв, що проживали у Новому Костянтинові, дещо зростає, про що свідчать результати 5-ої ревізії 1794-1795 рр. – Ревізькі казки Літинського повіту [12, т. 2, арк. 69-126]. Згідно цього документу, складеному 9 вересня 1795 р., євреїв «оселых и неоселих», які проживали в Новому Костянтинові, що «жили домами» нараховувалось 122 сім'ї (169/164). Серед них були вчителі (44-х річний Шмілло Лейбович, 30-и річний Гершко Абрамович, який «находится при школе»), продавці мила, шинкарі, різники, пекарі, миловари, шевці, кравці, рабин, палітурник, шапкар, кухарі, винокури, чоботарі (44-х річний Гершко Янев), казначеї та інші. Проживало в містечку також 52 неосілі сім'ї (56/66). Тож, всього було 458 євреїв. [12, Т. 2, арк. 86-107].

У 1799 році 85% сільських євреїв були залучені у шинкарство та корчмарство [17]. Про це свідчить перепис євреїв Новокостянтинівського кагалу, які проживали у селах ключа. В Гулях проживала сім'я (7 осіб) Іосевича, які орендували корчму, в Думенках – Абрамовичі (4), що орендують корчму і Гершковича (4), які служать у Абрамовича, в «Слободі Педосах Лісових» сім'я Нухемовичів (8) орендувала корчму, в селі Янівцях сім'я Мортки Шатренича (10) орендують корчму, в «Слободъ Лука» – сім'я Срулевича (6) теж орендують корчму. Така ж ситуація склалась у Слободі Погоріле, Слободі Медведівка, Слободі Росоховатій, Слободі Майдан Зиновецький, селах «Лазовой», Лисогірці, Зиновинцях, Дяківцях, Березівці та містечку. Загалом в селах кагалу проживало 125 євреїв [12, Т. 2, арк. 108-121].

Паралельно вони ж займались винокурінням. Підтвердженням цьому слугує скарга Летичівського магістрату до по-

ліції Речі Посполитої від 3 березня 1790 р. на дії Летичівського старости князя Чарторийського. Він своїм розпорядженням наказав вирубати величезні площі летичівських лісів, а деревину продати місцевим євреям на винокурні, а решту вивезти у Меджибізький, Гранівський та Синявський ключі. [1, с. 546-547, CCXIV].

Про проживання великої кількості євреїв у сер. XIX ст. в Новому Костянтинові вказує справа фонду 226, оп. 79, спр. 5473 «Посімейного списку міщан містечка Нового Костянтинова» за 1852 р. [13, арк. 1-132]. «По ревизіи 1847 г. «Новоконстантиновское еврейское общество» состояло изъ 2584 душъ» [14, с. 761]. Але, потрібно зазначити, що визначення точної кількості єврейського населення в подільських містечках кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. є досить складним. Недооблік був пов'язаний з економічною діяльністю єврейських громад, які приховували капітали і майновий стан, уникали від сплати податків державі, займались нелегальним вивозом, контрабандною торгівлею, нелегальною еміграцією за кордон тощо. Фальсифікація переписних даних (приблизно 20 %) дозволяла кагальній верхівці привласнювати частину податків [29, с.70]. Статистика щодо жителів містечка, (це ж стосується і всіх населених пунктів ключа) другої половини XIX – початку XX ст. дуже суперечлива, в деяких випадках, навіть значно:

1885 р. – Новокостянтинів – містечко, поряд впадіння Телухні у Буг, 149 дворів, 918 жителів,... 2 трактира, 181 крамничка… винокурня [4, с. 273.].

1888 р. – у «Справочной книжке Подольской губернии», виданій у 1888 р. у Ново-Костянтинові зазначено 423 господарства, з яких 262 на чиншовому праві, а 161 ‑ власницьких і 1905 жителів, з них 780 євреїв. [6, с. 515].

1893 р. у Новому Костянтинові (саме таке написання) нараховується 420 дворів і 2000 жителів. [5, с. 325]

1897 р. у Ново-Костянтинові проживало 2320 іудеїв, і загалом – 3907 мешканців [22, с. 165; 14. с. 761], що складало 59 % від усіх мешканців.

1901 р. – «Жителей в Н.-К. православних обеего пола 1299, католиков около 600 душ и евреев до 3000 душ» [30, с. 659].

1901 р. – Новокостянтинів з Антонівкою 281 двір жителів 1745. При містечку рахується всього землі 9087 дес. В містечку знаходиться православна церква, католицький костел, синагога, 3 єврейські молитовні школи. (Швенцон А. Описание Литинского Уезда Подольськой губернии / А. Швенцон. – СПб. : Типография Товарищества и «Общественная Польза», 1901.) [16, с. 262-263].

1913 р. у містечку проживало 7 528 жителів, і було 5 молитовних єврейських будинків [23].

Основні заняття єврейського населення у XIX-поч. XX ст., як і у попередні віки – торгівля та ремесла. В 1833 р. у Н.Костянтинові працювали шевці і кушніри [26, с. 20]. В кінці XIX ст. ярмарки у містечку відбувалися 1 січня, 2 лютого, 9, 17 і 25 березня, 23 квітні, 24 травня, 15 серпня, 14 вересня, 25 листопада і 8 грудня. Привозилося краму на суму 8600 і продавалося на 5150 руб. [6, с. 381]. У 1913 євреям Новокостянтинова належали медоварений завод, євреєм був єдиний лікар – Ісаак Дризо, власниками бакалійних крамниць – Авербух Я. А., Вайштейн Д. Г., Газ І. Ш., Гольдштейн М. Ш., Зальцман А. Д., Клейнер Х. М., Лойферман Х. А., Лойферман А. Я., Мандельман Н. Ф., Маргуліс Л. Н., Мешман Г. І., Пуріш Н. І., Третяк Б. Ш., Фрейнкель М. Д., Фрейнкель М. В.; винна крамниця – Фішман І. У.; єдина галантерея – Мешман А. С,; господарські товари – Шатхін Т. І.; єдина книгарня – Лернер Л. Б.; вироби із шкіри – Курцман Р. Ф., Машкіт Л. З.; магазини тканин – Івніцький Л. Х., Прівен Б. Д., Пурим Ч. В., Ровнер І. С., Рубінфон Р. П., Серебрієр Д. Ш., Серебрієр Р. Г.; орендарі млина – Рутберг Д. В., Мешман А. С.; крамниці борошна – Гітман Ц. Д., Діклер Д. Д. [3, с. 1005]. У 1895 р., водяний млин, який належав на той час графу Л.М. Кочубею, був в оренді у купця Ліпи Грінгольця. Управляв же ним міщанин Гершко Янколев Гершенцвіт (він же керує млином у Майдані Куриловецькому) [25, с. 333]. В цьому ж, 1913 р. єдиним центром гончарства у Літинському повіті був Новокостянтинів з 7 ремісниками [27, с. 9-12].

Освіченість єврейського населення, так, як і підприємливість, завжди була високою. У матеріалах перепису 1897 р. зазначається, що у Подільській губернії грамотність серед євреїв-чоловіків сягала 41,3 %, а жінок – 21,7 %, тоді, як серед православних ця цифра становила 20,2 і 4 відповідно [15, с. 650].

Єврейські громади мали в містах і містечках власні станові форми самоуправління у вигляді міщанських управ під керівництвом старости, що вирішували адміністративні та судові справи. Звісно, на цю посаду потрапляли особи з числа найзаможніших євреїв за підтримки казенного равина. Міщанським старостою Новокостянтинова станом на 1911 р. був Шая Іосифович Ервіц [24, с. 171]. З 1887 р. рабином у Новокостянтинові був Шмуель Маргуліон, з 1901 р. – Довід-Олександр-Яков Хунейс [23].

З вибухом революції в Петрограді та скасуванням станових правлінь євреї почали проводити вибори місцевого виконавчого комітету. Революція принесла й скасування «смуги осілості» законом «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» від 20 березня 1917 р., після чого розпочалася внутрішня еміграція євреїв Поділля на Лівобережну та Південну Україну. Але навіть після 1917 р. частка євреїв краю залишалася найбільшою, і становила третину міського населення.

Негативний вплив на соціально-економічне життя євреїв відіграли денікінські, польські, більшовицькі погроми та погроми військ УНР. Сучасні вітчизняні дослідники зазначають, що за 1918–1921 роки на території радянської України відбулося 2000 великих і малих погромів. Сотні містечок і єврейських кварталів в містах були зруйновані, півмільйона євреїв залишилось бездомними, або стали внутрішніми переселенцями. За даними О. Завальнюка й О. Комарніцького, на теренах Літинського краю в 1917–1920 рр. найбільше постраждали єврейські родини Літина й містечок Межирова, Новокостянтинова, Пиляви, Старої Синяви, Сальниці, Уланова, Хмільника, де іудеї компактно проживали впродовж декількох століть [28, с. 221–222]. 18 липня 1919 р. відбувся погром у Літині, а 20–25 липня 1919 р. і в Новокостянтинові стався погром [23]; [7, с. 10], участь у якому взяли й жителі навколишніх сіл [10]; [11]. Внаслідок цього частина євреїв загинула від рук злочинців, а багато – покинули містечко.

Такі ж дії відбувались щодо єврейських сімей і у селах Новокостянтинівщини (справа Нута Бірмана з Янівець) [10]; [11], у яких активну участь приймали місцеві селяни, які розглядали єврея одним із винуватців політики військового комунізму.

В 1919 р. в с. Дяківці, де мешкало 50 єврейських сімей, теж відбулися декілька пограбувань і вбивств євреїв, здійснених окремими мешканцями. Загалом від рук місцевих юдофобів і криміналізованих елементів постраждав хлопчик, якого знайшли вбитим за селом біля вітряка з торбиною борошна (прізвище невідоме), а також С. Айзенберґ, Н. Зісь, Д. Койфман, С. Койфман, М. Коломеєр, Ф. Майзанюк, З. Мазур, Х. Мільман, Х. Пастернак, М. Сандрацький, А. Сойбіс, Г. Скульський, М. Скульський, Г. Третяк, І. Холст, М. Холстер та деякі інші [28, с. 226].

У 1923 р. у Новокостянтинові мешкало 1469 євреїв. У 1920-х – поч. 1930-х рр. поруч з традиційними хедерами діяла єврейська школа (євтрудшкола) [29, с. 148]; [23]. Однак до кінця 1920-х рр. з усіх єврейських дітей, що вчилися, в УРСР лише половина відвідувала ці школи [31].

Відповідно до радянського законодавства до початку 1930-х рр. на Новокостянтинівщині діяло дві єврейські релігійні громади – у самому містечку (голова громади Пейсех Беліновський) [9] та у Дяківцях (голова громади Арон Бродський) [8].

У межах даної статі зроблена спроба охарактеризувати демографічні чинники та деякі соціально-економічні моменти життя єврейської громади у межах Новокостянтинівщини на основі статистичних даних різних років. Подальше вивчення даної проблематики може дати більш глибоке розуміння соціально-економічних, етнічних і конфесійних явищ у краї.

Список використаних джерел і літератури:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев : Унив. тип. (И. И. Завадского), 1859-1911. Загл. части томов: Архив Юго-Западной России, издаваемой Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 5, т. 1 : Акты о городах (1432-1798). – 1869. – 636 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губер-

наторе. – Киев : Унив. тип. (И. И. Завадского), 1859-1911. Загл. части томов: Архив Юго-Западной России, издаваемой Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. / Ч. 5, т. 2, вып. 1 : Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765-1791 гг. 1890.

3. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. Киев, 1913. 1158 с.
4. Волости и важнейшие селения Европейской России : по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел : Вып. 1. – Санктпетербург : Издание Центрального статистического комитета, 1880-1886 // Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные : [1. Харьковская, Полтавская, Черниговская. 2. Киевская, Волынская, Подольская : по данным статистического обследования поземельной собственности и населенных мест / сост. ст. ред. В. В. Зверинский]. – 1885. – 349 с.
5. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений / Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1893. – 636 с.
6. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губ. правления, 1888 г.
7. Гусєв-Оренбургский. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. Составлена по официальным документам, докладам с мест и опросам пострадавших. Государственное издательство, Москва, 1923.
8. Держархів Вінницької обл., Ф. Р. 196. Оп. 1. Спр. 902.
9. Держархів Вінницької обл., Ф. Р. 196. Оп. 1. Спр. 3062.
10. Держархів Вінницької обл., Ф. Р. 6023. Оп. 4. Спр. 8813.
11. Держархів Вінницької обл., Ф. Р. 6023. Оп. 4. Спр. 21149.
12. Держархів Хмельницької обл., Ф. 226. Оп. 79. Спр. 2695.
13. Держархів Хмельницької обл., Ф. 226. Оп. 79. Спр. 5473.

14. Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: Том одиннадцатый. Миддот – Община (1911) Санкт-Петербург Брокгауз и Ефрон, 1911.– 486 с.

15. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: Том двенадцатый. Обычай – Проказа Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон СПб, 1912. – 962 с., 12 л. ил., карт. : ил.

16. Із глибини століть: документальні джерела з історії населених пунктів, адміністративно-територіального устрою Літинщини / авт.-упоряд. С.Д. Гальчак. – Вінниця : «Меркьюрі-Поділля», 2020. – 376 с.

17. Карпюк О. Золота доба єврейського містечка//Історична правда. 5 березня 2021 р. Назва з екрану. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/2021/03/5/159094/.

18. Крикун М.Г. Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. Український історико-географічний збірник. Випуск другий. «Наукова думка". – Київ, 1972. – 277 С.

19. Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. – 733 с., іл., карти.

20. Лукин В. Неопалимая купина. Еврейская община Подолии: столетие после хмельниччины//Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. 100 еврейских местечек Украины : исторический путеводитель. Вып. 2 : Подолия . – СПб : Издатель А. Гершт, 2000. – 704 с. : 380 ил., 50 карт.; – С. 13-52.

21. Назаренко Є.Д. Козацькі території в межах Хмельницької області.//Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. / Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково практичної конференції 19 вересня 1998 року. Хмельницький, «Поділля». – С. 114-117.

22. Населенныя мѣста Россійской Имперіи в 500 и болѣе жителей съ указаніем всего наличнаго въ них населенія и числа жителей преобладающихъ вѣроисповѣданій по даннымъ первой всеобщей переписи 1897 г. С-Петербург. 1905. – IX + 270 + 120 с.

23. Новоконстантинов//Мой штел. Еврейские местечки Украины. Назва з екрана. https://myshtetl.org/khmelnitskaja/novokonstantinov.html.

24. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / Изд. ГСК; Сост. В. В. Филимонов. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1911. – XVI, – 296 с. 218, 66 с.

25. Подольский адрес-календарь / Составил В. К. Гульдман. Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1895.– 463 с.

26. Праці Комісії для виучування народнього господарства України. Випуск другий/Наукові збірники ВУАН (Воблий К.Г. (ред.) 1929. – С.262.

27. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1913.

28. Реєнт О. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність /О. П. Реєнт, В. П. Рекрут; наук. ред. акад. В. А. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. – 298 с.

29. Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України: монография / П. Слободянюк. – Хмельницький: Наук. історико-етнологічне видання, 2005. – 409 с.

30. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – 1266 с.

31. Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском) Общество «Еврейское наследие»

В. О. Доценко,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова

ЄВРЕЙСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті розглядається історія єврейсько-польських відносин на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. Визначаються фактори, які вплинули на еволюції взаємин, уявлення один про одного. Наголошується на тому, що зміна правил гри, які принесли з собою нові володарі краю – російські імперські чиновники, призвела до втрати поступової втрати польською шляхтою свого привілейованого становища у стосунках з євреями краю.

Ключові слова: *євреї, поляки, Правобережна Україна, етнічна спільнота.*

Будь-яка етнічна спільнота складається з окремих осіб, які у своєму житті вступають у відносини з представниками інших етносів. При цьому формуються певні правила гри та комунікативні механізми, що з плином часу можуть зазнавати значних трансформацій. На Правобережній Україні упродовж багатьох століть формувалась унікальна мультикультурна спільнота, яка увібрала в себе традиції, етнічні, релігійні особливості українців, поляків та євреїв. Спільнота, яка мала власну сформовану систему правил та соціальної ієрархії, що трималася на розподілі економічних ролей між різними етнічними групами краю. Деякі дослідники наголошують на тому, що регіон упродовж XIX ст. залишався стабільним у плані міжнаціональних конфліктів. Переважна більшість протиріч в регіоні виникала на соціально-економічному, а не етнічному та релігійному ґрунті. На думку Богдана Гудя, навіть тоді, коли відмінності етнічного характеру між елітами і суспільними низами на Правобережній Україні були значно виразнішими, упродовж усього XIX століття на цій території не зафіксовано ознак міжетнічних конфліктів. [1, с. 23]

На момент початку російського панування найбільші етнічні спільноти та їх міжкультурний комунікаційний простір мали за собою кількасот річну традицію співіснування, яка поступово почала трансформуватись в умовах нової імперської дійсності. Необхідно зазначити, що на Правобережжі в першій половині XIX ст. проживало, крім українців, 7,8% польської та сполонізованої шляхти та 3,5% євреїв. [2, с. 6-7]

Правобережна Україна у складі Російської імперії упродовж XIX ст. стала ареною суспільно-політичних, етнорелігійних та економічних трансформацій, які відбувалися під впливом російської урядової політики інтеграції нових територій та їх населення до імперського простору. Як зазначає Натан Меїр: «З Новим часом відбулись швидкі зміни і потрясіння для цих груп, і хоча окремі мігранти до міст, безумовно, приносили із собою традиційні уявлення про типову поведінку єврея, українця або росіянина, за умов пізньоімперського міста економічні та соціальні ролі не могли залишатися так само жорсткими, як раніше, або як у сільській місцевості». [3, с. 241]

Отже, регіон, який в російську імперську добу отримав назву Південно-Західного краю, відзначався складною етнорелігійною ситуацією, яка вимагала від імперського уряду швидкої реакції.

Правобережна Україна була регіоном повного господарського, економічного та соціально-політичного панування польської шляхти, яка залишалась панівним елементом в регіоні навіть після невдалого січневого повстання 1863 р. і посилення російської присутності на Правобережжі. [4, с. 155-156] Найбільші польські землевласники Потоцькі, Чарториські, Любомирські, Яблоновські, Ржевуські володіли містами і містечками краю. Вони визначали основні напрямки їх розвитку, як в соціально-економічному, так і демографічному плані, впливаючи прямо або опосередковано на місцеву російську адміністрацію.

Крім польських магнатських родів, на Правобережжі значний відсоток населення складала середня та збідніла шляхта. Вона, на відміну від магнатів, була більш наближена у своєму повсякденному житті до євреїв та українців, користувалась їх посередницькими послугами, а також реалізовувала спільні економічні проєкти.

Єврейське населення Правобережної України, яке активно заселило регіон за польської доби, упродовж існування Речі Посполитої користувалося підтримкою польської шляхти та представників місцевої адміністрації. Євреї тісно співпрацювали з польською знаттю в різних сферах економіки краю. Їх здібності до підприємництва, грамотність та тісні фінансові зв'язки з різними регіонами Польщі та навіть Європи, використовувались польськими землевласниками для розвитку власних господарств.

Правобережна Україна – регіон, який сильно потерпів від політичних та військових потрясінь другої половини XVII ст. залишався упродовж наступного століття малозаселеним. Польські магнатські роди, які тривалий час володіли тут земельними латифундіями, прагнули розвивати власне господарство потребували посередників та помічників. Ними і стали євреї, які зуміли реалізувати польські господарські проєкти. Від польських магнатів, власників містечок у яких проживали євреї, вони отримували всіляку підтримку та певні привілеї у порівнянні з безправним українським селянством. Прикладом такої підтримки, можна вважати дарування власником містечка Соколівка Ф. Потоцьким 1760 р. жалувальної грамоти, яка звільняла на три роки бажаючих проживати в містечку від сплати податків за виробництво меду, пива та горілки. Дана пільга сприяла заселенню Соколівки. За п'ять років у містечку проживало 585 євреїв. [5, с. 432-433]

Польські магнатські роди користувалися винятковим правом виробництвом і продажем алкоголю на своїх землях, так званої пропінації. Винокуріння збагачувало польських поміщиків. Для виробництва горілки використовувались надлишки зібраного зерна, які не йшли на ринок. Відходи від винокуріння йшли на годівлю худоби. Частину продукції реалізовували місцевим селянам, частину продавали на ринку. Право пропінації разом з багатьма іншими видами господарської діяльності поляки традиційно передавали в оренду євреям. У такий спосіб шляхта звільнялась від щоденних економічних клопотів і впроваджувала інститут посередництва між власними інтересами та споживачами, своїми підданими селянами. [6, с. 215]

Отже, зайнятість євреїв ремеслом та торгівлею, їх участь у гуральництві, винокурінні та шинкарстві підтримувалась місцевими польськими магнатами. Вони всіляко сприяли заселенню власних сіл євреями та отриманню ними міських привілеїв. В нових містечках зосереджувалась торгівля, ремесло та продаж горілки. Тобто між євреями та польськими магнатами склалась взаємовигідна економічна співпраця. Поміщик з появою містечка отримував юридично закріплену економічну монополію, а євреї можливість легально брати участь в економічному житті округи. Після поділів Речі Посполитої російські чиновники, провівши детальний аналіз засад економічного життя нових імперських підданих, дійшли висновку, що саме «містечка» є опорою магнатського господарювання в регіоні. [7, с. 14]

Можна погодитись з думками Й. Петровського-Штерна, що євреї та польські магнати залежали один від одного, однак все ж правовий статус польського шляхтича, чи магната був вищим за статус єврея. Тому євреї досить часто зазнавали економічного та соціально-особистісного приниження зі сторони власників містечок Досить часто євреї за свою службу при панському дворі отримували лише невелику платню, їм безпідставно могли підвищити ставки оренди. Не поодинокими були і випадки етнорелігійного приниження та наруги.

Польські шляхтичі дивились на євреїв як «примітивних простолюдинів», які стоять на нищій цивілізаційній сходинці у порівнянні з місцевим християнським людом. «В загальноприйнятому (поляками) уявленні євреї були обачними, лукавими, віроломними, користолюбними, трусливими, нечесними в комерційних угодах, нещирими в нормальних людських стосунках і ненадійними в будь-яких зв'язках по за межами свого кола». [8, с.67]

Однак, не дивлячись на прояви антисемітизму серед Правобережної шляхти, ще досить довгий час євреї асоціювали себе з поляками та з польською державою. Це виражалось в поширенні серед євреїв Правобережної України самовизначення «польський єврей». Український історик С. Кальян наводить приклад поширеності і стереотипності в уявленні євреїв про свою соціокультурну ідентифікацію. «Ще у 1860-х рр., – пише дослідник, – єврейський письменник з України І. Линецький назвав го-

ловного героя свого антихасидичного сатиричного твору «Дос пойлішер йінгл» – «польський хлопчик». Хоча й описуав єврея, котрий проживав в Україні.» [9, с.179]

На початку XIX ст. євреї продовжували відігравали значну роль в польській економіці краю, виконуючи роль посередника в відносинах між польськими землевласниками та кріпосним українським селянством. Як справедливо підкреслював Р. Колодєйчик євреї «були невід'ємним елементом дворянсько-кріпацької системи», яка характеризувалась домінуванням сільського господарства, кріпосної праці та недорозвинутої промисловості та ринку. [10, с. 56] Євреї орендарі маєтків та управителі господарств повністю влаштовували місцевих землевласників. Будучи особисто вільними, досить освіченими, віддаленими у своєму житті від українського селянства та в міру прислужливими, вони забезпечували польського шляхтича постійним прибутком. [11, с. 115] Єврея асоціювали з польським поміщиком, який в силу традицій дивився на українського селянина як на безправне бидло.

Єврейські управителі виконували «брудну роботу» направлену на організацію праці поміщицьких селян в маєтку та отриманні необхідних поміщику та орендарю платежів. У с. Кудринці Кам'янецького повіту Подільської губернії 22 квітня 1807 р. економ Я. Бронштейн жорстоко поводився з місцевими селянами. Примушував їх працювати у святкові дні та систематично наносив тілесні пошкодження, за що згодом був формально притягнутий до відповідальності. [12, с. 88]

Все це стало одним із факторів формування серед українського селянства негативного ставлення до єврея-експлуататора, якого під час селянських повстань і заворушень в першого піддавали розправі. Крім того селяни дивилися на єврея-шинкаря, як на кровопивцю, якому вони із безвиході залишають свої мізерні кошти.

Після входження територій до Російської імперії ситуація в стосунках між поляками та євреями поступово змінюється. Євреї втратили пряму залежність від польських землевласників. В 1800 р. Сенат своїм рішенням заборонив поміщикам карати та судити євреїв, які проживали у їх маєтностях. Євреї могли поскаржитися на дії поміщика місцевим російським чиновникам.

Після поразки листопадового повстання 1830 р. ситуація на Правобережжі мало змінюється. Польські магнати та шляхта зберігають свої маєтності та привілейований статус. В регіоні посилюється російська присутність. Нові землевласники-росіяни, як і поляки так само звертаються до євреїв. Вони потребують їх допомоги при організації управління маєтками, збуті продукції, виконанні посередницьких фінансових послуг.

Отже, євреї в першій половині XIX ст. продовжували відігравати важливу роль в економіці Правобережної України. Єврейська сільська посередницька торгівля, яка розвинулась в регіоні, була вигідна як місцевим українським селянам, російським землевласникам, так і польській шляхті. Вона дозволяла не думати про збут надлишків вирощеного врожаю, а також купити необхідні повсякденні товари, не від'їжджаючи на ярмарок до міста. Євреї торгували як повсякденним крамом, так і реалізовували контрабанду – галантерею, атлас, бархат та ін.

Участь євреїв в економіці регіону сприяли формуванню у російського чиновника свого власного уявлення про регіон та його населення. Показовим прикладом є запис Великого князя Миколи Павловича, майбутнього імператора Миколи I зроблений 1816 року під час його відвідин білоруських губерній: «… загальна біда селян цих провінцій – жиди – тут справді другі господарі, вони своїми промислами виснажують та доводять до крайності нещасний народ. Вони тут все; і торгівці, і підрядчики, і утримувачі шинків, млинів, перевозів, ремісники і таке інше. І так вміють утискати і обманювати простий народ, що беруть навіть в заставу незасіяний хліб і очікуваний незасіяний врожай. Вони справжні п'явки, скрізь впиваються і повністю виснажують ці губернії». [13, с. 465-466]

Про польсько-єврейську присутність в регіоні писав кореспондент журналу «Рассвет» «на Волині, подібно більшій частині західних губерній, панівну націю, як відомо складають поляки, а після них головне народонаселення формують євреї». [14, с. 137]

Але в суспільному житті Правобережної України євреї поступово втрачають свої позиції. Їх звільняють і витісняють з міських самоврядних посад. За рішенням подільського губернського правління зі складу Кам'янець-Подільського магістрату було звільнено семеро міщан-юдеїв. [15, арк. 8] Ці кроки

губернської влади вписувались у нову політику Миколи І стосовно Правобережної України, як частини колишньої Речі Посполитої.

Після поразки польського січневого повстання 1863 р. розпочинається якісно новий етап імперської політики, спрямований на ліквідацію особливостей соціально-політичного життя Правобережної України. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв наголошував на слушності моменту, для проведення перетворень у Західному краї: «нині годі думати про половинчасті заходи; вагання небезпечні, а може, й смертельні; кожен день, можна сказати, кожна година дорога; те, що добре та вчасне сьогодні, може бути запізнілим і некорисним завтра». [1, с. 194]

Зміни супроводжуються наступом на права і статус регіональної еліти – польської шляхти. Вони мали підірвати політичну владу та економічний вплив великих польських землевласників у провінції, а також обмежити вплив католицької церкви та польську присутність в системі місцевої адміністрації. Змінюється роль російських посадовців та православної церкви. Посилюється тиск і на євреїв.

Отже, у стосунках з українцями євреї часто шукали підтримки у поляків. Опинившись у новій державі, євреї потрапили під жорсткий тиск з боку нової російської еліти, яка наголошувала на близькості поляків і євреїв. [16, с. 5] Особливо ця близькість проявлялась у сфері торгівлі, оренд та сільськогосподарського посередництва.

Досить часто відносини між євреями і поляками залежало від людського фактору. Польський поміщик граф Мечислав Гроховський з повагою ставився до євреїв містечка Гриців Волинської губернії. Він активно допомагав фінансово, зокрема, жертвував землі та кошти на будівництво і утримання єврейських молитовних будинків. [17, с. 148]

Маючи багатовіковий досвід виживання та співпраці з пануючим на Правобережній Україні польським етносом, євреї на початку XIX ст. продовжували практику переходу до католицького віросповідання. Це не було масовим явищем, однак з практичних міркувань, для можливості вільно розвивати оренди, співпрацювати з польськими землевласниками, євреї змінювали власне віросповідання. Крім того зміна віроспо-

відання дозволяло євреям залишатися жити в селі, а не переселятися до містечка. За переписом 1897 р. ця група охоплювала 2,29% євреїв Волині, 1,94% євреїв Поділля та 1,56% євреїв Київщини. [17, с. 148]

Отже, під час перебування регіону у складі Речі Посполитою між українцями і євреями точилася постійна конкуренція на побутовому та економічному ґрунті. Євреї були захищенні польським законодавством. Це дозволяло їм активно використовувати у побуті свою мову, дотримуватися своєї релігії. У стосунках з польським панством євреї користувалися польською мовою, що в очах українських селян перетворювало їх на польських прислужників і власних ворогів.

Загалом, тісні економічні стосунки, які склались між польською шляхтою та євреями, тобто пропінації та система орендного володіння, вкрай негативно впливали на відносини між євреями і українським селянством, формуючи у селян протестно-повстанські та погромні настрої, які за Речі Посполитої успішно стримували поляки.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гудь Б. З історії етнонаціональних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2017. 490с.
2. Кузнець Т. В. Населення Уманщини XIX –початку XX століття : Монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 195 с.
3. Меїр Н. Євреї в Києві, 1859-1914. Київ: Дух і Літера, 2016. 416 с.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х томах Т. 1. Київ: Основи, 1994. 554с.
5. Соколовка // Еврейская енциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз-Эфрон, 1913. Т. 14. С. 432-433
6. Пахолій С. Українсько-єврейське співжиття в Галичині й конструювання національного // Україна. Процеси націотворення (упор. Андреас Каппелер). Київ: КІС, 2011. 416с. С. 213-225.

7. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. К.: Критика, 2019. 394 с.
8. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейскоговопроса в России. 1772-1825. Москва: Мосты культуры / Гешарим, 2000. 190с.
9. Кальян С. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.). Полтава: «Довкілля-К», 2009. 336с.
10. Соболевская О.А. Повседневная жизнь евреев Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX века: моногрграфия. Гродно: ГрГУ, 2012. 443 с.
11. Бородій А. Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Український історичний збірник. 2007. Вип. 10. С. 115-121.
12. Кундельський В.В. Єврейський чинник у міжнаціональних відносинах на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Наукові праці Камянець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні наукт. 2014. Вип. 7. С. 83-91.
13. Шильдер, Н. Великий князь Николай Павлович. Русская старина. – 1901. – Кн. 6.
14. Рассвет. Орган русских евреев. 1860. № 9.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф.442. Оп. 1 Спр. 3329 арк.8
16. Юзефович Б. Еврейский вопрос в печати и в жизни. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1904. 16с.
17. Сингаївська Н.М. Євреї та поляки в суспільно-економічному житті Правобережної України на початку XX ст. XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 жовтня 2010 р., Житомир. С. 147-153.

І. В. Солодковська,
аспірантка кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ПОЛЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ XX СТ.

У даній статті розкрито роль польської національної меншини в становленні рівноправних українсько-польських взаємин в Правобережній Україні в перші десятиліття XX ст, її вплив на україно-польську співпрацю. Розглянуто суспільно-політичний аспект життя польського населення, його участь у формуванні відносин з українським населенням Правобережжя.

Ключові слова: *Правобережна Україна, польська національна меншина, українсько-польські відносини, україно-польська співпраця.*

Початок XX ст. став для української історії періодом вагомих суспільно-політичних, культурно-освітніх та економічних змін спричинених російським самодержавством, Першою світовою війною, революцією та масовою міграцією на територію Правобережної України великої кількості іноземного населення.

Національні меншини України займають важливе місце в суспільно-політичному та культурному житті держави. Вивчення їх історії дозволяє усвідомити роль і значення цих народів у творенні української держави, їх участь у суспільному житті, визначити свою громадсько-політичну позицію. Польський етнос в Правобережній Україні завжди відігравав значну роль в соціально-економічному та громадсько-політичному житті української держави.

Після повстання 1863 р. і репресій проти його учасників польське населення мало менше можливостей для участі в громадському та політичному житті, змінюються також форми і методи суспільної активності.

Національні меншини Правобережжя широко представлені у працях вітчизняних та зарубіжних авторів. Зокрема, Х. Яблонський [11], Л. Баженов [1], О. Буравський [3], О. Білобровець [2], Ю. Легунов [7], В. Нестеренко [8] та О. Калакура [5-6] заклали ґрунтовний фундамент для вивчення польської нацменшини. Надзвичайно цінними є фонди центральних та обласних архівів у Вінниці, Житомирі, Києві. Чи не найкраще сутність досліджуваної епохи передає тогочасна періодика. Проте, вивчення польської меншини та її взаємин з українцями Правобережжя даного періоду залишається на початковому рівні дослідження. Немає окремої ґрунтовної праці, яка б повністю представляла досліджувану проблему.

Метою статті є характеристика соціально-економічного життя, громадсько-політичного руху та культурно-освітнього розвитку поляків в Правобережній Україні в перші десятиліття XX ст. та побудова українсько-польських взаємин.

На розміщення і соціально-економічний стан поляків на початку XX ст. значно вплинули заходи російського уряду у зв'язку з польськими повстаннями (1830–1831 рр. і 1863 р.). Відтоді найбільша кількість поляків проживала у Правобережних губерніях, які безпосередньо межували з власне польськими губерніями. Значно менше поляків проживало на Лівобережжі.

Після придушення польського повстання російський уряд твердо і послідовно став на шлях систематичних обмежень «польського елементу» у Правобережній Україні і перетворення Південно-Західного краю в одну з невід'ємних частин Російської імперії. Були вжиті заходи, спрямовані на послаблення польського землеволодіння і зростання кількості землевласників з російського населення.

Російський уряд вживав заходів до послаблення можливостей польських урядовців і польських поміщиків чинити вплив на міське населення, і це супроводжувалося, зокрема, витісненням поляків із адміністрації і взагалі з міст. Обмеження зазнавала польська освіта та культура. Так, було закрито всі польські училища та заклади культури. Відповідно зростала й кількість поляків, які безпосередньо займалися землеробством і працювали в переробних галузях.

На початку XX ст. 48,6% поляків Правобережжя займалися рільництвом, понад 24% працювали у промисловості, 2,2% – у торгівлі, майже 16% становили лікарі, вчителі, адвокати, та 11% – чиновники, духовенство, домашня прислуга [11, с. 255]. Полякам належало 37 цукрозаводів на Правобережжі, їх фахівці багато зробили для розвитку цукрової промисловості в Україні загалом. Напередодні 1917 р. польський капітал разом із нерухомістю та готівкою в Україні становив близько 2 млрд. руб. [6, с. 83].

У 1916-1917 рр. на Правобережжі мешкало близько 400 тис. поляків, у тому числі у Волинській губернії понад 185 тис. осіб, у Подільській – близько 70 тис. осіб., у Київській – більше 68 тис. осіб. За даними Статистичного щорічника Російської імперії у 1916 р. відсоток поляків серед населення правобережних губерній був таким: у Волинській – 6,2%, Подільській – 2,3%, Київській – 1,9% [4, с. 2].

Важким ударом по польській меншині у період української революції в Правобережній Україні, було остаточне зігнання з поміщицьких земель декласованої шляхти. Ця акція проводилася поліцією і військом, але при сильній підтримці польських поміщиків, які за ради своїх класових інтересів готові були забути національні інтереси.

Поведінка польських великих землевласників була типовим прикладом переходу від патріархальної ментальності до логіки капіталізму. Зраджена своїми поміщиками-одновірцями та розсіяна військом і поліцією по просторах України і Росії, шляхта стала готовим елементом для революційних рухів [9, с. 211].

Одночасно зі зменшенням польської присутності в Правобережжі зростала імміграція російського населення на Південь і Схід України. Масовий наплив селян з центральних російських губерній був одним з основних джерел наповнення населення промислових регіонів. Іммігранти перевищували кількість корінних жителів в Одеській і Катеринославській губерніях і дорівнювали приблизно за своїм числом корінним жителям у Таврійській, Київській і Харківській губерніях. Таким чином, російське населення починає сильніше давити на поляків та українців своєю владою, що дає поштовх до налагодження дружніх відносин між українцями та польською меншиною.

Політика поліцейських репресій і утисків знизила активність польської громади в Правобережжі України, зумовила відсутність легальних діяльних організацій і рухів. Результатом адаптації до нових умов було поширення в суспільстві ідей позитивізму. Вони передбачали боротьбу за виживання польської нації, за піднесення польської культури, розвиток усіх галузей господарства. Ці ідеї підхопили в першу чергу, поміщики, буржуазія, інтелігенція. Так сформувався консервативний напрям польського суспільно-політичного руху [6, с. 180].

Також на противагу консервативному виникає радикальний напрям польського суспільного руху, представлений народницькою, соціалістичною та соціал-демократичною течіями. Прихильниками цього напряму були поляки – вихідці із середньої і дрібної шляхти, які мали вплив на робітників. У ньому діяли легальні, напівлегальні або нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій різного напряму – від народових демократів (ендеків) до заснованої Юзефом Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ) та двох соціалістичних партій – «Польська Партія Соціалістична» та «Соціал-Демократія Королівства Польського і Литви» (остання стояла на більш радикальних позиціях).

Польські громади створили «Будинок польський» у Луцьку (1906 р.), товариство «Братська допомога» в Умані (1906 р.), десятки римо-католицьких гуртків по всьому Правобережжі та особливо на Волині. Проте ці установи і товариства проіснували недовго, оскільки в умовах наступу реакції активізувалися антипольські сили та виникали нові заборони [3, с. 166].

Культурно-освітній розвиток польської меншини Правобережної України напередодні Української революції ускладнювався жорсткою цензурою російського самодержавства та Першою світовою війною, фронт, якої пролягав безпосередньо близько з Волинською, Подільською та Київською губерніями.

Польська національна освіта вклала вагомий внесок у технічний прогрес та розвиток науки. 87 представників польської інженерної думки Правобережної України були об'єднані в Товариство польських техніків. Польський конструктор А. Збо-

ровський проектував Кам'янський металургійний завод, а в Київському університеті працював один із основоположників фізичної хімії Б. Шишковський.

Напередодні революції польську освітню діяльність на Правобережній Україні координувала утворена під кінець 1915 р. Секція Культурної Допомоги (далі СКД) Товариств Допомоги Жертвам Війни. Її головною метою було сприяння поширенню мережі польських шкіл для біженців і місцевого населення. Протягом 1916-1917 рр. до СКД надійшло кільканадцять заяв із різних місцевостей Подільської губернії з проханням дозволити відкрити власну школу (Брацлав, Немирів, Печара, Шаргород, Пиків, Стара Синява, Лука Барська та інші).

Лише 10% польського населення в Правобережжі були неписьменні, коли серед українців цей показник становив аж 89%. Варто зауважити, що на зламі 1917–1918 рр. на території Подільської губернії перебувало додатково 6157 поляків-біженців із Царства Польського [10]. Ця значна група населення тривалий час була позбавлена можливості навчатися рідною мовою.

Із 1915 р. католицькі парафії почали активно засновувати при костьолах парафіяльні школи з польською мовою навчання. Парафія стала власне тією громадською організацією, якій російський уряд дозволив створювати польські освітні заклади. На Поділлі першу парафіяльну школу заснували у Проскурові (з 1954 р. м. Хмельницький), найбільшій на той час католицькій громаді у губернії (під кінець 1916 р. парафія нараховувала 12538 католиків).

Під час революційних подій у Києві вже видавалося 12 польських газет, 14 тижневиків і 8 журналів. За своєю спрямованістю польська преса була різних напрямів: соціалістичного («Robotnik», «Hasla»), суспільно-політичного («Dziennik Kijowski», «Glos Kijowski», «Kurier Kijowski»), економічного, літературного («Bialy Paw», «Roznymi szlaki»), мистецького та католицького («Lud Bozy», «Slowo Boze» та інші). Найдовше функціонували такі особливо впливові часописи, як «Dzennik Kijowski» (1905–1916), «Kresy» (1907–-1918), «Nasz swiat» (1909–1914) тощо [1, с. 112].

Польська національна меншина у 1917 р., суттєво вплинула на революційний та державотворчий процес в Україні, зокрема

у період існування Центральної Ради. Натомість суспільно-політичне становище польської меншини змінювалася залежно від історичних умов та особистого ставлення вищих урядовців до їх існування.

Дослідник О. Калакура підкреслює, що ще на початку XX століття політика поліцейських репресій і утисків знизила активність польської громади, зумовила відсутність легальних діяльних організацій і рухів. Результатом адаптації до нових умов було поширення у суспільстві ідей позитивізму і впровадження в життя гасел «органічної праці» [5, с. 177].

Гострою для поляків була й проблема єдності Росії. Як зазначає Г. Турченко, з національних меншин у 1917 р. лише поляки у своїй абсолютній більшості вороже ставилися до перспективи відновлення єдності Росії, бо це означало неможливість відродження польської держави. Вказана обставина диктувала у тих конкретних умовах необхідність лояльніше ставитися до українського визвольного руху. У даному випадку поляки були єдиною національною групою, яка цілком усвідомлювала своє становище національної меншини і старалася шляхом співпраці з українськими політичними чинниками – Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом – захистити свої національні й соціальні інтереси, як окрема національна меншість.

Зокрема, польський історик В. Менджецький наголосив, що на противагу більшості польських урядовців як центральної так і регіональної адміністрації для В. Меха та Г. Юзевського українці були окремим народом, який мав право культивування власної культури й мови. Єдиний шлях до успішного розв'язання української проблеми Г. Юзевський і його співпрацівники вбачали у діяльній участі поляків у процесі формування новочасної, розвинутої української нації. Лише це, здавалося, гарантувало убезпечення від набування українським національним рухом виразного антипольського спрямування. Поляки, виказуючи повагу українцям, допомагаючи їм у пошуку й віднайдені власної ідентичності, повинні підштовхувати їх до думки, що спільна місія обох націй полягає у розгромі смертельного ворога – імперської Росії [12, S. 39].

18 червня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд польських офіцерів України, який вітав прагнення українського народу до полі-

тичного визволення і заявляв, що поляки готові підтримувати ці прагнення. Дане зібрання виробило проект «Статуту прав польської людності на Україні», в якому зазначалось, що поляки як меншина мають право «робити заходи, щоб підтримувати і розвивати народність польську (мову, культуру та економічно-господарські інтереси)» [13, S. 175.].

Тобто, поляки, як і українці, не відмовлялись від участі у розбудові революційної Росії і виступали активними прихильниками демократії. Поляки цілком усвідомлювали свій статус меншості в Україні, проте інтереси їх історичної батьківщини вимагали боротись за якнайбільшу польську присутність (насамперед, політичну) на цих землях.

Польські діячі усвідомлювали, що в українській державі (чи то незалежній, чи то автономній частині ширшої федерації) вони матимуть більший вплив на політичне чи економічне життя, аніж у російській багатонаціональній (а то й мононаціональній, коли б українці не були б визнані окремим етносом), але не федеративній державі. Тож поляки були щиро прихильними до української справи виходячи із власних інтересів.

Загалом, поляки у переважній своїй більшості підтримували курс українців на самостійність УНР. Більш того, вони взяли активну участь й обороні цього курсу безпосередньо. Для координації виокремлення поляків-військових було утворено Головний польський військовий комітет (Naczelny Polski Komitet Wojskowy), який перевели з Мінська до Києва. У грудні 1917 р. на Румунському фронті на добровільній основі було утворено II Польський корпус. В лютому 1918 р., на знак протесту проти умов Брестського миру, за яким Холмщину і Підляшшя було приєднано до УНР, фронт перейшла II (Карпатська) бригада Польського допоміжного корпусу (колишні Легіони Юзефа Пілсудського, утворені в Австро-Угорщині для боротьби проти Росії – ПКП), приєднання якої до II Корпусу призвело до реорганізації і чисельного збільшення. У грудні 1917 р. було також утворено Інспекторат Польських збройних сил на чолі з генерал-лейтенантом Євгенієм де Геннінґом-Міхаелісом, якому підпорядковувались II і III корпуси, останній з яких почав формуватися в цей час із центром у Києві. Формування польських корпусів в Україні було ускладнене більшовицькою агітацією

та поширенням революційних ідей у російській армії, а також через конфлікт Центральної Ради з більшовицькою владою. В оборонних боях у Києві в лютому 1918 р. брали участь також і окремі відділи, що підпорядковувалися генералу Міхаелісу. Таким чином, польська бойова дружина під проводом «Польської військової організації» з перших днів більшовицького заколоту взяла участь в січневих боях 1918 р. у Києві на боці Центральної Ради [13, S. 142].

Проте, як наголошує В. Менджецький, певні розбіжності, які стали передвісником майбутніх польсько-українських суперечок, довели, що трагічну сторінку історичного протистояння так і не було перегорнуто. Зокрема, 9 січня 1918 р. член ППС(л) Л. Почентовський, на засіданні Малої Ради виступив проти ствердження українським урядом Холмщини як своєї території без проведення там референдуму. Далі, 15 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради він виступив проти ратифікації Берестейського договору, позаяк за ним Холмщина прилучалася до УНР [13, S. 180]. Невдовзі УНР було повалено внаслідок перевороту, здійсненого П. Скоропадським і проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату.

Невдовзі, у листопаді 1918 р. на заході України постала Західноукраїнська Народна Республіка. Розпочалася й польсько-українська війна, яка засвідчила, що польський політикум ще не був готовий до замирення з фактом існування української державності у межах всієї її етнічної території.

У той час, на Великій Україні гетьман П. Скоропадський надавав грошову та матеріальну допомогу бійцям Української Галицької Армії, а його уряд на прохання міністра фінансів А. Ржепецького (поляка за походженням) 25 листопада 1918 року, ухвалив відпустити за розпорядженням міністра фінансів 1 млн. крб. на видачу безвідсоткової позики польському надзвичайному посланцю в Україні для надання допомоги польським біженцям. Відповідно до непростих умов, польська національна меншина підтримувала уряд Скоропадського, з надією на відновлення прав польської нації.

Отже, польська меншина в Правобережній Україні, з одного боку, поступово відроджує свої етнонаціональні ознаки, розвиває традиційну народну культуру і ментальність, а з іншого –

дедалі повніше інтегрується в українське суспільство, долучається до громадсько-політичного життя держави, виступає дієвим чинником українсько-польського партнерства, яке в умовах глобалізаційних процесів виходить за межі двостороннього співробітництва. Для України стратегічне партнерство з Польщею – важлива умова для майбутніх міждержавних відносин.

Помітний відбиток на українсько-польські взаємини на державному та регіональному рівнях зробила трагічна історична спадщина відносини між народами. Але незважаючи на всі непорозуміння, можна стверджувати про позитивну динаміку у відносинах між українцями та поляками тому, що обидві сторони виявили свою готовність до діалогу та мирного вирішення конфліктів, прикладом є військова допомога польських корпусів українській армії у боях з більшовиками – поляки фізично підтримали українців у боротьбі «за нашу і вашу свободу».

Список використаних джерел і літератури:

1. Баженов Л. В. Польська преса в Україні між 1905-1917 роками / Л. В. Баженов // Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність: Наук. зб. Житомир, 1998. С. 112.
2. Білобровець О. Політичні настрої польського населення в Україні у 1914-1916 рр. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. Київ, 2015. Вип. 3 (125). С. 4–8.
3. Буравський О. А. Поляки Волині у др. пол. XIX – на поч. XX ст. / О. А. Буравський. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 217 с.
4. Всеобщая перепись населения Российской империи 1917 г. СПб. 1904–1905. Т. VIII. Волынская губерния. С. 2-3, 86-87; Т. XVI. Киевская губерния. С. 2-3, 88-89; Т. XXXII. Подольская губерния. С. 2-3, 98-99.
5. Калакура О. Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД, 2000. – Вип. 14. С. 175–185.
6. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Калакура. К.: Знання України, 2007. 520 с.

7. Легун Ю. Документи з історії польської меншини Поділля у Державному Архіві Російської Федерації (м. Москва) [Електронний ресурс] / Юрій Легун. – Режим доступу : //krajpodilla.vn.ua.
8. Нестеренко В. Загальна характеристика українсько-польських міжетнічних відносин на Поділлі в першій третині XX ст. // Pamiętnik Kijowski. Kijów, 2004. T. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego. C. 170.
9. Погуляєв І. Соціально-економічне життя поляків Правобережної України в добу української революції (1917–1921 рр.) // Intermarum: історія, політика, культура. 2014. № 1. С. 204-214.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 295, оп. 1, спр. 19, арк. 2., арк. 2.
11. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 / H. Jabłoński // Pisma wybrane. Z rozważań o II Rzeczy pospolitej. Wroclaw, 1987. S. 255-256.
12. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton; Instytut Historii PAN, 2005. S.38-56.
13. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. S. 202.

В. В. Пагор,
кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

ЩО ВРЯТУВАЛО ВІД РУЙНУВАННЯ КУШНІРСЬКУ БАШТУ В XIX СТ.

Кушнірська башта – пам'ятка архітектури національного значення в м. Кам'янці-Подільському, побудована у 1585 р. в часи правління польського короля Стефана Баторія. На основі архівних матеріалів розкрито технічний стан Кушнірської башти у XIX ст. Подано відомості про те, як у 1863 р. міська влада прийняла рішення знести башту для розширення торгових рядів. Розглянуто заходи, які дозволили вберегти башту від знищення.

Ключові слова:, *архітектура, башта Стефана Баторія, Кам'янець-Подільський, Кушнірська башта, пам'ятка, реставрація, фортифікації.*

У XIX ст. ряд об'єктів фортифікаційного зодчества Кам'янця-Подільського були назавжди втрачені. Частину старих міських оборонних мурів розібрали при будівництві Казарм фортеці. У 1832 р. видано дозвіл на розбирання частини укріплень Польської брами, а в 1872 р. у зв'язку з розширенням проїзду через Замковий міст було розібрано башту св. Анни. Така ж доля чекала і Кушнірську башту – одну з визначних пам'яток міста.

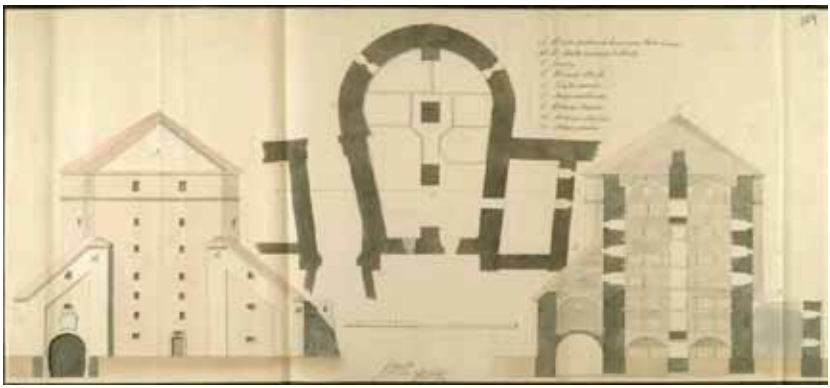

Кушнірська башта (креслення архітектора Яна де Вітте, XVIII ст.)

Матеріали Державного архіву Хмельницької області, які стосуються Кушнірської башти, відносяться до XIX ст. Вони інформують здебільшого про використання споруди та ремонтні роботи. Відомо, що оборонні укріплення північної частини міста тоді знаходилась у розпорядженні військового гарнізону. В 1859 р. командир Кам'янець-Подільського внутрішнього гарнізонного батальйону звернувся з проханням полагодити дах на цейхгаузі. У рапорті описано технічний стан Кушнірської башти: «1. Підлога на верхньому поверсі в аварійному стані, а також крокви, деякі навіть проламалися і небезпечні; 2. Всі вікна та двері старі і необхідно влаштувати нові; 3. Сходи теж старі; 4. Брускові залізні стяжки стін на верхньому поверсі від часу поржавіли, через що один з них розламався; 5. Необхідно для запобігання потрапляння вологи на верхньому поверсі влаштувати перекриття; 6. При вході в вежу потрібно облаштувати новий майданчик; 7. У коморі, де знаходиться архів батальйону, необхідно підлогу викласти цеглою і переробити дах» [1, арк. 11-14]. Для того, щоб можна було надалі використовувати споруду, дах башти перекрили гонтом.

У 1863 р. була створена спеціальна комісія із представників міської влади, яка займалася розширенням ринкової площі. Члени комісії не вагаючись винесли рішення знести башту і за рахунок цього розширити «обжорний ряд», влаштувавши столи для торгівлі рибою і гарячою їжею. Справа була надіслана в Санкт-Петербург, а звідти прийшла відповідь: «…імператор запропонував дозволити розбір стіни біля семиповерхової вежі» [2, арк. 20].

Але через три роки вежа знову виявилася під загрозою знесення. Цього разу в губернської канцелярії розглядалося питання про розширення в'їзду в місто через Вітряну браму. Губернському архітектору було доручено розробити пропозиції. В результаті, 28 лютого 1867 р. був підготовлений акт технічного стану підписаний міським архітектором, гласним міської думи і міським поліцмейстером. До акту додавалися креслення семиповерхової вежі, на яких ділянки які були виділенні тушшю, призначалися знесенню, а саме: Кушнірська башта, Вітряна брама, будівля поліції. Як тільки розпочалися підготовчі роботи, до губернської канцелярії надійшов лист від купця І-ї гільдії

Ілька Акселеруда, який зголосився власним коштом розібрати Кушнірську башту, очистити ділянку від будівельного сміття і розробити планування території з умовою, що йому передадуть весь камінь для технічних потреб. На щастя башту вдалося зберегти [6, арк. 4].

Дослідник історії Поділля Юзеф Антоній Роллє стверджує, що башта була збережена завдяки тому, що цар Микола, прихильник короля Баторія, наказав особливим розпорядженням зберегти цей пам'ятник архітектури, тільки цим можна пояснити, що її досі не розібрали, як раніше зробили з Польською брамою.

У 1868 р. в результаті буревію втрачено дах башти. В тому ж році міським архітектором Антоновичем були підготовлені креслення та кошторисна документація на ремонт даху. Проте, міська дума кошти не виділяла і станом на 1870 р. ремонтні роботи так і не були проведені.

Вид на місто та втрачені оборонні мури які примикали до Кушнірської башти (фото XIX ст.)

Фасад Кушнірської башти (XIX ст.)

Кушнірська башта (2018 р.)

Тривалий час башта залишалася в незадовільному стані, а ремонтні роботи не проводилися. У 1928 р. Постановою РНК УСРР Кушнірська башта була включена в державний перелік пам'яток архітектури. Постанова гласила: «Замок-фортецю в м. Кам'янці-Подільському в межах старовинних його стін і земляних валів, з усіма старовинними фортечними спорудами, польською брамою, руською брамою і вежею Стефана Баторія оголосити за державний історико-культурний заповідник і передати його з усім майном, що має історико-культурне значення, у відання Народного комісаріату освіти УСРР» [5, с. 241-242].

У 1935 р. в Кам'янці-Подільському було організовано державний заповідник, а наступного року директором заповідника був складений дефектний акт на ремонтно-реставраційні роботи замкових стін та башт міста. Актом передбачався капітальний ремонт даху над Вітряною брамою та частковий ремонт «металевого даху над баштою» [3, арк. 26]. Проте, в 1930-х рр. реставрацію Кушнірської башти провести

також не вдалося. Акт обстеження пам'яток архітектури міста складений після визволення міста від окупантів зафіксував: «Башта збереглася в тому ж вигляді, за виключенням внутрішніх перекриттів і частково стін. Із архітектурних деталей збереглись декілька поясів та меморіальна дошка XVIII ст. з датою реставрації. Пам'ятка представляє собою цінність як фортифікаційна споруда XVI ст. В даний час пам'ятка не використовується» [7].

У 1955–1957 рр. Львівський філіалом інституту «ДІПРОМІСТО» був підготовлений проект реставрації башти. В кінці 1950-х – на поч. 1960-х рр. на об'єкті проведена перша черга ремонтно-реставраційних робіт (арх. М. Дзядик, Г. Юрчук). З 1959 р. Кушнірська башта орендувалася міською типографією, а в 1986-1991 рр. – виробничим підприємством УТОГ [4].

На сьогодні пам'ятка перебуває в міській комунальній власності. В 2014 р. Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець» була розроблена пам'яткоохоронна документація на башту. В 2012 та 2017 рр. Заповідником підготовлені гранти на проведення робіт з ліквідації аварійного стану для залучення інвесторів на конкурс проектів від посольського фонду США.

В 2016 р. Заповідник ініціював та надав методичну допомогу на розроблення проектно-кошторисної документації на реставраційні роботи з ліквідації аварійного стану пам'ятки. В 2017 р. розроблена проектно-кошторисна документація та підготовлено експертний висновок. У липні 2017 р. оголошено тендер на проведення реставраційних робіт з ліквідації аварійного стану пам'ятки. Учасниками процедури стали АрАТ «Кам'янець-Подільськ-Реставрація», ПП виробничо-комерційна фірма «Будмонтажсервіс» та МПП «Гермес-С». Договір укладено з АрАТ «Кам'янець-Подільськ-Реставрація» на суму 3145,0 тис. грн.

Для забезпечення збереження охорони та використання об'єктів культурної спадщини міста на протязі останніх років розроблена «Перспективна програма розвитку Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» на 2008–2013 роки», затверджена рішенням сесії міської ради № 11 від 20.11.2007 року (відкоригована на 2013–2020 роки). На жаль, програма була реалізована в незначних обсягах (біля 5% від

запланованих потреб). На ремонтно-реставраційні роботи з ліквідації аварійного стану пам'ятки «Кушнірська башта XVI ст.» виділено з міського бюджету – 368,8 тис. грн.

В 2020 р. зазначений об'єкт був направлений в Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації для включення в програму «Велика реставрація». Пам'ятка потребує проведення комплексних ремонтно-реставраційних робіт.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області. Ф.33. Оп.1. Спр. 812.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп.1. Спр. 10050.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 731. Оп.1. Спр. 111.
4. Кушнирская башня, 1565, 1785 гг. (ул. Косиора, Старопочтовый спуск) // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. Киев: Будівельник, 1986. С. 142.
5. Постанова РНК УРСР від 23 березня 1928 р. «Про оголошення замку-фортеці в. м. Кам'янці-Подільському державний історико-культурним заповідником» // Законодавство про пам'ятки історії та культури / під ред. О. Н.Якименка. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1970. С.241-242.
6. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Памятник архитектуры XVI в (охор.№724) Кушнирская башня. Историческая справка / А.Дроздовская. Каменец-Подольский, 1980. 18 арк.
7. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв.№ 208. Акт обстеження пам'яток архітектури м. Кам'янця-Подільського 1944 р. 20 арк.
8. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Інв. № 1011. Польские ворота – памятник архитектуры XVI в. в г. Каменце-Подольском. Надвратная башня (Ковальская №1) и Предукрепление. Т.XV: проект реставрации / В.Иваненко, Е. Пламеницкая. Киев, 1973. 39 арк.

Н. Р. Гриськова,
аспірантка кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ СТОСУНКИ ПОДОЛЯН КІНЦЯ XVIII– СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ У КОНТЕКСТІ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

У статті розкрито питання взаємовідносин представників різних конфесійних груп, на прикладі шлюбно-сімейних відносин. Наведено приклади зміни конфесійної приналежності, представниками чоловічої й жіночої статі, зумовлених укладенням шлюбу. Показано роль духовних правлінь у справах навернення до православної віри осіб, які прийняли іншу віру або релігійну приналежність.

Ключові слова: *шлюбно-сімейні відносини, конфесія, православні, римо-католики, іновірці, консисторія.*

Поділля було регіоном в якому проживали представники різних конфесійних груп та релігій: православні, католики, уніати, старообрядці, протестанти, іудеї й інші релігійні меншини. На тлі такої поліконфесійної різнобарвності кінця XVIII – сер. XIX ст., змішані шлюби, між представниками тієї чи іншої конфесійної приналежності, були звичним явищем. Однак, якщо молодята мали різну конфесійну або релігійну приналежність, щоб укласти шлюб вони зобов'язувалися дотримуватися низки релігійних законів та правил.

Православна церква у Російській імперії у XVIII ст., була важливим соціальним інститутом на чолі з Синодом, який був залежним від центральної світської влади. Остання ж своїми документами коригувала і доповнювала канонічне церковне право щодо регулювання обов'язків духовних осіб. На духовенство була покладена функція стежити не лише за дотриманням парафіянами виконання християнських обрядів, а й за їхньою лояльністю і прихильністю до влади. Регламентації з боку світської і духовної влади у XVIII ст., зазнали й шлюбно-сімейні відноси-

ни, що їх влада намагалася поставити під контроль, ігноруючи традиційні уявлення українців про шлюб, сім'ю, розлучення подружжя тощо [13, с. 65].

Проміжною ланкою між духовенством єпархії та консисторією були духовні правління, саме вони займалася шлюбно-сімейними питаннями. У їхні функції входило: оголошувати розпорядження єпархіальної влади і слідкувати за їхнім виконанням, здійснювати нагляд за веденням актів громадянського стану (реєстрація шлюбів, народження, смертей), приймати звітність церков, передавати її до консисторії, проводити слідство щодо провини духовних осіб, вирішувати поточні питання церковного життя на території підпорядкованої їй округи [13, с. 66].

На Поділлі у кінці XVIII – сер. XIX ст., сімейні, шлюбні, родинні взаємовідносини між представниками різних конфесій, регламентувалися конфесійними й релігійними законами. Саме церква або костел давали дозвіл або заперечення на шлюб, затверджували і благословляли, анулювали чи розривали його. Це були, свого роду, місцеві адміністративні установи, в яких вирішувалися шлюбно-сімейні питання різного характеру та змісту. Виконавцями тих чи інших рішень було духовенство тієї конфесії, до якої належали особи які бажали укласти шлюб, охрестити дитину, відспівати покійника, або ж отримати дозвіл на розлучення.

Згідно із канонами Церкви східного (грецького) обряду, представники православного віросповідання не могли одружуватися із представниками інших конфесій, у тому числі християнами західного обряду – католиками. Тих, хто сповідував іншу віру, у народі називали іновірцями. Однією із умов укладення шлюбу, між представниками різних конфесій, була зміна конфесійної приналежності: прийняти православ'я або католицизм. Випадки коли змінювали релігію була не частим явищем проте, подібні історії траплялися. Після входження Поділля до складу Російської імперії (1793 р.), зміна конфесійної й релігійної приналежності, православного населення регіону, контролювалася Духовною Православною Консисторією.

Детально регламентувалися шлюби православних з особами інших християнських конфесій. Вони дозволялися держа-

вою, але наречені – не православні повинні були давати підписку, що не перешкоджатимуть православній вірі свого обранця, не схилятимуть до переходу у свою віру, а народжені у шлюбі діти будуть хрещені в православ'я. Якщо шлюб між православним і католиком укладався римо-католицьким священиком, він вважався не дійсним доти, доки не відбудеться вінчання у православній церкві. До 1840 р., шлюби православних з неправославними могли укладатися лише з дозволу архієрея, але згодом шлюби російських підданих православної та римо-католицької віри з не християнами були заборонені й ця заборона існувала і на початку XX ст., [19, с. 65].

У XVIII ст., шлюб припинявся лише у разі смерті одного з подружжя, тоді дозволявся вступ у новий шлюб. Щодо можливості розірвання шлюбу, то умови були настільки обмежені, що це була майже заборона. Шлюб міг бути розірваний тільки духовним судом на прохання одного з подружжя у випадках: доказу перелюбства або нездатності до шлюбного співжиття; один з подружжя засуджений до покарання з позбавленням всіх прав, або засланий до Сибіру з позбавленням прав і майна; безвісна відсутність одного з подружжя [19, с. 66].

Слід підкреслити, що дуже мала вірогідність розлучень у ті роки була обумовлена не тільки жорстким законодавством, а й різким осудом церкви, громади, всього оточення. Вважалося, що розлучення є відхиленням від соціально прийнятих норм поведінки, тому розірвати шлюб могли дозволити собі лише представники вищих соціальних верств населення, які були економічно і соціально захищені.

Серед подолян спільне подружнє життя, без благословення й затвердження духовною установою, було недопустимим взагалі. За цим чітко слідкувала Духовна Консисторія, що забороняла подружжю «совместное супружеское сожитие, впредь до... повторения сего брака православным священником». Незареєстрований шлюб, або співжиття на селі називали «життям на віру» – співжиття чоловіка й жінки разом, без юридичного чи церковного шлюбу [6]. Таке співжиття в українському селі було нехарактерне для традиційного українського суспільства, в основному до співжиття звертались старі дівки і чоловіки вдівці та покинуті [10, с. 46]. Чоловік та дружина зобов'язувалися

давати підписку, що «впредь до перевенчания браков наших православным священником, супружеской жизни между собой иметь не будем». Такі підписки давали як представники мішаних шлюбів, так і подружжя уніатів, що в силу певних обставин отримали таїнство шлюбу в католицькому костелі [12, с. 162].

Православні Подільські єпископи наказували: «священникамъ здешней эпархіи подтвердить окружно, чтобы во всехъ случаяхъ, где отбираются подписки отъ лицъ, неграмотныхъ, расписывались за нихъ лица, принадлежащіе къ тому же сословію, къ какому они и сами принадлежатъ, или, по крайней мере, близкія къ тому, например, мещане за купцовъ – и крестьянъ и обратно, но отнюдь не лица духовныя» и «присоединенныхъ немедленно включать въ метрики» [11, с. 34].

Згідно релігійних законів православної і католицької церков, шлюб здійснював духовний батько нареченої, або настоятель храму до числа прихожан якого належала молода. Проте, за спільною згодою молодих, обряд вінчання часто проводив духовний батько нареченого. В церковній літературній мові такі люди отримали назву – парох [20].

Мішаний шлюб здійснювався після письмового дозволу (свідчення) яке видавав парох нареченого. Зазвичай даний дозвіл засвідчував про відсутність будь-яких перешкод для вінчання. Необхідною умовою отримання такого свідчення була довідка про те, що молодий або молода беруть участь в Таїнстві сповіді, причастя та знають основні молитви. В іншому випадку, коли планувалося укладення шлюбу між православними і римокатоликами, священики, згідно постанови Священного Синоду від 10 червня 1863 р., у разі не отримання від католицьких священиків передшлюбних посвідчень, могли скаржитися на них єпархіальному архієрею [15].

Згідно із Розпорядженням Святійшого Синоду «по поводу встрѣчаемыхъ въ Подольской Епархіи затрудненій къ вѣнчанію лицъ православнаго исповѣданія съ Римско-Католиками» було визначено: «... если Православные Священники не получатъ, въ теченіи мѣсяца со времени требованія, отъ Римско-Католическихъ Священниковъ надлежащаго свидѣтельства о не имѣніи со стороны сихъ послѣднихъ никакихъ къ браку Православнаго съ лицемь Римско-Католическаго исповѣданія

гражданскихъ препятствій, то Православные Священники немедленно обязаны доносить о томъ епископу, отъ котораго будетъ зависѣть разрѣшеніе о собраніи необходимыхъ для совершенія брака справокь изъ другихъ источниковъ» [16, с. 24].

Подібним було Розпорядження Єпархіальної влади про: «подверженіи немедленно виновныхъ ксендзовъ, препятствующихъ своимъ прихожанамъ вступать въ бракъ съ лицами Православнаго исповѣданія, строгой отвѣтственности, въ примѣръ другимъ ксендзамъ, которымъ сдѣлать внушеніе и предвареніе о взысканіи съ нихъ, если они дозволятъ себѣ подобныя дѣйствія; въ случаѣ дальнѣйшаго нарушенія ксендзами закона, виновные будутъ преслѣдоваться слѣдственнымъ и судебнымъ порядкомъ...» [11, с. 34].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст., на Подільщині поширеними стають шлюби між православними і християнами інших конфесій – католиками і протестантами. У випадках укладення подібних шлюбів, подружжя, яке мало різну конфесійну приналежність, надавало православному священику письмову обіцянку виховувати своїх дітей у православній вірі. Таким чином діти, які народжувалися у такому союзі, приймали хрещення лише за східним обрядом, а їхні батьки зобов'язувалися приводити своїх чад на богослужіння у православний храм, де вони зростали, вивчали основи християнської віри де, із часом, вінчалися.

Однак, частими були випадки коли дітей, охрещених у православній вірі, за згодою батьків хрестили вдруге по латинському обряду. Подібна історія сталася в Проскурівському уїзді коли новонародженого сина Тимасова Касира, уже охрещеного по православному обряду священником Весяловським по католицькому обряду вдруге охрестив ксьондз Турковський [4].

Першому Подільському єпископу – преосвященному Іоанікію, доводилося досить часто звертатися до Кам'янецької римокатолицької консисторії з питаннями про порушення ксьондзами чинного законодавства і хрещення дітей православних сімей за католицьким обрядом. Не рідкістю були й вимоги римо-католицького духовенства, щодо осіб православної віри які одружувалися з католиками, оформлювати розписку про виховання майбутніх дітей згідно католицького обряду [1].

За часів єпископства преосвященного Антонія подібна історія у 1819 р., сталася в с. Грішках, Літинського уїзда. Духовне Літинське правління доповідало у Консисторію, що в с. Грішках уніатський священник Пашицький «въ младости» охрестив двох дітей православних батьків за уніатським обрядом. Преосвященний Антоній зобов'язав Літинське духовне правління провести розслідування цієї справи та повернути дітей у православну віру. Слідство довело провину батьків, які відразу ж погодилися на приєднання дітей, давши підписку не робити подібного. Справа на цьому закінчилася проте, преосвященний Антоній вимагав піддати слідству дії самого священника Пашицького, адже потрібно було визначити міру провини уніатського священника та піддати його покаранню. Розслідування довело вину Пашицького не лише у цій історій, а й у багатьох подібних справах. Виявилося, що й раніше він здійснював над дітьми православного віросповідання хрещення й вінчання, за уніатським обрядом, а також служив Літургію у селянській хаті, що було заборонено. Греко-католицький декан погодився піддати винного покаранню, а саме відправити його на вісім тижнів у монастир. Проте, обіцянка залишилася обіцянкою, а Пашицький так і не потрапив за стіни монастиря [9].

Подібна історія сталася в 1820 р., у м. Браїлові. Вінницьке духовне правління доповідало у Консисторію, що в м. Браїлові декілька осіб католицького віросповідання, обвінчавшись із дівчатами православної віри, після шлюбу «присоединили ихъ на римскій обрядъ, те же, которые не могли сделать етого съ своми женами детей обоего пола, рожденныхъ отъ нихъ, крестятъ у ксендзовъ». Консисторія вирішила повідомити у римо-католицьке духовне правління про поведінку ксьондзів і передати на розгляд суду їх діяльність. При цьому особи, переведені із православ'я у католицизм, на основі законів одразу ж мали повернутись у батьківську віру. Хоч ксьондзи не понесли покарання, а справа не потрапила до суду, єпархіальній владі вдалося приєднати відпавших від православної віри та отримати пояснення від ксьондзів [9].

Подібні випадки переходу із православ'я у католицизм після проведення шлюбного обряду мали місце під час єпископства

преосвященного Ксенофонта. Прикладом може послужити історія дружини польського шляхтича Магдалини Дашковської яка, перейшовши із православного віросповідання у католицизм, на слова православного священника повернутись до батьківської віри, відповідала: «это не на мне одной началось, пущай же не на мне оканчивается, якъ светъ великій; такъ всюда то есть, що ваши руски пристаютъ на польскій обрядъ, и потомъ продолжала, або и въ Рубліовцахъ шляхтича Михальскаго жена не пристала изъ русскаго на польскій обрядъ, уже буде около 10 летъ» [9].

Брацлавське духовне правління доповідало, що в с. Свініці католики вступають у шлюб із дівчатами та вдовами православної віри. У зв'язку із цим в регіоні значно зменшилася кількість представників греко-руської віри, оскільки католики примушують своїх жінок або чоловіків прийняти їх церковний обряд. Якщо ж це їм не вдається, тоді своїх дітей неодмінно ведуть у костел де вони виховуються за обрядом римської церкви [5].

Римо-католики за підтримки ксьондза намагалися будь-якими методами зміцнити свій влив в змішаних сімейних парах. Непорозуміння, а часом конфлікти між представниками різних віросповідань мали місце у випадках виховання дітей. Так, наприклад, православний клір негативно відреагував, навіть сприяв відкриттю справи щодо вимог ксьондзів Проскурівського повіту давати розписки про виховання дітей за католицькими обрядами особам православного віросповідання, які брали шлюб з католиками [1]. В іншому випадку в 1806 р., мало місце звинувачення ксьондза м. Бару Батчанського у здійснені релігійного обряду хрещення немовля селянина православного віросповідання Швеця за латинським обрядом [2], а також ціла низка рапортів духовних правлінь Подільської православної єпархії [3].

Зі сторони держави однією із першочергових завдань була необхідність юридично узаконити й нормувати дані питання. Тому, Священному Синоду були видані законодавчі акти, що регламентували ці питання. Тогочасне російське цивільне законодавство забороняло подружні союзи православних з нехристиянами, особливо з іудеями і мусульманами, але до-

зволяло шлюб з охрещеними євреями, що підтверджувалося відповідними довідками від цивільної й церковної влади. Свідченням цього може бути «Послання Св. Синоду до православних від 19 серпня 1721 р., про безперешкодний їх вступ у шлюб з іновірцями» [14].

Законодавчо регламентувалось і укладання шлюбів між представниками різних інославних та іновірних конфесій. Так, Сенатським наказом від 12 листопада 1792 р., було постановлено якщо один з майбутнього подружжя римо-католик, а інший протестант, то шлюб слід укладати в тій Церкві, до якої належить наречена. Якщо один з подружжя сповідував будь-яку християнську віру, а інший був іновірцем (іудеєм чи мусульманином), тоді шлюб укладався виключно у межах християнського сповідання. Окрім того, від іновірця вимагалась розписка з відмовою від прозелітизму й багатожонства, а також виховання дітей у християнських звичаях. У випадку розлучення представників інославного та іновірського сповідання, справа підпадала під юрисдикцію інославного духовного керівництва [18, с. 397].

Окрему нішу у шлюбному законодавстві посідали старообрядці. Відповідно до наказу Духовної Консисторії від 1836 р., шлюби розкольників з православними були дозволені виключно за умови, що розкольник перейде до православ'я. Якщо такий шлюб укладався у розкольницькій церкві та розкольницьким священиком, то він, відповідно до діючого законодавства, класифікувався як зведення. У цьому випадку карну відповідальність несла особа, яка вінчала такий шлюб, та новостворене подружжя [8].

Зміна віросповідання могла стати офіційним приводом до розлучення. Так, якщо один з подружжя приймав православ'я, а інший нехотів з ним жити через це, або ж не згоден був виховувати дітей в офіційній вірі, шлюб можна було визнати розірваним [7]. Те саме відбувалось зі шлюбом у якому один з подружжя відпадав до якоїсь секти, був за це засуджений і відбував покарання. Святіший Синод визначив, що євреї-вихрести можуть укладати нові шлюби з особами православного сповідання, якщо їх шлюбний партнер залишається в іудействі та не хоче продовжувати подружнє життя [17, с. 488].

Отже, можна підвести підсумок, що на тлі поліконфесійної різнобарвності Подільщини кінця XVIII – сер. XIX ст., змішані шлюби, між представниками тієї чи іншої конфесійної приналежності, були звичним явищем. Проміжною ланкою між духовенством Подільської єпархії та консисторією були духовні правління, які займалася шлюбно-сімейними питаннями, а взаємовідносини між представниками різних конфесій регламентувалися релігійними законами. Однією із умов укладення шлюбу, між представниками різних конфесій, була зміна конфесійної приналежності. Результатом цього стали міжконфесійні трансформації.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Хмельницької області. Фонд 315. Подільська духовна консисторія. 1795–1920 рр. Оп. 1, спр. 1100. Справа про вимоги ксьондзів Проскурівського повіту давати розписки про виховання дітей за католицькими обрядами особам православного віросповідання, які беруть шлюб з католиками, 1800-1805 рр., 29 арк.
2. Державний архів Хмельницької області. Оп. 1, спр. 1116. Справа щодо звинувачення ксьондза м. Бару Батчанського в здійсненні релігійного обряду хрещення над немовлям селянина православного віросповідання Швеця за католицьким обрядом, 1806 р., 14 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. Оп. 1, спр. 1162. Рапорти духовних правлінь Подільської єпархії і журнали засідань консисторії про хрещення дітей за католицьким обрядом особами православного віросповідання, 1832-1833 рр., 24 арк.
4. Державний архів Хмельницької області. Оп. 1, спр. 1108. По жалобе Проскуровского духовного правления о вторичному крещении по католическому обряду ксендзом Турковским новорожденного сына Тимасова Касира, уже крещенного по православному обряду священником Весяловским. 13 декабря 1802 г.-3 сентября 1803 г. 17 арк.
5. Державний архів Хмельницької області. Оп. 1, спр. 1191. Журналы заседаний консистории, рапорты Брацлавского духовного правления и прошения католиков о присоединении к

православному вероисповеданию и о вступлении в брак с лицами православного вероисповедания. 9 января 1839 г.-19 декабря 1839 г. 109 арк.

6. Державний архів Хмельницької області. Оп. 1, спр. 1326. По обвинению жителя г. Балты Федоровского Дмитрия в переходе из православного вероисповедания в раскол и в сожительстве с Гуменовой П. 22 января 1848 г.-4 ноября 1849 г. (имеются документы 1846 г). 58 арк.

7. Державний архів Хмельницької області. Оп. 1, спр. 1380. По ходатайству старообрядца Лахтина о разрешении возобновить расторгнутый брак с бывшей женой Лахтиной Прасковией, принявшей православное вероисповедание. 3 апреля 1852 г. – 30 октября 1852 г. 22 арк.

8. Державний архів Хмельницької області. Оп. 1, спр. 1476. О выделении депутата консистории для участия в проведении следствия по делу обвинения старообрядцев г.Бара в преследовании присоединившихся к православному вероисповеданию Новлейникова Лукияна и Иванова Василия. 10 мая 1858 г. – 18 августа 1864 г. 16 арк.

9. Державний архів Хмельницької області. Оп. 1, спр. 9128. Историческое описание распространения православного вероисповедания на Подолии со времени образования Подольской епархии въ 1795. Сочинение бывшего студента Киевской духовной академии Лосицкого. 1888 г. 290 арк.

10. Зугравий І. О. Трансформація шлюбно-сімейних стосунків українців доіндустріального періоду: соціокультурний вимір // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. 2018. Т. 23. Вип. 1 (30).

11. Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора предупреждение римско-католических ксендзов об ответственности их в случаях препятствования своим прихожанам вступать в брак с православными // ПЕВ. 1862. №4. С. 33-34.

12. Кундельський В.В. Єврейство в контексі міжнаціональних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповід. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 258-264.

13. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини православного населення Гетьманщини у ІІ половині XVIII ст. (на основі документів фонду Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області) // Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 2. С. 65-72.

14. Послание Св. Синода к православным о беспрепятственном им вступлении в брак с иноверцами, 18 августа 1721 г. // Полное собрание законов Российской империи. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. № 3814. С. 413.

15. Предписание Св. Синода духовенству доносить епархиальным архиереям о случаях неполучения от ксендзов в течение месячного срока сведений, необходимых для повенчания католиков с православными // ПЕВ. 1863. №19. С. 225.

16. Разрешение Св. Синода Подольским епископам рекомендовать какие угодно способы наведения справок о католиках, имеющих вступить в брак с православными, в случаях, когда ксендзы в месячный срок не доставят требуемых предбрачных свидетельств // ПЕВ. 1864. №2. С.22-23.

17. Свод законов Российской империи. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1857. Т.Х.Ч.1. Законы гражданские. 604 с.

18. Сенатский указ о венчании в Российских городах людей разных инославянских исповеданий в той церкви, где они согласится, 12 ноября 1792 г. // Полное собрание законов Российской империи. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIII. №17081. С. 374-375.

19. Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя // Демографія та соціальна економіка. 2011. № 2. С. 62–72.

20. Настоятель. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki (дата звернення 16.04.2021).

В. А. Захар'єв,
старший науковий співробітник
Хмельницького обласного
науково-методичного центру культури і мистецтв,
директор Меморіального музею
графа-реформатора Ігнація Мархоцького
у с. Миньківці і «Центру Мархоцькознавства»,
лауреат Всеукраїнської премії
«За збереження пам'яті» ім. Леся Танюка

НАСЕЛЕННЯ «МИНЬКОВЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ»: СТАТИСТИЧНІ ПОКАЗНИКИ

У статті зібрано та проаналізовано доступні насьогодні архівні та інші відомості про кількість населення на різних етапах існування «Миньковецької держави».

Ключові слова: *Ігнацій Мархоцький, «Миньковецька держава», статистика, населення, демографія, архів, книги.*

У опублікованих раніше статтях та повідомленнях, які торкаються «Миньковецької держави», фігурують різні цифри кількості населених пунктів та людей у цьому володіння графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького. Загальновідомо, що реформатор Ігнацій Мархоцький на відміну від інших подільських поміщиків протягом життя активно поліпшував систему забудови свої володінь, створюючи нові села для освоєння віддалених полів, які надавав у оренду так званій ходачковій шляхті. Щодо мешканців, то у 1883 р. Й.Ролле повідомив про «бл. 3800 зареєстрованих осіб різної статі» [1, с. 31], 1911 р. у «Великій загальній ілюстрованій енциклопедії» бачимо, що «населення сягало 4200 осіб» [2, с.426-428]. Цю ж цифру повторюють М.Дубєцький у 1914 р. та Р. Афтанази у 1996 р. [3, с.1-32; 4, с.256]. Воно й зрозуміло, бо така інформація була поверхневою і використовувалася авторами, лише для того, щоб справити враження на читача. З достеменних архівних джерел донедавна мали лише свідчення в одному з документів Державного архіві Одеської області, де читаємо, що тут «в ході ревізії 1795 р. нараховано 3948 душ» [5]. Адже зібрана за часів Мархоцького колекція документації «Миньковецької держави» була знищена недо-

брозичливцями після його смерті і відправки сина-спадкоємця Кароля на заслання в Тобольськ.

Завдяки активісту Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України кандидату історичних наук В.Дячку, у розпорядження Центру Мархоцькознавства потрапила інформація про «Камеральний та топографічний опис Подільської губернії» [6]. Отож, черговим джерелом для встановлення демографічної картини кінця XVIII століття стала чернетка з губернської креслярні із описом Ушицького повіту, де на шести сторінках описано володіння Ігнація Мархоцького у 1797 році [7].

Першим за номером 111 там згадано містечко Миньківці.

Укладач опису уточнив, що його не видно до самого в'їзду в містечко з боку Дунаєвець, бо воно займає рівну місцину в долині р. Ушиці, на правому її березі. За нормальних погодних умов там дуже охайно і сухе, але не завжди.

Біля в'їзду у Миньківці стояла дерев'яна церква. У єврейській частині дерев'яна синагога.

Єдиний кам'яний низький будинок належав володарю, що займав його одну половину, а іншу віддав під помешкання сім'ї економа.

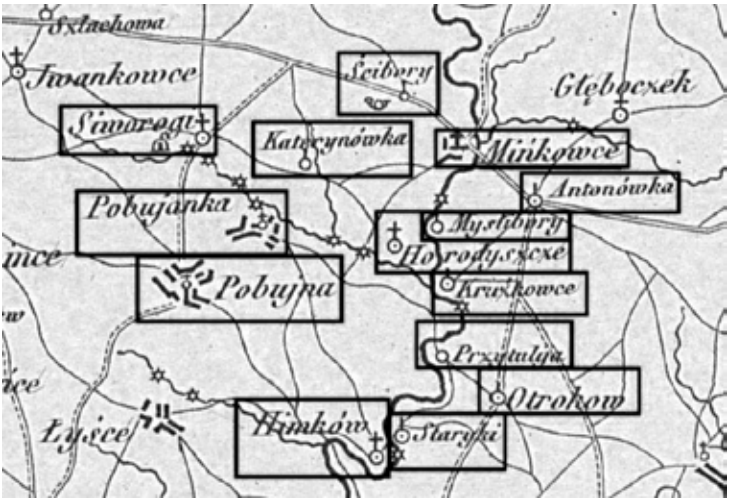

«Миньковецька держава» на польській карті 1850 р.

13 представників чоловічої статі з купецького стану проживало у 4 дерев'яних будинках, у 8 таких же – 27 чоловіків та 26 жінок міщан-християн /можливо, католиків/, у 30 дерев'яних будинках мешкало 97 чоловіків-євреїв та 96 жінок, а 225 чоловіків та 225 жінок з селян займали ще 65 будинків із такого ж матеріалу.

Хоч І. Мархоцький одноосібно володів містечком, але кожен мав право торгувати або займатися ремеслом. У містечку була велика дерев'яна корчма /т.зв. суєнда/, 14 лавок, що продавали сукно, бакалію і турецькі товари; розташовані 4 винокурні: два на 3 котли, дві інші – на два, за кожну платять Мархоцькому по 200 злотих. На річці працюють два дерев'яних млини – «на три посади» кожен. Мельники безкоштовно здійснюють помол зерна на борошно для потреб сім'ї володаря містечка. Існувала і суконна фабрика з майстром-німцем.

Село Антонівка, /№ 112/ лежить на горі, зліва від струмка, що тече до р.Ушиці вздовж дороги з Літновець до Миньковець. Воно оточене з двох сторін лісом, а з інших – полем.

Церква в селі дерев'яна, добротна, але іконостас і дзвіниця посередні. Дерев'яна корчма побудована біля дороги, винокурня – в яру.

В селі розташований дерев'яний фільварок, де живе його комісар /наглядач/. З простого українського населення тут у 47 дерев'яних будинках жило 294 селян, відповідно, 148 чоловічої статі та 146 – жіночої. А у 12 дерев'яних будинках 96 (48/48) осіб ходачкової шляхти.

Скільки будинків займала така шляхта у с.Старики /№ 113/, якої нараховувалося 23 чоловічої статі та 22 – жіночої, не вказано, але повідомлено, що 18 чоловіків-селян та 19 жінок живуть у 11 дерев'яних будинках. Вони були «на оброкові».

Сільце тоді звідусіль оточував ліс, однак помилково вказано, що воно лежало по обидва боки лівої притоки р.Ушиці, нижче сусіднього Отрокова, що є свідченням не перебування укладача на місці, бо на точне місце села вказує цвинтар поч. XVII ст. на лівому схилі долини Ушиці між Притулівкою і Тимковим.

Церкви село не мало, однак була корчма.

Згадане вище с. Отроків /№ 114/ дійсно розташоване обабіч верхів'я яру, яким стікає до Ушиці струмок Отроківка. Оточене з двох боків лісами, з інших – полями.

Церква у тому селі дерев'яна посередня, іконостас і дзвіниця також старі. Дворища для служителів побудовані на церковній землі.

Гуральня розташована біля дерев'яної корчми. Є там і фільварок, з усім належним інвентарем і господарчими спорудами, де мешкає економ, а також інший дворик, де живе старий економ.

15 дерев'яних будинків села займають сім'ї шляхти – відповідно, 15 чоловічої та 16 жіночої статі. 65 – селяни, яких тут 194 з чоловіків та 193 – з жінок.

Сусіднє с. Крушківці, як уточнив укладач, лише розбудовується, тому в ньому всього кілька нових хат, що систематично зведені над самою річкою, до якої примикає притока. Місце оточене скелями.

Однак на той час там вже функціювала корчма. Кількість населення села не вказано.

Лише річка Ушиця розділяла с.Крушківці і присілок Хапанівка /№ 116/, що розташувалося нижче за течією. В селі тому були лише 3 садиби шляхти, в яких жило 12 осіб чоловічої статі та 11 жіночої та 4 селянських, де мешкало 18 чоловіків та 16 жінок. Оточені вони було полями.

Село Тимків /№ 117/ було першим з тих, що належали І. Мархоцькому на шляху із містечка Сокілець до Миньковець. Воно лежить обабіч р.Ушиці. Дерев'яна церква розташована на самісінькому березі річки, храмове свято відзначають тут на Різдво Богоматері. Іконостас дерев'яний старий, дзвіниця дерев'яна. Будівлі для служителів зведені на церковній землі.

Фільварок – великий, з належними для господарювання пристосуваннями і будівлями, там же мешкає диспозитор /управитель/. Використовуючи силу води, на річці працювали млин на трьох посадах, ступа і фолюш. В селі діяла дерев'яна винокурня та дві корчми – на в'їзді та виїзді. Укладач зауважив, що «з усіх сторін оточене горами». «мужики у тому селі, певно, заможні, бо у них досить гарні городи».

У Тимкові мешкало 3 євреїв-міщан та 4 жінки, певно – ті, хто орендували корчми і мешкали там, бо нема інформації про їхні

будинки. Один дерев'яний будинок займала шляхта: 4 чоловічої статі та 3 жіночої. Основну масу жителів села складали селяни-українці, яких було відповідно, 212 чоловічої статі та 211 – жіночої. Жили вони у 70 дерев'яних будинках.

Село Побійна /№ 118/ за інформацією укладача, лежить по обидва боки р.Побіянки, що нижче впадає в р.Ушицю справа. З трьох сторін його оточують поля, з четвертої – ліс. У Побійній, на відміну від інших сіл, була кам'яна церква, храмове свято відзначають на Воздвиження Чесного Хреста, але іконостас у ній посередній, дзвіниця дерев'яна, будинки служителів зведені на церковній землі.

Двір володаря побудований з каменю і покрити черепицею, у ньому 12 кімнат. На подвір'ї збудовані офіцини для «приживальців», які перебувають на утриманні поміщика, і тимчасового розміщення гостей та приміщення, що використовувалися для різних служб, які слугували родині Мархоцьких; конюшня, хлів, інші господарчі споруди. Поруч – дерев'яний, обтинькований глиною фільварок, на території кого були три пристосованих до життя кімнати, з належним для господарювання інвентарем та будівлями і службами. Біля дерев'яної корчми – винокурня на 2 казани із того ж матеріалу.

Побійна на той час була найбільш населеним селом «Миньковецької держави», в якому у 13 дерев'яних будинках мешкали сім'ї шляхти – по 68 осіб чоловічої і жіночої статі. Селяни-українці, яких було, відповідно, 416 чоловічої та 415 жіночої статі у 120 дерев'яних будинках. Серед жителів села рахувалися і 3 євреїв-міщан та 4 жінок, які, певне жили у орендованих корчмі і винокурні, бо відомостей про їхнє житло не подано.

Село Побіянку /№ 119/ укладач чомусь розмістив на тій же притоці, що й Побійну, навіть вище неї за течією, але насправді воно знаходиться на плато і схилах іншої притоки, званої тепер Білою, а в часи Мархоцького, Млинівкою. Оточене воно полями та лісом.

Місцева дерев'яна церква, як і іконостас в ній, досить старі, але це не стає на заваді регулярного проведенню там служби. Дзвіниця теж дерев'яна, будинки для служителів знаходяться на церковній землі.

На фільварку з усіма спорудами, живе диспозитор**.** Поруч корчма. Певно, в останній живуть її орендарі-євреї у кількості 6 осіб – з 3 чоловіків і стількох же жінок.

Шляхта, а саме: 43 чоловіки і 42 жінок, живуть у 13 дерев'яних будинках. Селяни-українці займають 60 дерев'яних будинків, в яких мешкають 185 представників чоловічої статі та 183 – жіночої.

Садиби села Стібори (тепер Соснівка) /№120/ лежали оточені з трьох сторін полями, а з четвертої – лісом. обабіч дороги між Миньківцями і Дунаївцями. Безпосередньо біля самої дороги побудована корчма.

Населяють село сім'ї чиншової /ходачкової/ шляхти. 29 чоловіків та 26 жінок живуть у 9 дерев'яних будинках.

Про то, що укладач особисто не був у наступних двох населених пунктах «Миньковецької держави», свідчить помилки в описі їхнього розташування, оскільки село Городисько (тепер Городиська) /№ 121/, хоч і лежить на правій притоці Ушиці, але не по обидва її боки**,** і вона не безіменна, а звалася Млинівкою. Сама притока впадає в Ушицю не «вище», а нижче Миньковець.

В селі функціонують корчма і невеликий фільварок, де живе диспозитор**.** У 7 дерев'яних будинках села живуть сім'ї шляхти: 22 чоловічої статі та 21 – жіночої. Ще у 25 дерев'яних будинках – 75 чоловіків українців-селян та 74 жінок.

Присілок Мислібори /№ 123/, де у 3-ох з 4 дерев'яних будинків проживали 9 чоловіків-селян і 8 жінок, перенесений ним безпосередньо з берега Ушиці на згадану «безіменну притоку» вище Городиська.

Зате він побував у селі Сивороги /№122/, що розташоване у верхів'ї вищезгаданої правої притоки Ушиці, що тепер носить назву Біла.

У Сиворогах на час опису мешкало 3 євреїв-міщан (2 чоловіків та 1 жінка), певно, у орендованій корчмі. У 25 дерев'яних будинках проживала шляхта: 84 представники чоловічої статі та 85 – жіночої. 166 селян-чоловіків та 165 жінок мешкали у 51 дерев'яному будинку.

З громадських будівель він побачив дерев'яну церкву, іконостас і дзвіницю з того ж матеріалу. Храмове свято тут відзнача-

ють на Покрову Богоматері. Садиби для служителів побудовані на церковній землі.

Місцевий фільварок – невеликий і простий. Корчма в селі дерев'яна, при якій діє гуральня. На протоці працював млин «на один камінь».

Серед іншого було вказано, що панщина у «Миньковецькому ключі» – звичайна, ті зі шляхти, що мають два коня /«паровой»/, сплачують за землю по 100 злотих, хто одного /«поединок»/ – 60, а безкінні /«пеший»/ лише 50.

Лісу тут достатньо, містечко оточене ним з трьох сторін. Грунт, хоч суховатий і з домішком піску, однак сприяє врожайності. Є будівельний камінь, видобутком якого займаються. Поміщик має «капеллу» з 12-ти осіб.

Тобто, за цим покументом в «Миньковецькій державі» мешкало 1657 чоловіків-українців, 355 чоловіків-католиків з «ходачкової шляхти», 108 євреїв і відповідно, 1647, 358 та 108 жінок, а також 13 купців та 6 фільварковий управлінців. Всього 4252 особи. Але щодо останніх не вказано по склад їхніх сімей. Як і не дано переліку тих, хто жив у поміщицьких садибах з членів родини і т. зв. «приживальців».

Маємо можливість провести певний аналіз між початковим та заключним етапами існування цього суспільно-економічного феномену кінця XVIII-початку XIX століть завдяки відомостям з праці В. Марчинського «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії з малюнками і картами», що побачила світ 1820 р. [8, с. 263-265].

Цей автор на її сторінках посвідчив, що «у містечку Миньківцях колишнього майора Війська Польського Ігнація Мархоцького проживало 193 душ чоловічих, селах Антонівці – 132, Бельмонтівці – 14, Хапанівці – 42, Єлизаветівці – 11, Городищах – 55, Крушківцях – 60, Ластенії – 17, Мархоціцах – 5, Мисліборах – 17, Отрокові – 161, Побуянці – 137, Побуйній – 350, Притулії Мурованій – 27, Притулії Зеленій – 83, Сціборах – 18, Сиворогах – 120, Стариках – 104, Тимкові – 168, Заглосній – 35 жителів». Тобто, достеменно відомо, що у його володіннях 1820 р. було 697 чоловіків. Оскільки на той час, судячи з метричних даних інших сільських населених пунктів Поділля, жіноча складова у сім'ях, в середньому відповідала чоловічій, то й «Миньковецькій

державі» тоді мешкало близько 1400 дорослих людей. Після 1797 р. з'явилися нові села Бельмонтівка, Ластенія, Заглосна, Притулівка Мурована, Притулівка Зелена, а старовірське село Єлизаветівка / тепер Катеринівка/, судячи з інших джерел, існувало ще до того як «Миньковецький ключ» придбав Войцех Мархоцький, бо згодом Ігнацій Мархоцький підвердив привілеї цій громаді, що надані дядьком.

Список використаних джерел і літератури:

1. Dr Antoni J. (Rolle). Grabia Redux // Dr Antoni J. (Rolle). Wybor pism. Krakyw, 1966. T. II. S. 389-449.
2. Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana. Serya I. Tom 35-36. Warszawa, 1911. Str. 426-428.
3. Dubieckie Maryan. Przymierze dziedzica z poddanymi rolnikami.// Archiwum do dziejow literatury i oswiaty w Polsce. Krakow, 1914. S. 1-32
4. R.Aftanazy. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: Wojewydztwo podolskie. t.9. Wroclaw, 1996 S. 256
5. Держархів Одеської області, фонд 140, опис 1, 22.
6. Дячок В. Камеральні і топографічні описи поселень-володінь Ігнація Мархоцького кінця XVIII століття// Наукові записки Центру мархоцькознавства /упоряд. В. А. Захар'єв. Хмельницький: Цюпак А. А., 2013. Т. 6. С.209-221.
7. Подольской губернской чертежной опись уезда Ушицкого. ДАХмО. Фонд 115. Опис 1. Справа 13. Арк 37-39.
8. Statystyczne topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiey z rykinami i mappami przez X. Wawrzynca MARCZYNSKIEGO, kaznodzieie katedralnego kamienieckiego i kapelana szkoly powiatowey, Tom I. Wilno. Drukariem Jozefa Zawadskiego typografa imperatorskiego uniwersytete. 1820. – S. 263-265.

Ю. І. Блажевич,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії,

Н. І. Ващук,
вчитель історії Кам'янець-Подільського ліцею №16,
вчитель-методист

САДИБА МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ВОЛИНІ В НАРОДНИХ ЗВИЧАЯХ, ТРАДИЦІЯХ, ОБРЯДАХ ТА ПОВІР'ЯХ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

В статті на основі історичних, документальних, архівних та мемуарних матеріалів, особистих вражень і публікацій періодичних видань висвітлено уявлення подолян, які складалися впродовж віків, щодо символів життя, насамперед домашніх речей, споруд і оберегів, що є складовими частинами нашої національно-культурної самобутності і ментальності.

На прикладах населених пунктів Подільської Волині (колишній Красилівський район Хмельницької області) Баглайки, Западинці, Михайлівці, Мотрунки, Сушки висвітлено народні повір'я, прикмети та обряди щодо оселі та допоміжних господарських споруд, прибудинкової території та домашньої живності і хатнього начиння мешканців сіл в історичній ретроспективі.

Ключові слова: *Поділля, Подільська Волинь, садиба, мешканці краю, символіка, обереги та звичаї, національно-культурна самобутність, традиції і сучасність.*

З одержанням незалежності в Україні та в її регіонах, зокрема й у Волинсько-Подільському краї, розпочався «ренесанс» національного пробудження в усіх сферах духовно-релігійного життя, особливо в питаннях віри, традицій, обрядів, звичаїв та

оберегів і духовно-практичного відношення українців до навколишнього світу.

Вітчизняні вчені і зарубіжні дослідники, краєзнавці і журналісти, освітяни, культпрацівники та мистецтвознавці, етнографи і етнологи розпочали пошукові наукові розвідки і вивчення та повернення українському народу величезної національно-духовної спадщини, віковічних традицій, звичаїв та обрядів наших предків, зокрема й мешканців Подільського краю, що зароджувались, розвивались і широко побутували, а також різноманітні релігійні і світоглядні уявлення, вірування та погляди на утворення світу, небесних світил, явищ природи, людини та демонологічних істот, побутових оберегів [7, с. 13-22].

Найбільш плідно, активно і творчо використовуючи досягнення дослідників XIX–XX ст. П. Чубинського, М. Маркевича, Є. Сіцінського, О. Свидницького, Г. Булашова, Т. Космінної, В. Борисенка, С. Плачинди, Є. Болтаровича, С. Піддубного, О. Воропая, В. Жайворонка, Г. Лозко та інших, відзначились сучасні вчені і краєзнавці нашого регіону В. Смолій, Л. Баженов, С. Винокур, Т. Сис, С. Єсюнін, П. Слободянюк, А. Трембіцький, А. Філінюк, автори цієї статті та ін. Метою статті є узагальнення і накопичення фактологічного матеріалу для формування в майбутньому систематичного і цілісного історико-релігійного енциклопедичного довідника чи енциклопедії духовної сфери Поділля – Хмельниччини.

Пріоритетні напрямки народної символіки українців, зокрема й подолян, в більшості випадків зафіксовані, проаналізовані і відповідно заформатизовані. Це давні символи – язичницькі боги, сили природи, демонічні істоти, духовні обереги (доля і талан, добро і милосердя, правда і доля, любов і щастя тощо), християнські цінності і святі символи, символи буття (небо, вогонь, вода, земля, роса, яйце, колесо, слово, покуття тощо), символи Життя (життя і смерть, хліб – сіль, жито, пшениця, сніп, жнива, борщ, каша, вареники, сало, кров, дорога, вінок, сльоза, золото, гніздо, хата тощо).

Як вже зазначалось, авторами поставлена мета і завдання більш детально висвітлити трактування домашніх символів, оберегів, звичаїв, обрядів та традицій щодо хати як сімейного храму, символу рідної землі, осереддя родинного духу і скарбни-

цю духовних традицій. Як і в цілому по Україні, мешканці краю споконвіків будували оселю спільно з родичами і сусідами, стіни будівлі чітко орієнтували на чотири сторони світу з важливими підходами: по – перше, вікна і двері робили лише з сонячних сторін – сходу, півдня і заходу, а північну сторону залишали суцільною, «глухою». Одним з найважливіших обрядів, пов'язаних з народним житлом, був вибір місця для нового будинку. При вирішенні питання про місце для нової оселі і садиби в цілому враховувалась її віддаленість від вулиці, природній ландшафт, орієнтація щодо сонця, а також виясняли чи не було там ям, мочарів, чи не стояли там раніше господарські споруди (хлів, стайня, клуня, лазня, смітник тощо). Заборонялось будувати нову хату на місці старого будинку, що згорів від блискавки. Найкращим вважалося будувати оселі на цілині, на чистому полі, тоді в домі завжди буде спокій.

Важливою умовою успішного будівництва нового житла був правильний вибір часу його початку. Так, наприклад, ніколи не починали будівництва у понеділок і середу, а також на церковні свята. Найкраще це робилося у вівторок, четвер, п'ятницю і суботу. Однак не бажано було починати споруджувати житло у високосний рік. Існувало й багато інших прикмет і заборон [2, с. 243-246]. Зазвичай, хату будували двохкамерною або трьохкамерною. Двохкамерна оселя складалася з великої кімнати і меншої, де розміщалася піч, грубка з плитою, ліжка для спання, стіл, табуретки та хатнє причандалля (віник, кочерга, рогач, крючок, посуд, горщики, каструлі, ножі, ложки, вилки, макогони, сковорідки тощо). Меншу кімнату називали «ванкір», тут, в холодну пору року тепло людям віддавала піч, а також грубка. Піч – це родинний, сімейний вівтар, де перебувають боги домашнього вогнища. Піч дає щоденну їжу, дає хліб, коровай, паску, паляницю, всілякі смаколики – пиріжки, коржики, вареники, налисники, смачні борщі, супи і каші, холодець, домашню ковбасу і запечене м'ясо, кутю і узвар, тобто все те, що необхідно людині у будні і свята. Тому перед великими святами піч старанно прикрашали, оновлювали розмальовки. А для дітей піч – це справжній теплий прихисток, тому що там всю зиму підсушували різне збіжжя (жито, пшеницю, кукурудзу, ячмінь тощо), а поверх зерна стелили постіль і діти розкошували та спали у

теплі. Як бачимо, піч споконвіку виступала головним символом подільської оселі, домашнім оберегом непорушності сім'ї та неперервності родинних традицій [1, с. 367, 369].

Варто також зазначити, що біля печі в подільській оселі проводились різні обряди. Так, наприклад, біля цієї домашньої святині укладали шлюб і один з батьків обов'язково звертався до молодят такими словами: «Нехай вогонь з цієї печі вас поєднає назавжди». До речі, під час сватання дівчина колупала піч пальцем, це означало, що вона просить у печі сімейного вогнища, дозволу вийти заміж, коли ж дівчина не бажала виходити заміж, то вона ховалася на печі і не злазила з неї. А коли хтось з сім'ї збирався на базар щось продавати, то попередньо ставив кошик на припічок, або підпіч, щоб був добрий торг. Коли невістка приходила у дім свого чоловіка, то приносила з собою гарячі жаринки з печі свого дому, що означало перенесення тепла з рідної хати до оселі свого судженого. Водночас вона пускала під піч чорну курку, жертву домовому богові, який жив у підпіччі, від нового члена родини [6, арк. 113-116].

Важливе місце в оселі займала велика кімната. Зазвичай, тут було лише одне ліжко, великий стіл, лавки вздовж правої сторони кімнати, як зайти, і лавки за столом. У великій кімнаті справа в кутку знаходилося найсокровенніший і найсвятіший символ сім'ї і оселі – покуть: тут знаходяться головні християнські ікони, ставилися підсвічник чи лампада. Саме на покуті садовлять найпочесніших гостей, кладуть хліб, ставлять кутю, узвар, Дідуха. Тут також зберігаються окрім ікон, інші духовні цінності – Святе Письмо та молитовні книги, святий хрест і свічки. Тут також кладуть покійного, який завершив свій земний шлях, здійснюють інші релігійні обряди [4, с. 463-464].

Символом міцної оселі є сволок (або бальок), на якому тримається стеля будівлі. Сволок виготовляли з наймічнішого дерева, зазвичай, з дуба. Цей символічний елемент оселі прикрашався написами і вирізьбленими текстами молитов, відзначався роками спорудження хати чи народження її мешканців, зображень Хреста, Сонця, зір, квітів. Перед великими церковними святами сволок фарбували, лакували або білили, на Водохрестя малювали хрест крейдою, там же, під сволоком зберігали зілля, зібране на Зелені свята або на Івана Купала [1, с. 367].

Як вже зазначалось, хата також будувалась й трикамерною. Сюди входили сіни, верхній вхід на горище, для цього була спеціальна драбина. Направо були вхідні двері у велику кімнату, а наліво – двері, що вели до комори, де зберігалось в одному кутку збіжжя, борошно, запаси хліба, цукру, солі, пікна діжа тощо, в іншому кутку – різний реманент, знаряддя праці, мішки та інші необхідні предмети, наприклад, прялка, терниця, ціпи, коси, серпи, сапи, граблі та вила. Символіка комори – домашній оберіг сімейного добробуту і впевненості в майбутньому [6, арк. 92-97].

Важливими символами подільської оселі є двері і вікна. Двері, наприклад, є символічною межею між зовнішнім загальнолюдським світом і сімейно-родинним внутрішнім світом. Через двері приходить добро, але може проникнути і зло. Тому двері виступають надійним домашнім оберегом від цих чорних злих сил. Для того, щоб цього не відбувалось під лавою напроти дверей кладуть сокиру, на дверях прикріплюють підкову, а на одвірку свічкою висмалюють три хрести. Необхідно також відзначити, що двері є незмінні учасники найважливіших моментів сімейно-родинного життя: коли господиня пече хліб, дверима не можна «рипатись»; коли помирає хтось із рідних, двері необхідно відчинити навстіж, аби душа покійного вільно відійшла до кращого світу; в дверях зустрічають бажаних гостей і до дверей їх проводжають [1, с. 366-367].

Світлоносним домашнім символом і оберегом є вікна, які відображають зв'язок людей, які знаходяться в оселі, із зовнішнім світом, а також з Небом, з Богом та людьми. Тож вікно – святе, бо скрізь нього проходить світло і знання, через нього сприймається краса весняного і літнього буйноцвіття, осінніх багрянців, зимових візерунків на склі вікна, через нього струмить добро і осягається істина, бо у вікно в день заглядає Сонце, а вночі – сяє Місяць і мерехтять мільярди зірок. Як кажуть в народі – чим ширше вікно, тим ширшою стає душа людини і світлішим її розум, а при вузьких чи затемнених вікнах – і душа вузька або темна. Під вікнами колядували і щедрували, у Страсний четвер біля вікон питали в господарів про наявність і здоров'я худоби; у Русалчин тиждень на підвіконня клали осикові галузки, щоб не проникала в оселю відьма, а також клали чар – зілля і полин, аби убезпечитися від русалок та інших нечистих сил. До речі,

за повір'ям, вікна в домівках людей навчив робити Бог, тому що коли народиться дитина то Всевишній визначає ангела, який через небесне вікно спостерігає за всіма справами і вчинками народженого малюнка протягом усього його життя і записує все в Книгу Життя, щоб потім про це розповісти на зустрічі з Господом після його смерті [6, арк. 127-129].

Водночас варто зазначити, що через вікно до оселі можуть потрапити і злі темні сили. Щоб вберегтися від цього, на підвіконник ставлять свічку, на ніч віконні рами хрестять, раніше виготовляли спеціальні віконниці, які закривали вночі, а в різдвяне Водохрестя над вікном крейдою малюють хреста, освячують священною водою (це здійснюють до всіх вікон і дверей і кутів хати) [1, с. 366].

В оселі є ще один отвір, через який в будинок може проникнути нечиста сила – це комин чи димохід. Для того, щоб не відбувалося, над комином ставлять дашок і прикріплюють вітрячок чи флюгер, розмальовують або чіпляють ліплення квітів, різних птахів і тварин, особливо півнів, сов, оленів тощо [4, с. 303]. Важливим домашнім оберегом і магічним символом є поріг – своєрідна межа оселі, за якою знаходиться чужий дух, чуже добро і чуже щастя, а свої радощі і тривоги, надії і болі, прагнення і натхнення – все це залишається з мешканцями хати. Поріг особливо шанований при таких сімейно-родинних обрядах, як весілля, іменини, зустрічі і проводи бажаних гостей, а також в часи похорону – поріг не обходять, а кланяються. Водночас на порозі не можна грюкати, щось рубати чи вчиняти інші насильницькі дії: справа в тому, що в давнину під порогом ховали покійників, тому їх не потрібно було тривожити [6, арк. 97-99].

Здавна в подільських оселях при зовнішній частині знизу формувалася призьба як невелике і широке підвищення, яке, за звичай, обмазували червоною, а в деяких місцевостях і чорною глиною,що символізувала очищувальну силу вогню. До зими на призьбу ставили загату: кілька дерев'яних стовпчиків чи кілків висотою до верху стіни і заповнювали соломою, гудинням, кукурудзяними снопами для утеплення стін, а в теплі пори року використовували в інших цілях: сушили цибулю, часник, мак, різне зілля, виставляли посуд, а в свята або в часи відпочинку застеляли домотканими доріжками і збиралися сім'єю чи цілою

родиною для спільних розмов чи вирішення важливих господарських справ тощо. Фактично такі посиденьки символізували родинний затишок і сімейну злагоду [1, с. 370].

Символом сімейної злагоди є стіл – хатній престол. У голові його завжди знаходився найголовніший і найстарший член сім'ї. На столі – святі хліб-сіль. А за столом – вирішення усіх питань життя-буття членів сім'ї і родини. Водночас це символ гостинності, споживання їжі і частування гостей. За столом сидять тільки з непокритою головою, водночас на нього не можна сідати, класти нічого нечистого, а також шапку, ключі тощо, бажано не розмовляти, не вертітися, не гратися. Першим починає споживати їжу найстарший член сім'ї, кожне частування починається і завершується молитвою. Свою символіку і обрядові дійства має споживання їжі в церковні різдвяні свята та в дні Великодня, а також при поминальних обідах і весільних торжествах. Так, наприклад, обрядовою їжею було і є коливо – поминальна кутя у вигляді каші з пшениці, рису, ячменю з солодкою підливою, яке несли при похороні перед труною і ним починали поминальний обід. [4, с. 579-580]. Важливим атрибутом таких сімейних домашніх оберегів та обрядів є лава, адже вона і стіл – це хатній спільний ритуал: по центру лави – завжди місце того, кого шанували більше за всіх, мало шанованому діставався кінець лави, небажаному або зневаженому вказували на «місце поза лавою». На лаві також пеленали і робили купелі немовлятам. На весіллі садили молодят, а на похоронах ставили труну з небіжчиком. В кінці лави, що ближче до покуті, ставили кутю на запашне сіно і Дідуха або снопа, а в тому кінці, що ближче до порога, відро з водою. Як вже зазначалося, під лавою, ближче до входу, ставили сокиру, тому що це оберігало оселю від злих сил [6, арк.102-106].

Символом і оберегом найвищого рівня в подільській оселі є колиска чи люлька, яка є символом безсмертя роду, тому що в сім'ї чи в родині вона завжди одна – змінюються тільки її мешканці – і це символізує та забезпечує збереження традицій, тілесну і духовну спадкоємність поколінь. Виготовляють колиску тільки з чистих порід дерев (клен, калина, ясен, горіх, ліщина). Підвішують її до стелі біля ліжка батьків. З колискою пов'язані багато символічних обрядових дій: заборонялося гойдати по-

рожню колиску, сідати туди дорослим й дітям, не залишати у дворі після заходу Сонця, гойдати удвох. В колиску клали нагрудний хрестик дитини, який вона отримала при хрещенні, а також освячене зілля, лозу, часник тощо [1, с.172; 4, с. 300].

Особливим родинним символом і оберегом, першою серед різноманітного хатнього інвентарю є пікна діжа, яка пов'язана з найсвятішим – хлібом: якщо піч – для випікання хліба, стіл – для споживання, то діжа для приготування тіста. Тому діжа, піч і стіл – родинна побутова «трійця», без якої немає достатку в хаті. Майстрували діжу тільки з чистих порід дерев, як правило, з дев'яти клепок, які розташовували одна біля одної так, як вони росли в дереві, а також обов'язково накривали діжу віком – аби не потрапило до неї щось зле і нечисте. Варто також зазначити, що діжу ніколи нікому не позичають і не дають користуватися чужому, вона перебуває і служить тільки в своїй домівці. Діжа завжди повинна бути чистою, вона недоторкана, наруга над нею – великий гріх. Діжа – не бочка, щоб заповнювати будь – чим, а в ній може бути тільки хліб, а після випікання закваска [1, с. 373]. В народі говорили, що піч то друга матір: і обігріє, і обсушить, і нагодує. Хліб в подільській оселі пекли в жіночі дні тижня, тобто в середу чи п'ятницю, часто й в суботу. Як вже зазначалось, на час випікання хліба в оселі повинно бути тихо і мирно. Виготовляли нову діжу у відповідні дні перед повним місяцем, щоб діжа була повна. Нову діжу ставили біля криниці, наливали чистою водою і давали худобі напитися, що за народним повір'ям мало принести прибуток і хлібний достаток. А ще цю діжу ставили на припічок, натирали сіллю з цибулею з середини, щоб всяка нечиста сила не заводилась. Діжа відігравала головну роль у весільному обряді, бо в ній замішували святий коровай, а сама пікна діжа в народних загадках символізувала сонце [6, арк. 109–110].

Берегинею жіночих та родинних традицій була скриня. Як правило, в скрині зберігали придане дівчини, здебільшого виготовлене нею самою: вишиті сорочки, блузки, рушники і наволочки, сувої домотканого полотна та багато чого іншого. Вміст скрині підтверджував талант і працьовитість нареченої, бо так говорилося: « яка скриня, така й господиня». Скриня була атрибутом весільного обряду і переходила з молодою дружиною на її нове обійстя, зберігалась до кінця життя, передавалась в спадок.

А в ній – додані до приданого нові речі: весільна сукня і вінець, прикраси, амулети та розмаїття всього, що придбають і створять працьовиті і творчі руки. На жаль, в останні роки скриня фактично вийшла з ужитку, її замінили сучасні шафи, символіка родинності і спадкоємності зникла [6, арк.123-125].

Це ж стосується мисників – місця зберігання посуду, як кухонного і столового, так і святково-обрядового та декоративного. Мисник здебільшого встановлювали у великій кімнаті оселі, на видному місці. Мисник був й обрядовим місцем: так, наприклад, ритуальний посуд у святкові дні перебував на покуті чи на столі, а у будні – він знаходився на найпочеснішій полиці мисника. Тут також зберігали освячену воду, стрітенську свічку, пучки сушеного обрядового зілля. Окрім всього, мисник обов'язково освячували і таким чином він ставав домашнім оберегом. Мисники виготовляли тільки з чистих порід дерев [1, с. 371].

Домашнім оберегом і символом єднання Землі і Сонця в оселі завжди був горщик або глечик. Його виготовляли з глини, що від Землі, а випалювали на вогні, що від Сонця. І готують їжу в горщику на домашньому вогнищі. Він також був учасником найважливіших сімейно-родинних обрядів та ритуалів: в ньому вариться не тільки щоденна їжа, а й вариться і зберігається кутя як найсвятіша з усіх страв; при новосіллі жар із печі старої хати до нової переносять у горщику, чим зберігають і передають родинний дух і добрі сімейні традиції; незмінним був горщик на хрестинах, весіллях і навіть похоронах. Окрім того, горщик є символом сімейної, родинної та людської злагоди: посваритися – це «побити горшки», а їх « склеїти» майже неможливо.

Поряд з горщиками під піччю завжди була сковорода, а в деяких місцевостях її ще називали «пательня». Тому форма кола робила сковороду в народній уяві охоронним предметом. Сковороду використовували у замовляннях щодо стримування вогню і в магічному ритуалі проти оп'яніння [1, с. 373; 4, с. 547].

Символами і оберегами хатнього достатку і показниками культури та порядку в домі були скатертина і рушники. Скатертина була більш святковим, аніж щоденним атрибутом життя, сім'ї і родини. Нею накривали стіл, як правило, в урочисті моменти, щоб в домі не переводився достаток і процвітали любов, радість і здоров'я. Магічні символи рушників полягають в тому,

що ними прикрашають святі ікони й хрести на кладовищах і при в'їздах в населений пункт; на рушниках кладуть святий хліб; на рушник стають молоді до вінця; рушником перев'язують старост на весіллі й почесних гостей на торжествах, прикрашають портрети та сімейні світлини найрідніших людей, передають у спадок тощо. До речі, під час різних епідемій використовувався в очисних цілях так званий великий одноденний рушник. Його виготовляли сільські жінки за один день, або за одну ніч, тоді всі виходили на вулицю, розпалювали біля дворів вогнище, усі проходили під цим рушниковим полотнищем через вогонь, переносили також дітей і хворих, а потім рушник спалювали [6, арк. 112].

Певними магічними і символічними властивостями в подільській оселі характеризувалися такі предмети хатнього начиння як сито або решето, макогін, кочерга, ложка, веретено, віник, сокира тощо. Так наприклад, просіваючи через решето і сито муку чи інші сипучі продукти, тим самим відділяють чисте і корисне від всього брудного і шкідливого, тобто, те ж саме необхідно робити в житті – просівати через «сито» свого розуму і душі свої думки, слова та вчинки. Веретено ж в зв'язку з тим, що це знаряддя праці традиційно жіноче, то його ще в давнину пов'язували з образом Богині-Матері, яка пряде на своєму веретені нитку, з якої твориться тканина Всесвіту і в'ється тонка нитка людського життя. Таке ж ритуально-магічне призначення, як і веретено, мала прялка, традиційно жіноче знаряддя праці і кужіль: вони дають можливість скручувати у нитку безмежність космосу і одноразове людське життя [6, арк. 114-116].

Варто також зазначити, що подільська оселя фактично є тривимірною вертикаллю, адже верх – дах – це зв'язок з небесними силами, середня частина – самі житлові приміщення – це осереддя сімейного і родинного духу, оберіг мешканців оселі від нещасть, хвороб та інших проявів злих сил; нижня ж частина будівлі – фундамент, підвали – це зв'язок з іншим світом, до якого відійшли душі покійних предків. До цього необхідно добавити, що наші пращури в минулому і мешканці краю сьогодення розмальовували і розмальовують свої оселі різноманітними зображеннями квітів, тварин, рослин, особливо винограду, птахів тощо [1, с. 366]. До речі, магічні й оберегові символи ма-

ють й ті приміщення, які знаходяться на обійсті (хліви, клуня, курятник, лазня тощо), а також ворота, тин, перелаз, криниця. Так, наприклад, ворота – символ і оберіг входу і виходу для щирих і добрих людей, повернення з далекої мандрівки до рідного дому родичів і засторога, перепона для ворогів і нечистих сил, недоброзичливців.

Необхідним елементом домашнього господарства, наділеним багатою магічною символікою був і є віник. Він виступав і виступає оберегом від всякої нечесті і бруду, від всяких чар та наговорів. Фактично є чимало «віникових» заборон: не можна ні переступати через віник, ні наступати на нього – можна накликати хворобу; не можна віником бити дитину – погано ростиме; використаний і непридатний віник не викидали, а спалювали. Знаряддям праці, зброєю і оберегом є сокира, яка водночас має свою символіку і магічну силу та застосовується у багатьох ритуальних дійствах. Історично: сокира стала символом бунтарства, боротьби за кращу долю [4, с.559].

Важливим предметом столового прибору і своєрідним оберегом була ложка. Так, наприклад, за повір'ями, не можна було ложкою господаря мішати або брати страву; не можна трусити мокрою ложкою, бо від крапель розводиться нечиста сила; якщо на ніч залишити ложки в горщику, дитина не зможе спати; коли на столі виявиться зайва ложка або вона впаде додолу – чекати потрібно гостей. У весільній обрядовості дві нові ложки перев'язували червоною стрічкою, що символізувало єднання та згоду молодих на спільне життя [4, с. 340-341].

До цього варто додати такі елементи нашого одягу і взуття як сорочка, вишиванка, кожух, чоботи, пояс, шапка, хустина. Сорочка є символом чистоти душі і тіла, кохання і вірності, вона завжди має бути чистою і охайною і є також символом щастя, бо про щасливого так і кажуть: «В сорочці родився!». В неї чимале обрядове значення: в неділю, до служби Божої одягають чисту і найкращу сорочку, а до великих християнських свят намагаються приготувати нову; дівчина до заміжжя має приготувати дюжину сорочок; новонародженого хлопчика сповивали в батьківську сорочку, а дівчинку в материнську, щоб передати їм силу, добро і тепло батька – матері та дух родини. Сорочка служила оберегом від вроків, блуду (необхідно її вивернути, або витер-

тися нею). Відомий весільний обряд дарування сорочки від молодої молодому, яку вона пошила сама. Побутував звичай перед боєм або перед смертю вдягати чисту сорочку [4, с.570].

Вишиванка – це та ж біла сорочка, виготовлена з лляного чи конопляного полотна домашньої роботи, вишита різнокольоровими нитками. Вона в наші дні визнана національною святинею, бо символізує собою і несе в собі духовне багатство, високу мудрість і традиційний зв'язок поколінь, адже вишиванку передають із роду в рід, зберігають як безцінну реліквію. Візерунок на вишиванці залежить від того, кому вона призначається: батькові чи братові, матері чи сестрі, нареченому чи другу, парубку чи одруженому – кожному вручалась вишита сорочка з візерунком відповідної символіки. Вишиванка – це й оберіг людини від лихого ока, нечистої сили та злих духів: вишитий комір, рукави, низ сорочки та й вишитий пояс – все це надійно захищає людину від будь яких проявів ворожості чи ненависті. Символом жіночої душі, прихильності й любові, вірності в коханні та в дружбі є хустина. Вона все розкаже про свою господиню: дівчина вона чи молодиця, до роботи зібралась чи в гості, веселою ходить чи смуток на душі і серці. Хустину вишивають золотими, срібними чи шовковими нитками. Своїми багатими барвами вона символізує квітучу і щедру душу українки. Має хустина й конкретну обрядову символіку: хустка на голові дівчини – знак недалекого весілля; вишита хустина, пов'язана хлопцеві, – знак згоди на заміжжя; хустка, подарована воїну, – оберіг для нього в бою; зірвати хустку з голови жінки – великий гріх, бо хустина – це честь жіноча [1, с.373–374].

Символом здоров'я, заможності, порядності і влади був і є кожух, пошитий з овечої шкури, хутром до середини – оберіг тепла і добрих стосунків в сімейному і родинному колі. Символічну і роль оберегу відігрівав і відіграє пояс. З'явитись на люди без пояса – це скомпрометувати себе через неповагу до інших. Жіночий пояс – символ жіночності і дівочої честі.

Чоботи і шапка – ознака значущості й впливовості господаря, символ благополуччя і достатку. Чоботи – основне й універсальне взуття, яке годиться на всі випадки життя: на свята, на будні, на дорогу, на важку роботу тощо. Чоботи відігравали певну роль в обрядах – весільних, новорічних, ворожінні тощо.

Значення шапки символічне і виховне: ознакою невихованості вважається перебувати в головному уборі в оселі, на цвинтарі, у храмі, за столом, на похоронах, при зустрічі чи прощанні, при зверненні та вітанні [1, с. 375-377; 4, с. 641, 647].

Одним з найважливіших складових на господарстві, недалеко від подільської оселі (у більшості випадків), є криниця, а також колодязь. Різниця між ними лише в глибині. Хоча криниця значно глибша від колодязя – може сягати десятки метрів у глибину, а колодязь буває поверхневим джерелом, обрамленим цямриною, – вода в них однаково свята, вона придатна і для їжі, і для худоби, і для очищення тіла та для інших господарських потреб. Святість криниць і колодязів постійно поновлюється – їх освячують при спорудженні, а також кожного року на Водохрестя, а то й при всіляких потребах. Над окремими криницями або колодязями, або біля них, які підтвердили свої цілющі властивості, зазвичай будують каплиці [1, с. 370; 4, с.315-316].

Реальним оберегом обійстя, зокрема й оселі, завжди була огорожа – межа «свого» і «чужого» простору, що захищала господарство і двір від зовнішніх небезпек, від ворожих сил тощо. В різних регіонах краю, в залежності від природніх умов, зводили різні огорожі – дерев'яні, кам'яні, глинобитні, живоплітні, а в сучасних умовах – бетонні, металеві, комбіновані, цегляні, частоколові, (на яких, до речі, дівчата ворожили на Андрія чи в новорічну ніч). Обов'язковим елементом огорожі були ворота (брама), хвіртки і перелази. Огорожі як обереги мали відворотну силу для звірів, злих людей, нечистих сил [4, с. 412].

Важливим елементом обійстя був тік – розчищене місце, спеціально облаштований майданчик надворі або в господарському приміщенні для молотьби, очищення і просушування збіжжя, а також для тимчасового складування снопів в стіжки, скирти, ожереди тощо. За народним повір'ям, на місці току не можна будувати хату, – «бо буде добро так розвіватися, як пашня з лопати». Тік – це окраса доброго господарства та ознака доброго господаря. Варто зазначити, основним елементом в цьому плані були снопи – зв'язані оберемки зрізаних стебел (з колосками) хлібних злаків та інших культур. Про реальну роль снопів свідчить дідух, який ставлять на Святвечір на покуті під образами і виготовляють з стебел жита чи пшениці у вигляді деревця.

За повір'ям, божество поля живе в останньому снопі, тому його пишно складали, заквітчували, урочисто несли господареві, той приймав його, частував женців, а снопа беріг до наступного урожаю. Цей обряд називався обжинками, або на Поділлі – вінок, вінець.

Споконвіків після обмолоту і просушування із зерна мололи борошно і готували хліб, що завжди був у великій пошані. Ставлення до нього було побожне, культове, бо це Божий дар. Не випадково його випікають переважно у формі сонця і називають його святим. Обрядове значення – при сватанні, заручинах, батьківському благословенні на шлюб, на весілля, новосіллі, на похороні, церковних святах тощо завжди використовують хлібні вироби (хлібини, калачі, весільні каравaї, паски, різноманітні випічки), вручають хліб – сіль гостям на знак великої пошани та в урочистих випадках. Хліб – це символ щастя, достатку, згоди, єднання, багатства, найголовніша їжа («Хліб – усьому голова!», «Хліб – батько, вода – мати») [4, с.416].

Окрім хліба важливе місце у харчуванні подільських волинян займали і займають такі продукти як молоко, сир, м'ясо, яйця, сіль, часник, цибуля тощо. Всі вони відіграють різну ритуальну роль в житті мешканців краю. Так, наприклад, у замовляннях та казках фігурує термін «молочна ріка з кисільними берегами», тобто молоко, як продукт харчування, займало завжди вирішальну роль в сім'ї. Коли тобі приносять молоко, вилий його у свою посуду, а в звільнену посудину потрібно покласти окраєць хліба і його посолити. Дуже популярними були такі молочні продукти як сир і сметана. Сир здебільшого використовувався як начинка до традиційних українських вареників, був ознакою заможного життя («жити, як сир в маслі»). Символом добробуту та за масності також вважалася сметана [4, с. 539, 555].

Здавна у великій пошані серед мешканців краю була сіль, що вживалася як приправа до страв, а також для консервування, зберігання таких продуктів харчування як м'ясо, сало, жир тощо. Часто вживається при ритуальних обрядах, бо «сіль – свята річ», благословляють хлібом – сіллю засватаних, а потім пошлюблених, новозбудовану хату, кладуть хліб – сіль на стіл у Святвечір, зустрічають хлібом – сіллю на ознаку великої пошани, у побуті дякують за хліб – сіль.

Ще за довго до християнства яйце у слов'ян, зокрема й у тиверців і уличів, які жили на території Поділля, було символом воскресіння, відродження життя, символом сонця, синонімом джерела життя у Всесвіті. Символіка яйця за християнськими уявленнями така: шкаралупа – небо, плівка – хмари, білок – води, жовток – земля, вогкість у середині яйця – світовий гріх; побутує як ритуальне на Великдень (крашанка, писанка, дряпанка, крапанка); вживається при гаданнях і замовляннях; ним викачують хворобу, пристріт чи вроки; уживається як одне з найважливіших продуктів харчування [4, с. 541, 661].

З давніх часів людина сподобала овочеву городню рослину з різким смаком і запахом, що належить до цибулинних культур родини олійних, вживається як страва і приправа, а також у народній медицині. Мова йде про часник. За народним повір'ям він охороняє від чарів та вроків, від злої сили. Водночас це талісман, оберіг, що охороняє людину від усякого лиха, пошесті, особливо від гадюк. Часник використовується й у ритуальних обрядах, зокрема у весільному, коли нареченій вплітають до коси цю рослину перед вінчанням; ставлять зубці часнику під подушку, роблять настоянки, використовують від багатьох хвороб тощо. Подібними властивостями володіє і цибуля, що здавна вживається як приправа до інших продуктів і страв, а також як охоронний засіб, тому що вважається цілющою рослиною («Цибуля від семи недуг лікує») [4, с. 636, 631].

Варто також зазначити, що багато хатнього начиння є носіями різних обрядових ритуалів. Так, наприклад, макогін, яким розтирають в макітрі мак, пшоно, сіль, вважався ритуальним елементом для дівчат і хлопців: якщо будуть його облизувати, то дівчата матимуть лисого чоловіка, а хлопці полисіють дуже швидко. Ступа як пристрій для лущення і подріблення різних речовин, у народних обрядах разом з товкачем виступає еротичним символом, використовується у весільних обрядах, а також символізує тупість, «пустослів'я – «дурний, як ступа», «товче, як воду в ступі». У казках Баба – Яга та відьма літають на ступах [4, с. 351, 585].

Значну роль у весільній обрядовості відіграють ночви: у них розчиняють тісто для короваю, при цьому в борошно ллють воду й трохи горілки («щоб коровай був веселий»), потім пере-

кладають тісто у діжу. У ночвах готують також інший обрядовий хліб – паску; у ночвах возили весільних батьків селом, що було одним із дійств на другий день весілля [4, с. 402].

Оберегову і охоронну функцію в подільській оселі виконував ніж – знаряддя, інструмент для різання, а також ручна зброя. Ніж обов'язково клали в колиску немовляти від вроків; коли дитина вперше пішла, то умовно прирізали ножем пупа; за допомогою ножа ворожили; на ніч не можна було залишати ножа на столі, щоб ним не поранився домовик; на Великдень ніж святили, щоб різати ним свячене; ножем припікали виразки, лікували рани від укусу змії.

Пов'язані народні повір'я і з звичайною мотузкою: так, наприклад, продають домашніх тварин (корова, коза, теля, вівця) з мотузкою (« на щастя»);вагітній не можна переступати через мотузку; обв'язування мотузкою – один із засобів створення магічного кола, що робить людину недоторканою. Мотузкою обв'язували наречених від вроків; те саме робили з ліжком породіллі й дитини [4, с. 378].

Цікаві народні повір'я були пов'язані з ниткою і здебільшого з темою життя і смерті: за допомогою нитки здійснювався зв'язок між землею і «нижнім світом»; на території нашого краю також вірили, що позичати голку треба з ниткою, – «щоб було чим витягти з пекла»; вважалося, що «за грішником котяться клубки й тягнуться нитки»; ниткою освяченою в Страсний четвер, обводили як оберегом поле; вона вважалася лікувальною – нею обв'язували руку, яка боліла, чіпляли на шию від лихоманки.

Вагітній жінці не можна було мотати нитки в клубок, бо дитину обмотає пуповина довкола шиї; на Андрія нитка використовувалася дівчатами для ворожіння. Згідно з повір'ям, нитка була також пов'язана з нечистою силою: так, наприклад, відьма, чорт та інші демонічні істоти могли перекидатися клубком ниток; водночас нитка символізувала зв'язок і шлях до суті, коли кажуть: «Доведе ниточка до клубочка».

Важливою охоронною і обрядовою функцією в оселі характеризується свічка, виготовлена з воску, лою, стеарину, яка здавна використовувалася для освітлення приміщення і для вчинення різних обрядодій, бо єднає в собі символіку світла й вогню; за

народними повір'ями, зорі – небесні свічки, для кожної людини по одній; коли вона помирає, його зоря – свічка гасне, а коли живе грішним життям – тьмяніє. Свічка супроводжує всі ритуальні дії людського життя: на весіллі вона горить як символ життя і як символ плідності, перед хрестинами її засвічували, щоб не сталося якогось нещастя тощо. Особливу роль відіграє свічка в поховальному обряді: коли помирає людина, має горіти свічка в її руках. Бо вона освічує дорогу покійнику на той світ.

Особливу ритуальну роль в оселі відводили страсній свічці, яку запалювали під час вечірнього богослужіння в останній Страсний четвер перед Великоднем. За повір'ям, вона має величезну магічну силу, може врятувати від біди і злих сил; її давали в руки вмираючому; запалювали дрова в хаті і лампу (« матір вогню хатнього»), нею лікували зуби, головну біль; вона допомагала від бурі й граду; її клали біля породіллі. Відомою обрядовою свічкою вважалася й громнична свічка, яка запалювалася від дерева, враженого блискавкою: вона боронила людей і худобу від грому, додавала здоров'я і відганяла страх від людини; на Громові свята, які припадали на літні дні, коли особливо часто проходили грози з громом і блискавками, тоді громовичну свічку запалювали в оселі і в церкві, щоб не було шкоди людям і природі [4, с. 529, 582].

На обійсті також проводились своєрідні обрядові дії із сажею і сміттям. Сажа, яка виникає при неповному згорянні різних речовин (дрова, торф, вугілля, солома тощо), в побуті в основному використовувалось при виготовленні чорнил, крему для взуття, як барвників для інших речей. Як ритуальний засіб сажа використовувалася при обряді «кусання Калити», коли обличчя бажаючого вкусити підвішену калиту вимазували сажею; вона також була символом ганьби: якщо молода виявлялася «нечесною», то стіни й двері оселі її батьків вимазували сажею або дьогтем. А щоб вберегти дитину від вроків, давали випити її свяченої води з добавляням сажі.

Сміття (дрібні, переважно сухі покидьки) у переносному значенні символізує негативні сторони родинного, особистого життя, тому застерігають – того, що відбувається в сім'ї, ніхто не повинен знати («Хату мети, але сміття на вулицю не неси»). Існує повір'я, що не можна виносити сміття на двір проти ночі, а

сміття, що назбирається від Святвечора до нового старого року, не можна взагалі виносити, щоб не винести з ним доброї долі, – його потрібно обов'язково спалити в саду, бо димом окурюють дерева, щоб добре родили. На смітниках і в смітті знаходить собі, за віруваннями, притулок нечиста сила, тому в Чистий четвер відбувається обрядове замітання оселі і повне спалювання сміття [4, с. 520, 555].

Цікавою прикметою з давніх часів серед подолян було те, що вони намагалися не залишати брудний посуд на ніч, бо вірили, що це могло привернути в будинок нечисту силу, яка завжди збиралась там, де нечисто, брудно, багато сміття та мотлоху. Наші предки вірили також, що немитий посуд може вже на наступний день привести до незрозумілих і безпричинних розбіжностей між батьками і дітьми, між нареченими і між сусідами. Якщо люди на другий день збиралися десь поїхати, то брудний посуд міг спричинити різні проблеми в дорозі. Немиті ложки та виделки – це до брудних пліток, скандалів на роботі і розладу в сім'ї. Чашки, не помиті з вечора, обіцяють проблеми з грошима, а ножі, які забули помити, можуть призводити до серйозних проблем зі здоров'ям, до зниження удачі і мотивації в житті [9, с.10].

Домашні тварини, які знаходилися на обійсті подільської оселі (корова, вівці, кінь, коза, собака, кіт, півень, курка), також були об'єктами різних ритуальних обрядовій. Так, наприклад, корова була найбільш бажаною в сім'ї, годувальницею, запорукою достатку; її, як дійсного члена родини, оберігали від злого ока, від відьом, взагалі від всякої нечистої сили. Основний магічний засіб для збільшення молока у корови – це вода, особливо освячена, нею кропили і навіть обливали перед першим вигоном на пасовище, кропили й у інші великі церковні свята. Водночас корова була для людей символом материнської любові – «Кожна корова своє теля лиже».

Віл, як основна тяглова сила в господарстві, здавна був символом не тільки тяжкої праці і невибагливості, а й пов'язаним християнськими переданнями з Ісусом Христом, адже Христос – немовля, яке народилося і лежало в яслах, своїм диханням зігрівали воли; покійника в давнину також возили волами; продавати вола з налигачем не можна – не будуть водитися в господарстві добрі воли [4, с. 96-97, 306].

Давнім і вірним помічником подолян був кінь, якого використовували для перевезення людей і різноманітніх вантажів. Водночас він символізував відданість і витривалість, персоніфікувався у фольклорі улюбленцем козацької доби, у казках – крилатий кінь, а білий кінь завжди був емблемою сонця, тому вшановується й досі; не випадково традиційним став звичай прикрашати дах будівлі стилізованими кінськими головами, зверненими у протилежні сторони, так звані «коники». З цією твариною пов'язані й деякі прикмети: коли сняться коні, буде вітер; де качався кінь заборонялося ставати ногами, бо можуть появитися лишаї; як кінь ногою гребе, а в хаті важко хворий, – це віщує його близьку смерть. Є й ще один вислів: «викидати коника» – робити щось безглузде, несподіване, або легковажне, або навіть діяти підступно [4, с. 286-287].

Коза – домашня тварина, що дає молоко, м'ясо тощо. За старими повір'ями, козу пов'язують з нечистими силами, адже в цілому образ чорта в уявленні людей набирає багато зовнішніх рис самця кози – козла. Однак існують й позитивні прикмети: «де коза ходить, там жито родить», «пострижеш козі бороду – не дасть молока». Є народна весняна гра, коли дівчину, що зображає козу, дражнять інші, вона за ними ганяється і яку впіймає, та стає козою. Цікава обрядодія в народі називається «водити козу». Це старовинна святкова вистава – обрядова дія на Різдво або під Новий рік, коли молодіжний гурт (один з них перевдягнений «козою») ходить з вітаннями по хатах, «коза» танцює під музику, хлопці співають обрядових пісень; «коза» у цій різдвяній виставі символізує плодючість, майбутній урожай і достаток. На жаль, нині цей обрядовий ритуал під назвою «водити козу» означає просто гуртом розпивати алкогольні напої тривалий час протягом дня у різних місцях [6, с. 158-159; 4, с. 296-297].

Собака – домашня тварина, яку використовують для охорони оселі і обійстя, а також на полюванні, для випасання овець тощо, з глибокої давнини став символом вірності, хоча й в багатьох випадках – уособлення злості, жорстокості, особливо небезпечними є скажені собаки, не варто їх дразнити, особливо коли вони в зграї. З поведінкою собаки пов'язані народні повір'я: виття собаки віщує щось лихе, якесь нещастя. Пес народжений у березні (марчук) йому приписувалась якість розпізнавати

відьом, тому малесеньких марчуків накривали боронами, щоб їх відьми не знищили [4, с. 557-558; 6, с. 160].

Кіт – свійська тварина, що знищує мишей і щурів, а також птахів тощо. За народними уявленнями тварина небезпечна, бо знаходиться на межі двох світів – реального і потойбічного: на неї можуть обертатися відьми; кіт створений Богом, однак усе – таки «нечистий», бо колись з'їв чорта; приблудний кіт спричиняє зубожіння; гадюка боїться кота і скручується в клубок; кішка приходить до хворого і своїм теплом та муркотінням полегшує біль, але тікає від того, хто помирає; коли кіт кидає свій дім – на нещастя; коли кіт вмивається, або треться біля ніг – будуть гості, а коли він дряпається на дерево – буде вітер; коли дорогу перебігла чорна кішка – комусь не повезе, або буде сварка з кимнебудь; кіт на піч ховається – буде холодна погода [4, с. 287-288].

Свійський птах з червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах – це півень, який в прадавні дохристиянські часи був жертовним птахом, а пізніше й нині вважається чарівною птицею бога Сонця; залежно ж від кольору оперення він був: символом Сонця і живого вогню – біле оперення; чорне оперення - символ ночі, смерті, підземного царства і його вогню; сіро – сизий – досвітку; червоний – ранкової зорі. В народній символіці півень виступає передусім символом світла і сонця, прихід яких він сповіщає. Час уночі мешканці краю найчастіше визначали за співом півнів (перші півні- приблизно о десятій годині вечора проганяють злих духів; другі – опівночі – проганяють мерців; треті – о другій годині ночі - проганяють відьом і інші злі сили). Півня брали в дорогу чумаки (свого роду будильник). За народними прикметами – якщо півень співає на порозі – будуть гості, а якщо співає, ідучи на сідало, то на зміну погоди. За повір'ями, допомагає людині проти злих і чорних сил.

Курка – свійська птиця, яку розводять на м'ясо і для одержання яєць. Здавна служила традиційним символом щастя і плодючості, тому й була ритуальною у весільних обрядах. За прикметами коли курка співає півнем – на нещастя, на пошесть, на голод, на війну. Спостерігаючи за дзьобанням куркою зерна, ворожили на новий урожай; кури ранком на тин сідають – дощ буде; кури обскубуються – на довгі дощі [4, с. 296-297].

Як бачимо з вищевикладеного матеріалу оселя – це скарбниця віковічних духовних і матеріальних цінностей, невичерпне джерело сімейних і родинних традицій, символіки, обрядів та оберегів. Водночас необхідно зазначити, що волинські подоляни населяли свою оселю, допоміжні господарські приміщення, обійстя, навколишній світ дивовижними істотами. Так, наприклад, проживав «Чур» або «Щур» – покровитель домашнього благополуччя, родинного щастя, захисник людських душ від підступів нечистої сили. Антиподом «Цура» був «Пек», брат «Чорта», володар пекла, який викрадав душі людей для того, щоб завдавати їм пекельних мук. Визволити таку душу міг тільки «Цур», якого «Пек» боявся тому й виникла поговірка: «Цур тобі, Пек» [4, с. 436; 632]. Покровителем дому і домашніх пожитків був Домовик. У більшості випадків його образ – маленький добродушний дідусь, який любив, щоб домашнє господарство завжди було в порядку, не любив сварок, намагався завчасно запобігти біді, однак коли в оселі був безлад, він міг також побешкетувати. До речі, коли в оселі переважали сварки, бідність, незгоди і негаразди, там поселялися злі демони людського щастя – «злидні», які можуть існувати у вигляді домових карликів, маленьких, нікчемних злих істот. В оселю до людей приходить ще одна демонічна сила – Біда, яка також ніколи не спить, чинить зло, доводить людину до гріха, приходить не одна, приводить із собою своїх приятелів – Незгоду, Примху, Журбу, Блуд та інших, які дошкуляють людині зі всіх боків, мучать, намагаючись довести до загибелі [1, с.с.274-275, 279-280; 4, с.20].

В господарських приміщеннях також діяли добрі і злі істоти, наприклад, в клуні – клунник, в стодолі – стодольник тощо. В обійсті також порядкував суворий сторож – вартовий святкових днів – Паликопа. Він слідкував за тим, щоб у ці дні ніхто не працював, а побував в церкві, помолився Господу Богу, подякував за те, що він послав людям в робочі дні, водночас і за святкові дні, коли людина може відпочити від важкої селянської праці. Цей вартовий названий в честь Великомученика і Цілителя Пантелеймона, відомого християнському світу святого, який є оберегом людей від вогню, володарем блискавки, опікуном здоров'я.

Типово подільською рисою забудови обійстя і хати є, як вже зазначалось, спосіб пластичного викладення солом'яних, а

в деяких випадках, очеретяних дахів. Для снопів використовували солому з вимолоченого жита, в'язали перевеслами з цієї ж соломи, а спосіб пластичного викладення снопів зв'язаними стінками полягає в системі «вишивання» чотирьох схилів даху, викладання сходинками («китицями») рогів даху і, нарешті, викладання («пошиття») гребеня даху і зміцнення гребеня кроквами із граба, ясеня та інших твердих порід дерев. Пошивальники високо цінились в селах, адже від них залежали міцність і водонепроникність на горище, де в багатьох випадках зберігали запашне сіно, зерно, продукти харчування, деякий господарський інвентар тощо. До речі, на горищі в теплу пору року влаштовували ночівлю для дітей і дорослих [6, арк. 143-145].

Водночас необхідно зауважити, що в залежності від регіону формувалися певні зональні ознаки будівництва житла. До таких локальних ознак можна віднести на півночі краю переважання дерев'яного будівельного матеріалу, а в південних районах – глиносолом'яною сумішшю. Відрізнялося й художньо-декоративне оформлення оселі, конструкція дахів, розташування господарських будівель тощо.

Як бачимо, від сивої давнини до наших днів народну архітектуру житла творив і творить віковий колективний досвід людської спільноти. Для дослідників архітектурна народна творчість, як і інші види і форми народної творчості, була і є об'єктом постійної уваги. Щодо національної виразності, локальної своєрідності художніх традицій, то найбільший інтерес в нашому випадку являє комплекс сільського індивідуального житла, зокрема регіональної подільської оселі. Тому народний архітектурний фольклор займає особливе місце в житті, мистецтві і наукових дослідженнях. Він є одним із найдавніших надбань народної мистецької спадщини, в якому поєднались матеріальні, господарсько-побутові та духовні, культурно-естетичні та етнічно виразні сторони життя мешканців краю. Адже будівництво нового житла здавна було найважливішою подією у житті українців, зокрема й подолян. Із переселенням у новий дім селяни пов'язували свої надії на нове, щасливе життя.

Аналіз матеріалів про звичаї, обряди та повір'я, пов'язані з народним житлом Поділля, дозволяє відзначити, що останнім часом в цих обрядах скоротилась релігійна атрибутика та

їх смислове навантаження. На жаль, тепер основна маса забудовників не звертає уваги, у який саме день почати будівництво, при «закладинах» не кладуть під фундамент освячені в церкві предмети, а просто кидають дрібні монети. Відходить у минуле й толока, все більше на будівництві житла працюють наймані майстри. Однак багата спадщина минулих століть залишається для нас джерелом невичерпної людської творчості в різних сферах суспільного життя і надихає нас на нові звершення і відкриття.

Список використаних джерел і літератури:

1. Багнюк А.Л. Символи українства. Художньо – інформаційний довідник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 512 с.: іл..
2. Поділля: історико-етнографічне дослідження. Київ: Вид-во НКЦ «Доля», 1994. 504 с.
3. Піддубний С.В. Код України – Русі. 2-ге вид., допов. Тернопіль: Мандрівець, 2013. 304 с.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник – довідник. Київ: Довіра, 2006. 704 с.
5. Туристичні маршрути Хмельниччини. Туристичний путівник. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2013. 176 с.
6. Особистий архів автора Блажевича Ю.І. Папка «Традиції, звичаї, обряди, обереги та вірування подолян». 170 арк.
7. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Велес, 2007. 240 с. Серія: Культурна спадщина України.
8. Рассоха І.М. Язичництво народів Європи. Харків: Веста: Вид-во «Ранок», 2002. 144 с.: іл.
9. Чому брудний посуд потрібно мити перед сном. Актуально для подолян. 15.09.2019 р., №38.

Г. А. Мороз,
журналістка (смт Закупне)

ГАЇВКИ (ЯГІЛКИ) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті подана бібліографія гаївок, записаних у XIX–XX століттях у Галичині та на Поділлі, а також характеризується збереження обрядових пісень весняного циклу у Середньому Подністров'ї.

Ключові слова: *гаївка, ягілка, класифікація гаївок (ягілок), Гнат Галька, Чемеровеччина, етнофольклорний гурт «Джерело».*

Бартоломей Зиморович під роком 1345-м у «Хроніці міста Львова» подає таку замітку: «... головним звичаєм у руських дівчат, під небом чи під дахом, було у святкові дні забавлятися танцями, тобто різні підскоки, групки, кола створювати спритним рухом рук і сплетінням ніг під музи-ку.» [6, с. 86]. Весняні дійства мають загальну назву –веснянки. Анало-гічні їх назви в Галичині та Поділлі – гаївки, гагілки, ягілки, на Поліссі –маївки, магівки, на Волині – рогульки та ін. В окремих місцевостях вес-няні забави носили назву однойменну з улюбленою грою: як от «воло-дар», «перепілка», «жук», «подоляночка». В бібліографічній літературі існує думка, що у західних областях України гаївками називають весь комплекс весняних святкувань, які відбуваються переважно протягом великодніх свят, а назва «веснянка» об'єднує всі пісні, які співають «на вулиці»: на вигоні, царині від ранньої весни (Благовіщення) аж до зелених свят. Гаївок було багато і різних: для молодших дітей, для старших, для хлопців і дівчат, були й гаївки, у яких парубки та дівчата обирали собі пару. На Чемеровеччині ці обрядові дійства весняного циклу носять назви: гаївки (південь) та ягілки (північ).

Записи та дослідження пісеннообрядових дійств весняного циклу припадають на XIX – початок XX століття. Степан Килимник у праці «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» пере-числив прізвища 62-х осіб, які були задіяні у зборі матеріалу на українських землях. [9, с. 86]. У даній статті ми згадаємо вибірково тих, хто був причетний до збору та публікування матеріалів з Поділля.

Першим опублікував гаївки Вацлав Залєський (Wacław z Oleska). У 1833 році вийшов його двотомний збірник: «Пісні польські і русинські галицького народу з музикою, інструмент. Каролем Ліпінським» (Т. 1: 574 пісні; т. 2: ноти 174 пісень.) У збірнику розміщено 5 гаївок, названих haiwki (гаївки), mogilki (могілки), з приміткою: hailki, moze haiwki от haj, gaj, gajowki (гаїлки, можливо гаївки, від гай, ґай, ґаївки) а саме: 1) Зельман (поль. текст), 2) Галя (пол.), 3) Дівоча краса, (А вже весна воскресла) 4) Льон (Ой на горі льон), 5) А ми просо сіяли.» [5, с. 49-53]

Паулі Жеґота видав збірку «Пісні руського народу в Галичині» (т. 1–2, 1839-40; сюди ввійшли гаївки Львівського та Золочівського повітів (останній відноситься до етнорегіону Північне Поділля), т. II [5, с. 16-29] Дід Ладо, Соколонько, Воротар, Жена, Танчик, Роман, Коструб, Душка, Кривий танець, Явір, Ремез, Шпачок (мак), Дід, Галя, Сваха, Миленький чорнобривенький [5, с. 164-77], Жовк. пов. (Воротонька, Зозуля, Мости, Віддане Маланки, Мости, Зозулька дубровна, Перепілка, Зельман, Зосячернуся, Червона ружа, [5, с. 178-87]

Крім згаданих вже тут публікацій, в «Русалці Дністровій», що вийшла 1837 р., надруковані гаївки записані в Золочівщині: 1) Воротаре, воротаре 2) Данчику, Білоданчику 3) Ніхто там не бував, де ся явір розвивав [5, с. 42-44]

В 1860 р. вийшла «Зоря Галицька яко альбум на год 1860», де розмі-щена стаття Й. Лозинського під назвою «Галаганівка.» Автор надав у вступі трохи інформації про Великодні звичаї, потім описав ігри і привів тексти гаївок: 1) Воробчик, 2) Мак, 3) Мишка, 4) Колесо, 5) Дїд, 6) Чадо, 7) Мости (Впуст до раю), 8) Галя. Крім того, подав тексти співанок: 9) Коструб, 10) Грушка, 11) Тереми, 12) Викуп, 13) Чорнушка. [7, с. 506-515]

У цьому ж часописі після статті Й. Лозинського опублікована стаття священика Гната Гальки під назвою: «Гаївки з околиць над Збручем, а саме із трьох невеликих сіл Дубковець, Раштівець і Сороки», (12 гаївок) «з місцевости, де стикаються в народнім убранню довгі опанчі з чорними сіряками.» В короткому вступі Г. Галька наголошує, що у цій місцевості вживається слово «гаївки», і він цілком погоджується із твер-дженням Вацлава з Олеська, котрий у своєму збірнику робить висновок, що гаївки відбувались в гаях, і додає, що відбування гаївок по гаях могло

дати причину таких танцювальних проходів, подібно як поміж дерев. [7, с. 516-525]. Ця стаття у більшому об'ємі надрукована і видана окре-мо під назвою: «Народні звичаї и обряди з околиц над Збручем описані Ігн. Гальком», Львів 1860. Автор подає тексти гаївок, які ділить на дві групи: а) Гаївки в тіснійшому смислі (без окремих ігор, при яких усі ходять): 1) Весна, 2) Вдова і три доньки, 3) Чудесний корінь, 4) Дівчина топить ся в мори, 5) Нелюб, 6) У чужої матери, 7) Тереми. 8) У місті, 9) Комар, 10) Три парубки і три дівчині, 11) Музика, 12) Бабська доля, 13) Здохли свині, 14) Вербовая дощечка, а до неї прилучена Каша, 15) Іван під небесами, 16) Квочка;

б) Гаївки в ширшому смислі з іграми: 17) Чорнушка, 18) Лен, 19) Качурик, 20) Зайчик, 21) Побут у Львові, 22) Чому дідусь не жениться, 23) Галя, 24) Жених. З нею злучено 25) Жінка на торзі, 26) Мак, 27) Огірочки; з нею злучено ще 3: 28) Білоданчик, 29) Воротар, 30) Жучок; 31) Коструб, 32) Зельман. Дальше йдуть забави Великодні: 1) Риночок, 2) Трояк, 3) Коромисло, 4) Бскло, 5) Сорока, 6) Пилка, 7) Звіниця, 8) Шапорня, 9) Віл, 10) Цигани. У другім випуску між колядками: 33) Ремез.

У Правді за 1868 р. надруковані гаївки: 1) Лихий муж, 2) Сука, 3) Козел, 4) Дуброва, 5) Дівоча краса, 6) Роман (не гаївка), 7) Каша, 8) Воротар, 9) Про панщину, 10) Жених, 11) Білоданчик, 12) Зельман, 13) Барвінок.

В 1878 р. вийшли «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» Я. Головацький М.т.II, [3, сс677-98], де перераховані всі гаївки зі збірки Гальки без Ремеза, разом – 32, Т. III. [3, с.152-187]

У 1882 р. вийшла збірка «Покуття. Етнографічний образ.» Оскара Кольберґа. т. І Краків. О. Кольберг ділить Великодні забави на дівочі гаївки і хлопчачі (без пісень).

У «Зборі відомостей до антропології» Край. Том VII 1883, в статті «Весілля і кривий танець в руського народу з околиць Збаражу» Северина Шаблєвська описала водіння «Кривого танцю».

В Правді у 1893 р. вийшла стаття В. Герасимовича: «Народні звичаї обряди та пісні в селі Крехові, Жов.пов». Тут же в «Правді» в 1895 р. д-р О. Маковей надрукував збірку гаївок (він подає їх назви, як яголойки).

Найповнішу бібліографію друкованих гаївок подав Володимир Гнатюк. У збірці «Гаївки» В. Гнатюк використав друковані

та рукописні джерела й інших фольклористів (записи більше 30-ти збирачів, у тому числі й власні, зроблені у 1856–1909 роках). В опублікованій збірці представлено 171 гаївку у рубриках та 13 риндзівок поза межами рубри-кацій. Крім цього Володимир Гнатюк розробив наукові принципи систе-матизації та опрацювання матеріалів, подав основні, найбільш повні тексти гаївок, а також варіанти, прізвища інформантів і місце записів. Збірка «Гаївки» В. Гнатюка стала у той час першим монографічним зіб-ранням пісень весняного жанру не лише в Галичині, а й по всій Україні. Важливим є зауваження В. Гнатюка про те, що «гаївки забуваються, що можна встановити з різних записів, які являють собою уривки з перекру-ченими строфами і переміщеними стовпцями». У монографії він подає список збирачів народного фолькльору. В списку 26 прізвищ, з яких подаємо тих, котрі записували на Західному Поділлі ближче до нашого краю: Іван Ляторовський записував в Городниці 1856–60 рр., А. Свергун – у Сухоставі, М. Будка – в Товстенькім 1898 р. (Гусятинському пов.); Модест Левицький – у Скалі, Борщівський пов.; Микола Бунт – у Козівці Тернопільський пов.; Петро Стадник у Теклівці, Скалатський пов. та ін.

На підросійському Поділлю в середині XIX століття записи гаївок робив Каленик Шейковський. У праці «Быт подолян», ним опубліковано зразки подільських гаївок, зафіксованих переважно в с. Шарапанівка Ольгопільского повіту. Крім цього, одну гаївку записано у Кам'янці-Подільському (Горопчик) та дві в Ушицькому повіті. К. Шейковський рекомендує, «при існуючих значних пробілах у відтворенні народного побуту, при дослідженнях обмежитись добре знаною локальною місцевістю.» В першому розділі він дає своє трактування назви гаївки: «Слово «гаївка» («ягілка», пол. gaik, hailka, gajuwka), однокореневі зі словами «гаїти», «гаятись», «гаїтись» = проводити час, забавлятись, і взагалі, означає ігрища, зокрема під назвою «гаївки» в Подільській губернії відомі хороводи, які водять дівчата в Світлу Неділю, щодо поширення: «Гаївки відомі по всій Подільській губернії, за винятком сіл, населених молдаванами. Вони поширені також в прилягаючих до Поділля частинах Волинської та Київської губерній. Шейковський подає інформацію про дні проведення святкувань: «Гаївка продовжується в різних місцях неоднакову

кількість днів. В Кам'янець-Подільську вони відбуваються тільки в перший день Світлої Неділі. По селах «гаюц'ця» 3 і 4 дні, а в деяких місцях часом навіть цілий тиждень. [16, с. 2].

Працю К. Шейковського критикує Анатоль Свидницький, ще один уродженець Поділля. Свою працю «Великдень у подолян» (З приводу «Быта подолян» К. Шейковського) він вибудував, як полеміку з Шейковським щодо походження назви «гаївки», а також подав думку, що гаївки потрібно розглядати, як частину круглорічних обрядових дійств, і зокрема, щодо трактування гаївки «Жельман». А. Свидницький відзначив, що веснянки за тематикою поділяються на три розділи. 1-й стосується безшлюбного життя, 2-й оспівує темний і світлий бік родинного життя у жінок, 3-й належиться хліборобству. Свидницький подає опис і тексти наступних гаївок: 1. Кривий танець, 2. Заїнько, 3. Горошок. 4.Жельман, 5. Костубонько 6. Варто відмітити, що лише в К. Шейковського та А. Свидницького ми знаходимо назву гаївки Жельман, в усіх інших вона записана, як Зельман.

У Степана Руданського знаходимо наступні гаївки: 1) Кривого танцю, 2) Ой, йшла дівка через двір, 3) На городі, в лободі, 4) По тім боці Дунаю, 5) Коло млин калина, записані у с. Хомутинці (двотомна праця «Народные малороссийские песни, собраннне в Подольской губернии» Кам'янець-Подільський, 1852 (Видані у 1972 р.) Гаївки він називає «великодні», а пізніше змінює назву на веснянки.

У 1902 р. Ів. Колесса опублікував «Веснянки та гаївки». Всього записів 14, з різних частин України. Поділля представлене гаївкою «Воротар» (записано в Городниці, пов. Копичинецький). [10, с. 36].

У 1922 році Михайло Миханько опублікував збірник: «Ягілки: 51 українських народних пісень та забав на Великдень з розвідкою про генезу ягілок та їх теперішній вигляд.» Він пише, що: «Ягілки (гагілки, галагілки, гаївки, веснянки) це обрядові пісні українського народу, ся-гаючі давниною незапам'ятних часів. Цікаве зауваження М. Миханька, що не лише домашні та громадські справи були змістом весняних пісень, а в текстах знаходять відображення суспільні та політичні питання, наприклад про неурядиці між князями, (князі Роман та Лев І), купців «данчиків-білоданчиків, вербування в козаки під час Хмельниччи-

ни, оренду церков євреями, скасування панщини. Важливим є твердження, що «не всі весняні забави злучено з Великодними святами. На Поліссі і в східнім Підляшші по Буг по дохристиянськім звичаю не на Великдень, а вечорами вже при першім проблеску весни дівчата сходяться і виводять ягілки кожного дня аж до повного розцвіту дерев. Пісні і там такі самі, як в Галицькій, Холмській і Великій Україні». [11, с. 5]. Фраза М. Миханька: «Обов'язком свідомих Українців повинно бути: не дати загинути цему гарному звичаєві, тому нашому заборолові, яке держить народ кріпко при своїм ріднім.» є надзвичайно актуальною і тепер. [11, с. 36].

Не менш значимою є праця Стефана Килимника: «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні», веснянки-гаївки у ній розглянуто у т. 2: Весняний цикл. С. Килимник подає розгорнуту класифікацію веснянок: «Ці стародавні поезії характеризуються такими головними ознаками: 1. Поезії синкретичні – поєднання пісні, руху, пантоміми різноманітності та глибокої емоціональності мотивів; 2. Поезії створені не для краси, а так би мовити «утилітарні» – дійові, що мусили магічними способами, відповідними формулами, колективними словами-співами, ритмом, грою, танцями та хороводами – чаклувати природу, заворожувати добрі й лихі сили, прихиляти їх на добро собі, своєму роду, племені.» [9, с. 12]. Найстаріші веснянки-гаївки, які стали малозрозумілими для народних мас перейшли в дитячі пісні та ігри й ці ігри поширені, які і всі веснянки-гаївки на всіх українських землях: Наддніпрянщині, Слобожанщині, в Галичині, Буковині на Закарпатті і по всіх найменших куточках українських земель. Найпоширенішою з них є «Подоляночка. Це колишня містерія-молитва, як основний засіб пробудження весни, накликання тепла та дощу, воскресення природи – пережила тисячоліття і перейшла до розряду дитячих ігор. Спільними веснянками є саме первісні, передхристиянські як «Кострубонько», «Подоляночка», «Кривий танець», «Жучок», «Заклик весни», «А ми просо сіяли» і сотні інших. Це промовляє до нас дуже глибоко і речисто: споконвіку ми складали один народ, творили разом одну культуру, мали одну мову і звичаї, одне мистецтво, одну віру та вірування і все це до-несли крізь тисячоліття від прадідів до наших днів.» [9, с. 13].

За словами С. Килимника веснянки є первісне «джерело до пізнання дійсної праісторії, ці поезії дали початки нашій художній літературі та стали багатою тематикою для митців, малярів та для наших композиторів, а разом показують нашу історичну відокремленість, як нації, національно, історично і культурно ні від кого незалежної, [11, с. 14].

«Висока моральність, звичаї освячені тисячоліттями, чудесна романтика, прекрасні емоції співу та вибуяла молодеча гра сприяло тому, що це все прийнялось у християнстві і дало нову паросць і тому було дозволено «водити гаївки біля церков. З часом з'являється нова тематика – боротьба князів, татарський полон [11, с. 22].

Крім записів текстів та мелодій, збереглись негативи світлин Вели-кодних забав, що їх знімкував на скляні пластини фотограф Франтішек Ржегорж – чеський етнограф, дослідник українського народного побуту, народної медицини і фольклору в Галичині. Колекція знаходиться в етнографічному відділі Національного музею у Празі. [14].

У XIX та початку XX століття записи пісень обрядової пісенності проводились локально і поза увагою дослідників залишились великі області, в тому числі територія між Збручем та Смотричем, де дотепер проживають носії традиційно-обрядових пісень. У 1993 р. працівниками бібліотек Чемеровецького району проводився запис етнографічних мате-ріалів, результатом цього став етнографічний альбом, що знаходиться у Чемеровецькій міській бібліотеці. В альбомі розміщені гаївки-ягілки: Андріївка – 1, Бережанка – 9, Вишнівчик – 6, Драганівка – 3, Івахнівці – 5, Красноставці – 6, Мала Бережанка – 2, Почапинці – 1, Пукляки – 2, Свіpшківці – 7, Хропотова – 3, Юрківці – 2. Всього 47. Повні тексти мають такі записи: Білодарчик (Гусятин), Дощечка, Ой летіла пава, (Красноставці), Вітер віє, Ой лісом, та й середою, (Івахнівці), Ой, на Великдень; Дощечка, (Мала Бережанка), Душка-чорнушка, Кривого танцю, Парубоча та дівоча краса, Котився горіх, (Свіpшківці). [8, с. 43-67]. У 1993 році було охоплено далеко не всі населені пункти Чемеро-веччини. Так, в альбомі відсутні гаївки із сіл Біла та Степанівка, хоча тут існує фольклорний колектив «Берегиня», сформований із

жителів обох сіл. Не відображені ягілки із Демківців, де існує етнофольклорний гурт «Джерело».

Шляхом вибіркового опитування у квітні 2023 року, вдалось встано-вити, що у селах Вільхівці, Закупне, Збриж, Летава, Кутківці, Мар'янівка відбувались гаївки-ягілки ще в 60-х роках минулого століття. На початку 90-х років, після здобуття Україною незалежності, у селах, де збереглись церковні будівлі (Кутківці, Мар'янівка) були спроби відновити гаївки (ягілки). У Мар'янівці (Гуківська ТГ) дотепер водять «Подоляночку» та грають в «Ремінця» на Великдень.

У 2016 році відбулась фольклорно-етнографічна експедиція у деяких населених пунктах Хмельницької області. У матеріалах експедиції зафіксовано наступне: «Весняний календарний цикл в досліджуваних селах представлений гаївками: (с. Ніверка Кам'янець-Подільського р-ну, с. Біла Чемеровецького р-ну), веснянками (с. Воробіївка Білогірського р-ну), ягілками (с. Демківці Чемеровецького р-ну). Починали співати вес-няних пісень з Вербної неділі. Найчисленнішу групу складають танкові (хороводні) гаївки. Вони є колові та лінійні. У більшості сіл побутують колові. До них належать: гаївки «Ой летіла пава», «Чиє ж то жито», ягілка «Чи було літо», «Ой лісом, лісом». До лінійних ми відносимо гаївку «По широкім Дунаю». Вона водилась кривою лінією, тобто «кривим танком». [15, с. 47].

У 2019 році ТБ «Суспільне» проводилась зйомка обрядових дійств у с. Демківці за участю гурту «Джерело» та молоді села. Весняні забави були представлені ягілками: двоключовою «Жельман» та коловою «Занадився журавель». Учасниця гурту А. Бортняк повідомила, що ягілки в с. Демківці проводились також під час посту, до Великодня.

Носіями весняної пісенної обрядовості на Чемеровеччині є не тільки фольклорні гурти. Наприклад, в Кугаївцях у 2020 році, Андрій Крищук зробив аудіозапис гаївки від односельчанок старшого віку: «Ой горбом, горбом» [12]. При цьому, коли йшов хоровод, то одна пара утворювала ніби ворота, а решта через них переходила.

В процесі збору матеріалу до статті встановлено, що значний пласт весняно-обрядових пісень є усним і не зафіксованим текстово. Так, зокрема, в інтернеті є аудіозапис, зроблений

Мар'яною Кріль, в якому її матір Любов Кріль із Товсте-Кут (Гусятинська ТГ) наспівала ягілки, які вона водила навколо церкви. За її словами: «Бралися за руки та йшли кроком.» Відбувались дійства на великодні свята протягом 3-х днів. Назви ягілок: Ой у полі ріс терен, Коло млина, коло броду, Вишивана хустинка на штири кінці, Молодая ключниця по замку ходила, Про дівочу та парубоцьку красу, Посаджу я вишеньку, Ходить коничок понад річкою, Їхали січовики, Бідная вдова, Душко-чорнушко.

В соціальних мережах та на ютубі представлено досить багато відео-записів обрядових пісень весняного циклу. Варто зазначити, що в окре-мих населених пунктах спостерігаємо добре збереженні гаївки. Зокрема, Ірина Бойчук із с. Великий Олександрів, що на Віньковеччині надала повні тексти гаївок: «Ой летіла пава», «Кривого танцю», крім того, вона може наспівати тексти – «Жучка», «Посію я рожу», «Ой вийтеся огірочки», «Ой на травці, на муравці», «А ми просо сіяли», які вона вивчила від мами та бабусі.

Значний вклад у відродження весняних народних гулянь вносить гурт «Ладовиці» (м. Хмельницький), так, 21-го травня цього року відбулось водіння гаївок «Під вербами» у м. Хмельницький. В репертуар гурту входять гаївки: «Білодар», «Воротар», «Кривого танцю», «Ой на горі жито-жито», «Ти травице, ти зелена» (записані у Новоушиччині).

У вище перечислених працях авторами піддаються визначенню назви веснянки та гаївки. Про походження інших назв весняних обрядових дійств, за винятком назви маївка, із зазначеної літератури нам невідомо. Проте після вивчення та дослідження зазначених збірок авторка даної статті прийшла до висновку, що назва «ягілка», правдоподібно, походить від імені Ягійло (Ярило) – назви весняного сонця. Існує кілька варіантів співанок «Ягілова дочка...» (Скала-Под. Тернопільської обл.) та «Ягіл-ягілочка.. (Записано 1989 р. від фольклорного колективу у с. Почаєвичі Львівської обл.), «Ягілля гілячка» та ін.

Гаївки – живий елемент пісенної творчості, тому поруч зі стародавньо-архаїчними ми зауважуємо твори, які фіксують історичні події різних епох, назви земель, міст. Так, наприклад, щодо назви «Поділля». Я. Головацьким у Вербиці Жовківського повіту записана гаївка: «Ой городи, городонька / А чиї то воро-

тонька? – / То нашого пана Круля,/Що поїхав на Подолля.» [3, с. 647]. в іншій гаївці згадується «подільська сторона». В текстах гаївок вживаються назви тих міст, до яких тяжіють території, наприклад Львів, Люблін. В подільських гаївках згадуються Львів та Одеса, з якими Поділля мало торговельні зв'язки. Так, авторці статті вдалось знайти три варіанти побутової гаївки (села: Красноставці, Мар'янівка, Фурманівка) «Фурманівські парубки / Та й всі грають на дудки.» (Запис Віри Шпильової в 90-х роках від жінок-старожилів у Фурманівці (тепер Китайгородська ТГ). Вона зазначила: «Ім'я дівчини змінюється з кожним повтором гаївки, доки «не переспівають» всіх дівчат.» Авторка статті у цьому році одержала текстовий запис пара-лельної гаївки в Мар'янівці Гуківської ТГ від Гучок Галини (1945 р.н.). В цій гаївці є незначні відмінності: у гаївці «Мар'янівські парубки», «ки-нув косу на овес» замість «дудку на овес» та назва Одес. Гаївка із Красноставців має подібний текст, але до неї додано ще строфи з іншої гаївки. «Красноставські парубки/Грають, свищут на дудки. 2 р... А дівчина молода / В неї коса золота. 2 р. / А Іванко молодий /

Фото 1. Гаївка «Воротар»

В него букіт золотий. 2 р. / Там, де дівка стояла / Там травиця зів'яла. 2 р / Де Іванко коня пас / Там травиця по пояс.»

За результатами дослідження можемо визначити, що водіння гаївок чи ягілок було традиційним і поширеним на території Чемеровеччини. На думку В. Давидюка: «Було б перебільшенням сказати, що й на теренах України веснянки поширені однаково. Епіцентром їхнього побутування, вочевидь, можна вважати Поділля, де сьогодні їх переважно називають гаївками.» [4, с. 14] До цієї думки, ми можемо додати, що Гнат Галька записав 33 гаївки в селах, що оточують гору Богит, відому як язичницький культовий центр, що проіснував принаймні до XIII ст. Тому цілком правдоподібною виглядає версія, що саме тут виникли і довгий час зберігались календарно-обрядові пісні весняного циклу. В майбутньому відродження гаївок (ягілок) на Чемеровеччині сприяло б етнотуризму. Тому важливо у перспективі було б зробити польові дослідження на території Чемеровеччини, як це було зроблено на Тернопіль-щині Олегом Смоляком у монографії «Весняна обрядовість Західного Поділля в контексті української культури». Окрім етнотуризму, участь у традиційних забавах сприятиме знешкодженню психотравм, завданих як зросійщенням, так і сучасною війною. В контексті даної статті цілком логічно виглядає думка, що покопля, поколесся і «кривий танець», який водили дівчата, символічно «заряджає» природу та землю енергією жит-тя, адже він нагадує танок ДНК в людському тілі. Закликом до віднов-лення гаївок-ягілок слугують віршовані слова А. Бортняк з Демківців: «Не співаєм! А ми зараз ігри погуляєм,/ і ягілок заспіваєм так, як ми їх знаєм. / Щоб ягілка постовая не померла з нами,/ щоби жила і тішила дівчат з парубками!»

Список використаних джерел і літератури:

1. Гаївки у с. Кут-Товсте на Гусятинщині, Тернопільська обл. співає і розповідає про традицію гаївок Любов Кріль. Запис Мар'яни Кріль. URL: https://www.mixcloud.com/mariana-kril4/haiwki-гаївки-ternopil-region-lubov-kril/?fbclid=IwAR2ccjJjvXgOAQxgFnHo4sfbgODd2e

2. Гнатюк В. Гаївки. НТШ. 1909. т. 12. с. 267. Ноти, с. 100

3. Головацький Я. Народні пісні Галицької і Угорської Русі. ч. III, Різночитання та доповнення; Розділ II. Обрядові пісні. М., 1878. с. 890

4. Давидюк В. Круглий рік (досліди з поля календарного фольклору Західне Полісся). Луцьк: Вежа-друк, 2019. 244 с.

5. 5. Залєский В. Пісні польські та руські галицького народу з музикою, записаною Кароляем Липинським. Львів. 1833, ч. I. С. 516; ч. II с. 185

6. Зиморович Б. Потрійний. Львів, 1640. С. 204.

7. Зоря галицкая яко альбум на г. 1860: [Альманах] / [Вид. Б.А. Дідицький]. Львів: Тип. Института Ставропиг., 1860. XXII, [2], 560 с.

8. Етнографічний альбом. Чемерівці: Чемеровецька бібліотека, 1994. с. 78

9. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Вінніпег, 1959. Т. 2: Весняний цикл. С. 254

10. Колесса Ф. Мелодії гаївок, схоплені на фонограф Й. Роздольським. Львів, 1902. С. 106

11. Миханько М. Ягілки 51 українських народних пісень та забав на Великдень з розвідкою про генезу ягілок та їх теперішній вигляд. С. 54

12. Пісенна спадщина. Кугаївці.

13. Свидницький А. Великдень у подолян (По поводу «Быта подолян Шейковского». Вып. 1-й 1860 г. К.) // Основа. 1861. Октябрь. С. 43-64; Ноябрь-декабрь. С. 26.

14. Praha : Etnologický ústav AV ČR.

15. Хмельницький обласний науково-методичний центр культури і мистецтва «Народно-пісенна традиція Хмельниччини» Фольклорно-етнографічний альманах. 2016

16. Шейковський К. Быт подолян. 1859-60. К., т. I, II в. I. с. 74

С. В. Трубчанінов,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНІВ МОНАРХІЇ РОМАНОВИХ У ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ-СТАТИСТИКІВ НІМЕЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX СТ.)

У статті йдеться про праці німецьких учених-статистиків кінця XVIII – першої чверті XIX ст. (Г. Ахенвалля, А. Л. Шлецера, Б. Ф. Й. Германа, К. Екстера, К. Т. Германа), в яких аналізуються українські терени монархії Романових. Зокрема, з'ясовується історико-географічна візія вказаних авторів, що проявлялася у характеристиці минулого певних регіонів, їхніх особливостей, оцінці етнічного складу та ін. Наголошується, що класики німецької статистики (Г. Ахенвалль, А. Л. Шлецер) не надавали ваги етнічному складу населення, у той час як ті німецькі вчені, які перебували на російській службі, не могли не відзначити відмінний від центральних губерній етнічний склад населення України.

Ключові слова: статистика, університет, описи губерній, Україна.

У XVIII ст. в німецьких університетах із науки державознавства виникла статистика. Основоположник статистики, професор Ґеттінґенського університету Готфрід Ахенвалль (1719–1772) вважав, що ця наука дозволяє правильно і ґрунтовно судити про державу [12, с. 10-11]. Але чи так було насправді? Звернемо увагу на розділ («Hauptstück»), який було присвячено основам устрою російської держави («Stat von Rußland»). Цей розділ розміщується в другій частині його книги «Нарис основ державного устрою найвидатніших сучасних європейських держав і народів», 6-е доповнене видання якої побачило світ вже після смерті автора (1785). Джерелами для написання розділу було вказано 19 праць, які вийшли друком з 1717 до 1783 р. (останні чотири праці певно були додані вже редакто-

рами книги) французькою, німецькою, англійською, італійською та нідерландською мовами. Серед авторів – британські мореплавці, віце-канцлер граф Остерман, німецькі, шведські й данські мандрівники, учені німецького походження – члени Санкт-Петербурзької академії наук та ін. Г. Ахенвалль стверджував, що до російської держави, окрім власне російських областей, входили також приєднані сусідні країни, у тому числі півострів Крим. У той же час він вважав, що Росія/Русія (Rußland) здавна поділялася на Велико-, Мало- та Білорусію. На його думку, Київська та Білгородська губернії складали Малоросію (KleinRußland). Проте в наступному реченні він робить уточнення: «Україна, або земля малоросійських козаків, лежить в області Київської губернії» [9, s. 457].

На межі XVIII–XIX ст. реформатором університетської статистики став учень Г. Ахенвалля Август Людвіг Шлецер (1735–1809), якому належить чимало оригінальних міркувань щодо назви й предмету, мети і завдань статистики та ін. Так, учений замість «гібридного» терміну «статистика» («Statistik», «Statistique») вважав більш доцільним використовувати німецький відповідник: «StatsKunde» [14, s. 2-3]. Витоки ж цієї науки, яку він відносив до політичних, вбачав у підготовці чиновників у Давніх Афінах [12, s. 16]. А. Л. Шлецеру належить крилатий вислів: «Історія – це статистика, що рухається, а статистика – застигла історія» [14, s. 86]. На його думку, статистика є ворогом деспотизму, адже вона вказує на незліченні недуги країни, які викликані помилками державного управління. Показуючи їх, статистика стає обвинувачем уряду [14, s. 51].

Крім своєї наукової та викладацької праці, А. Л. Шлецер провадив значну видавничо-літературну діяльність, редагуючи часописи політичного, історичного і статистичного спрямування, які друкувалися великими накладами. Його навіть називали «батьком німецької публіцистики». Він був впливовішим за будь-кого з тогочасних учених. Зокрема, вважається, що Марія Терезія та Йосиф II брали до уваги його публікації з державних питань [12, c. 99-100]. Сучасні дослідники підкреслюють, що в ідеальній «статистичній концепції держави» А. Л. Шлецера «усі сили працюють разом, правління функціо-

нально переосмислюється, а буржуазне існування вважається внутрішньою функцією держави» [13, s. 108].

У 1776–1777 рр. в Ґеттінґені було започатковано видання спеціальної збірки «Листування А. Л. Шлецера переважно історичного та політичного змісту». Симптоматично, що вже в першому зошиті цього видання було опубліковано нарис «Народонаселення України або ж Мало-Росії, в 1772 р.». Учений спершу навів дані по трьох єпархіях (Київській, Чернігівській і Переяславській) щодо числа народжених, померлих, одружень, не вказавши період обчислення. Потім, додавши дані, зробив висновки: народжувалося 13 хлопчиків проти 12 дівчаток, співвідношення народжених і померлих – 3:2. А. Л. Шлецер також проаналізував дані ревізії 1764 року, та на підставі всіх даних зробив висновок, що в Україні мешкає 1 млн душ [15]. Варто наголосити, що А. Л. Шлецера в першу чергу цікавили дані про добробут населення. В цьому плані він навіть намагався порівняти Україну з Північною Америкою [15, s. 3].

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. статистика як академічна дисципліна була тісно пов'язана з історією та географією (зазвичай, один професор читав всі три курси). Один із фундаторів російської статистичної науки Карл Герман (1767–1838) у своїй праці «Загальна теорія статистики» (1809) навіть стверджував, що внаслідок недостатньо розроблених понять відбувалося «перемішування» статистики з географією та історією [1, с. 47].

Як підкреслюють дослідники Сергій Копилов та Андрій Задорожнюк, головним завданням статистики у той час вважали опис «державних визначних пам'яток» (зовнішньої політики, релігії населення, державного устрою, території держави та ін.) і не особливо вдавалися до аналізу взаємозв'язків і закономірностей суспільних процесів [5, с. 56].

Уродженець містечка Мурау в Штирії Бенедикт Франц Йоганн Герман (1755–1815; російською його називали – Іван Філіпович Герман), фахівець з гірничої справи, був академіком Санкт-Петербурзької АН по кафедрі мінералогії. Але йому також належать декілька важливих праць зі статистики Росій-

ської імперії. Зокрема, Б. Герман встановив, що головною статтею доходів монархії Романових були «доходи від горілки», а витрат – утримання армії та флоту, а також чиновництва [7, с. 120, 234-244].

У своїй книзі з довгою назвою німецькою «Статистичний опис Росії, з розглядом населення, природи країни, природних багатств, сільського господарства, гірничодобувної промисловості, мануфактур і торгівлі» (1790), Б. Герман заклав принципи статистичного опису Російської імперії, яким слідували його наступники. Зокрема, щодо національного складу вчений наголошував, що із народів слов'янського походження в монархії Романових мешкали росіяни, козаки та поляки. Росіяни (Russen), хоча й були представлені в усіх частинах імперії, в більшості ж селилися на території давньої руської держави – у Великоросії. Серед козаків виділялися донські, гребенські, волзькі, астраханські, оренбурзькі, уральські, сибірські та малоруські. Щодо останніх зазначалося, що малороси (Kleinrußländer, Malorossen) або українці (Ukrainer) складали більшість населення в Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському та Харківському намісництвах [11, s. 26].

Серед різних нарисів Б. Германа, вміщених у збірці його праць «Внески у фізику, економіку, мінералогію, хімію, технології та статистику, особливо російської та сусідніх країн» (1786) є розвідка «Повідомлення з Таврії». Спершу автор спробував коротко викласти історію регіону, починаючи з часів легендарного давньогрецького героя Геракла аж до «визволення татарської нації з-під турецького ярма» (!). Зокрема, дослідник згадав про різні народи, що мешкали в Криму, політику великих середньовічних держав у Північному Причорномор'ї, утворення Кримського ханства та його перших правителів, взаємини з Московським царством, перебування запорожців у Північній Таврії, російські походи та мирний договір 1774 р. Далі йшлося про географічне розташування, політико-адміністративний устрій щойно приєднаної провінції Російської імперії та чисельність її населення, ландшафти, природні багатства, господарство краю. Більше третини обсягу роботи було відведено ґрунтовному аналізові торгівлі (міста – осеред-

ки торгівлі, напрямки перевезення товарів, їхній асортимент, ціни на товари в різних містах, у т. ч. в Стамбулі, надходження від митних зборів). Автор навів також дані про витрати на утримання чиновницького апарату. Закінчувався нарис «Топографічними повідомленнями» – короткою характеристикою кримських міст [10, с. 269-346].

Першим статистичним описом Поділля після його входження до складу Російської імперії став складений губернським землеміром Карлом Екстером невеликий «Топографічний і камеральний опис Подільської губернії» (1800), в якому коротко охарактеризовано географічне становище, природу та господарство краю. Інший опис К. Екстера – «Географічний, гідрографічний топографічний і економічний опис Подільської губернії і до нього атлас» (1806) – містив більш розгорнуту характеристику краю, карти Подільської губернії, усіх її повітів і плани повітових міст, таблиці зі зведеними статистичними даними [5, с. 61-64].

Вже на початку основної частини опису Поділля 1806 р. автор схематично окреслив найголовніші віхи історії краю. Зокрема, він стверджував, що внаслідок розташування на південь і схід від Поділля буджацьких татар, підвладної туркам Молдавії та колишньої Січі Запорізької від давніх часів територія краю була ареною «кровопролиття, набігів і грабунків» [6, с. 31]. Характеризуючи у п'ятій главі місцеве населення, К. Екстер констатував переважання «давніх племен слов'янських русів, сарматів і полян», поміж яких в містах і містечках проживало чимало євреїв, а в селах над Дністром поселилося чимало волохів і молдаван, в Кам'янці та Могилеві – «декілька» вірмен і греків. Якщо місцеве дворянство розмовляло польською, то простий народ у Балтському, Ольгопільському, Ямпільському, Гайсинському, Брацлавському, Вінницькому й Літинському повітах користувався вимовою українською, малоросійською, в інших повітах – змішаною з польською і мазурською. Євреї розмовляли «зіпсованою» німецькою мовою, молдавани – молдавською. В кількох селах також мешкали російські старовіри, т. зв. Пилипони [6, с. 42].

Учень і послідовник А. Л. Шлецера, уродженець Данцига Карл Теодор Герман (російською його називали – Карл Федо-

рович Герман), який у 1795 р. приїхав до Петербургу, за понад три десятиліття здолав усі сходинки науково-педагогічної кар'єри – від викладача історії, географії та статистики в кадетському корпусі до академіка. У «Статистичному журналі», який К. Герман видавав всього два роки (у 1806 р. вийшло дві частини першого тому, у 1808 р. – дві частини другого тому), він опублікував кілька своїх важливих статей, серед яких слід відзначити програмну статтю «Теорія статистики» [4], а також виконані на підставі отриманих з місць матеріалів статистичні описи Саратовської, Таврійської та Ярославської губерній.

Опис Таврійської губернії розпочинався із вступу, в якому подавалася загальна характеристика її розташування; відповідно до «властивостей ґрунтів» територія губернії поділялася на чотири частини: рівнину, гірську область, півострів Керч та острів Тамань; виділялися особливості клімату та пов'язані з ним хвороби [2, Т. 1, с. 173-187]. Розпочавши статичний опис зі з'ясування чисельності мешканців губернії, К. Герман вказав на виїзд багатьох татарських родин до Туреччини та недосконаліть офіційних статистичних даних. «Люди є найдорогоціннішим із усіх капіталів», – наголошував учений, саме тому потрібні належно складені списки і розрахунки. На його думку, в Росії необхідно було створити спеціальний державний статистичний орган, на зразок Швеції чи Німеччини [2, Т. 1, с. 187-199].

Серед народів Таврійської губернії К. Герман виділив росіян, малоросіян, козаків і татар. Учений зазначив, що росіян було небагато: в основному це були селяни та відставні солдати. Малоросіяни мешкали переважно в Мелітопольському та Дніпровському повітах, чорноморські козаки – в Тмутараканському повіті. Найбільше в губернії проживало татар, яких дослідник поділяв на три «відділи»: ногайців у Мелітопольському повіті, татар степового Криму, а також мешканців долин у південних горах [2, Т. 1, с. 203-209]. Далі автор вказав на чисельність жителів по повітах і містах, описав сільське господарство, промисловість і торгівлю, іноземних колоністів. У вміщеному наприкінці опису «загальному огляді зі сказано-

го до цього часу» робилися короткі висновки про губернію [2, Т. 1, с. 209-242; Т. 2, с. 156-234].

Коли в 1812 р. Головним управлінням училищ були видані «Настанови для складання в гімназіях і повітових училищах записок із різних наук», з'явилася і настанова «Про складання записок статистичних і топографічних», автором якої, можливо, був К. Герман. Проте схожі настанови (для складання історичних, топографічних і статистичних записок) раніше були розроблені ад'юнктом Харківського університету Г. Успенським [8].

У 1819 р. окремим виданням вийшла праця К. Германа «Статистичні дослідження щодо Російської імперії», яка за кілька років до цього вже друкувалася в записках Академії наук. Аналізуючи зміни в кількості населення за даними ревізій в цілому по державі, а також в різних її регіонах, учений звернув увагу на позитивну динаміку в Малоросії. Даний регіон він окреслив наступним чином: «Малоросія містить в собі губернії Київську, Чернігівську, Полтавську, Слобідсько-Українську та частину Катеринославської і Курської, до яких слід приєднати землю Донських козаків, яка населена малоросіянами. Вся ця велика країна вважалася прикордонною землею з турками і татарами і називалася Украйною» [3, с. 37].

До «польських провінцій», приєднаних з 1773 р. до 1795 р., К. Герман відносив т. зв. Польську Украйну – Подільську та Волинську губернії. «Турецькими провінціями» він вважав губернії Херсонську, Таврійську та решту Катеринославщини [3, с. 39-40].

Звернувшись до аналізу етнічного складу населення держави, К. Герман наголосив, що для етнографів при визначенні окремішності певного народу головну роль відіграє наявність якихось відмінних рис. У той же час, на думку вченого, ці риси важливі для статистика лише тоді, коли вони можуть мати вплив на добробут держави. Саме тому він безапеляційно стверджував наступне: «Середина Європейської Росії населена руськими; на Заході та Південному Заході живуть поляки. Ми не будемо марно множити поділ племен слов'янських на жителів великої і малої Росії, на козаків, сербів, волохів, албанців,

арнаутів, болгарів та ін.; яких можна вважати за прибульців або за поселенців в Південних губерніях. Скільки таких підрозділів можна б було зробити у Франції та Англії?» [3, с. 62-63].

Обраховуючи кількість поляків у Російській імперії, К. Герман відніс до цього етносу все населення «польських провінцій», – понад 6 млн. осіб станом на 1810 р., включно з населенням Поділля (1.138.868 осіб) та Волині (1.112.783) [3, с. 65-71]. Серед татарських народів учений виділив кримських і катеринославських татар, визначивши їх число в 240 тис. осіб [3, с. 79-80]. Аналізуючи населення за віросповіданням, К. Герман також зазначив, що в межах імперії мешкало близько півмільйона євреїв [3, с. 93].

К. Герману належить одне із перших економічних районувань Російської імперії, яке він здійснив виходячи із «властивостей земель». Всього ним було виділено 8 груп губерній. Так, до 6-ї групи вчений відніс «губернії Малоросійські, Російської й Польської Украйни та Новоросійські: Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Волинську, Подільську, Херсонську та Катеринославську». До «губерній Степів» (7-а група) К. Герман зарахував Таврійську [3, с. 107-108].

Слід зазначити, що ученому належало таке визначення змісту науки статистики – ґрунтовне пізнання стану держави в який-небудь відомий час [1, с. 33, 35]. Саме тому він негативно оцінював рівень розвитку тогочасної російської статистики. У 1821 р. за свої погляди К. Герман, звинувачений в образі релігії та існуючих порядків, на деякий час був усунутий з посади професора Петербурзького університету [16, p. 9-10].

Отже, німецькі вчені – засновники і перші популяризатори статистики ідеалізували свою науку, вважаючи її ворогом деспотії, контролером уряду і т. п. Вони не надавали значення етнічному складу населення досліджуваних країн і регіонів, вважаючи пріоритетними питання добробуту. У той же час, більш глибока обробка матеріалу змушувала статистиків об'єднувати українські терени в одну групу, в тому числі через етнічний фактор.

Список використаних джерел і літератури:

1. Герман К. Ф. Всеобщая теория статистики : Для обучающих сей науке / изд. Главного правления училищ. Санкт-Петербург : При Имп. Акад. наук, 1809. [8], 107, [1] с.
2. Герман К. Описание Таврической губернии // Статистический журнал. Санкт-Петербург, 1806. Т. 1. Ч. 2. С. 173–242, 1808. Т. 2. Ч. 1. С. 156–234.
3. Герман К. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1 : О народонаселении. Санкт-Петербург : При Имп. Акад. наук, 1819. V, XI, [1], 235, 7 с.
4. Герман К. Теория статистики // Статистический журнал. Санкт-Петербург, 1806. Т. 1. Ч. 1. С. 1–28, Ч. 2. С. 1–10.
5. Копилов С. А., Задорожнюк А. Б. Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 56–67.
6. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / уклад., автори вступ. ст.: С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 124 с.
7. Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. Т. I : Статистическая мысль в России (до конца XVIII в.). Москва : Изд-во АН СССР, 1955. 471 с.
8. [Успенский Г. П.] Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок согласно ст. 52 училищного устава. Харьков : Универ. тип., 1809. 27 с.
9. Achenwall G. Statsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche und Völker im Grundrisse. Ausg. 6-e vermehrte. Göttingen : Verlag der Vandenhoek, 1785. T. 2 : Vereinte Niederlande. Rußland. Dänemark. Schweden. [2], S. 367–682, [2].
10. Hermann B. F. J. Nachrichten von Taurien // Hermann B. F. Beyträge zur Physik, Oekonomie, Mineralogie, Chemie, Technologie und zur Statistik besonders der russischen und angränzenden Länder. Bd. I. Berlin, Stettin : F. Nicolai, 1786. S. 269–346.

11. Hermann B. F. J. Statistische Schilderung von Rußland, in Rücksicht auf Bevölkerung, Landesbeschaffenheit, Naturprodukte, Landwirthschaft, Bergbau, Manufakturen und Handel. St. Petersburg : Ch. Tornow und Co; Leipzig : F. G. Jacobäer, 1790. [14], 488 s., [12] t.

12. John V. Geschichte der Statistik : Ein Quellenmässiges Handbuch für den Akademischen Gebrauch wie für den Selbstunterricht. Erster Teil : Von dem Ursprung der Statistik bis auf Quetelet (1835). Stuttgart : F. Enke, 1884. XV, 376 s.

13. Scattola M. Schlözer und die Staatswissenschaften des 18. Jahrhunderts // August Ludwig (von) Schlözer in Europa / hg. Heinz Duchhardt und Martin Espenhorst. Göttingen :Vandenhoeck & Ruprecht, 2012. S. 87–110.

14. Schlözer A. L. Theorie der Statistik. Nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt. Göttingen : Vandenhoek und Ruprecht, 1804. [8], 150 s.

15. Schlözer A. L. Volkmenge von der Ukraine oder Klein=Rußland, im J. 1772 // August Ludwig Schlözer's Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts. Erster Theil, Heft I–VI. 1776. Göttingen : Verlag der Vandenhoek, 1777. S. 2–4.

16. Sheynin O. On the history of university statistics // Śląski Przegląd Statystyczny. 2016. Nr 14 (20). S. 7–25.

В. В. Кундельський,
кандидат історичних наук,
викладач історії Хмельницького технологічного
багатопрофільного ліцею імені Артема Мазура

ПОЛЬСЬКА ОСВІТА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті поставлено за мету на основі комплексу архівних джерел та документальних матеріалів, осмислення наукової літератури розкрити окремі штрихи розвитку польської освіти в Правобережній Україні наприкінці XVIII – 1-ій пол. XIX ст. Автор зазначає, що стан польської освіти в регіоні був зумовлений політикою російської влади до польського повстання 1830–1831 рр. та після придушення повстання. Незважаючи на русифікаторський курс російської влади імператора Миколи I, російській владі не завжди вдавалося викорінити польські впливи в освітньому середовищі регіону.

Ключові слова: *Правобережна Україна, польська шляхта, російська влада, польська освіта, А.Чарторийський.*

Після включення Правобережної України до складу Російської імперії стан польської освіти визначався широкою підтримкою з боку російської влади, особливо за Павла I та Олександра I.

Основні риси загальноімперської освітньої політики визначилися в 1802–1804 рр. Її найсуттєвішою ознакою став поділ держави на навчальні округи на чолі з попечителями (кураторами). На місце і роль освіти важливий вплив справляло те, що вона з самого початку була віддана під опіку Віленської шкільної округи польського магната А. Чарторийського і його помічника Т. Чацького – польського поміщика з Київщини. Відтак польські магнати, передусім А. Чарторийський, Т. Чацький, С. Потоцький, отримали змогу долучитися до вироблення й реалізації імперської освітньої політики та перетворити за допомогою

шкіл Південно-Західний край Росії в польський [9, с. 268]. Під їх рукою Правобережжя вкрилося густою мережею середніх шкіл із крем'янецьким ліцеєм як вищою школою, на чолі [4, с. 231] із дуже добре поставленим матеріальним і педагогічним рівнем розвитку – гімназій, ліцеїв, університетів, де виховували польську молодь на засадах патріотизму й віри у відновлення Речі Посполитої.

А.Чарторийський після одруження з Анною Сапєгою (їй було 18, йому 47) у 1818 р. приїхав в Україну – колиску свого роду. Князь вирішив особисто познайомитися зі станом шкільництва. Чарторийський відвідав кілька повітових і навіть парафіяльних шкіл, побував у Луцьку, Ворончині, Любарі, Волосівці, Махнівці, Житомирі та Вінниці, залишивши в журналах трьох губерній зауваження про спосіб викладання, предмети, які слід розвинути тощо. В одному зі своїх палаців у Меджибожі, він навіть заснував повітову школу, однак застав там лише викладачів, учні були на канікулах. Подорож князя супроводжувалась світськими зустрічами, всі великі відомі родини тих місць квапилися відрекомендуватись другові царя (принаймні його ще ним уважали),і це йому дуже лестило. Тривале перебування Чарторийського в Україні відіграло вирішальну роль у перетворені Кременецької гімназії на ліцей згідно побажання шляхти в дусі Санкт-Петербурга. [2, с. 248-249]

У 1805 р. у м. Крем'янці на Волині було відкрито ліцей, який швидко перетворився на потужний центр польського впливу в регіоні. Ліцей отримав статус вищого навчального закладу, мав багату бібліотеку і в ньому були зосереджені кращі викладацькі і наукові сили [8, с. 276]. Тому в освітньому плані поляки стояли на ступінь вище від росіян і українців. Знали французьку мову, історію Польщі і Литви. Власне, з їх середовища постали «поляки-українофіли" чи українці польського походження, які допомогли українському відродженню подолати рівень аполітичного культурного регіоналізму і посилити його антиросійську бойовитість [7, с. 276].

У перші десятиліття польська освіта виступала могутнім засобом полонізації і латинства. Пояснюється це тим, що в шкільництві поляки прагнули якомога більше просвітити себе, своїх

дітей і цим самим домогтись переваг перед росіянами та українцями в отриманні кращих й вигідних посад. Польські дворяни та католицьке духовенство на ці цілі виділяли значні кошти, а вчені давали свої знання та написані праці. Особливо щедро фінансувалися навчальні заклади Кам'янця, Вінниці та інших міст, покликані насаджувати католицизм у середовищі українців. Крім єзуїтських шкіл, у Кам'янці, Вінниці, василіанських – у Барі й Немирові, їх зусиллями були відкриті гімназії, повітові училища і приходські школи передусім при католицьких монастирях у Городку, Сатанові, Тарноруді, Ярмолинцях, Дунаївцях, Зінькові, Проскурові тощо. Як результат, у 1822 р. в Подільській губернії нараховувалося понад 40 великих польських навчальних закладів, де навчалося 900 учнів [12, с. 147, 148].

У 1812 р. була відкрита Вінницька гімназія з чотирирічним терміном навчання. З 18-ти викладачів половину складали магістри та доктори наук, а першим ректором став М. Маціовський, який до цього прославився створенням зразкової школи в м. Білосток [11, с. 258] і погодився її облаштувати саме як польську. Для її утримання було записано кілька маєтків і визначено щорічні внески. З Кам'янця-Подільського була перевезена бібліотека обсягом у 2 000 томів. Місто Вінниця мало суттєві переваги своїм розміщенням у центрі губернії та наявністю найбільшої повітової школи, розміщеної у великому єзуїтському комплексі. У Кам'янці повітова школа також знаходилась в єзуїтському комплексі, але він був менший та сильно зруйнований [6, с. 175]. Т. Чацький влаштував таке число приходських училищ: 85 у волинській губернії, 26 в подільській і 15 в київській., де до 1831 р. поляки здобували освіту та інтелектуальну підготовку. У польських закладах освіти панував дух винятковості і зверхності до українців. Російська мова та історія займали серед інших дисциплін, якщо не менше, то принаймні не більше значення ніж іноземні мови, за якими визначалося високе культурне значення, тоді як російська мова вважалася варварською, грубою, такою, що заслуговувала лише презирства. Заняття проводилися так, щоб упродовж року учні не чули й слова про проживання в Російській імперії [12, с. 148].

У 1797 р. уряд профінансував створення Подільської духовної семінарії, котра спочатку функціонувала в м. Шаргороді, а пізніше – в м. Кам'янці-Подільському. У 1817 р. у ході її реформування відділилося Кам'янецьке духовне училище. Однак в цілому стан освіти в церковно-парафіяльних школах при православних храмах був вкрай незадовільний. Спроби архієпископа Іоникія, спрямовані на поліпшення народної освіти, не сприймались більшістю поміщиків, яким були не потрібні освічені кріпаки [1, с. 283]. Архівні джерела Подільської духовної семінарії засвідчують, що вчителі Кам'янецького повітового училища, як правило, були польського походження: С. Авдієвич – латинської мови, катехізису та арифметики; священик В. Романович – історії та географії; соборний диякон О. Полянський – грецької мови. Учителями Шаргородського повітового училища працювали: П. Зущинський, ректор і вчитель латинської мови, історії та географії; К. Моравський, вчитель слов'янської граматики і катехізису; В. Гречулевич, вчитель грецької мови [5, арк. 6-9]. Закінчення повітового училища забезпечувало кар'єрне зростання полякам на цивільній службі. Українським же селянам шлях кар'єрного зростання був закритий. Натомість випускники-поляки духовних училищ зараховувались на цивільну службу [13, арк. 3-4].

Органи російської влади з свого боку, а поляки – зі свого підбурювали міжнаціональні конфлікти. Під час маївок гімназисти кидали камінцями в євреїв, навіть вибивали вікна в житлових приміщеннях. Святкування весняних маївок вінницьким гімназистам організував подільський губернатор М. Грохольський, якому належав маєток у с. П'ятничани поблизу Вінниці. Тоді безкоштовно гімназистам два дні поспіль видавались сніданок, обід, вечеря, в тому числі подавалися чай, кава, шоколад [10, с. 71].

Після придушення Польського повстання 1830–1831 рр., незважаючи на русифікаторський курс царя Миколи І, в багатьох повітових училищах регіону продовжували працювати поляки. Дані Київського навчального округу за 1855 р. засвідчують більшість учителів польського походження: в м. Сквира – С. Злачинський, в м. Звенигород – Ф. Гриневський у Київ-

ській губернії, в м. Новоград-Волинську – М. Меровицький, в м. Полонне – Ф. Стебловський, у м. Теофіполь – П. Сівіцький, в м. Рівне – Ц. Міхалевський у Волинській губернії, в м. Стара Ушиця – Ф. Кулаковський в Подільській губернії. Навіть у єврейських державних школах (не в хедерах, оскільки вони були приватними) працювали вчителями не тільки євреї, але і поляки. Так, в м. Житомирі у єврейській школі працював старший вчитель М. Сокальський, молодший вчитель П. Чепелевський [14, арк. 5-8].

Після 1831 р. царизм взяв курс на створення російських гімназій у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Луцьку й Вінниці та повітових шкіл у Клевані, Новоград-Волинському, Старокостянтинові та Острозі. Від шляхти вимагалось, щоб вона без опору відмовилась від польськості; тим більше, що багато хотіло мати російську освіту і суттєві переваги. Зокрема, власники атестата про середню освіту отримували перевагу при вступі на імперську державну службу, порівняно з менш освіченими. Вроджена шляхта після року служби (для непідтверджених шляхтичів строк складав 5 років) записувалася до 14-го розряду Табелю про ранги. До 1846 р., доки тривала перевірка шляхетських титулів, частина шляхетських синів змогла завдяки цьому уникнути декласації. Цим, зокрема, пояснюється той факт, що 1-го травня 1833 р. 2 тис. шляхтичів з Новоград-Волинського повіту просили прискорити відкриття обіцяної російської повітової школи. Цікавою виглядає навчальна програма російських гімназій, підготовлена в 1828 р. Польська мова, як мова навчання, звісно ж, в ній, відсутня [3, с. 282, 285].

Самодержавство намагалось нейтралізувати польський культурно-освітній вплив на населення Правобережжя. Цьому сприяло виконання указу міністра освіти від 10 квітня 1834 р. № 539, що вимагав знищити польські впливи і всі навчальні заклади регіону перевести на російську мову [15, арк. 1-4]. Однак самодержавству не вдавалось викорінити польські впливи, хоча дійшло навіть до знищення всіх польських написів у містах, перекладених на російську мову [16, арк.1-3]. Втім, російська влада не чинила перешкод молодим полякам у переїзді в Варшавський навчальний округ [17, арк.9-10,12-15].

Цікавою є постать графа Ю. Іллінського (1766–1844 рр.), який 1793 р. оселився в Санкт-Петербурзі і подружився з Павлом І. В жовтні 1796 року він отримав титул камергера в Гатчині й оплатив борги майбутнього царя. Його часто запрошували на пиятики до Павла І. І саме його царевич послав перевірити достовірність відомостей про смерть Катерини ІІ. Живучи з коштів, що надходили від маєтку у волинському Романові (сучасна Житомирська область), він за життя Павла славився в столиці імперії великою розкішшю. Після смерті останнього виїхав на свої землі і відкрив єзуїтський колегіум в Романові, щоб побороти світський і польський дух шкіл, який підтримувався зусиллями князя А. Чарторийського. Романівська колегія була закрита в 1820 році після численних доносів. Але граф до кінця життя залишався прихильником російської влади [2, с.23].

Тоді ж було вжито низку репресивних заходів щодо польської освіти та культури, зокрема було ліквідовано всі польські школи в Правобережжі, вищий польський навчальний заклад – Кременецький ліцей та ін. За активну участь у повстанні 1830–1831 рр. багато учнів і викладачів зазнали переслідувань упродовж тривалого періоду. Так, у Вінниці було заарештовано і ув'язнено 15 учнів за створення «таємного товариства». З цього приводу військовий губернатор А. Потьомкін оголосив догану директору Ковалевському з вимогою написати 28 квітня 1831 р. покаянного листа. 12 із 15 засуджених учнів віддано в піхотні полки. Навіть клопотання батьків у лютому 1835 р. про повернення їх дітей не дали жодних результатів. Ліквідація ліцею супроводжувалась величезними, як виявилось, фінансовими втратами для шляхти регіону і була сприйнята як величезне національне приниження. Все майно, придбане ліцеєм завдяки пожертвам шляхти, треба було передати в Київ, де 1834 р. мав відкритись російський університет. Згідно із загальним звітом про стан закладу від 9 лютого 1833 р. щорічна фінансова частка шляхти становила 19,788 срібних рублів, тоді як прибутки з колишніх єзуїтських маєтків – 5,700, а власні, надані державою фонди ліцею, – 5,183 срібних руб. Таким чином, передача майна була, власне, пограбуванням, реквізицією [3, с. 277-279].

Таким чином, стан польської освіти в Правобережній Україні наприкінці XVIII – 1-ій пол. XIX ст. умовно характеризувався двома етапами розвитку. До польського повстання 1830–1831 рр. спостерігалася підтримка польської освіти і підтримка польської шляхти (прийняла статус російського дворянства) з боку російської влади. Після придушення повстання 1830–1831 рр. простежуються репресії російської влади імператора Миколи І щодо польської шляхти й знищення польської освіти, що не досягло очікуваних результатів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Блажевич Ю. І. Відродження православ'я на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Матер. XII Поділ. іст.-краєзн. конф. /[ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 1. С. 276-286.*
2. Бовуа Даніель. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. /[пер. Зої Борисюк]. Львів : Кальварія, 2007. 296 с
3. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та управління масами (1831–1883). Київ : Інтел, 1996. 415 с.
4. Велика історія України у 2-х т. Т. 2 / [передм. доктора І. П. Крип'якевича; зладив М. Голубець]. Київ : Глобус. 1993. 440 с.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 64. Оп.1. Спр. 1.
6. Колесник В. Польська та російська гімназія в єзуїтських Мурах в першій половині XIX ст. *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: матеріали міжн. наук. конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть», 9–10 вересня 2010 р. / [відп. ред. К. Висоцька; Вінницький обласний краєзнавчий музей]. Вінниця : ВМГО «Розвиток", 2011. С. 173-202.*
7. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе: У 2-х т. – Т. 1 /[пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої]. Київ: Основи, 1994. 554 с.
8. Литвин В. Історія України: підруч. 7-е доп. вид. / [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Наук. думка, 2012. 855 с.

9. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I / [пер. с фр. А. Дмитриевой; пер. и вступ ст. А. Кизеватора]. Москва : Кн-во К. Ф. Некрасова, 1912. Т. I. 366 с.

10. Постоловский И. Воспоминания ученика гимназии (1815–1830 годы). *Вінницькі Мури як джерело освіти в краї. Вид. 2 / [упоряд. вст. ст. В. Колесник]. Вінниця: ВМГО «Розвиток", 2010. С. 53-72.*

11. Самоєнко О. М. До історії Вінницької гімназії 1814–1847 рр. *Матеріали XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.: «Вінниччина : минуле і сьогодення". Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2013. С. 256-261.*

12. Філінюк А. Г. Боротьба поляків за впливи у Поділлі в 1793–1830 рр. *Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький : Поділля, 1999. С. 142-151.*

13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 533. Оп.260. Спр. 966.

14. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 5.

15. ЦДІАК України. Ф.707. Оп.260. Спр.1.

16. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 797. Спр. 32.

17. ЦДІАК України. Ф. 442.Оп.395.Спр.35.

К. В. Біла.
доктор філософії, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

РОЛЬ ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ОСВІТИ НА СЕЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Друга половина XIX ст. ознаменується в історіографії як доба великих перетворень, ліберальних реформ, які дали поштовх до модернізаційних процесів у Російській імперії. Очевидно, що найважливішим кроком до руйнації старого укладу у суспільстві стала Селянська реформа, що скасовувала кріпацтво. Окрім цього, перетворення на селі стосувалися й управління хліборобами, яким законодавець запропонував самоорганізуватися навколо вирішення своїх господарських питань. Структура селянського самоврядування складалася з двох ланок: волосного і сільського, відповідно до адміністративного поділу на волості та сільські «общини». Діяльність установ селянського управління обмежувалася державними структурами, Губернськими у селянських справах присутвіями, З'їздами мирових посередників і мировим посередником, відповідно до поділу губернії на мирові дільниці. Волосними і сільськими адміністраціями здійснювалися низка управлінських функцій, такі як: фіскальні, поліцейські, судові. Окрім цього, органи селянського самоврядування забезпечували соціальну сферу життєдіяльності громад: освітню, духовну, медичну, опікунську. На Правобережжі управління селянами запроваджене «Положенням про скасування кріпацтва» 1861 р. залишалося практично не змінним, в порівнянні з іншими губерніями імперії де запроваджувалися земства, посади земських дільничих начальників. Таким чином самоврядування селян губернії Південно-Західного краю мало низку відмінностей, що зумовлює окреме його дослідження. У статті проаналізовано діяльність органів селянського самоврядування у розвитку освіти на селі на Правобережній Україні на прикладі Подільської губернії у другій половині XIX–на початку XX ст.

***Ключові слова**: Правобережна Україна, Південно-Західний край, Селянська реформа, мировий посередник, селянські органи самоврядування, волость, сільська община.*

На шляху модернізації, що відбувалася в Російській імперії у другій половині XIX ст., гостро постала проблема освітнього рівня її населення. Передусім кардинальні зміни стосувалися селянства, а саме звільнення хліборобів з кріпацтва і забезпечення їх землею, запровадження селянського самоврядування. Реформування аграрного сектору, як і будь якого іншого, потребувало відповідного кваліфікаційного кадрового забезпечення на усіх рівнях. Враховуючи, що селянським управлінням на рівні волості та сільської громади мали займатися хлібороби, виникло питання, чи готове селянство здійснювати покладені на них обов'язки, вести діловодство, вивчати закони, здійснювати судочинство? Зважаючи на той факт, що найменш грамотною частиною населення Російської імперії було селянство, яке становило понад 80% від усіх жителів країни, створилася криза забезпечення фаховими, чи хоча б грамотними кадрами установ селянського управління.

Аналізуючи діяльність самоврядування хліборобів сучасники зазначали на неготовності селянства повноцінно приступити до виконання своїх управлінських обов'язків через низький рівень освіти. Зокрема, мировий посередник з Кам'янець-Подільського повіту М. Скибинський, у брошурі присвяченій селянському господарству та самоврядуванню (1895), назвав сільську громаду інертною, «вкрай не культурною і малорухливою у розумовому сенсі масою», що легко піддається впливу «окремих осіб» та маніпуляціям. Автор вважав, що із-за неосвіченості більшості селянства у структурах самоуправління хліборобів процвітало хабарництво і зловживання [26, С. 7]. На цій проблемі наголошував російський публіцист, опозиціонер і критик царської політики М. Огарьов ще напередодні Селянської реформи у 1856 р. Він, у різкій манері висловився про освітнє становище суспільства в Російській імперії, назвавши більшу частину російського населення «дикими невігласами» [22, С. 627]. У циклі своїх соціально-економічних статей наприкінці 1850-х рр., автор наголошував на необхідності спрямувати зусилля влади на подолання трьох основних перепон до здійснення перетворень в державі: 1) скасувати кріпосне право; 2) подолати бюрократію; 3) поширити освіту у середовищі усьо-

го народу [22, С. 646]. Наприкінці 1860-х рр. про низький рівень селянської освіти у своїх листах «Описах нинішнього суспільного життя» повідомляв В. Мещерский. Виступаючи як противник ліберальних реформ, він запевняв, що найкраще поширити серед хліборобів освіту вдалося б поміщицтву, як освіченій та заможній верстві суспільства. Водночас автору йшлося про окремі успішні приклади благодійної просвітницької діяльності дворянства, В. Мещерський визнавав, що на кінець 1860-х такий рух не набув популярності у поміщицькому середовищі [21]. Навіть прихильник Селянської реформи, Ю. Самарін у 1881 р. зазначав, що селянство було безграмотне, відокремлене від інших суспільних станів і не нездатне взяти участь у функціонуванні державних установ [24, С. 258], якими по суті були органи селянського самоврядування.

У радянській історіографії діяльності селянського управління не стала окремою темою досліджень. Самоврядування хліборобів вивчалося переважно в контексті селянського руху під час революційних змагань, де йому відводили роль визискувачів селян та придушувачів повстань. Відмінним від попередніх досліджень стала робота історика А. Бондаревського (1961), у якій дослідник вперше предметно розглянув становлення та функціонування селянського громадського управління, його регіональну специфіку [1, С. 72–73]. Стосовно соціально-культурної роботи органів селянського самоврядування історик наводив приклади асигнування волосними сходами коштів на створення бібліотек, підкреслюючи прагнення селянства до освіти [1, С. 119]. Акцентуючи увагу на висловлюваннях окремих поміщиків про те, що освіта хліборобам не потрібна і навіть шкідлива, бо «розбещує їх», а не дисциплінує [1, С. 119], історик не висвітлював негативного ставлення селянства до «дорогої» освіти, що мало місце у Правобережних губерніях у «до земський» період.

Вітчизняна історіографія самоврядування селян другої половини XIX ст. представлена дисертаційними дослідженнями І. Верховцевої, А. Касяна. У грунтовному дослідженні докторка історичних наук І. Верховцева торкається внеску селянських адміністрацій в освіту, зокрема вказує, що їх участь стосувалася

забезпечення матеріальної частини справи: виділення ділянки під шкільне приміщення, його побудова, утримування, оплата праці вчителів [15, С. 211]. Історик А. Касян зазначає на дорогій і не зручній, у зв'язку з віддаленістю навчальних закладів, формі училищної освіти. Тому, часто селянські структури управління віддавали перевагу фінансуванню церковнопарафіяльних шкіл, а не народних училищ [19, С. 173].

Мета цієї роботи у комплексі розглянути діяльність установ селянського самоврядування у сфері розвитку освіти на селі на прикладі Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

За підрахунками історик І. Сесака у 1897 р. грамотне населення Російської імперії становило 21,1%, а на теренах України цей показник складав 18% тих хто вмів читати, із них 13% могли написати прізвище та ім'я. У Правобережних губерніях частка грамотного населення серед українців складала: 11,8% у Київській, 10,5% у Подільській, 9,4% у Волинській [25, С. 82]. Таким чином понад 90% населення краю, передусім селянство, були безграмотні. Історик Я. Грицак називає декілька причин, що зумовили такий занепад освіти селянства. Першим він називає політичний чинник, оскільки російська влада остерігалася поширювати освіту серед селянства, аби то не перетворилося на неспокійний соціальний елемент. Другим чинником історик вважає соціальний, адже хліборобська праця не передбачала щоденного використання навичок письма і читання. Остання причина ставала чи не основною перепоною для відвідування селянськими дітьми школи в сезон сільськогосподарських робіт, а малих заробітків селянської сім'ї не завжди вистачало на забезпечення навчання дітей [18, С. 117]. Цілком погоджуючись з думкою історика, доповнимо перелік чинників, які перешкоджали розвитку освіти на селі тим, що у вирішенні освітнього питання селянські громади тривалий час залишалися сам на сам. Так, у ст. 178 «Положенні про скасування кріпацтва» (1861) (Далі – «Положення 1861 р.») законодавець відніс освітні повинності селян, разом з культурними, медичними до категорії «не обов'язкових» [7, С. 166], які хлібороби, за бажанням, могли й не виконувати. Як наслідок, в пріо-

оритеті на громадське фінансування опинялися «обов'язкові» повинності, далі життєво-необхідні господарські питання, духовні потреби і лише після церковних справ приділялася увага освіті.

Тривалий час царизм не ставив перед собою завдання надати належний освітній рівень хліборобам, однак в контексті модернізаційних процесів, зіткнувшись з труднощами впровадження реформ у середовищі найбільш консервативного стану суспільства – селянстві, уряд був змушений реформувати початкову освіту. Так, «Положенням про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. під контроль державних установ переходили усі навчальні заклади, включно із церковно-парафіяльними школами. Їх опікою займалися повітові та губернські училищні ради, що складалися з чиновників міністерства народної освіти та внутрішніх справ, представників тих хто утримував навчальні заклади, очільником губернської ради була духовна особа, зазвичай архієрей єпархії. Забезпечувалися навчальні заклади надходженнями з казни, громадськими і приватними внесками [20, С. 240; 17, С. 35]. Однак, дане положення обмежувалося територіями, на яких поширювалося запровадження земств того ж 1864 р.

Стосовно управління навчальною частиною у губерніях Київській, Подільській та Волинській, уряд видав указ від 26 травня 1869 р. Зокрема, у ньому зазначалося про відкриття однокласних народних шкіл у межах тих селянських поселень, у яких відбулися приговори сільських сходів відносно: надання приміщення для навчального закладу, забезпечення його ремонту, обігріву і освітлення, утримання технічного персоналу. Щодо державних асигнувань на утримування народних однокласних шкіл у документі встановлювалися чіткі обмеження: не більше 226 руб. на одне училище. Цих коштів могло вистачити на оплату праці учителю, або на закупівлю літератури. Отже, значна частина витрат покладалася на селянські громади. Зазначені навчальні заклади підпорядковувалися міністерству народної освіти в уособлені попечителя Київського навчального округу та його інспекцій. Під їх інспектування також підлягали церковнопарафіяльні школи, що перебували у відомстві Православного єпархіально-

го начальства, однак лише зі згоди останнього [8, С. 514–515; 16, С. 42–45].

У цей час на Правобережжі хлібороби могли здобувати освіту у церковнопарафіяльних та школах грамоти. Якщо перші перебували під керівництвом церковного управління, то другі відносилися до так званих не організованих, домашніх шкіл, які не мали відомчої підпорядкованості. Школи грамоти створювалися як альтернатива дорогій початковій освіт, що пропонувало міністерство. Їх утримування селянству обходилося значно дешевше, адже вони, досить часто функціонували тимчасово у громадських приміщеннях, селянських хатах. Там навчали дітей елементарним основам арифметики, читанню книг, переважно церковних, а учителями були: дячки, відставні чиновники, солдати, недоучки різних навчальних закладів, селяни-самоучки [25, С. 80].

Зважаючи на низьку якість освітніх послуг, які надавалися у школах грамоти, а також загрозу потрапляння в освітній процес політично-неблагонадійних осіб, уряд здійснив спробу підпорядкувати їх. Так 13-го червня 1884 р. вийшли «Правила про церковнопарафіяльні школи» у яких йшлося про порядок відкриття їх священниками, викладацький склад і навчальну програму. Відтак організовувався навчальний процес у церковнопарафіяльних школах у два етапи: у однокласних (дворічних) та двокласних (чотирирічних) школах. Окрім цього, у пункті шостому на школи грамот, які назвали домашніми селянськими школами, поширили нагляд місцевого духовенства [11, С. 373].

Остаточно ввели в орбіту державної освіти школи грамоти указом від 4 травня 1891 р. «Правила про школи грамот» віддавали їх під нагляд місцевих священник, навіть у випадку відкриття та опікування школою особою не духовного звання, однаково відповідальність за православно-церковне їх спрямування покладалася на місцевого священника. Відтепер попечителі цих навчальних закладів призначалися архієреєм єпархії, він же й надавав дозвіл на продовження діяльності чи відкриття нової школи грамоти в сільських чи то міських громадах, ними відбувалося затвердження учительського складу. Наглядачі колишніх домашніх шкіл, якщо вони були членами селянської гро-

мади – прирівнювалися у своїх правах до членів селянського самоврядування, тобто звільнялися від натуральних повинностей, побиття за вироком суду та ін. [12, С. 237].

Отже, із трьох типів початкових навчальних закладів, найпоширенішими у другій половині XIX ст. поставали церковнопарафіяльні та школи грамот. Особливо масовий характер мали останні, так у записках «Современной Южноруской летописи» розміщених в українському періодичному виданні «Основа» за 1862 р. йшлося, що у Київській губернії не було таких сіл, при церквах яких не працювала школа. Однак, автор ту же наголошує, що ці навчальні заклади, створені за ініціативи священників і громади, надавали елементарні знання, які могло надати духовенство «що вийшло із селянського загалу» [13, С. 90]. Наголошуючи на примітивності більшості початкових сільських шкіл, ймовірно автор мав на увазі саме школи грамоти.

За підрахунками історика І. Сесака встановлено, що Правобережні губернії мали найбільшу кількість шкіл грамот у всій імперії. До прикладу, станом на 1884 р. у Київській, Подільській та Волинській гуерніях існувало 206 шкіл грамот, а в інших українських губерніях усього 15. Збільшення їх чисельності відбувалося до 1896 р. і надалі спостерігалося коливання і поступовий спад, який, передусім, був спричинений перетворенням цих навчальних закладів у однокласні церковнопарафіяльні школи [25, С. 76]. Про неналежний рівень освітніх послуг і незадовільні умови навчання у школах грамоти зазначає дослідник О. Юрченко. Він також вказує, що зменшення чисельності селянських шкіл грамот відбулося через відтік від них учнів та в результаті переформатування цих шкіл на церковнопарафіяльні [28, С. 88].

Відкриття запропонованих владою народних училищ часто виявлялося непосильним фінансовим тягарем для сільських, і навіть волосних громад. Не зважаючи на доплати від держави, селяни не квапилися відкривати народні училища у своїх волостях. Так, на прикладі Балинського народного двокласного училища бачимо, що фінансування у 1886 р. від держави здійснювалося не регулярно, і покривало незначну частину витрат навчального закладу. Так за лютий 1886 р. від казначейства на

рахунок Балинського училища надійшло 92 руб. 67. коп., з яких виплатили 50 руб заробітної плати двом учителям. До 1-го квітня більше надходжень від держави не здійснювалося, тож із залишків вчителям у квітні заплатили по 12 руб. 50 коп. і 4 руб. 19 коп. У травні того ж року 4 руб. витратили на закупівлю пер, олівців, паперу чорнильниць і чорнила [3, Арк. 1–4.]. Навчальний заклад перебував у скрутному становищі, адже інших надходжень у видатковій книзі не зафіксовано, а потреби, такі як транспортні, опалення, освітлення ймовірно покривалися натуральними відробітками селян. Тим не менше заклад продовжував роботу, дещо кращі часи для нього настали, як видно з прибутково-видаткової книги у 1905 р., коли на рахунки з казенних джерел у січні надійшло 105 руб., в серпні 79 руб., стільки ж у вересні, що в сумі становило 263 руб. Однак надходження від мирського бюджету Смотринецької волості все ж переважали і за 1905 р. складали 358 руб. [4, Арк. 4–18]. У цей час у школі працювало три вчителя, також оплачували працю попечителя навчального закладу. Усвідомлюючи усі переваги «нової школи» селяни часто не бажали скидати на свої плечі додаткові грошові чи натуральні витрати і прохали їх не обтяжувати такою освітою, задовольнялися церковнопарафіяльними чи школами грамоти. Таким чином, привабливішою для гречкосіїв ставала дешевша ніж якісна освіта.

Подекуди, як аргумент проти фінансування навчальних закладів серед селянства побутувало твердження про не ефективність навчальних закладів. Так, у звіті Подільської єпархіальної училищної ради за 1887 р. зафіксовано проблему низької якості освіти навіть у церковнопарафіяльних школах. За спостереженнями священиків Літинського повіту Подільської губернії, переважна більшість учнів, які припиняли займатися у школі на тривалий час (на канікули), втрачали навички читання і письма, тому їх батьки вважали навчання дітей безрезультатним. Задля запобігання зниження рівня освіти, єпархіальна училищна рада наказувала видавати учням на період канікул книги з шкільної бібліотеки, аби ті практикувалися вдома [2, Арк. 9].

В отриманні якісної освіти щастило більше селянам тих волостей, яким допомагали благодійники. Так, громади сіл Коза-

чівки, Москалівки та Демидіївки Браїлівської волості Вінницького повіту Подільської губернії у 1870 р. виявили бажання відкрити два однокласні училища та сільську школу. Врешті, реально оцінивши свої фінансові можливості, сходи прийняли рішення обмежитися одним однокласним училищем у волосному м-ку Браїлові. Для цього селяни на волосному сході постановили звести навчальне приміщення та витрачати із громадського бюджету 150 карбованців на рік. Однак, з невідомих причин, освітній проект так і не був реалізований. Допомогти селянам визвався власник м-ка Браїлова барон Карл фон Мекк і у 1873 р. пожертвував під школу двоповерховий кам'яний будинок у с. Москалівців. На першому поверсі якого розташувалися навчальний клас, вітальня та кімната сторожа, на другому – житлові кімнати для учителя. Зі свого боку селяни волості зобов'язалися виплачувати педагогу заробітну плату у розмірі 400 руб. на рік. Заклад отримав статус народного училища, попечителем Київського навчального округу був висланий кваліфікований учитель Г. Золотов. Діти усіх трьох громад волості мали право навчатися безкоштовно, а бажаючі з інших волостей здійснювали оплату на користь вчителя у розмірі трьох карб. на рік. Окрім цього, меценат допомагав у забезпеченні школи освітленням, обігрівом та навчальним реманентом. Врешті, навчальний заклад подавав великі надії, розвивався і у 1902 р. отримав статус двокласного народного училища, у зв'язку з цим одержав фінансування з державної скарбниці у розмірі 1000 руб. на рік [27, С. 37–38].

Витрати на церковнопарафіяльні школи суттєво різнилися від внесків селян на забезпечення народних училищ. Так, якщо наприкінці XIX–на початку XX ст. з волосного бюджету для училища надавалося в близько 300–400 руб. на рік, то на церковнопарафіяльну школу – 70–100 руб. на рік. Для останніх в цю суму закладалися ледь не усі шкільні потреби. До прикладу, у с. Спічинці Літинського повіту на Поділлі для утримування церковнопарафіяльної школи громада виділила 120 руб., у які внесли: оплату праці вчителю, витрати на обігрів приміщення, купівлю письмового приладдя. Тому, зважаючи на понесені витрати на освіту, селяни просили у наглядача їхнього

навчального округу кваліфікованого учителя, замість їхнього дяка [2, Арк. 18, 68, 77].

Ще менші суми становили видатки з сільських бюджетів на школи грамот, громада оплачувала лише діяльність учителя, рідше закупівлю книг чи утримування будинку. Із опису діяльності школи грамоти у 1891 р. у с. Кожухівці на Поділлі дізнаємося, що на утримування учителя сільський схід погодився виплачувати 30 руб. на рік. Того ж року селяни вирішили доплатити 40 руб. на побудову просторішого і світлішого приміщення поруч з будинком псаломщика, оскільки існуючий дім був затісний і темний для проведення уроків [2, Арк. 82]. Рівень освітніх послуг школи був низьким, що й самі селяни усвідомлювали, адже жоден з учнів не склав успішного іспиту на отримання пільги по військовій повинності. Для підняття престижу школи, громада у 1893 р. погодилася виділяти 100 руб. на утримування вчителя і 20 руб. на опалення, таким чином у школу був запрошений більш кваліфікований учитель, а сам заклад здобув статус церковнопарафіяльної школи [2, Арк. 122].

Отже, забезпечення початкової освіти для своїх дітей, переважно, здійснювалося хліборобами Правобережних губерній через сільські чи волосні органи самоврядування. Розділяти цей фінансовий тягар із земствами селянські органи самоврядування поступово розпочали із запровадженням земств у Київській, Подільській та Волинській губерніях з 1904 р. [10]. У підпорядкуванні спрощених земських установ на Правобережжі, що діяли впродовж 1904–1911 рр., опинилися медична та освітня галузі, на які вони виділяли близько 50% з своїх витрат [23, С. 12]. Значні суми надходили на розвиток початкової освіти, зокрема на церковні школи – 100 тис. щорічно. Так, відомо що Київське губернське земство щорічно виділяло 120 тис. руб. [6, Арк. 28]. Подільське губернське земство у 1904 р. асигнувало 117 тис. руб., з яких на школи грамот витратилося близько 15 тис. руб. Також земці намагалися підняти рівень освітніх послуг у останніх, перетворивши їх у церковнопарафіяльні однокласні школи [25, С. 78]. Також земствами асигнувалися кошти на утримування народних училищ, що узагалі сприяло зростанню якості освітніх послуг. На прикладі прибутково-видаткової книги Рачков-

ського двокласного народного училища Рубанської волості Подільської губернії порівняємо розмір річних надходжень від земства та волості. Так, у 1909 р. від волосного правління Рубанської волості Брацласвського повіту надійшло 1055 руб., від повітового земства – 650 руб. Виплати здійснювалися щомісячно, у розмірі 105 та 65 руб., з серпня волость стала виплачувати по 106 руб. на місяць [1, Арк. 1–25]. Отже із земських асигнувань на одне народне училище припадало близько 40% від необхідної навчальному закладу суми, решту надавали сільські правління з громадських бюджетів.

Подекуди селянські органи самоврядування проявляли ініціативу створення громадських бібліотек. Так, сім волосних правлінь Летичівського повіту у 1900 р. направило залишки від асигнованих у 1899 р. на церковнопарафіяльні школи сум (628 руб. 21 коп.) на облаштування сільських бібліотек. По такий дозвіл волосні керівники звернулися до губернського у селянських справах присутствія. Інспектор народних училищ першого району Подільської губернії, посилаючись на інструкцію для народних училищ, вказував, що залишки асигнованих сум по закінченню року перетворюються на запасний капітал цих навчальних закладів. Однак, у випадку необхідності можуть бути використані, з дозволу того ж навчального керівництва на непередбачувані витрати. Інспектору імпонувала ідея з облаштуванням бібліотек, тож він підтримав цю ініціативу, а губернське у селянських справах присутствіє дало такий дозвіл [5, Арк. 119]. Очевидно, що створення бібліотек не було першочерговою потребою сільської громади, тому приклади таких випадків зустрічаються не часто. Однак, показовою стала ініціатива волосних правлінь Летичівського повіту, яка доводить, що просвітницька справа турбувала громаду та мала місце у діяльності селянського самоврядування.

Отже, внесок органів селянського управління в розвиток освіти суттєвий і переважно матеріальний, він становив більшу половину витрат на неї. Так, до запровадження земств на Правобережжі школами на селі опікувалися самі ж селянські громади. Забезпечення приміщень, їх побудова, опалення, освітлення, закупівля навчальної літератури та оплата праці учителя – усе по-

кривалося громадським коштом. Залежно від фінансових можливостей громад, створювалися школи церковнопарафіяльні, що перебували під контролем губернської єпархіальної ради, не офіційними тривалий час залишалися школи грамот – як дешевша альтернатива церковнопарафіяльній школі. Подекуди освітню справу на селі підтримували меценати-поміщики, на що виділяли приміщення, кошти на закупівлю літератури, оплату праці учителю. Врешті, із запровадження земств у губерніях Південно-Західного краю на початку ХХ ст. розпочалося надходження коштів на сільську початкову освіту, що посприяло підняттю її якості. Унаслідок чого школи грамот перетворювалися на церковнопарафіяльні, їх забезпечення продовжували здійснювати громади, однак суттєву підтримку надавали земства, зокрема на утримування кваліфікованого учителя, також земства сприяли створенню народних дво та однокласних училищ. Розподіл витрат на народні училища між селянськими адміністраціями та земствами здійснювався у співвідношення 60/40%, тобто більша частка видатків на освіту все ж покривалася з бюджету хліборобів.

Список використаних джерел і літератури:

Джерела

1. Державний архів Вінницької області. Ф. 193. Рачковське двокласне сільське народне училище. Оп. 2. Спр. 10. Дохідно-видаткова книга 2-во класного народного училища. 1909–1911 роки. Арк. 87.
2. Державний архів Вінницької області. Ф. 557. Рубанське двокласне сільське народне училище. Оп. 1. Спр. 1. Циркуляри Подільської Єпархіальної училищної ради. 1886–1893 роки. Арк. 136.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 75. Смотрицьке волосне правління. Оп. 1. Спр. 24. Книга надходжень та видатків коштів на утримування Балинського народного училища. 1886 рік. Арк. 24.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 75. Смотрицьке волосне правління. Оп. 1. Спр. 54. Книга надходжень та витрат коштів Балинського народного училища. 1905 рік. Арк. 43.

5. Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДІАК). Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 631. Спр. 217. Циркуляри Подільського губернського у селянських справах присутствія. 1900 рік. Арк. 148.
6. ЦДІАК. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 707. Спр. 42. Справа з паперами не потрібними в подальшому використанні. 1908 рік. Арк. 265.
7. Положення про вихід селян з кріпацької залежності. ПЗЗРІ. Зібр. 2-ге. Т. 36., ч. 1. №36657. 19. 02. 1861. С. 141–169.
8. Положення про облаштування училищної частини у Київській, Подільській і Волинській губерніях. ПЗЗРІ. Зібр. 2-ге. Т. 44., ч. 1. №47131. 26. 05. 1869. С. 513–518.
9. Положення про початкові народні училища. Повне зібрання законів Російської імперії (Далі – ПЗЗРІ). Зібр. 2-ге. Т. 39., ч. 1. №41068. 14. 07. 1864. С. 613–618.
10. Положення про управління земським господарством в губерніях Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Ковенській, Мінській, Могилівській і Подільській. ПЗЗРІ. Зібр. 3-є. Т. 23., ч. 1. №22757. 02. 04. 1903. С. 334–353.
11. Правила про церковнопарафіяльні школи. ПЗЗРІ. Зібр. 3-є. Т. 4., № 2318. 13. 06. 1884. С. 372–374.
12. Правила про школи грамоти. ПЗЗРІ. Зібр. 3-є. Т. 11., №7665. 04. 05. 1891. С. 235–238.
13. Современная Южнорусская летопись. // Основа. 1862. Січень. С. 81–110.

Література

14. Бондаревський *А.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961. 127 с.
15. Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). Черкаси, 2018. 397 с.
16. Вороліс М. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861–1918 рр. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія історія. 1999. Вип. 1. С. 42–45.

17. Вороліс М. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія історія. 2003. Вип. 5. С. 34–36.

18. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації XIX–XX століття. К., 2019. 656 с.

19. Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр). дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. 248 с.

20. Крижановська О. Вплив реформи 1861 р. на освіту селян України (друга половина XIX–початок XX ст.). // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2018. Вип. 28. С. 231–245.

21. Мещерский В. Очерки нынешней общественной жизни в России. Выпуск I. 1868. [Електронний ресурс].URL: http://az.lib.ru/m/mesherskij_w_p/text_1868_ocherki_nyneshney_zhizny_oldorfo.shtml

22. Огарьов Н. С. Русские вопросы. Крестьянская община. *Русская социально-политическая мысль. 1850-е–1860-е годы. Хрестоматия. Под. ред. А. А. Ширинянца.* М., 2012. С. 617–646.

23. Огієнко О. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.) автореферат дис. канд. іст. наук. спец.: 07. 00. 01. Історія України. 19 с.

24. Самарин Ю. По поводу толков о конституции. *Русская социально-политическая мысль. 1850-е–1860-е годы. Хрестоматия. Под. ред. А. А. Ширинянца.* М., 2012. С. 254–259.

25. Сесак І. Школи грамоти Правобережної України (друга половина XIX–початок XX ст.). // *Освіта, наука і культура на Поділлі.* Т. 24. С. 70–88.

26. Скибинский М. Крестьянское мирское хозяйство : Мирские капиталы. Изд. 2-е. СПб: изд. юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1895. 188 с.

27. Смірнов М. Освітні заклади містечка Браїлова другої половини XIX–початку XX ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі.* Т. 20. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 36–43.

28. Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку XX століття. // *Вісник Київського національного лінгвістиного університету. Серія: історія, економіка, філософія.* Вип. 20. 2015. С. 87–98.

М. Е. Кругляк,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи
Державного університету «Житомирська політехніка»

МУЗИКА І ТАНЦІ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглянуто місце так званих «приємних мистецтв» (музики, малювання, танців) у повсякденному житті студентства підросійської України XIX – початку XX ст. Звернено увагу на обов'язковість даних дисциплін у програмі університетів першої половини XIX ст., що було продиктовано бажанням російської влади максимальну увагу приділяти формальним ознакам випускника вищої школи – зазвичай небідної людини дворянського походження, частого гостя великосвітських раутів. Натомість у другій половині XIX – на початку XX ст., на тлі суттєвого зростання чисельності студентства і кількості вишів та запровадження процесів станової репрезентативності здобувачів вищої освіти інтерес до «приємних мистецтв» набув двох значень – способу безтурботного проведення дозвілля (зокрема у розважальних парках на кшталт «Шато-де-Флер» у Києві) та студентського самоврядування (через організацію гуртків і товариств).

Ключові слова: *студентство, дозвілля, підросійська Україна, «приємні мистецтва», студентський гурток, кафешантан.*

Однією з рис дозвілля студентства підросійської України XIX – початку XX ст. була залежність способів його проведення від дій навчального керівництва. Зокрема, популярні серед молоді танці, музика тощо нетривалий час були навчальними предметами у вищій школі через бажання імператорів Олександра I та Миколи I готувати в університетах всебічно розвинених особистостей, які мали поводити себе бездоганно на будь-якому світському заході. Університетський Статут 1804 року визначав серед інших викладачів «три вчителі приємних мистецтв й гімнастичних вправ», які мали навчати казенних вихованців безкоштовно, а зі своєкоштних утримувати помірну плату [26, с. 2–3]. Відповідно до Університетського Статуту 1835 року для

підготовки казеннокоштної молоді призначалися вчителі малювання, фехтування, музики, танців та – в Харківському і Казанському університетах – верхової їзди [20, с. LV]. Вивчення даних дисциплін носило добровільний характер, окрім верхової їзди, обов'язкової для підготовки медиків до посад воєнних лікарів [1, с. 268]. З 1841 року, після відвідання Київського університету св. Володимира імператором Миколою I й невдоволення ним «наружным образованием в некоторых студентах», танці й фехтування також стали обов'язковими для всіх здобувачів вищої освіти даного закладу (від танців звільнялися лише студенти четвертого курсу; юнаки, що мали тілесні недоліки та хвороби, а також ті студенти, які на думку начальства, вміють танцювати). Невідвідування уроку танців прирівнювалося до прогулу лекції й відповідним чином каралося [8, арк. 1–1 зв, 51–52].

Цікаво, що в Харкові ще 1804 року з ініціативи Попечителя Харківського навчального округу графа Потоцького при університеті було облаштовано фехтувальний клас (щоправда, вчителя цього предмета за Статутом 1805 року в штаті передбачено не було), періодично поновлювався його реманент. У 1850-ті рр. у класі налічувалося 68 рапір, 20 масок, 30 рукавичок, 6 замшевих жилетів, 12 пар сандалій. Перевага при записі на заняття надавалася студентам медичного факультету [26, с. 29, 31]. Попри те, що посада вчителя верхової їзди також не була вказана у штаті Харківського університету за Статутом 1805 року, навчання верховій їзді все ж було організовано з 1807 року, хоча воно не відзначалося періодичністю. Проведення спортивних занять спочатку гальмувалося відсутністю манежу та високою платою спеціалістам за уроки [36, с. 129–130], але вже наприкінці 1830-х рр. ці проблеми були вирішені. Так, студент Харківського університету 1850-х рр. І. В. Любарський пригадував: «У нас був навіть свій казенний рояль, дуже хороший, а для уроків їзди був абонований великий манеж з дресированими кіньми... Танцкласи проходили в нас щосуботи, ввечері. Виносилися столи з їдальні, з'являвся актор Алексєєв, як учитель танців, з трьома музиками, і ми весело витанцьовували одне з одним...» [19, с. 390].

На продовження сюжету про «приємні мистецтва» побіжно згадаємо про запровадження гімнастики у навчальний процес. Зокрема, у Харкові ще з 1841 року, з дозволу Попечителя, уроки

гімнастики для казеннокоштних студентів надавалися вчителем шляхетного пансіону при Харківській гімназії Семигановським з платою в 10 руб. за урок. 1858 року при університеті, знову ж таки з ініціативи Попечителя, було відкрито гімнастичну школу, в якій вчителював колишній студент Бемер. У школі, яка знаходилася в одній із зал верхнього поверху корпусу казеннокоштних студентів, займалися 60 студентів і 20 сторонніх осіб. Утім, проіснувати їй судилося лише до вересня 1861 року [26, с. 34–35].

У даному виші 1804 року було відкрито й окремий музичний клас. Він розміщувався в одній з кімнат верхнього поверху корпусу казеннокоштних студентів. Станом на 1859 рік, серед інвентаря класу рахувалося 24 музичні інструменти (флейти, фортепіано, скрипки тощо) і 122 назви музичних творів [36, с. 125–126].

Викладачами мистецтв були зазвичай іноземці. Заняття проводилися, зокрема в Києві, ввечері, причому на вивчення музики виділялося 4 години, малювання (в т. ч. для своєкоштних студентів) – 6 годин на тиждень, стільки ж – танців; мистецтва верхової їзди – 1,5 години щоденно [6, арк. 16–17 зв.]. Скасування інституту казеннокоштних студентів (1858), економічна невиправданість занять мистецтвами, а також незначна кількість бажаючих навчатися цим дисциплінам призвели до припинення з 1859 року викладання в університеті св. Володимира музики й танців [7, арк. 1–2]. Що ж стосується фехтування, то уроки з цього предмета припинили давати в Києві ще 1849 року [6, арк. 16], натомість у Харкові вони проводилися й у 1850-ті рр. [26, с. 31].

Відсутність занять мистецтвам у навчальних програмах в подальші роки не означала зменшення їхньої популярності в студентському середовищі. Навпаки, з 1860-х рр. музика й танці стали невід'ємними супутниками студентського дозвілля, й навчальне керівництво цьому не заважало. Однак подібні заняття мали відбуватися під контролем зверху, що було особливо помітним у закритих закладах. Так, одним з найулюбленіших способів відпочинку вихованців Київської духовної академії (КДА) 1860–1870-х рр. була організація музичних й танцювальних вечорів, на які здійснювалася підписка. Студент Микола Петров пригадував: «... підписалося до 25 чоловік, по 25 і 20 коп. Але прийшли на вечір 28 жовтня всі студенти молодшого курсу й до 15-ти старших, декілька універсантів; тут же були цирульник та

служителі. Було троє театральних музик – два скрипалі й один флейтист – й четверо співаків академічних. З 9-тої до половини 12-ї години розігрували й співали п'єси...» [23, с. 230–231]. Проте вже 1871 року молоді заборонили організовувати у виші чи за його межами концерти, вистави, читання та інші публічні зібрання [24, с. 17], хоча, в разі представлення програми літературно-вокально-музичного вечора, академічне керівництво могло піти назустріч юнакам, як це сталося 1880 року [12, арк. 1]. Попри це, духовне начальство заохочувало юнаків до заняття музикою і співами, виділяючи для цього післяобідній час до 18:00 й дозволяючи тримати в кімнатах для занять музичні інструменти [24, с. 11, 14].

Після того як 21 липня 1899 року Міністерство народної освіти офіційно дозволило появу наукових та літературних студентських гуртків, хорів і оркестрів [4, с. 312], а за два роки доповнило цей перелік гуртками із занять мистецтвами, ремеслами, фізичними вправами [28, стб. 682–685], у вишах підросійської України почався активний процес організації різноманітних студентських гуртків. Новим поштовхом до їхньої появи стали Височайше затверджені 11 червня 1907 року правила про студентські організації і збори, згідно з якими мета діяльності гуртків не повинна була суперечити існуючим законам та правилам, а їхні статути мали бути затвердженими Радою вищого навчального закладу [4, с. 625]. Отже, дозвільна діяльність студентів значною мірою опинилася у сфері відання навчального керівництва, перед яким необхідно було періодично звітувати. З іншого боку, гурткова робота стала більш розгалуженою. Зокрема, члени музично-вокального гуртка при Ніжинському історико-філологічному інституті не тільки брали участь у концертах та вечорах, але й організовували їх, вирішували питання покращення роботи установи (збирали членські внески й пожертвування, влаштовували нотну й книжкову бібліотеки, купували необхідний інвентар), займалися науковим самовдосконаленням через виголошення рефератів, збирання народних пісень [32, арк. 4–5 зв.]. У статутах гуртків чітко розписувався розподіл владних повноважень (зокрема, обиралося Правління гуртка у складі голови, секретаря, касира), умови членства, фінансування установи (найчастіше це були пожертвування та членські

внески), функціонування різних допоміжних утворень (бібліотеки, музею) [9, арк. 21].

Зауважимо, що в закритих навчальних закладах гуртки не були настільки репрезентативними, як у відкритих, й в основному мали наукове спрямування. Зокрема, в КДА нами виявлено лише один – проповідницький гурток [27, с. 115], в Ніжинському історико-філологічному інституті – п'ять (історико-філологічний, філософський, гурток любителів класичної філології, музично-драматичний, гурток допомоги нужденним своєкоштним товаришам) [30, арк. 1–26; 31, арк. 1–34; 32, арк. 4 зв.; 33, арк. 1–33; 34, арк. 31]. Для порівняння – в Київському комерційному інституті 1911 року нараховувалося 35 різних студентських установ, серед яких 22 заборонені до утворення в закритих закладах земляцтва [11, арк. 2]. За даними проведеного 1909 року анкетування серед петербурзьких політехніків, 60,1 % респондентів брали участь у роботі принаймні однієї студентської організації, з них 41,1 % перебував у складі земляцтв, 16,1 % відвідував заняття наукових, а 7,2 % – мистецьких гуртків [29, с. 181–182]. Натомість гуртки закритих установ, попри свою малочисельність, теж об'єднували значну частину контингенту студентів, приміром, членами філософського гуртка в Ніжині у 1912/1913 навч. р. було 45 осіб, тобто кожен третій вихованець інституту [31, арк. 14–15]. На наше переконання, незначна чисельність гуртків у закритих установах пояснюється невеликим кількісним складом вихованців; їхньою становою, національною і релігійною однорідністю; великим навчальним навантаженням; жорсткішим наглядом з боку навчального керівництва.

Способом задоволення музичних смаків була участь студентства у роботі хорів. Великої слави ще у 1880-ті рр. зажив хор студентів Київського університету, створений з метою використання доходів від концертів для задоволення потреб нужденної молоді (нерідко музично-драматичні вечори, що організовувалися певним студентським гуртком чи хором, переслідували за мету покращення матеріального становища самих членів гуртка), а також відвернення її від занять картами та більярдом [3, с. 2]. Особливою пошаною хор користувався в часи керування композитора Миколи Лисенка. Характерно, що в останній чверті XIX ст. активними учасниками хору були також київські

курсистки, а загальна чисельність хористів доходила до 60 осіб [40, с. 89, 92]. У репертуарі співаків були твори як класиків, так і тодішніх сучасників – М. Лисенка, О. Кошиця, К. Стеценка [5, арк. 34 зв.], народні пісні [2, с. 232]. У деяких вишах існували національні студентські хори. Так, у Харківському університеті діяв вірменський хор [37, с. 270].

Після офіційного дозволу на заснування студентських гуртків чи не в кожному закладі вищої освіти виникли власні хори. Проте цієї роботи для багатьох було замало. Так, студент Київського університету початку XX ст. В. Андрієвський співав у студентських хорах (звичайному та церковному), а також у хорі товариства «Боян» [2, с. 231]. Бути хористом для студентства було надзвичайно почесною справою. Зокрема, співаки КДА були визнаними виконавцями в межах Російської імперії [14, арк. 22].

Окрім хору, студентство брало участь у роботі оркестрів, у програмі виступів яких найчастіше виконувалися класичні твори [18, с. 2], гуртків (зокрема, в Київському політехнічному інституті діяв гурток «Мистецтво») [10, арк. 68], а також грало на улюблених музичних інструментах для душі. Так, студент Харківського технологічного інституту, відомий у майбутньому письменник, Гнат Хоткевич самотужки опанував бандуру, а вже за рік виступав з концертами в інших містах [38, с. 13]. Деякі студенти КДА грали на гуслах [35, с. 356], гармошці [39, арк. 10], скрипці [15, арк. 6].

Студенти були гостями на громадських та приватних балах, часто приходячи на них без запрошення. Особливої популярності подібний спосіб проведення дозвілля набув у середині XIX ст., коли юнаки із синіми комірцями складали гідну конкуренцію кавалерійським офіцерам [19, с. 388]. На проведених студентських вечорах улюбленими танцями були гопак, кавказька лезгинка [37, с. 270], козачок та метелиця [13, арк. 6 зв.].

Поряд з участю у різноманітних світських раутах молодь залюбки проводила дозвілля в різних розважальних закладах, яких у кожному студентському місті було достатньо. Зокрема, у Києві «центром розваг» була нижня частина царського саду, що знаходилася на початку Хрещатику. У 1863 р. саме тут відкрито платний парк із розважальними закладами («кафешантан») Шато-де-Флер («Замок квітів»), де, окрім поля для прогулянок,

були ресторан, літній театр, танцювальний зал й пивний бар; у 1868–1878 рр. тут було збудоване стаціонарне приміщення для кафе з танцювальними залами, галереями та балконом, а 1879 року засноване Російське драматичне товариство й відбувалися вистави російських та українських труп (нині територію шато займають Міський сад, Хрещатий парк, стадіон «Динамо» імені Валерія Лобановського і навколишні схили) [43]. Дореволюційні газети містили анонси щоденних видовищ, які намічалися ввечері в шато: виступи інтернаціонального [41, с. 1] чи цигансько-угорського хорів, концерт інструментальних капел, російських та французьких співаків й танцюристів [42, с. 1], циркові вистави [21, с. 4].

І все ж, одним з найпопулярніших видовищ для молоді, особливо заможної, були бали-маскаради, які, зокрема 1888 року, влаштовувалися тричі на тиждень. Вартість вхідного квитка на них була достатньо високою: 1 руб. 10 коп. 1894 року [17, с. 1], в той час як за інші розваги в шато треба було сплатити лише 20–50 коп. [42, с. 1]. Правилами суворо заборонялося відвідувати маскаради без відповідних костюмів, а також палити й порушувати порядок. Найчастіше танцювальна програма в шато починалася тільки о 22:00, а завершувалася о другій години ночі [16, с. 575; 25, с. 4].

Звичними місцями для проведення дозвілля київського студентства слугували також Російське купецьке зібрання й парк «Ермітаж», що за своєю розважальною програмою не поступався шато. Аби збільшити кількість своїх відвідувачів, парки інколи організовували безоплатні гуляння [22, с. 1].

Отже, так звані «приємні мистецтва» (музика, співи, танці) були невід'ємною частиною повсякденного життя студентства підросійської України XIX – початку XX ст. Якщо в першій половині XIX століття, коли дворянський елемент був визначальним у становому складі студентства, музика і танці були навчальними предметами університетської програми, тобто обов'язковими для відвідування, то в другій половині XIX – на початку XX ст., заняття мистецтвами перетворилося на добровільну ініціативу молоді, яка в такий спосіб прагнула не лише весело й безтурботно провести вільний час, а й самоствердитися через участь в організації діяльності гуртків і хорів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Авсеєнко В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. *З іменем Св. Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* : у 2 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ, 1994. Кн. 2. С. 254–269.
2. Андрієвський В. Н. Київська студентська українська громада. *Alma Mater : університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 : матеріали, документи, спогади*: в 3 т. / [упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. Київ, 2000. Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. С. 225–249.
3. Вокальный вечер университетского хора. *Киевлянин*. 1880. № 260 (20 нояб.).
4. Воловенко П. Ф. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год. Киев : Тип. «Работник», 1912. 1020 с.
5. Державний архів Київської області. Ф 2. Оп. 226. Спр. 248.
6. Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 297. Спр. 182.
7. Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 395. Спр. 95.
8. Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 478. Спр. 26.
9. Держархів м. Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 320.
10. Держархів м. Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 970.
11. Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 320.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В, І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 6599.
13. ІР НБУВ. Ф. 90. Спр. 47.
14. ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 1852.
15. ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1848.
16. Киевская проституция. *Киевлянин*. 1869. № 145 (9 дек.).
17. Киевское Русское купеческое собрание. *Киевлянин*. 1894. № 21 (21 янв.).
18. Концерт оркестра студентов. *Киевлянин*. 1887. № 57 (14 марта).

19. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете 1850–1855 гг. *Исторический вестник*. 1891. № 8. С. 373–393.

20. Общий устав императорских российских университетов. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1835. № 8. С. LI–LXXXVII.

21. Объявление. *Киевский телеграф*. 1867. № 2 (4 янв.).

22. Парк «Эрмитаж». *Киевлянин*. 1890. № 192 (1 сент.).

23. Петров М. І. Скрижалі пам'яті / [упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим]. Київ : Либідь, 2003. 336 с. (Пам'ятки історичної думки України).

24. Правила для студентов Киевской Духовной Академии, установленные Правлением Академии на основании § 189 устава духовных академий, а также распоряжений высшего духовного правительства. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1911. 30 с.

25. Правила, обязательные для всех посетителей маскарадов в Шато-де-Флер. *Киевский телеграф*. 1867. № 151 (22 дек.).

26. Редин Е. К. Преподавание искусств в Императорском Харьковском Университете. *К истории Императорского Харьковского Университета (1805–1905)*. Харьков : Тип. и Лит. М. Зильберберг и С-вья, 1905. С. 1–35.

27. Речь и отчет о состоянии Императорской Киевской Духовной академии за 1912–1913 уч. г. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1914. 122 с.

28. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. СПб. : Паровая Скоропечатня «Восток», 1904. Т. 15: 1901–1903. 2472 стб.

29. Струмилин С. Г. Статистика и экономика. Москва : Изд-во АН СССР, 1979. 490 с.

30. Філія Держархіву Чернігівської обл., м. Ніжин (ФДАЧОН). Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1192.

31. ФДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1490.

32. ФДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1656.

33. ФДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1675.

34. ФДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2084.

35. Флоринский Н. И. Из студенческих воспоминаний (Ко дню его кончины). *Душеполезное чтение*. 1901. № 7. С. 348–361.

36. Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания Университета до 1859 года. Харьков : В Унив. Тип., 1859. 173 с.

37. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [В. В. Кравченко, С. І. Посохов, В. І. Кадєєв]. Харків : Фоліо, 2004. 750 с.

38. Хоткевич Г. Спогади. Статті. Світлини / [упоряд.: А. Болабольченко, Г. Хоткевич]. Київ : УКСП «Кобза», 1994. 166 с.

39. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 4931.

40. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Київ : Темпора, 2003. 416 с.

41. Шато-де-Флер. Ежедневно. *Киевлянин.* 1888. № 16 (21 янв.).

42. Шато-де-Флер. *Киевлянин*. 1890. № 98 (4 мая).

43. Шато-де-Флёр. URL: http://www.oldkyiv.org.ua/data/chateaux-de-fleur.php?lang=ua (дата звернення: 29.04.2023).

В. С. Травінський,
молодший науковий співробітник
НІАЗ « Кам'янець»

РИХТІВСЬКИЙ ЗАМОК – ОСЕРЕДОК ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ ПОДІЛЬСЬКИХ ПОЛЯКІВ XIX СТ.

У статті мова йде про одну з цікавих історичних пам'яток Кам'янець-Подільського району Хмельницької області - замок в селі Рихта. Особлива увага приділяється замку та побудованому пізніше на його території палацу, як осередків літературного життя подільських поляків XIX ст. Основною метою цієї публікації є намагання вкотре загострити увагу на необхідності збереження та популяризації цієї пам'ятки, як важливого об'єкту історико- культурної спадщини України.

Ключові слова: *Рихта, замок, палац, Гумецький, Подвисоцький.*

За кількістю пам'яток історико-культурної спадщини в Україні провідне місце займає Хмельниччина. Останніми роками тут приділяється серйозна увага їх збереженню, а відтак і популяризації, з метою донести до прийдешніх поколінь цікаву, іноді драматичну і суперечливу історію подільського краю.

Аби загострити питання до проблем дослідження та збереження пам'яток, які дотепер мають більш менш задовільний стан збереженості, у автора даної статті, вже є досвід по узагальненню історичних досліджень об'єктів, що знаходяться на території Хмельницької області, зокрема палацу першої половини XIX ст. в селі Ілляшівка Хмельницького району, палацу, колегіуму та костелу XVI–XX ст. в селі Панівці Кам'янець-Подільського району. Спільна робота з колегами Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» по збору і дослідженню історичних та архітектурних матеріалів цих пам'яток, стала результатом підготовки облікової документації, як першого важливого кроку щодо їх збереження.

Про замок першої половини XVI ст. в селі Рихта Кам'янець-Подільського району писали видатні дослідники Поділля Юзеф

Ролле, Юхим Сіцінський, Роман Афтаназій та інш. Увагу цьому об'єкту інколи приділяли і сучасні дослідники – історики, краєзнавці, журналісти. Сьогодні вже стало зрозуміло, що ця пам'ятка культурної спадщини Хмельниччини заслуговує на посилену увагу щодо подальшого її дослідження та створення належних умов для збереження.

В першу чергу, спробуємо узагальнити деякі основні моменти історичних досліджень замку в селі Рихта, особливо зупинимося на найбільш яскравому періоді історії, коли його територія була вогнищем культурного життя подолян.

Село Рихта розташоване над річкою Жванчик за 12 км. від Кам'янця-Подільського. До половини XVII ст. воно називалося Новосілкою (в деяких джерелах Красносілкою). До середин XVI ст. село належало якомусь Радецькому, а з другої половини цього ж століття ним володіли Лянцкоронські. Саме їх потрібно вважати будівничими тут замку. Справа в тому, що повз Новосілку проходив Волоський шлях, яким татари пробиралися на Поділля. Так як Новосілка через своє положення на високому березі річки була зручна для фортеці, то тут збудували оборонний замок. Замковий комплекс виник як укріплення для оборони від набігів татар та волохів. Окрім захисту від татар, він виступав об'єктом, з якого здійснювався контроль як військовий так соціально-економічний, порівняно до значної території місцевості. Поряд з цим, він будувався не тільки для захисту своїх мешканців, але й великої кількості жителів, що проживала за межами стін замку. [3, с.38] Автор статті про Рихту в «Slowniky geograficzyi» каже, що, під час реставрації одного з будинків у Рихті, знайдено таблицю з написом, де сказано що замок у Рихті засновано року 1507. [5, с. 66]. Яким же був тоді замок. Його розміри були невеликими, займав він довгастий прямокутник; довші сторони були по 64 м. завдовжки, а вужчі – 57 м. По боках були чотири невисокі башти, наче прямокутні будинки розмірами 4,5–5,5 м. та 8,6–9,3 м., а з середини прямий ріг, ніби зрізаний і стінки йдуть ламаною лінією вигнутою в середину будинку. Навкруги чотирикутної площі замку йшли мури. В'їзд був посередині південного боку, зі сторони села. [2, с. 213-214].

Магнати Лянцкоронські володіли замком до 1569 року, тоді Ельжбета (Гербурт) Лянцкоронська продає Новосілку з іншими

маєтками Войцеху Гумецькому гербу Юноша, стольникові Подільському. Відтоді село на півтора століття стає родовим гніздом роду Гумецьких. У другій половині XVII ст. онук першого власника Новосілки з роду Гумецьких теж на ім'я Войцех Гумецький перейменував Новосілку в Рихту, а оскільки в Польщі були інші Рихти, то він назвав своє подільське село Рихтами Гумецькими.

Під час облоги Кам'янця турками в 1672 році, Войцех Гумецький загинув. Того року Рихта разом з усім Поділлям перейшли до турків. Гарнізон яничарів стояв в Кам'янці, а в замку в Рихті нові господарі влаштували конюшні. Після турецької окупації в 1699 році Рихту одержав син Войцеха Гумецького Стефан. З 1698 до 1715 року він був полковником королівської артилерії, а з 1706 до 1736 років – Подільським воєводою та дипломатом. Стефан Гумецький володів великими маєтками в Польщі, але дуже сильно любив свій родинний маєток в Рихті, а тому відразу ж взявся за переоблаштування замку. Було зміцнено його мури та башти, удосконалено систему сухих оборонних ровів, зведено бастіони та вали.

Був ще один період в історії замку, коли ним знову оволоділи турки. Це зробила в 1762 році турецька хотинська залога під керівництвом Кара – Ахмета. Тоді завідував замком якийсь Осінський, котрий довірившись туркам, пустив їх до замку, а вони натомість розграбували його, а мешканців вбили. Тоді загинуло 54 особи. Осінського разом з родиною забрали до Хотина, але згодом випустили.

Після смерті Стефана Гумецького, Рихта відійшла до його молодшого сина Юзефа. Але, ні старший син Стефана – Ігнацій, ні молодший Юзеф своїх дітей не мали, тому після смерті Юзефа Гумецького Рихту отримала його племінниця Малаховська. Згодом вона продала маєток Яну Тшецескому. З 1815 року Рихта належала Францішеку Плонському, а з 1848 року Герману Головинському, який шляхом оформлення спадщини, передав її своєму зятю – польському історику та письменнику Констянтину Подвисоцькому (1810–1868). Якраз він зніс будівлі на території замку і на його площі звів панський палац, перед яким викопали став, а навколо посадили сад. І Головинський і Подвисоцький були великими пошановувачами письменства, науки і мистецтва. Вони зібрали чи не найбільшу бібліотеку в губернії. Саме

ця елітна книгозбірня за деякими джерелами і привела сюди в жовтні 1846 року Тараса Шевченка.

В 1848–1868 рр. палац був справжнім осередком культурного життя подільських поляків. Тут перебувало багато письменників та художників: Ігнацій Крашевський (найплодовитіший письменник за Книгою рекордів Гіннеса, який написав 232 романи у 455 томах), Міхал Грабовський, Олександр Верига – Даровський, православний священник та письменник Плацид Янковський та багато інших.[5, с.66-67]. Тут вони демонстрували своє мистецтво, ділилися досвідом та планами на майбутнє. Господар палацу Подвисоцький був затятим колекціонером. Він зібрав понад 4,5 тисяч картин і гравюр та майже стільки ж рукописів і книг. Переважна більшість книжок були польською мовою на історичну тематику. Серед них знаходимо берестейське видання Біблії (1568 року), видання «миньковецької держави Мархоцького». Були тут також праці з геральдики та травництва. Але найбільшою вважалась колекція рукописів – листи відомих людей, видані і невидані праці тощо. Певна частина цих збірок пізніше потрапила до польського міста Корніка, в бібліотеці котрого і зберігаються зараз. Збережені артикули з рихтецької колекції – під артикулами 1127–1282. Подвисоцький збирав японську та саксонську парцеляну, зброю, східні килими та старовинні годинники. Він мав колекцію приблизно з півтисячі автографів відомих польських осіб. Пізніше її купив Владислав Гурський і подарував Краківській Ягеллонській бібліотеці. Оздобою колекції живопису був портрет останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського, написаний відомою художницею Марією Елізабет Віже – Ле Брун [9]. Роман Афтаназій припускав, що це саме той портрет, який зберігається зараз в історичному музеї Варшави. [7, с.311].

З таким шаленим темпом розвитку подій, скоро все змінилося до навпаки. Після смерті Констянтина Подвисоцького, Рихта перейшла до його доньки Емілії, частина села на лівому березі Жванчика належала по черзі Тржецьким, Белінським, Галицьким, Левицьким, Бахталовським, Рожаловським. Останнім власником села був пан Калінін. Із частою зміною господарів, Рихта ніби завмерла. Колишні колекції Головинського-Подвисоцького

розпорошилися по десятках шляхетських домів. Один з нових власників села Рожаловський, в палаці облаштував лікарню, а свою резиденцію у 1882 році звів на протилежному березі річки Жванчик.

На початку XX ст. замок та прилегла територія перейшли до земського управління. Під час Другої світової війни палац-лікарня був зруйнований, натомість в колишній резиденції пана Рожаловського знову облаштували лікарню. Сільська медична амбулаторія, в цій будівлі розміщується дотепер, в ній знаходимо залишки неоготичного каміну, а також ліпнини того часу.

Після 1917 року укріплення зазнають значних руйнувань, особливо первісний палацовий комплекс. У міжвоєнний період територія замку не відбудовувалась, натомість незаможні селяни пристосували дві вежі під житло. У повоєнні роки внутрішнє подвір'я твердині та прилегла територія забудовується селянськими садибами, а вежі використовуються як складські приміщення.

Отже, що ми маємо сьогодні на території колишніх замку та палаців? Про розміщення в одному з палаців сільської медичної амбулаторії ми вже писали. Від замку залишилися всі чотири башти із залишками оборонних мурів (всі вони знаходяться на обійстях місцевих мешканців). Краще збереглася пізня північна башта (зараз тут комора місцевого священника). Башта прямокутна, двоярусна, накрита невисоким дахом, має стіни 1,5–1,65 метрів завтовшки. В першому та другому ярусах збереглися невеликі бійниці з розширювальними по обидва боки щоками. В західній стіні вбудований камін, зовнішні стіни ще зберігають штукатурку. У свій час цю вежу прикрашав годинник. Три інші башти належать до першого етапу побудови замку, також п'ятигранні в плані, з гострими кутами. Колись їх дахи були вкриті наметами з гонтовим перекриттям. Оборонні мури, які їх з'єднували, мали дерев'яні галереї на консолях, по яких відбувався перехід між ними. (З джерел відомо, що в одній із тих веж Стефан Гумецький влаштував костел).

Така коротка історія замку, який колись був зведений в невеликому подільському селі, через котрий пройшли цікаві фраг-

менти життя краю і який сьогодні ще зберігає залишки первісного коріння свого створення та існування. А що далі? Хто знає рецепт, як зробити, щоб цей об'єкт дійсно став пам'яткою культурної спадщини України, був належно збережений, глибше досліджений і доступний для тих, хто цікавиться історичним минулим нашої держави? По-перше, про це завжди треба говорити. Приємно, що в самому селі є приклади того, як потрібно відноситись до своєї історії. Подружжя Оксана і Дем'ян Горичі (Оксана Миколаївна працює в бібліотеці, а Дем'ян Володимирович учителем історії в місцевій школі) спільними зусиллями прищеплюють в рихтівських дітлахів любов до рідного краю, розповідають про історію замку, збудованого в селі. Але все таки, основна маса селян Рихти не дуже цікавиться залишками замку, скоріше їх вабить старий млин над річкою Жванчик, який колись гримів на всю округу (деякі туристи саме млин до цих пір рахують залишками замку). По-друге, а може його врятують нащадки колишніх власників палацу, які нещодавно за словами рихтівчан приїздили з Польщі. Але приїхали, подивились на руїни і сільські обійстя поруч, махнули рукою, розвернулись і поїхали додому. По-третє, може людям, які побудували на історичній території свої помешкання в законний спосіб передати залишки замку і палаців, адже мабуть їм треба завдячувати за їх збереження. Але тоді як переконати мешканців в необхідності загального доступу до пам'ятки, а не в тому, що вона слугує їм підсобними господарськими приміщенням як це бачимо зараз. По-четверте, може слід зайнятися пошуком мецената, який візьметься за збереження та реставрацію об'єкту (на Хмельниччині вже є позитивні приклади цього), але чи це простий і правильний шлях.

Рецептів багато, але колись потрібно робити перший крок, який вже поступово робиться і який направлений на виготовлення облікової документації, як першого етапу, направленого на збереження та охорону цього об'єкту, як пам'ятки історико-культурної спадщини України, власне, для цього і направлена дана стаття.

Список використаних джерел і літератури:

1. «Труды Подольского историко-статистического комитета» под ред. Е. И. Сецинский. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл. 1901. – Вып. IX – 1267 с.
2. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Сумская обл; Тернопольская обл; Харьковская обл; Херсонская обл; Хмельницкая обл; Черкасская обл; Черниговская обл; Черновицкая обл. / редкол.: Г. Н. Логвин (отв.ред.) и др. – К.: Будівельник, 1986 – Т.4 – С. 213 -214.
3. Липа К. Малі міста Поділля XVI –XVII ст. Проблема стилю / К. Липа // Архітектурна спадщина України. Проблема стильового розвитку архітектури України. – К.: Вид-во «Українознавство», 1997. – Т.4 – С. 38.
4. Орест Мацюк. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. / Видання 2-ге, виправлене та доповнене. – Львів. «Центр Європи», 2005. – 200 с.
5. Ю.Сіцінський. Оборонні замки західного Поділля XIV–XVII ст. (Історично-археологічні нариси)./Упорядник С. В. Трубчанінов – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. – С. 66-68.6.
6. Кожевнікова В. Сила у красі: [с.Рихта] /В.Кожевнікова // Подолянин. – 2018. – 27 липня. – С.5.
7. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzerzypospolitej. – Wojewodstwo Podolskie. Wroclaw, 1994. – S.307-311.
8. https://andi – travel.com.ua/ ryhta Точка доступу станом на 23.03.2023р.
9. https://castles.com.ua / n23n.html. Точка доступу станом на 31.01.2023р.
10. https://chtivo.org.ua/Hurska Kateryna/Zamky i fortetsi na terutorii Kamenets-Podilskoho_raionu.pdf?

Р. В. Григор'єв,
аспірант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.

У статті характеризується стан розвитку професійного й аматорського театрального мистецтва Правобережної України на рубежі XIX–XX ст. в умовах репресивної політики Російської імперії, спрямованої на русифікацію суспільства та недопущення поширення національно-культурного руху, націленого на формування української самосвідомості.

Ключові слова: *театр, Правобережна Україна, русифікація, національно-культурний рух.*

Упродовж усього часу перебування України у складі Російської держави імперська репресивна машина намагалася всіляко обмежувати будь-які намагання української еліти формувати свою національну ідентичність, побоюючись (абсолютно обґрунтовано), що поширення української культури стане каталізатором розвитку національно-визвольного руху, спрямованого на автономізацію або навіть незалежність України.

Виявом цієї державної політики стало перешкоджання на законодавчому рівні проявам української культури, зокрема театрального мистецтва. Однак, попри утиски та переслідування, цензуру та «великодержавний шовінізм» тогочасної імперської еліти, провідні діячі української культури, в першу чергу – корифеї українського театру М. Старицький, П. Саксаганський, М. Садовський, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий та ін. намагалися протистояти російському гніту та доносити українське слово до глядача на теренах Правобережної України.

На початку 1880-х рр. М. Кропивницький і М. Старицький розгорнули активну й плідну діяльність щодо створення національного музично-драматичного театру, приділяючи велику

увагу постановкам оперних і опереткових спектаклів [12, с. 11]. Новостворена театральна трупа М. Кропивницького розпочала своє творче життя у жовтні 1882 р. постановкою «Наталки Полтавки» І. Котляревського. Продовжуючи у новій художній якості сценічні традиції М. Щепкіна, М. Кропивницький створив мальовничу, пройняту настроями й мелодіями народної пісні музичну виставу, яка захоплювала, насамперед, злагодженим акторським ансамблем, про що зазначає рецензент газети «Елисаветградский вестник» [10, с. 11].

Оперною постановкою «Наталки Полтавки» І. Котляревського з використанням музики М. Лисенка розпочала свою мистецьку діяльність у серпні 1883 р. і велика музично-драматична трупа М. Старицького, до якої приєдналася й трупа М. Кропивницького. Творчість цих труп знаменувала початок якісно нового етапу у формуванні ідейно-естетичних засад українського сценічного мистецтва, утвердження реалістичних художніх принципів режисури та вокально-акторського виконавства [10, с. 11-12]

Наприкінці XIX ст. під впливом активної творчої діяльності корифеїв української сцени в Правобережній Україні набув значного поширення аматорський театральний рух. Майже одночасне виникнення театральних колективів у різних місцевостях засвідчує закономірність перебігу національно-культурного руху, ідейні засади якого наслідував і сповідував тогочасний український театр. Театральний рух (в тому числі аматорський) у цей час охоплює та консолідує всі соціальні верстви українства, поділеного між двома імперіями та засвідчує прагнення української спільноти до національного відродження і соціального визволення [13, с. 125].

У 80-х рр. XIX ст. в Правобережній Україні аматорський театр знайшов плідний ґрунт для свого розквіту у робітничому середовищі. Майже в кожному повітовому місті, великих селах, гутах, цукроварнях, гуральнях, вузлових станціях виникають аматорські гуртки. Їх очолювали колишні учасники аматорських театрів великих міст, зазвичай випускники навчальних закладів – учителі, лікарі, діячі земств, поліцмейстери. Поширенню та якісному поглибленню рівня театральної самодіяльності сприяв приклад мистецької діяльності театру корифеїв та

кращих українсько-російських труп, які гастролювали по Україні, а також поява друкованих п'єс та рецензій на театральні вистави. Зокрема, у 1881 р. альманах «Луна» починає друкувати п'єси М. Старицького, а у 1882 р. виходить друком коштами бібліотеки провідного діяча Одеської громади М. Комарова перший том збірки творів М. Кропивницького. В журналі «Киевская старина» за 1882 р. систематично друкувалися нові п'єси українських драматургів, які приваблюють аматорів своїм художньо-ідейним змістом [13, с. 127].

Восени 1883 р. у Києві упродовж місяця гастролює трупа М. Кропивницького та М. Старицького. В її репертуарі були представлені як попередні, так і нові п'єси М. Кропивницького, зокрема «Лихо – не кожному лихо, іншому – й талан» та «Пошились у дурні». Гастролі викликали шалений ентузіазм у глядачів, яких вразили високомистецькі, наснажені ідеєю українського патріотизму вистави. Театр «ломився» від публіки, яка після кожної вистави буквально на руках виносила артистів до транспорту, що відвозив їх до готелю. Вистави запрошували «на біс», дуже часто на сцену летіли смушеві шапки на знак цілковитого захоплення [9, с. 202].

Закономірно, що така народна любов до корифеїв українського театру не могла подобатися ані царській «охранці», ані владі генерал-губернатора, посаду якого на той час займав О. Дрентельн [11, с. 463].

Генерал-губернатор одразу рапортував міністрові внутрішніх справ імперії про «демонстрацію українського сепаратизму виставами трупи М. Старицького». І, поки трупа виступала у Житомирі (22 листопада – 23 грудня 1883 р.) та Одесі (27 грудня 1883 р. – 19 лютого 1884 р.), викликаючи не менше захоплення глядачів, у Петербурзі було підготовлене таємне розпорядження Головного управління у справах друку від 31 грудня 1883 р. № 5091, яким уже в січні 1884 р. всім губернаторам нагадали про пункт циркуляру від 16 листопада 1881 р., яким заборонялося утворення окремих українських театрів з виконанням тільки українських п'єс і пропонувалося надалі дозволяти українські вистави лише за умови, що поряд з українською виставою буде ставитись російськомовна п'єса з такою самою кількістю актів,

що й українська. Щоб якось оминути запропоноване урядом безглуздя, надалі довелося вдаватися до хитрощів: на афіші зазначали зменшену кількість актів української вистави, а натомість – збільшену російської. В окремих містах під відповідальність місцевої влади дозволялося грати одноактний російський водевіль [9, с. 202].

У згаданому розпорядженні від 31 грудня 1883 р. повідомлялося про настанову міністра внутрішніх справ Н. Ігнатьєва всім начальникам губерній звертати особливу увагу на неприпустимість пропаганди на сцені ідей «украинофильства», у якому влада вбачала ідею української національної незалежності. У зв'язку з цим О. Дрентельн категорично заборонив українським трупам виступати на підвладній йому території (Київська, Подільська і Волинська губернії). Під час тріумфальних виступів трупи М. Кропивницького у Петербурзі 1886–1887 рр. київський генерал-губернатор заявив, що у Петербурзі це – театр, а в Києві – ще й політика [9, с. 203].

Втім, заборона О. Дрентельном українського театру в Правобережній Україні не припинила, а навпаки – активізувала творчу працю діячів театрального руху, яким залишалось одне – активно протидіяти репресивним імперським утискам та засобами сценічного мистецтва відстоювати право українства на національне буття. Зокрема, професор Київського університету О. Кістяківський у співпраці з О. Конинським засновують у 1883 р. новий аматорський колектив, згуртувавши навколо себе талановиту студентську молодь. Режисером цього гуртка став провідний літературознавець К. Арабажин. У постановці п'єс українських драматургів беруть участь поряд зі студентством провідні культурні діячі – І. Антонович, М. Старицька, В. Кістяківський, Я. Гулак, В. Дашкевич, О. Черномська, Г. Ніговська, О. Дехтярьова, С. Шелухін, П. Житецький, В. Верещагін, В. Самійленко, І. Судакевич, В. Ігнатович, П. Красовський та ін. [13, с. 125].

Серед численних відомостей і спогадів про робітничі аматорські колективи Київщини, які містить тогочасна періодика, є відомості про плідну діяльність аматорського гуртка київських залізничників, під керівництвом М. Старицької. У 1893 р.

розпочав свою діяльність аматорський робітничий театр на київському заводі «Арсенал». Репертуар новоутвореного колективу від самого початку становили п'єси української драматургії. Значним успіхом у громадськості користувалися аматорські вистави робітничого театрального гуртка Деміївського району Києва, який очолили робітники київських залізничних майстерень В. Ніколаєвич та І. Сагатовський. Декорації до вистав створював художник М. Пимоненко. Аматорські колективи пожежників, до репертуару яких входили п'єси української драматургії, існували у с. Хабенка на Київщині, с. Рижанівка Звенигородського повіту та у Білій Церкві [13, с. 126-127].

Розвиток театрального мистецтва відбувається і на Поділлі. Хоча через аварійний стан дерев'яного приміщення вінницького театру в 1854 р. його було закрито, а професійна трупа виїхала на гастролі [7, с.70]. В цей час у краї гастролювали як місцеві, так і «кочівні театри» і трупи з Київщини, Слобожанщини та навіть Галичини під орудою П. Саксаганського, М. Садовського, М. Кропивницького, М. Губчака та ін. Зокрема, у 1902 р. в столиці губернії – місті Кам'янці-Подільському – гастролювали трупи галицьких артистів, які упродовж місяця давали ряд українських вистав. Рецензент зазначає, що ця трупа «користується успіхом і великою симпатією в себе на батьківщині», отримує урядову субсидію в розмірі 6,5 тис. гульденів на рік (на відміну від польського театру, який субсидіювався у майже 8 разів більше – на суму 50 тис. гульденів). Кам'янецькі гастролі для театру не були особливо прибутковими. Дописувач «Киевской старины» констатує, що «обиватели» досить байдуже поставилися до «симпатичної трупи», попри гарну гру її учасників. «Насколько намъ извѣстно, поляки и евреи обнаружили больше вниманія и интереса къ театру, чѣмъ украинцы», – зазначає автор. Гастролі трупи М. Губчака співпали у часі з проведенням сільськогосподарської виставки, під час якої артисти давали безкоштовний концерт для відвідувачів, відмовившись від будь-якої плати [6, с. 211-212]. Як бачимо, актори-галичани були готові навіть працювати безкоштовно, аби нести українське слово на поневолену Росією землю Поділля.

Активним мистецьким осередком на зламі XIX–XX ст. стає Вінниця – «дуже театральне містечко», як згадує про неї актриса М. Велізарій. Місцеві та кочівні театральні трупи давали вистави у кількох будівлях, серед яких була навіть зала міської управи. В 1902 р. у Вінниці споруджено Народний дім [3, с.83]. А в 1910 р. у місті відкривають великий, спеціально збудований театр за проєктом архітектора Г. Артинова [2, с. 18].

Ставили українські вистави й у м. Тульчині (сучасна Вінниччина). Зокрема, колишній віце-президент Київської археографічної комісії Н. Іванишев у своїх «Путевых заметках» згадує про спостереження за тамтешнім культурним життям: «Загалом Тульчин зробився притулком для всіх приїжджих порядних людей. (…) Був і театр; грала якась нещасна бродяча трупа. Коли ставили «Наталку-Полтавку», то актор, який грав роль Петруся, з'явився справжнім Гамлетом, із гамлетовою фізіономією і такими ж замашками» [4, с. 83].

Українське сценічне мистецтво наприкінці XIX – на початку XX ст. було досить популярним і у військовому середовищі. Аматорські вистави влаштовувались у приміщеннях учбових команд, госпіталів, казармах колишніх військових поселень. Репертуар аматорських військових театральних гуртків становили п'єси національної драматургії: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Украдене щастя» І. Франка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Спокуса», «Свекруха» Л. Лопатинського, «Сотниківна» Б. Лепкогота ін. [13, с. 126].

Про гастролі на південно-східній окраїні Подільської губернії зустрічаємо згадки у періодиці Галичини, зокрема журналі «Літературно-науковий вісник». У № 4 від 1902 р. зустрічаємо замітку «Українські аматорські вистави», у якій йдеться: «Завдяки попечителям Народної Тверезості студії (…) в м. Окнах Подільської ґуб. протягом минулого літа відбувались зі значним успіхом російські й українські вистави що неділі вечором. Ставились більш-менш ідейні п'єси, між якими публіка найбільше вподобала «Бурлаку» Карпенка-Карого. Сю п'єсу давали два рази» [8, с. 15].

Наприкінці XIX – початку XX ст. аматорський театральний рух поширився і на селянське середовище. Слід зазначити, що перебіг аматорського театрального руху в містах та провінції мав певні відмінності. До послуг міських режисерів була спеціальна література, а керівники сільських аматорських колективів такого доступу не мали взагалі. Міські аматорські гуртки зазвичай мали належні матеріальні можливості, а сільські обходилися примітивним театральним інвентарем [13, с. 127].

Цікавою є згадка про театральні постановки у с. Жванець (нині в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області), які залишила в циклі публікацій «Путевые очерки Подолія» на шпальтах «Киевской старины» 1884 р. Катерина Антонович-Мельник. У статті йдеться про гастролі заїжджої єврейської трупи, яка ставила вистави російською мовою. «За відсутністю театру, представлення давались в одному із заїздів. Нам не удалось відвідати цей імпровізований театр, але, судячи з розповідей, представлення йшли на російській мові і зала була переповнена публікою, що складалася як із представників єврейського населення, так і із скучаючих купальщиків» [5, с. 28].

У своїх спогадах керівник аматорського драматичного колективу в с. Сидорівці Канівського повіту Київської губернії Д. Семиренко, згадуючи постановку першої вистави колективу «Як ковбаса чарка, то минеться сварка» М. Старицького, відзначає винахідливість та ентузіазм акторів-аматорів, які готували постановку своїми силами [13, с. 128].

На межі XIX–XX ст. з'явилися нові театри у Вінниці, Проскурові, Жмеринці, Могилеві та інших містах. Зокрема, у Проскурові в 1892 р. був заснований приватний театр Шильмана. Але він був дерев'яним і функціонував у старому приміщенні. У 1907 р. Шильман на власні кошти збудував новий кам'яний театр на центральній вулиці міста – Олександрівській. Зусиллями дворянина П. Котляревського, священника С. Мишевського та інших подільських ентузіастів шляхом численних звернень в урядові інстанції було отримано дозвіл на відкриття у Вінниці театру. Невдовзі вінничани отримали і літній театр ротмістра Толстого, споруджений у 1910 р. за проєктом архітектора Г. Артинова в стилі модерн [9, с. 79, 82]. Він став найбільшим і най-

розкішнішим подільським театром. Меценатом виступила Т. Леонтовська, котра сама сплачувала 600 руб. оренди на рік і 25 руб. за кожну виставу. З того часу Вінниця стала набувати рис економічного та культурно-мистецького центру [1, с. 63-64].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що політика тотальної русифікації та активні утиски української мови і культури не допомогли імперській репресивній машині досягти своєї мети – придушити українське мистецтво і таким чином викорінити національну самосвідомість. Театральні діячі (як корифеї, так і аматори) від губернських столиць до провінційних містечок і маленьких сіл несли українське слово, зберігаючи культурну ідентичність народу. Ця мистецька діяльність на межі XIX–XX ст. дозволила українцям поступово самоствердитися, результатом чого стало прагнення незалежності та активний національний рух упродовж всього XX ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Безуглий А. І., Слотюк П. В. Деякі особливості становлення вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті 20 ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. Вінниця, 2001. Вип. 3. С. 63–67.*
2. Григор'єв Р. «Вінниця як осередок театрального життя на Поділлі у ІІ половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 22. С. 17–19.
3. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. Т. 23. 777 с.
4. Киевская старина. 1882. Т. I. Октябрь. С. 83.
5. Киевская старина. 1884. Т. VIII. Май. С. 28.
6. Киевская старина. 1902. Т. 1. Январь. С. 211–212.

7. Кушка Н. Музична Вінниця. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2020. 480 с.
8. Літературно-науковий вісник. 1902. Т. XVII. Кн. IV. С. 15.
9. Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку ХХ століття / [НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського]. Київ, 2016. 280 с.
10. Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / [Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін.] Київ : Інтертехнологія, 2006. 1054 с.
11. Овсієнко О. Дрентельн Олександр Романович. *Енциклопедія історії України : у 10 т. Інститут історії України НАН України*. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 2. С. 463.
12. Станішевський Ю. Український театр кінця XIX – початку ХХ століть: проблеми синтетичної природи і становлення національного режисерського мистецтва. *Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. Київ: Інтертехнологія, 2006. С. 11–83.*
13. Ян І. Український аматорський театр Наддніпрянщини: кінець XIX – початок ХХ ст. *Мистецтвознавство. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2016. № 4. С. 124-128.

Н. Р. Гриськова,
аспірантка кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ІКОНОШАНУВАННЯ ЯК ПРИКЛАД МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

На матеріалах Церковних літописів Поділля, у контексті традицій іконошанування, розкрито основні аспекти міжконфесійних взаємовідносин між представниками різних конфесійних спільнот краю. Доведено, що незважаючи на історичні події кін. XVIII – сер. XIX ст. іконошанування було тією ланкою, яка об'єднувала у спільній молитві вірян східного і західного обряду. Шана і глибоке релігійне почуття, яке виражали жителі краю до святих образів, стало прикладом того, як ікона об'єднувала навколо себе християн трьох найбільших конфесійних спільнот Поділля.

Ключові слова: *конфесії, римо-католики, греко-католики, православні, ікона, іконошанування, Поділля.*

Благочестиві звичаї, які здавна існували у вірян Подільського регіону, були тісно пов'язані з традицією іконошанування. Церковні літописи краю інформують про чисельні паломництва подолян до святих місць на поклоніння, в яких знаходилися чудотворні ікони: Київ, Почаїв, Тарнаруду, Кам'янець, Грудок, Тинну тощо [1]. Наприклад, з благочестивих обрядів, які існували у прихожан с. Малий Карабчиїв, Кам'янецького повіту були подорожі до святих місць: в Почаїв, для поклоніння чудотворній іконі Матері Божої. Відправлялися також натовпом в найближчі містечка і села на відпуст: в м. Городок, Жицинці, Польний Олексинець, Тинну [3]. Незважаючи на історичні події, які часто призводили до переходу цих святинь від однієї конфесії до іншої, традиція шанування дорогих серцю вірян ікон продовжувала існувати. Це призводило до численних міжконфесійних взаємовідносин та обрядово-релігійного спілкування між представни-

ками православного, греко-католицького та римо-католицького віросповідання.

Церковні літописи відзначають, що в релігійно-моральному відношенні серед прихожан були як хороші так і погані сторони. Хороші сторони наступні: «у неділю і святкові дні прихожани присутні при богослужінні в храмі, особливо осінню і зимою, коли вони менш усього зайняті господарськими роботами; говіють, сповідаються і причащаються Святих Тайн кожного року. Старі чоловіки і жінки приступають до Таїнства Причастя декілька разів в рік, частіше усього у великі свята і у встановлені пости. Випадків упущення і сповіді та Святого Причастя по не радінню нема. Пости дотримують свято і непорушно; вшановують пам'ять святих угодників Божих і просять служити їм молебні й акафісти. Відвідують сусідні церкви в храмові празники з цілю сповідатися, приобщитися Святим Тайнам і подати на молитви; деякі прихожани відправляються на поклоніння в м. Почаїв до дня Успіння Божої Матері. З негативних сторін в релігійно-моральному житті прихожан можна відмітити наступні більш головні: розгул, неповага дорослих дітей до своїх пристарілих батьків і крадіжки» [4].

У церковному літописі с. Нагоряни збереглась історія пов'язана із тим, як через святу ікону Господь врозумив п'яницю. Селянин Михайло Григор'єв Гриндора, схильний до вина і буйний у хмільному стані внаслідок якогось неприємного випадку з ним, дав зарок (зарікся) не пити горілки, при чому поклявся, сказавши: «нехай мені рот відпаде. Нехай мене Господь покарає. Якщо порушу дану обіцянку», зняв зі стіни ікону Спасителя і поцілував її. Згодом він порушив дану клятву і на зауваження приятеля бувшого свідком клятви, який побачив його хмільного у корчмі, відповів з насмішкою: «е, дурень ти, ікона дома, а я тут, де ж їй бачити що я роблю, та й що вона може мені зробити, а ну його..., мало чого говориться в біді». Минула неділя, як у Гриндори на верхній губі з'явився невеликий нарив з опухолю навколо; через недовгий час утворилося нагноєння з ще більшим затвердінням навколо. Операція зроблена в лікарні не допомогла, рак поширився по усьому обличчю, кістці або вилиці обличчя яка оголилася і нещасний помер у сильних муках 7 вересня 1882 р. (Зі щоденника священика) [4].

У церковному літописі с. Гуменці, Кам'янецького повіту Подільської губернії, міститься інформація про звичаї місцевого населення, які безпосередньо пов'язані з іконошануванням й міжконфесійними взаємовідносинами представників різних віросповідних традицій. «Деякі з них (вірян) щороку відправляються в м. Почаїв, Волинської губернії для поклоніння там чудотворній іконі Божої Матері; деякі щорічно відправляються в десятий п'яток після Воскресіння Христового в м. Соколець, Ушицького уїзда і с. Голосків, Кам'янецького уїзда на богомілля за давнім звичаєм; деякі в м. Тинну, Ушицького уїзда на богомілля 2 липня, а деякі у сусідні села на храмове свято. Так, 12 червня велика частина прихожан буває в сусідньому селі Вербка, щоб помолитися чудотворній місцевій іконі преподобного Онуфрія, пам'ять якого святкується у цей день. У всіх цих місцях богомольці очищають свою совість сповіддю і причащаються Святих Христових Таїн» [5]. Таких же звичаїв дотримувалися й жителі с. Слобідка-Рихтецька, які «щорічно партіями по 12 душ весною і осінню відправляються в м. Почаїв, нерідко звершують подорож в Київ (два випадки було в 1896 і 1897 рр.). Хресні ходи звершуються два рази в рік: на зелені свята і 15 липня» [6].

Зрозуміло, що у часи насадження унії на Поділлі храми з усім майном та речами, які у них знаходилися, переходили до греко-католицької конфесії. Так, у с. Кутківці, Кам'янецького повіту православні християни у XVI ст. мали в центрі села дерев'яну церкву на честь св. муч. Параскеви, де в сер. XIX ст. існувала кам'яна п'ятикутна церква, яку католики весь час прагнули перетворити в римо-католицьку. В 1721 р. її перетворили в уніатську, яка була такою з 1721 по 1795 р. тобто 74 роки. Як зазначається в літописі: «В середині цієї церкви знаходилися ікони пристойного живопису з рамами спіцерської роботи, при яких знаходилися шовкові занавіски. Весь іконостас був також роботи спіцерської з пофарбованими колонами і визолоченими капітелями» [7]. Дана замітка є прикладом того, як ікони та сакральні предмети переходили у власність від православної конфесії до греко-католицької і, врешті-решт, знову належали православним вірянам. Це є прикладом тих міжконфесійних відносин, які існували упродовж XVIII – сер. XIX ст. та переплітались з іконошануванням.

У зв'язку з тим, що Поділля в кінці XVIII ст. (1793 р.) було інкорпоровано Російською імперією, в якій державною релігією вважалося православ'я, багато греко-католицьких приходів разом зі священиком та вірянами починають змінювати конфесійну приналежність й переходити у православ'я. Так, у 1795 р. греко-католицький священик Олексія Семашко або Семашкевич приєднався до православ'я разом з церквою [8]. З визначних пам'яток цієї церкви можна вказати ікону Розп'яття Спасителя, яка знаходилася у вівтарі на горньому (возвишеному) місці. Висота її ¾ аршина, а ширина ½ аршина. У церковному літописі зазначається: «ця ікона користується шаною місцевих жителів, а з документа 1768 р. видно, що в минулому столітті (XVIII ст.) вона користувалася набагато більшою повагою, і уніатський єпископ Леон Шептицкій після розслідування визнав дану ікону благодатною і чудотворною, в чому видав грамоту в 1768 р., підтверджену потім в 1789 р. єпископом Белтським Петром. Писана ця ікона на полотні під низькопробною срібною ризою. Кіот до цієї ікони дерев'яний древній, різьбленої роботи з липового дерева. З інших старих ікон можна згадати про ікони Божої Матері і Святителя Миколая, які знаходяться біля правого і лівого кліросів, які користуються особливою шаною прихожан» [8]. Таким чином, після міжконфесійних трансформацій дані ікони й надалі продовжували залишатися тією ланкою, яка пов'язувала вірян двох конфесійних спільнот.

У літописі с. Черче зазначається, що в першій половині XIX ст. в приході крім православних проживали католики (які мали костел) і євреї. Останні через свою незначну чисельність і крайню бідність не здійснювали ніякого дурного впливу на православних. Католики «своєю чисельністю і фанатичною відданістю папізму, будучи у постійному дотику з православними, а частково у родинних зв'язках, спричиняють немалий вплив на релігійні погляди і побут православних». У 1898 р. в селі нараховувалося 884 особи православного віросповідання обох статей, 501 особа католиків обох статей і 91 особа євреїв [9]. Церковний літопис с. Гаврилівці свідчить, що «шкідливого впливу на православних католики не мають; навпаки можна засвідчити, що католики стараються злитися в єдино з православними; так вони часто відвідують храм, є членами приходського братства, при-

ймають участь в пожертвуваннях на потреби храму. Сектантів і розкольників нема» [10]. Свідчення даних літописів свідчать про тісні міжконфесійні взаємовідносини між жителями одного села й вірянами двох християнських конфесій, як з негативної так і з позитивної сторони.

Варто зазначити, що існували випадки коли на влаштування іконостасів у храмах часто виділялися кошти з державної казни. Так, на замовлення іконостасу для церкви с. Удринці, Кам'янецького повіту було відпущено з казни 300 руб. асигнаціями. Дану роботу виконував обізнаний в іконописанні священик Нового села, Проскурівського уїзда Яків Доброжанський. Хоч сам іконостас був місцевої простої роботи, одноярусний але живопис місцевого іконописця свідчив про існування в регіоні власних іконописних традицій, які переплiталися з католицьким релігійним живописом та православним стилем. Між жителями, які складали прихід були й уніати, оскільки в 1830 р. в с. Удрівцях помер уніатський священик Крейц, який був приходським і до самої своєї смерті мав на приході уніатську каплицю [11].

В с. Панівці знаходилася збудована з благословення уніатського архієрея (невідомо якого саме) у 1748 р. стараннями греко-католицьких прихожан Свято-Успенська церква, яка в 1796 р. перейшла у відомство православного архієрея. В церкві знаходилися уніатські ікони, писані на католицький взірець, які після 1796 р. поступово замінювалися православними. У церковному літописі зазначається: «іконостас трьохярусний, дощатий, з іконами старовинного грецького живопису, ім'я живописця невідоме. Ікони в ньому поміщені, написані і розташовані по установленню Православної Церкви в 1792 році. Ікони зображують в нижньому ярусі лики Спасителя, Божої Матері, Миколая Чудотворця і Успіння Божої Матері; в середньому ярусі лики празників Господських; у верхньому лики пророків і апостолів. Іконостас в той же час як і церква влаштований, тобто 1748 р.» [12]. Даний приклад вкотре підтверджує те, що між представниками різних конфесій існували тісні взаємовідносини, у результаті яких ікони часто переходили у власність того, хто знаходився під покровом пануючої конфесії.

Літопис с. Панівці зазначає, що благочестивих звичаїв у прихожан, пов'язаних з іконошануванням, було декілька: «подоро-

жують деякі з них в м. Кам'янець 24 червня для поклоніння храмовій іконі Різдво Іоанна Предтечі; здійснюють хресні ходи для освячення полів в День Зішестя Святого Духа, а також у холерні часи; у звичаї є в них в перший день Різдва Христового збиратися в будинку свого священика і співати благочестиві вітальні пісні в честь празника. Є звичай, що й прихідський священик з причтом по древньому звичаю на кануні Богоявлення Господнього в 1, 2, 3-й день відвідує своїх прихожан і освячує їх будинки Святою Богоявленською водою» [12].

Свідченням того, що релігійний живопис як римо-католицької так і православної конфесії міг знаходитися в одному храмі та був прийнятним для моління вірян є свідчення літопису с. Кульчіївці, Камянецького повіту. Літопис зазначає: «До 1702 р. населення було православним. В 1702 р. католицьке духовенство бажало його схилити в унію, за що селяни погрожували смертю якомусь кармеліту, який задумав насильно служити в Православній Церкві. В 1738 р. була збудована церква на честь святого Архістратига Михаїла на кошти місцевих прихожан. Вигляд іконостаса уніатський. Живопис на іконах самий простий, роботи місцевих самоучок-малярів. По сторонах іконостаса видніються два кіота, древньої простої роботи, різьба на них важкого рисунка і виглядом своїм нагадують костельні алтарики, в їх рамах містяться по 2 ікони; в 1-му з лівої сторони зображення Св. Миколая Чудотворця живопис древній, незатійливий. Зі зворотної сторони цієї ікони видніється інша: Богоматір в хмарному сіянні, оточена сонмом ангелів. Живопис і колорит цієї ікони схожий з колоритом ікон західної церкви. З правої сторони в кіоті знаходиться собор святого Архангела Михаїла зі зворотної сторони видніється образ Спасителя в терновому вінці з короною на голові. Живопис схожий з італійським живописом» [13].

Свідчення церковного літопису є цінними й тому, що безпосередньо вказують на конфесійну приналежність населення у певні періоди історії краю. Крім того, літопис чітко дає зрозуміти, що в період з 1702 по 1738 рр. відбулися міжконфесійні трансформації з православного у греко-католицьке віросповідання, що й стало причиною облаштування у новозбудованій церкві (1738 р.) іконостасу в стилі католицького сакрального живопису. Після включення Поділля до складу російської імпе-

рії й поширення державної релігії прихожани разом зі священиком знову перейшли у православ'я а іконостас церкви ще довгий час залишався в уніатським.

У місцевих сільських храмах, які разом з прихожанами на зламі XVIII-XIX ст. переходили з унії в православ'я, іконостаси майже століття могли не замінюватись. Так, в церкві с. Сокиринці, Кам'янецького повіту до 1889 р. іконостас був уніатський, і лише в 1889 р. при священику Леонтії Янутському, з дозволу й благословення єпископа Подільського і Брацлавського преосвященнійшого Доната, надали план, по якому влаштовано новий двохярусний іконостас візантійського стилю. Та до усіх ікон, які знаходилися до того часу в храмі, народ відносився з глибоким релігійним і молитовним шануванням [14].

Глибокошановані й чудотворні ікони здебільшого знаходилися на горньому місці у вівтарі [1]. Так, наприклад, в храмі на честь святих безсрібників Косми і Даміана с. Красноставці, Кам'янецького повіту на горньому місці у вівтарі у визолоченому кіоті знаходилась чудотворна ікона Спасителя в терновому вінці. По дану ікону красноставські старожили розповідали наступне: «коли в 1840 р. згоріла до тла дерев'яна церква, то в попелі, на тому місці де був престол, знайшли цю ікону Спасителя, цілою, непошкодженою. З тих пір і до сьогодні вона називається чудотворною». Іконостас написаний Петербургзькими художниками у 1865 р., а до того часу іконостас був старий, придбаний зі старої церкви с. Думанова, а потім придбаний у Красноставську церкву із с. Збриж [15]. Дані відомості цікаві й тим, що вказують на придбання у 1865 р. іконостасу роботи столичного живописця, який замінив старий іконостас, що неодноразово перепродувався з однієї церкви й купувався прихожанами сусіднього села. Про подібний перепродаж іконостасів засвідчує літопис с. Гаврилівці: «іконостас старої церкви продано в с. Цибулівку за 15 рублів» [10].

Детальний опис однієї з чудотворних ікон, яка знаходилася на горньому місці у вівтарі, зберігся в церковному літописі с. Криничан, Кам'янецького повіту. «На горньому місці у вівтарі знаходиться ікона Божої Матері з Младенцем на лівій руці, невідомо якого письма, оскільки від давності часу почорніла настільки, що неможливо розгледіти риси ликів; ризи і корона на

ній вирізані з дерева і посріблені, форми такі, які бувають на іконах Ченстоховської Богоматері. Судячи з живопису та по двом досить важко пізнаваним шрамам на лику, зображення її Ченстоховська Божа Матір. За переданням дана ікона дуже древня, ні усних ні письмових свідчень при церкві нема. Прибита зверху до неї напівкругла давнього живопису ікона Святої Трійці. В 1877 р. ікона стараннями прихожан прикрашена деревино-позолоченою ризою, а також коіт її дерев'яний обновлений позолоченими прикрасами. Ікона вшановується прихожанами і селянами сусідніх сіл за чудотворність, але даних на це при церкві нема, а лише свідчення старожилів, що вона перенесена із зачиненої в с. Смотричевці церкви. За переданням говорять, що вона чудотворно явилася там, тому в десяту п'ятницю після Святого Воскресіння Христового і в храмовий день Різдва Богородиці щороку бувають найбільші напливи сусіднього криничанам народу. Є ікона Вседержителя, старовинного живопису, писана на дошці в позолочених рамах і вся визолочена. Дана ікона, за свідченням селян також перенесена зі Смотричевської церкви. Над жертовником ікона Спасителя у терновому вінці «неіскусного» письма. Благочестивий звичай прихожан полягає в тому, що вони щороку ходять на поклоніння до чудотворних ікон, де з давніх часів установлені відпусти» [16].

Традиційним для жителів Поділля був звичай відвідувати відпусти у дні шанування чудотворних ікон. Так, більша частина прихожан с. Слобідка-Смотрицька, Кам'янецького повіту щороку до 12 червня відправлялися в м. Городок на богомілля або, як висловлювалися «на відпуст». Церковний літопис повідомляє: «до 10 п'ятниці після Пасхи одні йдуть в с. Красноставці, а інші в містечко Соколець, Ушицького уїзда, а до 24 червня в місто Кам'янець-Подільськ. І в усіх цих місцях сповідаються і Святих Таїн приобщаються. А 2 липня щороку ходять натовпом в Тинну, для купівлі кораілов і інших жіночих убранств, а частково аби полюбопитствуватися різними представленнями фокусників, які повертаються з Ярмолинецької ярмарки» [17].

Про чудотворність святих ікон та їх благодатну силу свідчить історія з літопису церкви с. Гаврилівці, Кам'янецького повіту, в якій зазначається: «В церкві є шанована місцевими жителями ікона Знамення Божої Матері – точна копія Новгородської.

Дана ікона знаходиться в Гавриловецькій церкві з 27 жовтня 1888 р., її пожертвували в церкву дворяни Георгій Михайлович і Марія Олександрівна Клечановські. Ікона вважається благодатною, відносяться і споглядають на святу ікону Знамення Богородиці з благоговінням і великою вірою. Прихожанка, дружина унтер-офіцера Дарія Григор'єва Солтинська про чудотворну дію молитви перед іконою Знамення Богородиці розповідає наступне: «я, говорить Солтинська, завжди переносила важкі роди; остання моя вагітність загрожувала печальним кінцем, оскільки ускладнювалася розслабленням усього мого організму. Я очікувала якщо не смерті, то в кращому випадку важких і довготривалих страждань. Я не пропускала жодного акафіста перед іконою Знамення Божої Матері, і сердечно молилася Богу. Пречиста і Заступниця помилувала мене: я розрішилася від бремені не лише благополучно, але й не відчувала звичних при родах страждань, які я відчувала раніше в молодому віці» [10].

Цікавим є випадок коли селяни с. Карабеліовці, Гайсинського повіту визнали одну з ікон «чудотворною». Так, 12 серпня 1804 р. Гайсинському Духовному правлінню дійшли свідчення що в селі Карабеліовці на поклоніння прославленій суєвірним народом ніби то чудотворній іконі з різних місць стримиться народ. Аби з'ясувати у чому там справа, благочинному Рибицькому духовне правління надіслало указ й веліло поїхати в дане село і вчинити про те достовірну виправку, а саме: коли дана ікона нібито проявилася, якими знаменнями і у кого, а про те, що з'ясується доповісти правлінню [18, арк. 2].

З репорта благочинного з'ясувалося, що він: «дану ікону бачив в церкві на горньому місці з місцевим приходським священником Феодором Шафранським, в якій жодних прикмет чудотворення не помітив і суєвір'я чи «прильщеніе» народа не дізнався. Чудотворну ікону обвив чистим бумажним платом, запечатав чотирма печатями і в тій же Свято-Покровській церкві залишив. А з місцевого священика і прихожан узяв особливі свідчення, які надіслав духовному правлінню на розгляд. Свідчення узяті з приходського священника Феодора Шафранського та прихожан про новоявлену чудотворну ікону показали: «В 1803 р. села Корабеліовки житель Олекса почтар дану ікону Богоматері з Розп'яттям Спасителя купив у місцевого жителя

Іосифа Шевця за 5 копійок на день місцевої роботи. На якій за старістю зображення було несвітлим, а в 1804 р. 5 травня дружина Матрона проснувшись від сну в обід побачила на тій іконі нову світлість, від якої нібито та відновилася… Матрона повідомила про те найближчим сусідам і запросила в хату родича свого Мину Крамарчука, й доповіла приходському священику Феодору Шафранському. Того ж дня пом'янутий священик з народом прийшов у хату поштаря без великих церемоній, мав лише єпитрахиль і хрест, сам дану ікону взяв і з честю приніс у церкву. Потім почав у присутності народу співати подячні Богородиці акафісти, дякуючи Всевишньому і Його Матері за із'явлення [18, арк. 8]. Священник Феодор Шафранський розповідав, що в 1805 р. 16 серпня, якась пані Татіяна в проїзді своєму через село Карабеліовку дізнавшись від жителів що у Свято-Покровській церкві є чудотворна ікона, де були і знамення, подарувала стрічку і бляшку, на якій зображено й підписано на бляшці «за здоров'я Анни». Що стосується молінь то місцевий житель розповідав, що: «жодних від чудотворної ікони зцілень ніхто не отримував, і усі запитувані про те підписалися» [18, арк. 8 зв.].

Ще один випадок появи «чудотворної ікони» було зафіксовано в Гайсинському уїзді селища Семиречна священником Тимофієм Владушевським. У шляхтича Юзефа Расевича ікона із зображенням Іісуса Христа нібито почала плакати. Священик, узявши з собою двох свідків духовного і світського звання, оглядаючи ікону з'ясував, що дана ікона занедбана і з правої сторони вище голови до брови, а з лівого нижче або з самого ока сліди текучих сліз, так як кроваві сліди ослазуються. А як дана ікона явилася у шляхтича віри католицького сповідання, то хотіли узяти її ксьондзи до костелу, але священик забрав її до себе в Гайсинську Свято-Миколаївську церкву, до найвірнішого із слідування про чудо творення. Та оскільки обставини зачислення його в число чудотворних образів було сумнівним, образ повернули пом'янутому шляхтичу Расевичу, оскільки описані потоки сліз були сумнівними аби вважати його чудотворним [19, арк. 3].

Досить часто після будівництва храму його одразу прикрашали новими образами. В 1851 р. було закінчено побудову нової

церкви у с. Гаврилівці, й того ж року освячено преосвященним Євсевієм, єпископом Подільським на честь святителя Миколая Чудотворця. «Іконостас у цій церкві дощатий з новими іконами в 3 яруси. На двох стовпах розвішано по три великих ікони від підлоги до зводу з лицьової і бокової сторін. Особливо помітні дві ікони за своїми розмірами, прикріплені до стін по обидві сторони іконостаса: ікона Розп'яття Спасителя з погребінням або покладення у гріб та ікона Покрова Богоматері; обидві ці ікони мають у висоту по 10 аршин, а в ширину по 5 аршин. У другій половині XIX ст. у Свято-Миколаївській церкві з прикрас, цінних якихось речей або книг першої церкви можна вказати на дві ікони, які збереглися й влаштовані у вигляді алтарика з дерева: ікона Спасителя, Матері Божої та Іоанна Предтечі, а інша – Іоанна Богослова, які знаходяться у вівтарі в бокових заглибленнях, як: на жертовнику і з правої сторони запрестольної ікони» [10].

Дані відомості свідчать про те, що давні ікони з уніатської церкви береглися й шанувалися місцевими жителями нарівні з новими. Хоча, за свідченнями літопису: «міра старанності прихожан до церковного Богослужіння, говіння, сповіді та Причастя Святих Таїн і слуханню бесід і повчань душеспасительних, до відправлення молебнів, поминання померлих і взагалі до справ благочестя – посередні. Не помітно особливої ревності у виконані християнських обов'язків» [10].

Чудотворні ікони досить часто передавалися у власність іншій конфесії або ж релігійній споруді. Прикладом може слугувати історія пов'язана із глибоко шанованою іконою з с. Колубаївці: «За розповідями старожилих прихожан колубаєвецьких… у старій церкві була ікона Розп'яття або Страждаючого Спасителя, яку називали чудотворною і, до якої приходив посторонній християнський люд, переважно в 10-ту п'ятницю після Пасхи. Ікона ця взята з церкви поляком, місцевим колишнім поміщиком Гурським, у той час коли він дізнався що церква та її прихожани будуть православними, і передана ним у кам'янецький кладбищенський костел» [20].

Свою любов, вдячність та пошану до чудотворних ікон віряни виражали численними дарунками та пожертвами цим образам. Так, віряни с. Кузьминчик місцево шановані ікони Божої

Матері та Святителя Миколая, грецького письма прикрасили коронами і камінням: «зображення Божої Матері і Богомладенця прикрашені коронами, які складаються з різнокольорових каменів різної форми; такими ж каменями устелені по місцям й одяг Божої Матері та Спасителя. Живопис настільки хороший, що ним не можна не захоплюватися. Ікона знаходиться в кіоті, внутрішня сторона якого призначена для огородження ікони, прикрашена всередині дрібною улазоревкою. Величина ікони в кіоті 8х6 вершків. Інша ікона святителя Миколая, який зображений у весь зріст. Лик святителя вражає правильністю художньої роботи. Ця ікона, як зазначається в літописі за 1876 р. була обкладена золоченою ризою. Живопис та позолота рами не зважаючи на старість збереглися чудово. Розмір ікони без рами 20х12 аршин» [21].

Подібні свідчення містяться у церковному літописі с. Зеленче, Кам'янецького повіту. «На горньому сидалищі – ікона Божої Матері Скорботна, старовинного живопису і видно ще надпис грецького письма МР. QY, до якої народ здавна мав особливе благоговіння. Народонаселення відноситься до неї з особливою повагою і звертається з молитвою у важких обставинах свого життя. На цій іконі є привіски, на голові у вигляді корони зубчасте сяйво; рука, нога, меч, серце, всевидяче око пожертвувані в різні часи богомольцями. Біля ікони є різні металеві привіски» [22].

Чудотворними ікони визнавали після якихось особливих та неймовірних випадків. Подібна історія пов'язана з образом Божої Матері церкви с. Сирватинці, що на Кам'янеччині. Літопис свідчить, що: «У новозбудованому храмі у вівтарі над горнім місцем знаходиться чудова по древності ікона Пресвятої Богородиці, в мідно-позолоченій ризі, на честь якої встановлено «відпуст» на 10 п'ятницю після Св. Пасхи. Передання свідчить, що 80 років тому дана ікона знаходилася в бідній хатинці місцевого селянина і одного разу на лику Богоматері почали з'являтися сльози, у результаті чого народ побажав щоб дану ікону перенесли в церкву, що й було зроблено. В народі існує багато розповідей про благодатні зцілення від цієї ікони, до числа яких відноситься замітка в старому літописі священика с. Сирватинець

Севастіана Мончинськаго, який служив тут з 1868-1890 рр. про зцілення у 1870 р. в серпні враженої паралічем дівиці, невідомої по фамілії та кульгавого чоловіка який залишив біля ікони свою милицю» [23].

Збереглися досить цікаві свідчення про чудесні зцілення, які віряни отримували після молитви перед образом Божої Матері з церкви с. Сирватинець. В серпні 1870 р. сталася одна помітна подія: із сусіднього села прийшла жінка, з проханням відслужити молебень до Пресвятої Богородиці. У неї була хвора донька спаралежованна в крижах, а тому вона не могла сама стати на ноги. На возі лежала хвора, яку на руках внесли в церкву і положили простерту на підлозі перед вівтарем, там вона лежала увесь час співу молебна. Після закінчення молебна прочитана була молитва до Пресвятої Богородиці й хвора приложилася до ікони Божої Матері, яка стояла серед церкви. З церкви мати її взяла за руку і вивела на погост, де вона сказала: «мамо я піду може сама» і, як свідчила мати вона скоро ви здоровіла. Бували й інші випадки але так як ті, хто отримав допомогу від Пресвятої Богородиці не явилися більше після того, щоб подякувати Їй, тому невідомі такі випадки.

Літопис церкви с. Сирватинець містить згадку про закладення нового храму на місце якого було принесено й чудотворний образ. «У 1874 р. розпочалася побудова в с. Сирватинці нової дерев'яної церкви, закладення якої співпало з днем пам'яті про явлення ікони Божої Матері «Сирватинської». У цей день, 7 червня віряни ближніх сіл, не дивлячись на непогоду, зійшлися на поклоніння іконі. Коли настав час освячення місця для нового храму, вперше до хресного ходу була взята шанована народом ікона Божої Матері. Ікону несли два священнослужителі: місцево шанований старець священик Іоанн Юркевич і священик Кирило Стефанов Петровський. Народ побачивши ікону Божої Матері впав на коліна, простягав руки до Матері Божої і взивав Їй: «Спаси нас!». Прийшовши на приготовлене місце ікона Божої Матері була поставлена на стіл ликом до народу. Увесь час крім водоосвячення народ, хто на колінах, а хто так, увесь час молилися до Пресвятої Богородиці. Після закінчення чинопослідування й закладення нової церкви хресний хід повернувся в

церкву. Коли священнослужителі взяли на руки ікону Божої Матері, народ почав співати: «Під Твою милість прибігаємо Богородице Діво», народ знову впав на коліна перед іконою і почав прикладатися до ікони. Першим подав цьому приклад благочинний Сетаневич, за ним послідували священник с. Свіршковець І. Ляторовський, диякон К. Конський. Під час прикладування народу до ікони Божої Матері співалися пісні до Пресвятої Богородиці» [23].

Звичним для вірян Поділля було те, що в їх приходських храмах могли знаходитися ікони як руського так й уніатського (католицького) живопису. Наприклад, у церкві с. Княгинин в двоярусному кам'яному іконостасі у верхньому регістрі розміщувалося 4 ікони апостолів писаних в руському стилі, що були передані зі старої церкви. А у нижньому регістрі ще 4 ікони уніатського живопису. В церкві була й старовинна ікона писана олійними фарбами на дереві. З однієї сторони знаходилося зображення Собору Пресвятої Богородиці, а з другої - святителя Василія Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. Внизу ікони під зображення цих святителів зберігся наступний надпис: «Сія ікона старанієм своїм справіли р.Б. Василій, син Грінка Колєсніка за отпущеніє грехов своїх також де і за жену свою Анну і за чада свої Гнат і Катеріна, котрих в войну турки забрали 13 року ayzs (176?). Сооружен в 1774 ї. N. [24].

Отже, з вище наведених прикладів іконошанування, яке займало важливе місце у релігійно-обрядовому житті вірян Поділля, стає очевидним те, що ікони були тією ланкою, яка об'єднувала представників декількох християнських конфесій. Поклоніння святим образам було звичаєм для подолян, а паломництва до святих місць у великі й пам'ятні дні об'єднувало людей різних конфесійних спільнот. Хресні ходи, молебні, акафісти, торжеств енні богослужіння були проявом любові й шани до святих образів. Варто наголосити, що незважаючи на історичні події кін. XVIII – сер. XIX ст. іконошанування залишалося тією ланкою, яка об'єднувала у спільній молитві вірян східного і західного обряду. Міжконфесійні трансформації у зазначений період не змогли знищити глибокі релігійні почуття, які жителі краю виражали до святих образів, що об'єднували навколо себе християн трьох найбільших конфесійних спільнот Поділля.

Список використаних джерел і літератури:

1. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Свіршковці. К П – 12947. Кдок д/п – 212, арк. 12.
2. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Івахнівці. К П – 12960. Кдок д/п – 225, арк. 6.
3. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Малий-Корабчіїв. К П – 12949. Кдок д/п –214, арк. 6.
4. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Нагоряни. К П – 12942. Кдок д/п – 239, арк. 13.
5. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Гуменці. К П – 12942. Кдок д/п – 207, арк.13.
6. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Слобідка-Рихтецька. К П – 12958. Кдок д/п –221, арк. 5.
7. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Кутківці. К П – 13059. Кдок д/п –241, арк. 13.
8. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Голосків. К П – 12944. Кдок д/п –209, арк. 6.
9. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Черче. К П – 12946. Кдок д/п – 211, арк. 6.
10. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Гаврилівці. К П – 12971. Кдок д/п –236, арк. 44.
11. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Удріївці. К П – 12948. Кдок д/п –213, арк. 8.
12. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Панівці. Кдок д/п – 219, арк. 12.

13. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Кульчіївці. К П – 12961. Кдок д/п – 226, арк. 10.
14. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Сокиринці. К П – 12964. Кдок д/п – 229, арк. 8.
15. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Красноставці. Кдок д/п – 234, арк. 12.
16. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Криничани. К П – 12945. Кдок д/п – 210, арк. 16.
17. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Слобідка-Смотрицька. К П – 12970. Кдок д/п –235, арк. 13.
18. Держархів Вінницької обл. Ф. 798. Оп. 1. Спр. 31. Гайсинське духовне правління. Справа про оголошення жителями села Карабелівки однією з ікон «чудотворною». 1802, арк. 19.
19. Держархів Вінницької обл. Ф. 798. Оп. 1. Спр. 4. Гайсинське духовне правління. Справа про доставлення в церкву села Семиречки шляхтичем Расевичем Ю. «чудотворної» ікони. 1796, арк. 3.
20. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Колубаївці. К П – 12941. Кдок д/п – 206, арк. 8.
21. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Кузьминчик. К П – 12958. Кдок д/п – 223, арк. 12.
22. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Зеленче. К П – 12968. Кдок д/п – 233, арк. 34.
23. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Сирватинці. К П – 12972. Кдок д/п – 237, арк. 24.
24. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Церковний літопис с. Княгинин. К П – 12973. Кдок д/п – 238, арк. 14.

В. В. Левченко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету

МЕТРИЧНІ КНИГИ ЦЕРКОВ ПРИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОДЕСИ: ІСТОРІЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

У статті аналізуються метричні книги церков при навчальних закладах Одеси. Автор зазначає, що інтерес до питань історії церков і навчальних закладів як серед фахівців, так і серед населення не зменшується, тому метричні книги на сьогоднішній день залишаються дуже важливим і значущим історичним джерелом. У свою чергу звернення до метричних книг храмів при навчальних закладах Одеси дозволяє виявити або уточнити дати біографії представників педагогічних складів, в тому числі їх родичів. Метричні книги представляють безсумнівний інтерес для істориків та краєзнавців, які вивчають минуле міста Одеси та його жителів у період від XIX до початку XX ст.

Ключові слова: *метричні книги, церква, Синод, заклад освіти.*

Дослідження різноманітних аспектів історії Одеси є однією з провідних тем у науковому ландшафті сучасних науковців. Однією з них є історія церков при навчальних закладів, долі яких у період XIX – на початку XX ст. були споріднені. До встановлення в Одесі 1920 р. радянської влади майже кожний навчальний заклад, починаючи від духовної семінарії та закінчуючи університетом, мав свою домову церкву. Вони були як ангел-хранителями цих закладів, в яких під час свят і урочистих подій збиралися викладачі, учні, студенти, співробітники, міське населення для отримання духовної підтримки, благословення. Діяльність духовенства в навчальних закладах була важливою складовою їх пастирства.

У процесі дослідження проблем історії церков і навчальних закладів учені використовують різні за походженням джерела, критерієм виокремлення яких служить їх видова розбіжність.

Для розширення кола джерел у дослідженні зазначеної проблеми автор пропонує залучити метричні книги церков, які діяли при навчальних закладах, складають джерельну базу як для перших, так і для других та розкривають різні аспекти їх діяльності.

Дослідження метричних книг як історичного джерела є важливою і маловивченою проблемою джерелознавства. Тільки в останні два десятиліття вчені почали активно розглядати цю проблему не тільки з традиційних позицій, але і з урахуванням введення до наукового обігу нових методів дослідження та обробки джерел [1]. Залучення до наукового обігу нових джерел, у тому числі й матеріалів церковної реєстрації актів стану, що мають значний, не розкритий у повному обсязі інформаційний потенціал, є одним із завдань вчених. Актуальним питанням виступає й необхідність узагальнення досвіду вивчення метричних книг, оцінки ефективності наявних методик при розкритті інформативних можливостей метрик, а також встановлення їх місця у комплексі джерел з історії другої половини XIX – початку XX ст.

Одним із основних архівосховищ, де зберігається велика колекція метричних книг з кінця XVIII до початку XX ст. є Державний архів Одеської області (ДАОО). Сучасні дослідники рідко звертаються до записів метричних книг, через що це джерело залишається малодослідженим. З великої кількості метричних книг фондів ДАОО, об'єктом дослідження автора стали метрики церков при навчальних закладах з метою визначення репрезентативності їх матеріалів для певних напрямів історичного дослідження.

Метричні книги церков при навчальних закладах Одеси, окрім Олександро-Невської церкви при Імператорському Новоросійському університеті (ІНУ) [14], ще не ставали об'єктом наукового дослідження. При роботі з ними були застосовані комплексні методи обробки їх інформації, що поєднували у собі елементи математики, статистики, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що метрики виконували культову, статистико-демографічну, правову, фіскальну, наукову функції, частина з яких простежується на матеріалах дослідження. Набуття метриками

нових функцій породжувало появу похідних документів (екстрактів, відомостей, виписів, свідоцтв), а також приміток, зроблених у метричних книгах. Мета дослідження полягає у комплексному історичному та інформаційно-статистичному огляді метричних книг церков при навчальних закладах Одеси.

Метричні книги є одним з всестанових документів, який відображає рух населення та залишається найменш дослідженим комплексом масових джерел дорадянського періоду, особливо ті, які зберігаються у регіональних архівах. Ведення метричних книг знаходилося в юрисдикції духовного відомства та здійснювалося безпосередньо в церковному приході. Записи метричних книг виконували різні функції. Крім початкової і культової, що зводилось до запису народжень, шлюбів і смертей, фіксування основоположних біографічних відомостей, сьогодні вони несуть статистико-демографічну, правову й наукову функції та є не тільки первинним генеалогічним джерелом, але й найбільш достовірним відносно до всього масиву родовідних матеріалів. Однак, ведення метрик ніколи не виконувало функцію обліку населення для всіх потреб держави. Записи в метриках робив представник причту, де ставилися підписи священнослужителів храму й свідків (за бажанням), які брали участь у проведенні обряду. Тому книги на сьогоднішній день залишаються важливим історичним джерелом, який є основним всестановим документом, де в хронологічній послідовності фіксувалися акти цивільного стану та одним з основних, і чи не найбільш достовірним джерелом для генеалогічних досліджень.

У 2011 р. було видано «Зведений каталог метричних книг» [2], що включає перелік наявних у фондах ДАОО метричних книг 53 православних церков Херсонської духовної консисторії міста Одеси та передмість з кінця XVIII ст. до 1939 р. Із загальної кількості храмів автори виокремлюють ті, що діяли при навчальних закладах, які відповідно поділялися на світські та духовні, а відповідно профілю підпорядковувалися Міністерству народної просвіти (МНП), Військовому міністерству та Святішому Правлячому Синоду. Самі церкви підпорядковувалися Херсонській єпархії православної церкви. Церков інших парафій при навчальних закладах не існувало. Певна частина священнослу-

жителів поєднувала службу Божу з освітянською діяльністю у духовних і світських навчальних закладах. При цьому вони, з одного боку, діяли у відповідності з духовним покликанням у якості настоятелів храмів, а з іншого – як педагоги, що викладали у навчальних закладах релігійні дисципліни: Закон Божий, Богослов'я, історія церкви.

Серед світських навчальних закладів, що підпорядковувалися МНП, у десяти з них були церкви: Григоріє-Богословська церква при Одеському міському училищі, Олександринська церква при Інституті шляхетних дівчат, Олександринська церква при 2-му дівочому училищі, Олександринська церква при 4-й чоловічій гімназії, Олександро-Невська церква при ІНУ, Олександро-Невська церква при Комерційному училищі, Миколаївська церква при 2-й чоловічій гімназії, Олександро-Невська церква при Казенному училищі, Олексіївська церква при 5-й чоловічій гімназії, Павло-Наталіївська церква при училищі сліпих. Метричні книги останніх чотирьох храмів не збереглися або їх не вели. У відомстві Військового міністерства знаходилися три одеських навчальних заклади при яких діяли Георгіївська церква при Юнкерському училищі, Кирило-Мефодієвська церква при Кадетському корпусі та Сергіївська церква при Артилерійському училищі. Духовних навчальних закладів, підпорядкованих Святішому Правлячому Синоду, при яких були храми налічувалося три: Кирило-Мефодієвська церква при Духовному училищі, Свято-Андріївська церква при Духовній семінарії, Свято-Дмитрівська церква при єпархіальному жіночому училищі. Останньої церкви метричні книги не виявлені.

На сьогодні фонди ДАОО налічують метричні книги дев'яти світських (шість цивільних і три військових) і двох духовних навчальних закладів (разом одинадцять). Час їх діяльності припадав на другу половину XIX – початок XX ст., коли в Одесі відбувався потужний освітній та релігійний рухи серед громадян. У місті закладалися, будувалися і освячувалися ціла низка церков, які проіснували тільки певний час. Причиною припинення їх діяльності стала богоборча політика радянської влади. Окрім Олександро-Невської університетської церкви, усі інші храми функціонували при середньо-спеціальних або загальносередніх навчальних закладах.

Відповідно до указів Синоду 1830-х рр. формуляри метричних книг складалися з трьох частин: «Про народжених» – де вказувалася дата народження й хрещення, ім'я народженого або охрещеного, імена та стан батьків, їх віросповідання, імена й стан воспріємників, законність або незаконність народження; «Про одружених» – де крім імен і стану молодят та їх батьків, вказувався вік нареченого й нареченої та дані поручителів; «Про смерть» – ім'я, по батькові, прізвище, вік померлого, дата і причина смерті, дата поховання, місце поховання. Записи актів цивільного стану реєструвалися в парафіяльній книзі в хронологічному порядку, відповідно до обрядових подій, що відбувалися впродовж року.

Відповідно до профільного підпорядкування навчальних закладів розглянемо наявність метричних книг храмів, що діяли при них.

Другий за кількістю масив метричних книг храму, який діяв при навчальному закладі підпорядкованому МНП, що зберігається в ДАОО, – всестанові документи церкви на ім'я святого благовірного князя Олександра Невського при Комерційному училищі. У наявності є тільки п'ять метричних книг (1885–1888 і 1890 рр.) з тридцяти шести років її існування. В усіх них представлені записи про народження та відсутні записи про шлюб, а в трьох (1885, 1886, 1890) відсутні записи про смерть [9]. Одеське комерційне училище Імператора Миколи I як середній навчальний заклад, що готував учнів до комерційної діяльності було засноване 1862 р. Спочатку воно знаходилося на розі вулиць Софіївської та Торгової, а 1877 р. переїхало до спеціально збудованої будівлі на Преображенській вулиці. У цьому приміщенні як і попередньому, не передбачалося окремого місця для церкви. Смерть імператора Олександра II 1 березня 1881 р., викликала бажання у одеських купців увічнити пам'ять царя. Тому було вирішено спорудити храм в ім'я святого Олександра Невського в будівлі Комерційного училища. На початку 1884 р. побудову храму завершили. Його урочисте освячення відбулося 29 березня 1884 р. У різні часи настоятелями церкви були священики А. Чепурін (перші десять років), П. Петров, М. Чудновцев, протоієрей П. Лук'янов. Беззмінним псаломщиком при храмі був Ф. Пирожний. У листопаді 1920 р. за розпорядженням нової

влади церква була закрита, а її скарб відвезли до єпархіального складу. Тепер гарна будівля на початку Преображенської вулиці, що зазнала значних змін у радянські часи, належить Одеському національному економічному університету, але храм у ньому не відновлено.

Найбільш трагічна ситуація з метричними книгами серед усіх храмів сталася зі спадщиною церкви святої мучениці цариці Олександри при Інституті шляхетних дівчат. За більш ніж вісімдесятирічну історію існування церкви на сьогодні виявлено тільки дві метричні книги за 1834 і 1875 рр., в яких наявні записи тільки про смерть [3]. Інститут було започатковано 1821 р. як середній навчальний заклад закритого типу з повним пансіоном, переважно для дочок з дворянських сімей на вулиці Мечникова (Внешня), 34. Історія храму починає відлік від 1833 р., коли інститутська церква була не тільки влаштована, але і забезпечена всім необхідним для здійснення в ній богослужіння, але урочисте освячення відбулося тільки 8 квітня 1834 р. У своєму первісному вигляді вона проіснувала до 1859 р., коли була побудована нова. У 1897 р. церква була знову розширена. Її освячення відбулося у жовтні того ж року. У різні часи настоятелями були протоієрей М. Павловський, який прослужив понад 30 років, протоієрей В. Войтковський, священик І. Сапоровський, протоієрей І. Стрельбицький. Останнім настоятелем церкви св. Олександри, коли вона була переведена 1920 р. до одного з житлових будинків на вулиці Старопортофранківській, був священик М. Користін [15]. 8 лютого 2002 р. Олександринська церква була відроджена при Одеському національному морському університеті.

Зберігаються дві метричні книги (1919–1920 і 1921 рр.) церкви святої мучениці цариці Олександри при 2-му дівочому училищі (середній навчальний заклад, готував вчителів для початкових навчальних закладів). В одній з книг відсутні записи про смерть, а у другій – про шлюб [12]. Олександринська церква при 2-му дівочому училищі знаходилася на вулиці Старопортофранкіфська, 26. На сьогодні будинок зберігся, в якому діє загальноосвітня школа № 26, але церкву в ній не відновлено.

Одна метрична книга (1919–1920 рр.) збереглася за понад двадцятирічне існування церкви святителя Григорія Богослова

і мучениці Зої при Одеському міському училищі (середній навчальний заклад, готував учителів для початкових навчальних закладів), в якій в наявності записи про народження і смерть (відсутні записи про шлюб) [13]. Григоріє-Богословська церква одна з молодих за віком. У період підготовки до святкування 100-річчя міста міський голова Г. Маразлі виступив з пропозицією побудувати на свої кошти церкву для духовного розвитку учнів декількох навчальних закладів міста. Місце для церкви було обрано на Старопортофранківській вулиці, 18, у провулку між міським шестикласним училищем і 2-ю жіночою гімназією. Закладка нового храму відбулася 9 серпня 1894 р., а 16 березня 1896 р. було здійснено урочисте освячення на ім'я святителя Григорія Богослова і святої мучениці Зої (на честь яких було названо батьків Г. Маразлі). На 1914 р. клір храму складали священик М. Матвеєвич, псаломщик Ф. Бойченко і староста І. Русаневич. У 1930-ті рр. храм було закрито, а його приміщення перебудовано під склад хлібокомбінату. Храм Григорія Богослова и мученици Зої знову освячено 14 березня 1991 р.

Також у наявності одна метрична книга за 1919–1920 рр. зі всіма записами церкви святої мучениці Олександри при 4-й чоловічій гімназії [13]. Гімназія як середній загальноосвітній навчальний заклад існувала на вулиці Пушкінська, 9. На 1914 р. до кліру церкви входили протоієрей Є. Новик і староста К. Шапошников. Сьогодні в цьому приміщені розташовано Музей західного та східного мистецтва. Церкву не відновлено.

Краще ситуація з наявністю метричних книг храмів при навчальних закладах підпорядкування Військового міністерства. Єдиним дорадянським храмом Одеси, метричні книги якого відповідно до років існування, збереглися майже в повному обсязі – за шістнадцять років (1902–1919), є церква в ім'я святих рівноапостольних Кирила і Мефодія при Кадетському корпусі. Виключення складають метрики двох років – 1914 і 1915. У наявних метричних книгах відсутні тільки записи про шлюб за 1911 р. [10]. Кирило-Мефодіївська церква при Кадетському корпусі (закритий початковий військово-навчальний заклад з програмою середнього навчального закладу з повним пансіоном і напіввійськовим внутрішнім ладом для підготовки молоді до військової

кар'єри) діяла від 1902 до 1919 рр. Її урочиста закладка відбулася 10 травня 1901 р. на 4-й станції Великого Фонтану (Фонтанська дорога, 10). 6 жовтня 1902 р. було освячено корпусний храм у пам'ять святих рівноапостольних Кирила і Мефодія. На 1914 р. протоієреєм церкви був С. Петровський, дияконом І. Фролов, псаломщиком Я. Рубан. На сьогодні церква не відновлена.

Тільки шість метричних книг (1879–1880, 1886–1889 рр.) за майже п'ятдесятирічне існування церкви святого великомученика Георгія Переможця при Юнкерському училищі зберігаються у фондах ДАОО. Книги представлені всіма трьома записами, окрім записів про шлюб і смерть, що відсутні в метриці 1886 р. [5; 7]. Училище було засноване 27 червня 1865 р. як військово-навчальний заклад з метою підготовки офіцерів піхоти. Церква знаходилася в приміщенні закладу на Італійському бульварі, 8. Храмове свято співпадало зі святом училища – 6 травня (23 квітня) – день пам'яті святого великомученика Георгія Переможця. На сьогодні будинок зберігся, але церква не відновлена.

Три метричних книги церкви преподобного Сергія Радонежського при Артилерійському училищі за 1917–1919 рр. зберігаються у ДАОО, в яких у наявності всі записи [11]. Училище було відкрито 1912 р. за адресою – Фонтанська дорога, 4. 8 жовтня (25 вересня) 1913 р. відбулося урочисте відкриття училища, яке було названо на честь онука імператора Миколи І, генерала-інспектора артилерії і шефа училища князя Сергія Михайловича. За традицією при училищі було відкрито храм на честь небесного покровителя шефа училища – преподобного Сергія Радонежського, як покровителя руського воїнства і особливого покровителя дітей, бажаючих успіхів у навчанні. Храм училища розташовувався в центральній частині другого і третього поверхів головного корпусу. Після революції богослужіння в Свято-Сергієвому храмі припинилися, а в ньому розмістилися спортивний зал, і музей училища. Сучасний стан Церкви преподобного Сергія Радонежського вельми жахливий.

Подібна ситуація з репрезентацією метричних книг храмів при духовних навчальних закладах. Наприклад, церкви святого апостола Андрія Первозванного при Духовній семінарії – православний середній навчальний заклад, що готував кадри священ-

нослужителів. Спочатку храм знаходився в будівлі на розі Олександрівського проспекту та вулиці Жуковського (Поштова), а з 1903 р. за адресою – вулиця Канатна (Полтавської перемоги), 99. На 1914 р. до складу кліру церкви входили протоієрей К. Бречкевич, духовний протоієрей В. Іващенко, священик О. Новицький, диякон О. Балунаца. У 1920 р. за наказом Губернського відділу народної освіти Свято-Андріївська церква була закрита. На сьогодні храм відновлено, а в ДАОО зберігаються тридцять метричних книг за період від 1878 до 1911 р. (відсутні за 1887, 1902–1904 рр.). Записи про народжених знаходимо у двадцяти двох книгах (відсутні за 1900, 1905–1911 рр.). У метриці 1880 р. відсутній запис про шлюб. Менше всього записів про смерть, що спостерігаємо тільки в одинадцяти книгах (відсутні за 1879–1881, 1886, 1890–1895, 1897–1906, 1908, 1910 рр.) [4; 6; 8].

Незважаючи на майже сорокарічне існування церкви святих рівноапостольних Кирила і Мефодія при Духовному училищі у фондах ДАОО зберігаються метричні книги тільки за два роки – 1919 і 1920. У них представлені записи про народження і смерть (відсутні про шлюб) [13]. Одеське чотирикласне духовне училище як православний початковий навчальний заклад було засноване 1838 р. на вулиці Мечникова (Внешна), 74. Храм був побудований 1882 р. В різні часи в ньому служили священики М. Клопотов, Ф. Міляновський, протоієрей С. К. Карпинський. З остаточним встановленням радянської влади церква була закрита. Кирило-Мефодієвська церква знову освячена 19 грудня 1997 р.

Показники метричних книг інших храмів у співвідношенні наявності їх кількості до загального терміну існування культової споруди дуже незначні. Причини відсутності значної кількості метричних книг на сьогодні одностайно та остаточно невстановлені. Хоча незважаючи на це співробітники ДАОО сподіваються, що наявна кількість всестанових документів одеських церков «ймовірно будуть доповнені».

Інтерес до питань історії церков і навчальних закладів як серед фахівців, так і серед населення не зменшується, тому метричні книги на сьогоднішній день залишаються дуже важливим і значущим історичним джерелом. У свою чергу звернення

до метричних книг храмів при навчальних закладах Одеси дозволяє виявити або уточнити дати біографії представників педагогічних складів, в тому числі їх родичів. Метричні книги представляють безсумнівний інтерес для істориків та краєзнавців, які вивчають минуле міста Одеси та його жителів у період від XIX до початку XX ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2005. 20 с.
2. Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. Вип. I. 1797–1939. Одеса, 2011. 424 с.
3. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 37. Оп. 6. Спр. 61.
4. ДАОО. Ф. 37. Оп. 6. Спр. 117.
5. ДАОО. Ф. 37. Оп. 11. Спр. 17.
6. ДАОО. Ф. 37. Оп. 12. Спр. 12, 27, 38, 46, 76.
7. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 7, 37, 38, 119, 139, 161, 178, 207, 232, 263, 298, 329, 362, 395, 431, 482, 512, 800.
8. ДАОО. Ф. 37. Оп. 12. Спр. 13, 80, 93, 137, 147.
9. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 30, 69, 93, 137, 173.
10. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 527, 559, 592, 627, 689, 714, 748, 802, 822, 847, 899, 930, 1128, 1237.
11. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 1164, 1215, 1230.
12. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 1220, 1237.
13. ДАОО. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 1237.
14. Левченко В. В., Левченко Г. С. Олександро-Невська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2015. 360 с.
15. Стрельбицкий И. Церковь Одесского института императора Николая I. Одесса, 1907. 108 с.

І. А. Опря,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ПОШИРЕННЯ АДВЕНТИЗМУ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті визначено риси однієї з протестантських течій – адвентизму, висвітлено процес його поширення на теренах Правобережної України у кінці XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано правове поле, у якому діяли перші адвентистські громади та визначено кроки православної церкви і російської влади, спрямовані на обмеження їхньої діяльності.

Ключові слова: *адвентизм, православна церква, молитовні зібрання, місіонерська діяльність.*

У сучасній Україні активно діють різні пізньопротестантські об'єднання. З'ясування причин їх успішної роботи на сучасному етапі історичного розвитку неможливе без виявлення особливостей їх поширення на початку XX ст., коли вони переживали процес свого становлення. Однією з протестантських течій, що поширилась в Україні на початку XX ст. був адвентизм. Діяльність представників цієї релігійної течії залишається на сьогодні ще мало вивченою. Окремих сторін цього питання у своїх роботах торкались М. Жукалюк, О. Парасей [12], О. Клібанов [5], В. Любащенко [9], Р. Сітарчук [16]. У цій статті ми звернемо увагу на ті аспекти діяльності адвентистів, які не отримали належного висвітлення в історичній літературі.

Адвентизм, як течія в протестантизмі, з'явився в 30-х роках XIX ст. у США. В центрі його вчення – ідеї близького другого пришестя І. Христа, святкування суботи як дня відпочинку, заперечення безсмертя душі, пекла та раю. Важливий компонент адвентистської доктрини – санітарна реформа, згідно якої віруючому заборонялося вживати свинину, спиртні напої, а також палити. Адвентизм передбачає також дотримання десятини,

тобто кожний член церкви повинен вносити на користь громади частину своїх доходів. Громада у свою чергу піклується про рядових членів – надає їм різноманітну матеріальну допомогу, навчає дітей у суботній школі тощо [15, с. 260-261].

Перша адвентистська громада в Україні виникла в селищі Тараща Київської губернії в 1870 р. [6, с. 399]. На початку XX ст. значну роль у поширенні адвентизму у Правобережжі відігравали німецькі колоністи. Так, у 1903 р. у Києві серед німецьких поселенців виникла невеличка група прихильників цього вчення у кількості шести осіб. Київську громаду у той час обслуговував німецький пастор Давид Геде. Останнього у проповідницькій діяльності підтримували німці Р. Фосс і Кірш, які проживали тоді в Житомирі [12, с. 16-17]. Проте зміцнення позицій адвентизму було неможливим без залучення місцевого українського населення. Тому вже на Київській адвентистській конференції, котра відбулась наприкінці вересня 1906 р., розглядалось питання про поширення цього вчення не лише серед німців, але й у середовищі автохтонного населення Російської імперії, зокрема України [19, с. 3-3 зв.]. З метою практичної реалізації цієї ідеї адвентисти м. Києва в період революції 1905–1907 рр. почали запроваджувати окремі молитовні зібрання для німецьких поселенців і для місцевого населення України. Проповіді для перших читались німецькою мовою, для других – російською [2, с. 1775]. Подібна практика адвентистами була збережена і в наступні роки [18, арк. 7 зв.]. Наслідком цього стало поступове розширення національного складу адвентистських громад.

Офіційне визнання адвентистів було закріплене спеціальним урядовим циркуляром від 6 листопада 1906 р. Згідно нього адвентисти юридично прирівнювалися до баптистів, були легалізовані всі сфери їхньої діяльності [12, с. 21]. Скориставшись легальними умовами існування, адвентисти різко активізували свою місіонерську роботу. Вже на кінець 1907 р. у Правобережній Україні функціонувало 10 адвентистських громад, в яких налічувалось 248 осіб [12, с. 26]. Про активізацію діяльності адвентистів свідчила й організація конференцій церкви АСД

(Адвентистів Сьомого Дня), одна з яких відбулася в Києві восени 1907 р. В її резолюціях йшлося про допомогу бідним, про навчання дітей тощо. У роботі конференції взяли участь представники цієї течії з Німеччини [12, с. 25-26].

Чисельність прихильників адвентизму у той час зростала не лише завдяки приєднанню до нього колишніх православних віруючих, але й за рахунок переходу віруючих із інших течій – штундистів, толстовців тощо. Про це, зокрема, йшла мова на IV Всеросійському місіонерському з'їзді в Києві у 1908 р. [3, с. 580]. На цьому з'їзді православне духовенство приділило значну увагу розгляду адвентистського віровчення і засобам боротьби з ним. В обговоренні цих питань брали участь відомі православні місіонери з України – С. Потєхін, І. Айвазов, М. Кальнев та інші. Антисектантська комісія з'їзду визнала адвентизм «особливо шкідливою сектою» для православної церкви внаслідок його активної пропагандистської діяльності. На з'їзді були вироблені спеціальні заходи боротьби з цим релігійним утворенням: 1) в полеміці з адвентистами спиратися на біблійні тексти, наголошувати, що адвентизм – це повернення до Старого Заповіту; 2) підкреслювати під час проповідей, що день другого пришестя І. Христа невідомий людям; 3) православним місіонерам обов'язково відвідувати зібрання адвентистів для кращого ознайомлення з їхнім вченням і для протидії адвентистським проповідникам; 4) розширити видавничу діяльність православної церкви; 5) запровадити премію за популярний твір про адвентизм [1, с. 773-776].

Проте, незважаючи на протидію православного духовенства, адвентистській рух продовжував зростати і міцнішати. Доказом цього було проведення з'їзду адвентистів у Києві у лютому 1910 р. На з'їзді була прийнята резолюція про необхідність відкриття спеціальної школи для підготовки професійних місіонерів. Під час з'їзду також відбулося об'єднання адвентистських громад України в єдину організацію [11, с. 107-108]. Православне духовенство, зокрема київський єпархіальний місіонер С. Потєхін, прагнуло влаштувати в той час публічний диспут з адвентистами, але вони відмовилися від нього. С. Потєхін був

змушений провести лише місіонерську співбесіду з православними. На ній був присутній і виступив з промовою чиновник Св. Синоду В. Скворцов, який спеціально приїхав з Петербурга до Києва у зв'язку з адвентистським з'їздом. У своєму виступі петербурзький гість наголосив, що для успішної боротьби з сектантством слід об'єднати спільні зусилля духовенства й усього православного населення [17, с. 216-218]. Як бачимо, російський чиновник досить чітко усвідомлював недостатній рівень місіонерської роботи православної церкви. Цікаво, що саме В. Скворцов підтримав київських єпархіальних місіонерів М. Бєлогорського і С. Потєхіна і навіть допоміг їм видати у Петербурзі їхні власні брошури спрямовані проти адвентистів [4, с. 1086-1088.].

Активізація адвентистського руху викликала серйозну тривогу не лише православного духовенства, але й представників російської влади. В 1910–1911 рр. значно зросли утиски адвентистів, посилились репресії проти них. Зокрема, для нагляду за церквою АСД було призначено спеціального чиновника. Діячі православної церкви в свою чергу в боротьбі з адвентистами почали використовувати нову тактику. Оскільки адвентизм був вже офіційно дозволеною течією, його прихильників почали притягати до відповідальності не за членство в церкві АСД, а за критику православної церкви і православного віровчення. Типовим прикладом у цьому зв'язку був судовий процес над відомим діячем адвентизму Пількевичем. Останній активно поширював адвентистське вчення у Правобережній Україні, зокрема на Київщині. У своїх проповідях, на яких часто були присутні православні, він заперечував необхідність вшанування Богородиці, критикував поклоніння іконам, православних святих. Київська духовна консисторія, підтримуючи арешт Пилькевича, наголошувала перед судовими інстанціями, що його слід судити не за приналежність до адвентистської громади, а за вороже ставлення до православної церкви. Уманський окружний суд підтримав консисторію, і в 1910 р. Пількевич був засуджений до двох років арештантських рот. У православній церковній пресі з цього приводу відзначалося, що «справа Пількевича започаткувала новий підхід до сектантських процесів» [14, с. 517-519]. Як

бачимо, після адвентистського з'їзду 1910 р. православна церква змінила свою тактику боротьби з адвентистами та почала використовувати більш гнучкі прийоми у своїй місіонерській роботі.

Адвентистські ідеї в той час активно поширювалися і на Поділлі. Так, наприкінці 1910 р. у с. Рахни-Лісові Ямпільського повіту Подільської губернії приїжджав з Київщини пресвітер адвентистської громади З. Проволовський і агітував місцевих селян переходити в адвентизм. Під впливом його пропаганди селянин І. Гончарук виніс з хати православні ікони, знищив іконні рами. Крім цього, чимало мешканців цього села виявили бажання залишити православну віру та перейти в адвентизм. Усе це занепокоїло подільського губернатора, котрий в березні 1911 р. доручив провести ретельне розслідування діяльності З. Проволовського [7, арк. 5-6, 33; 13].

Прихильність до адвентистських ідей виявили і селяни с. Григорівка Ушицького повіту П. Цихмейстер і П. Палаш, які активно пропагували їх серед місцевих жителів. Під час поліцейського обшуку у зазначених осіб було конфісковано декілька адвентистських книг і журналів. Як виявилося, ця література була привезена з Києва [7, арк. 1-8]. Взагалі, Київ та Київська губернія на початку ХХ ст. були найважливішим центром адвентистського руху у Правобережній Україні а, за концентрацією адвентистів на початку ХХ ст. Київщина посідала перше, а Подільська губернія – четверте місце в усій Російській імперії [8, с. 299].

В період Першої світової війни українські адвентисти надавали різнобічну допомогу армії, дехто – брав участь у бойових операціях. У зв'язку з цим голова церкви АСД в Росії, пресвітер київської громади Г. Лебсак писав: «Одразу ж після оголошення війни Німеччиною та Австрією київські адвентисти 7-го дня передали через губернатора імператору свої вірнопідданські почуття... Адвентисти також брали участь у пожертвуванні білизни для поранених і досі займаються безкоштовним пошиттям білизни для Червоного Хреста... З міста Києва і губернії знаходяться на театрі воєнних дій близько 25–30 братів. Деякі з них потрапили до санітарних загонів, деякі до телеграфних частин, а решта... бере участь у боях» [9, с. 263].

Попри суспільно-корисну роботу адвентистів в роки війни, деякі діячі православної церкви та чорносотенці зображували їх як німецьких агентів, що сприяло посиленню репресій проти них [8, с. 273-274]. Шовіністичні кола в той час переконали владу в необхідності посилення місіонерської діяльності православної церкви у зв'язку з наступом протестантизму. У 1914 р. була відкрита Вища місіонерська школа, котра повинна була готувати місіонерські кадри «для боротьби з сектантством у Російській імперії» [5, с. 139].

Таким чином, головну роль у виникненні адвентистських громад у Правобережній Україні на початку XX ст. відігравали німецькі колоністи. З часом адвентистські ідеї почали проникати в середовище українського народу, знаходячи тут нових адептів. Разом зі зростанням чисельності прихильників адвентизму, відбувалось і його організаційне зміцнення – скликались конференції, з'їзди адвентистів, сталося об'єднання громад церкви АСД. Поширення адвентистських ідей наштовхувалося на опір органів влади та православної церкви. Православне духовенство, побоюючись впливу цієї протестантської течії на православних віруючих, розробило спеціальні заходи боротьби з адвентистами, які застосовувались у рамках боротьби з іншими протестантськими об'єднаннями. Втілення в життя цих заходів стримувало поширення адвентизму в Правобережній Україні, проте повністю зупинити його не змогло.

Список використаних джерел і літератури:

1. IV Всероссийский миссионерский съезд в Киеве // Киев. епарх. ведомости. 1908. № 30.
2. Белогорский Н. Киевское сектантство и миссионерство в 1906 году // Миссионерское обозрение. 1907. № 12.
3. Вопросы сектоведения на IV Всероссийском миссионерском съезде в Киеве // Миссионерское обозрение. 1909. № 4-5.
4. Горохов Д. Миссионерские издания В. М. Скворцова об адвентизме // Киев. епарх. ведомости. 1910. № 44.
5. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.). М., 1969.

6. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. Київ, 1999.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7990.
8. Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). М., 1965.
9. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів, 1995.
10. Миссионерское собеседование // Киев. епарх. ведомости. 1910. №8-9.
11. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ, 1998.
12. Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная, бросаемая бурею: Исторические очерки к 110-летнему юбилею церкви АСД в Украине. Київ, 1997.
13. Подолия. 1911. 1 января.
14. Потехин С. Защита веры и вероисповедная свобода // Киев. епарх. ведомости. 1910. № 21.
15. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ, 1996.
16. Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік). Полтава, 2008.
17. Съезд адвентистов в Киеве // Киев. епарх. ведомости. 1910. №8-9.
18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 127. Оп. 1003. Спр. 95.
19. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 127. Оп. 1003. Спр.130.

А. П. Сакалюк,
науковий співробітник
КЗ «Славутський історичний музей»
(м. Славута)

РИМО-КАТОЛИЦЬКИЙ КОСТЕЛ СВЯТОЇ ДОРОТИ В СЛАВУТІ: ЙОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНЕ ТА ДУХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ

У статті комплексно висвітлені історичні передумови будівництва римо-католицького костелу Святої Дороти, трагічна доля покровительки святині, архітектурні особливості будівлі римо-католицького храму, його роль у житті мешканців міста Славути.

***Ключові слова**: Римо-католицький костел, культова споруда, усипальниця, архітектура, пам'ятка історії, культурна спадщина, князі Сангушки, княгиня Дорота Сангушко, Південно-Східна Волинь, Славута.*

Римо-католицький костел Святої Дороти – одна з найяскравіших пам'яток християнської сакральної архітектури XIX століття, що розташована в місті Славута Хмельницької області.

Наказом Управління культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА за № 63 від 28.02.2013 року комплекс споруд костелу Святої Дороти занесено до об'єктів архітектури та містобудування місцевого значення.

Існує версія, що перший римо-католицький костел міста був побудований на головній площі в центрі села Деражня, що розташовувалося на східній околиці сучасної Славути, нині це частина нинішньої вулиці Миру. Вже після побудови сучасного костелу Святої Дороти, старе приміщення князь Євстафій Сангушко (1768–1844) передав німецькій громаді міста, яка відкрила тут свій молитовний дім – кірху. Сьогодні на фундаменті кірхи побудовано приміщення друкарні та редакції газети «Трудівник Полісся» [4, с. 23]. Родина ж самих князів до будівництва костелу Святої Дороти користувалася для молитов каплицею при палаці, або каплицею на кладовищі [8, с.14].

Славута перейшла у володіння князів Сангушків на початку XVIII століття після того, як Павло-Кароль Сангушко одружився з княгинею Маріанною Любомирською. Остаточною власністю Сангушків місто стало після смерті княгині Маріанни Любомирської у 1729 році і переходу майна до її сина Януша Олександра Сангушка (1712–1775) [5, с. 29]. Наприкінці XVIII століття третя дружина Павла-Кароля, княгиня Барбара Сангушко вирішила розташувати в Славуті чергову свою резиденцію. Для цього вона розбила парк і перебудувала наявний кам'яний магнатський замок у княжий палац, будівництво тривало в 1782–1786 рр. і пізніше палац неодноразово зазнавав змін [5, с. 27–39]. Першим князем із Сангушків, що оселився в Славуті, був Геронім Сангушко (1743–1812). Він у 1795 році заснував у місті суконну фабрику, а в 1798 році – конезавод.

Великий внесок у розвиток міста зробив онук Павла-Кароля Сангушка, син Героніма – князь Євстафій Сангушко. Він дбав про розвиток промислового виробництва, удосконалив виробництво суконної фабрики, розширив діяльність конезаводу, у 1818 році відкрив у Славуті паперове підприємство, у 1825 році збудував механічний завод (на базі якого у 1909 році було відкрито фаянсовий завод), у 1840-х роках – лісопильню та чавунно-ливарний завод. Коштом Євстафія Сангушка в Славуті в 1819 році збудовано діючу донині православну церкву в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці. У 1822–1841 роках проводилося будівництво костелу Святої Дороти, про який сьогодні і піде мова в даній статті.

Слід іще раз зазначити, що загальноприйнятим приводом для будівництва костелу Святої Дороти вважається смерть у молодому віці юної княгині Дороти Сангушко (1799–1821). Вона народилася в сім'ї князя Євстафія Сангушка та Клементини Сангушко (1780–1852), уродженої Чарторийської, була найстаршою, єдиною, ніжно любимою донькою [12, с.71]. Ще в сім'ї було два сина: Роман Станіслав «Сибіряк» Сангушко (1800–1881) та Владислав Геронім Сангушко (1803–1870). Виховання молодих Сангушків було досить особливим для того часу серед аристократії, адже відзначалося надзвичайним польським патріотизмом.

Князівське подружжя Євстафія та Климентини Сангушків відрізнялося особливою любов'ю та ніжністю до своїх дітей. Даний факт простежується у багатьох джерелах. Головними з них для нас є «Щоденник Євстафія Сангушка» [13], та щоденник Климентини Сангушко [14]. Саме вони найбільш повно розкривають всю глибину батьківської любові подружжя.

Так, у своєму щоденнику князь пише (стиль написання збережено – Авт.): «…Ваша матінка, завдяки родинним зв'язкам, часто відвідувала з вами різні країни. Звільнені від боргів з п'яти фільварків, а багаті, хоч і з неминучими витратами і з урахуванням стану та народження, ми ніколи не знали потреби. Я був задоволений витратами на твою початкову освіту. 14 років, проведених у навчанні, швидко збігло, де віддалені бурі не переривають спокійного життя. День, подібний дневі, минає і плине, як вода в тихому кориті.

Спостереження за вашим вихованням, заходом сонця біля посадженого нами саду, ровесника вашого, приємно займали нас з вашою доброю матір'ю. Часто, Досю моя, в іще невпевнених кроках ти кружляла поміж рослинами, такими ж, як і ти, юними; потім міряли зріст твій, потім він перевершив тих «нерухомих друзів»!

Тоді й працьовитий Роман, навантажений мантіями, капелюхами, що їх тягнув з задньої сторони саду, скаржився на забудькуватість матері та сестри, «що вони гублять своє вбрання» по доріжках. Тішила мене і тішить тепер твоя старанність.

Що ти, мій Владисю, струмком і течією води. Безперервно, неначе про суєту світу думали на їх березі. Належить, направду, подумати, чи з думки з'являється початок, необхідний для справи. Лиш обмежуватись мисленням та думанням, це як порохом на вітер стріляти. Неси тягар, моє дитя, з долею, що тобі призначена, працюй та й не будеш нещасним…» [13, с. 51–52].

Дорота була улюбленицею батька, зростала досить обдарованою була струнокою та вродливою. Наділена музичними талантами, грала на фортепіано, співала, про що неодноразово розповідав її батько своїм друзям.

Дорота справила враження і на хорошого друга родини Йозефа Дуніна-Карвіцького, який у своїх спогадах, описує молоду дівчину (стиль написання збережено – Авт.): «…Особливою

чарівністю відзначалась княгиня Дорота Сангушківна, що була наділена дивним даром ніжності і високими якостями душі та серця, що так, на жаль, завчасно згасла у Римі 1821 року. Її батько був у справжньому розпачі. Старий справжній солдат до самої смерті не міг без жалю говорити про кохану донечку; щоденно ходив молитися до її гробу; заснував на її честь чудовий костел в Славуті. Тихий смуток його був справді зворушливим і спонукав його навіть до поетичних звершень, якими ділився лише з найближчими особами» [10, с. 46].

У 1818 році молода княгиня вийшла заміж за двоюрідного брата свого батька – Кароля Сангушка, спадкоємця Заславського маєтку Смоляни і Толочина, – за вмовлянням свого батька Євстафія з метою збереження в родині маєтків. Оскільки шлюб виявився невдалим (молодята разом не жили), то уже 19 липня 1819 року вони офіційно розлучилися [12, с. 52].

В 1821 році княжна Дорота перебувала в Римі на лікуванні, де й померла після важкої хвороби. Звідти її забальзамоване тіло було привезене матір'ю та поховане у підземеллі костелу [9, с. 10].

У щоденнику Євстафія Сангушка присутня також згадка про те, що смерть коханої доньки наклала сильний відбиток на всю родину дівчини. Клементина Сангушко по смерті своєї дочки довгі роки «не могла прийти в себе» (важко хворіла – Авт.) [13, с. XL].

За свідченнями багатьох джерел, римо-католицький костел Св. Дороти в Славуті був побудований у період з 1822 по 1841 роки. Сучасний мурований храм було споруджено як філіальний храм парафії св. Йосифа в Ізяславі коштом родини Сангушків. Роботи над самим корпусом тривали неповних п'ять років. У 1827 році зафіксовано витрати на мурування стовпів і стін, встановлення капітелів і карнизів, вікон і дверей, побілення стін. Усім керував невідомий «славутський будівничий» А. Брунак, який підписував рахунки і списки найнятих майстрів. До більш важливіших виконавців належав невідомий штукатур на ім'я Жуковський, який відповідав за висококласні архітектурні деталі. Слюсарі Шостаковські і Павло Ріхтер виконали петлі для дверей, амвону та грати над карнизом. Праці малярські виконав Е. Островський. Столяр (тесля) з Антонін, Гаспар Давманович,

був автором головного вівтаря, спорудженого в 1839–1840 рр., а також амвонів, сповідальниць і лавок. Проєкт вівтаря головного приготував відомий архітектор Діонісій Міклер, який найняв вищезгаданого теслю. Можна припустити, що той самий столяр є автором бічних вівтарів. Міклер підписав також договір (24.05.1840) з каменярем Міхалом Камінським з Теребовлі на виготовлення підлоги та на встановлення мармурового надгробку, привезеного з Кракова, і на вибудування ефектних двійних вілоподібних сходів, що ведуть до святині. В 1841 році в костелі встановлено рококові органи, придбані Євстафієм Сангушком з давнього, зачиненого в 1832 році костелу братів-кармелітів у Городищі. Інструмент, виготовлений органмайстром Мацеєм Зелінським в 1766 році, відреставрував органмайстер з Відня Ян Зеленой [11, с.168]. За взірець планувалося взяти концепцію будови костелу Святого Євстахія в Парижі [6, с. 668]. Слід звернути увагу, що наш костел не мав бути копією згаданого раніше, як помилково вважають деякі дослідники та критики.

Головний вівтар костелу увінчував італійський образ «Мучеництво святої Дороти» авторства Франціска Подесті – молодого художника з Анкони. Він виконаний на замовлення князя Євстафія і привезений його молодшим сином Владиславом з Риму до Тарнова у 1833 році, а вже у 1864 році образ нарешті дістався місця призначення, а саме Славути. Зображення святої покровительки, що займало майже всю стіну головного вівтаря, було виконане маслом на ґрунтованому полотні. «Писана митцем славетної римської школи Подеста, ікона в позолочених рамах різьбленої роботи», – так описує її «Візитний опис Славутської приходської римо-католицької церкви» 1881 року. Пізніше костел набув іще одного чудового образу, а саме «Розп'яття на хресті», що отримав почесне місце в одному з бічних вівтарів. Це «Розп'яття» було виконане Войцехом Статлером на замовлення Романа Сангушка. Ще однією реліквією, що посіла своє місце в костелі, став образ святої Терези, який небайдужі люди у 1917 році після спалення князівського палацу врятували й перенесли до костелу.

Важливими деталями слід вважати й те, що костел вже при побудові закладався як родинна усипальниця. Про це свідчать наявність постаменту під хрестом на куполі у вигляді саркофа-

гу, склеп у підземеллі, епітафії на стінах і колонах у приміщенні костелу.

Член спілки архітекторів СРСР, художниця, жителька м. Славута, Г. О. Александрова, яка проводила детальне дослідження та опис святині у 1991 році, при оформленні документації для передачі костелу для католицької общини міста так охарактеризувала пам'ятку архітектури:

«… Вперше побачила костел у 1951 році. Важкувата таємнича споруда. Будова інтригувала і водночас лякала своїм смутком. Я не знаходила в ній співучості, котра притаманна кращим пам'яткам архітектури. Але це одна з небагатьох споруд у нашому місті, яка здатна вступити у діалог з людиною» [4, с. 70].

У комплекс костелу входять такі складові: будівля костелу, окремо споруджена дзвіниця, підпірна стіна з могутніми міцними сходами та нішею для «святої» води.

Костел побудований за типом римської базиліки. Головна частина споруди костелу Святої Дороти – тринефна, квадратна, середній неф вищий за бокові. Зі сходу прилягає каплиця з окремим входом. Під нею розміщена родова усипальня князів Сангушків. Вхід до усипальниці – з головного приміщення костелу через підземний перехід. План будови, включаючи каплицю, нагадує букву Т. Пластичність зовнішніх стін збагачується за рахунок площин, що виступають та западають.

Будівля кам'яна, викладена із природного каменю-плитняка та обпаленої цегли на складному цементно-вапняному розчині. Стіни знадвору і в середині поштукатурено і пофарбовано: зовні – у світлі сіро-золотисті тони, всередині – у світло-сірі. Перекриття – склепінні, цегляні (у більшості циліндричні, зімкнуті). Покриття – двосхилі, конструкції дерев'яні, покрівля – дахове залізо на дощатому настилі. Підлога із природного каменю. Вхідні ворота, двері, переплетіння світлових отворів – масивні, дубові. Світлові отвори нижнього ярусу бокових нефів мають знадвору чавунні декоративні огородження.

Облаштування приміщень, яке найкраще збереглося (амвон, балкони, сповідальні, криласи), виконані із дерева (дуб), прикрашені різьбою; каркаси органу і головної ікони Святої Дороти – значних розмірів. Дзвіницю, підпірну стіну з нішею для

води та потужними віялоподібними сходами викладено з природного каменю.

Споруда костелу, його плану, конструкції, будівельні матеріали, технології будівництва, декоративні деталі відбивають історію розвитку римської базиліки. Тринефні базиліки з поперечним нефом виконанні в добре обробленому камені, композиційно врівноважені. Вони втілюють романський стиль архітектури, для якого характерні масивність стін та башт, важкість опор, що несуть циліндричні та хрестові склепіння, напівциркулярні арки, аркади та портали, панування горизонтальних членувань, часто прикрашених технічно обумовленою орнаментальною чи фігурною різьбою. Романський стиль багатоликий і різнобічний, але для нього характерні одні і ті ж конструктивні та художні особливості: перекриття кам'яним склепінням прольоту найширшого і найвищого головного нефа, його освітлення денним світлом, неповторність художніх особливостей, що зберегли всю силу свого естетичного впливу до теперішнього часу.

Архітектор знайшов найпростіші геометричні, легкодоступні для огляду форми для кожної частини споруди. Простими і ясними є пропорційні співвідношення між основними об'єктами будівлі (нефи, каплиці), шириною та висотою окремих приміщень, частин і деталей.

Меблям, розміщеним у храмі, характерні примітивна конструкція та масивність форм. У них можна спостерігати форми, характерні для пізнього періоду романського стилю, що є типовими і для подальших стилів, з додаванням різьби по дереву та тонкою декоративною залізною фурнітурою. Як декоративні елементи застосовувалися декоративні накладки, замки, ряди цвяхів з кованого заліза, лиття, карбування по металу [2, с. 10].

Після загибелі останнього в історії Славути князя Романа-Даміана Сангушка, володіння князя піддалися великим руйнуванням та грабежам. Так, у листопаді того ж 1917 року після вбивства останнього власника міста солдати 264-го запасного піхотного полку, що квартирував у селах Улашанівка та Перемишель, пограбували та спалили будівлю палацу. Наш костел одначе піддався осквернению та деяким пошкодженням дещо пізніше, в основному після завершення Другої світової війни та повернення більшовицької окупації на терени краю.

Достеменно відомо про те, що в крипті костелу було поховано 7 представників княжого роду Сангушків та їх родини. А саме: Дорота Сангушко, Євстафій Сангушко, Климентина Сангушко, Наталія Потоцька-Сангушко, Роман-Адам Сангушко, Пелагія Потоцька та Роман-Даміан Сангушко.

У 20-30-х роках XX століття костел Святої Дороти був зачинений, пізніше, в роках 1941–1948, використовувався за прямим призначенням. У 1948 році його зачинили знову і використовували як складське приміщення для зберігання продуктових та промислових товарів Славутського міськторгу. У двох приалтарних приміщеннях (ризницях) досить довгі роки зберігалася господарська сіль у мішках та без тари (насипом). Приміщення були заповнені сіллю приблизно до половини висоти впритул до стін. Вивезли її звідти у період з жовтня 1989 по березень 1990 року [2, с. 1].

Основними джерелами, що розповідають про долю костелу після жовтневої революції, є спогади та свідчення очевидців. Зокрема, слід навести спогади відомого краєзнавця-дослідника історії Славутчини О. Сапожніка. За його спогадами, у 1970-х роках йому надійшов дзвінок з повідомленням про те, що на території костелу був вчинений погром. Тоді з підвалу склепу під костелом було винесено залишки домовин, серед яких знаходились цінні реліквії. Прибувши до храму, краєзнавець побачив наступну картину: на велику купу було скинуто зотлілий одяг, старі дерев'яні частини домовин, кістки. Йому вдалось знайти дві металеві епітафії та срібну скриньку у вигляді серця. Одна з цих епітафій містила присвяту польською мовою (у перекладі автора статті): «Тут спочиває вічним сном Клементина з Чарторийських, княжна Сангушко, фундаторка цього костелу, що народилась у Корці у 1780 році і померла 9 лютого 1852 року в Тарнові» (була встановлена в костелі на замовлення сина Романа-Адама). Друга епітафія наступного змісту: «Наталія, що походить з графів Потоцьких, княжна Сангушко, яка народилася у Вілянові в 1807 році і померла 5 (17) листопада 1830 року в Славуті». Ця пам'ятна дошка та дошка Роману-Адаму Сангушко була встановлена в костелі Святої Дороти їх донькою Марією Потоцькою у 1881 році.

Спогади старших мешканців Славути, зафіксовані краєзнавцями та дослідниками, говорять, безсумнівно, про те, що останки князівської родини піддалися осквернению, підземелля костелу були пограбовані та спустошені. Розповіді людей відрізнялися і подробицями цієї трагедії, років, коли відбувалися ті чи інші події, осіб, дотичних до описаних подій, та навіть стосовно кількості похованих осіб в крипті костелу. Мешканець Славути Л. Ф. Грабовський згадував, як він разом із іншими підлітками в 1948–1950 роках лазили до підземелля через пробитий солдатами хід з правого боку костелу і бачили там сім домовин: зліва стояла домовина Дороти, по центру і справа – по три домовини, причому крайня права була цинковою. Місцеві хлопчаки виносили забальзамовану мумію Дороти і лякали нею студенток педучилища, ставлячи мумію на вікна гуртожитку, що розміщувався у будинку ксьондза. Залишену на ніч біля костелу мумію хтось із жителів Славути забрав, і, найвірогідніше, похоронив на польському кладовищі. Однак місце захоронення княгині Дороти залишається невідомим [7, с. 59].

У 70-80 рр. XX століття Славутський міськторг в західній стіні каплиці вибив прохід в усипальницю та прибудував тамбур з цегли [2, с. 2].

У зв'язку з передачею храму польській громаді був складений акт обстеження споруди костелу від 1 січня 1990 року. З вересня 1989 року розпочато обмірювання споруд комплексу костелу для виготовлення паспортів, що були необхідні для проведення ремонту та заходів по благоустрою всієї земельної ділянки при костелі.

Територія комплексу костелу розміщена на вулиці Князів Сангушків, 2. Поряд розміщені території, що належать колишньому військовому госпіталю (знаходяться у віданні МОУ), та територія міського парку. У 1960-ті роки навколишня територія міста активно забудовувалась. Так тут з'явились нові будівлі госпіталю, спортивної спілки, автошколи на землях, що раніше належали до територій князівської резиденції князів Сангушків [2, с. 2].

У 1989 році міське управління торгівлі, що завідувало на той час приміщенням костелу, звільнило його головне приміщення

від промислових та продуктових товарів на основі листа міськвиконкому від 14.02.1989 року за № 240/2, а католицька спільнота одразу ж приступила до ремонту будівлі (на основі листа від міськвиконкому від 12.05.1989 року за № 01-18/183).

З 1 лютого 1990 року костел був переданий римо-католицькій спільноті міста Славути на її прохання на основі рішення Славутської міської ради від 19 січня 1989 року. Нині костел обслуговує прихожан Славутської парафії.

З минулого ми отримали надзвичайно велику кількість безцінних пам'яток історії та архітектури, серед яких і славутський римо-католицький костел Святої Дороти. У них матеріалізована історія українського народу, його творчість, боротьба за краще майбутнє. Вони є свідками економічного, суспільно-політичного, науково-технічного й культурного розвитку нашого народу, становлять водночас невід'ємну частку загальнолюдських цінностей.

Цю спадщину ми зобов'язані берегти, розумно використовувати, примножувати і, як естафету, передавати дітям та онукам як свідчення вагомості нашого внеску до скарбниці світової цивілізації.

Списое використаних джерел і літератури:

1. Акт обстеження костелу святої Дороти. Науково-допоміжний фонд КЗ «Славутський історичний музей»: Тека «Акт обследования. 1989. Архив Александровой Г .А.». Славута, 1989. Нд-3893/3. Арк.1-9.
2. Костел святої Дороти в місті Славута – пам'ятник архітектури та історії. Довідка. Основний фонд КЗ «Славутський історичний музей»: Тека «Справка. Краткая справка. Костел св.Дороты в г. Славуте – памятник архитектуры и истории». М. Славута Хмельницької області: 1990. СІМ: Кн-6313/Дк-2260. Арк. 1-35.
3. «Костьол святої Дороти в Славуті, або про що розповіли пам'ятки старини». Олександр Сапожник. *Трудівник Полісся.* № 1 від 5 січня 2001 року. С. 8.
4. Ковальчук С., Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне. Київ.: ФОП Мельник А.А., 2016. 312 с.,16 іл.

5. Берковський В., Uniwersytet M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Polska) Town Slavuta as the Center of Magnate Latifundium of Princes Sangushko inVolhynia [in:] Українська полоністика, Житомир: 2006. Вип. 2. С. 27–39.
6. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев: тип. Почаево-Успенской лавры, 1898–1903. Т. 3. 668 с.
7. Шаповал А. Володарі трьох ключів. Життя діяльність князівської родини Сангушків. Тернопіль: Крок, 2010 рік. 84 с.
8. Giżycki J. M.: Księża Misjonarze w Zasławiu i Białymstoku, Kraków 1913. 23 s.
9. Wacław Olasikowicz. Chłopak ze Sławuty: wspomnienia z niedalekiej przeszłości. Warszawa: 1987. 152 s.
10. Józef Dunin-Karwicki. Szkice obyczajowe i historyczne. Warszawa: 1882. 191 s.
11. Jozef Skrabski. Fundacje artystyczne Sanguszkow ze Slawuty. Sztuka kresow wschodnich, t. 6. Krakow: 2003. S. 163-173.
12. TESTAMENTY KSIĄŻĄT LUBARTOWICZÓW-SANGUSZKÓW. Wybór tekstów źródłowych z lat 1750-1876. Opracowanie: Jolanta M. Marszalska, Waldemar Graczyk. Krakow: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Ksiezy Misjonarzy, 2011. 112 s.
13. Księcia Eustachego Sanguszki Pamiętnik 1786–1815. Krakow: Wyd. Jozef Szujski, 1876. 176 s.
14. Roman Sanguszko – zesłaniec na Sybir z r. 1831 w świetle pamiętnika matki ks. Klementyny z Czartoryskich Sanguszkowej oraz korespondencji współczesnej. Sanguszkowa, Klementyna. 1927. 209 s.

С. Д. Смірнова,
молодший науковий співробітник сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, магістр історії

СВЯЩЕНИК І ШИНОК[1] У С. ГАВРИЛІВЦІ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ 1890-ТІ РОКИ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕРКОВНОГО ЛІТОПИСУ

У статті введено до наукового оббігу та опубліковано частину церковного літопису с. Гавриловець авторства священика Євгенія Шероцького за 1892–93 рр., що стосується відкриття шинку. Висвітлено роль священика у формуванні громадської думки серед парафіян Свято-Миколаївської церкви с. Гавриловець.

Ключові слова: *шинок, священик, с. Гаврилівці, церковний літопис.*

Вже шостий рік колектив працівників музею активно працює зі збіркою церковних літописів Кам'янецького повіту, що зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кожен літопис унікальний, написаний автором відповідно до освіти, особистих переконань, за розробленою Історико-Статистичним Комітетом пам'яткою. Вивчаючи літописи, можна прослідкувати настрої священиків, селян інколи і поміщиків, стосовно історичних подій та суспільних відносин. Інколи тексти емоційні, схожі на особисті щоденники, де священик пише свої переживання чи ставлення до певної події.

Церковний літопис села Гаврилівці – це один з інформативних та цікавих літописів, він являє собою рукопис виконаний чорним чорнилом на світло-сірому папері формату А4. Мова рукопису – російська кінця XIX – поч. XX ст., з вставками української. Він охоплює деякі події починаючи з XVI ст., але більш детально описує життя Гавриловецької парафії з 1873 по 1898 роки. Літопис складається з окремих документів записаних настоятелями Св. Миколаївської церкви: «Церковний літопис

1 **Шинок** – невеликий заклад для продажу спиртних напоїв на розлив.

с. Гаврилівці» (1898 р., автор Євгеній Шероцький[2]), Анкетного листка – «Питання для складання історико-археологічних та статистичних свідчень по парафії Миколаївської Гавриловецької церкви 4 округу Кам'янецького повіту» (1891р., автор Євгеній Шероцький), «Літопис по парафії Кам'янецького повіту села Гавриловець Свято-Миколаївської церкви»[3] (1873 р., автор Євфимій Любинецький[4]), «Історико-статистичний опис церкви і парафії села Гавриловець Кам'янецького повіту Подільської губернії» (1875–1883, автор Петро Добротворський[5]), «Церковний літопис по парафії с. Гавриловець Свято-Миколаївської церкви з часу приходу в парафію чинного священика з 1875 року» (1875–1883 рр. автор Петро Добротворський; 1883–1886 автор Онісім Зозулинський[6]; 1888-1898 автор Євгеній Шероцький).

2 ***Євгеній Шероцький***. Закінчив курс семінарії студентом в 1879 р., висвячений на священика 26 жовтня 1880 р. Преосвященним Маркелом до Свято-Троїцької церкви села Щербовець Ушицького повіту, 8-го листопада того ж року переведений в с. Вила Яружські Ямпільського повіту, 30 травня 1888 р. переведений до с. Гавриловець і 30 липня 1898 р.переведений в м. Ольгополь на посаду настоятеля при Ольгопольському соборі. За час перебування в Гаврилівцях в 1889 р. нагороджений набедренником; відкрив жіночу парафіяльну школу та влаштував для неї власне зручне приміщення. В 1898 р. нагороджений камілавкою, Святійший Синод видав йому Біблію за працю в галузі народної освіти [6, арк. 7].

3 Цей документ написаний на папері з **філігранью** – візерунком на папері, спеціально зробленим під час його виготовлення, за технікою тиснення без фарби (маленька печатка в лівому верхньому куті). Філігрань робилася як фірмовий знак певної фабрики.

4 ***Євфимій Любинецький*** – закінчив Подільську Духовну семінарію. Кілька років прослужив інспектором парафіяльного духовного училища. В 1867 р. був висвячений на священика та отримав місце при фільварецькій Свято-Георгіївській церкві (в м. Кам'янці). Того ж року був переміщений на священницьке місце при домовій церкві Кам'янецького жіночого училища. В 1868 р. був назначений священиком в с. Гаврилівці. Нагороджений набедренником. В 1872 р. Євфимій Любинецький був обраний членом правління Семінарії. В 1875 р. за поданням переведений на місце священика в м. Віньківці Ушицького повіту.

5 ***Петро Добротворський*** закінчив Подільську Духовну Семінарію, висвячений на священика в 1868 р. преосвященним Ірінархом. До 1872 р. був священиком в с. Покутинцях Ушицького повіту, був помічником окружного благочинного. В 1871 р. нагороджений набедрениками. В 1872 р. став священиком Цвинтарної та Тюремної церков в м. Кам'янці. В 1875 р. переведений в Гаврилівці, де прослужив до 1883 р. В 1883 переведений в с. Андріївку Ямпільського повіту.

6 ***Онісім Зозулиньський*** навчався в Подільській Духовній семінарії. Переведений в с. Гаврилівці з с. Черепового Проскурівського повіту в 1883 р. пробув у Гаврилівцях до 1888 р.

Для детального висвітлення інформації стосовно досліджуваної теми, ми вдаємось до публікації частини матеріалів з церковного літопису с. Гавриловець за назвою «Церковний літопис по парафії с. Гавриловець Свято-Миколаївської церкви з часу приходу в парафію чинного священика з 1875 року» авторства Євгенія Шероцького, котра стосується справи відкриття шинка і охоплює період 1892–93 років. Правила публікації: зроблено переклад з російської на українську мову, збережено лінгвістичні конструкції. В дужках подано інформацію для уточнення змісту.

Впродовж другої половини XIX ст. в Російській імперії, до якої увійшло Поділля, було запроваджено ряд реформ, котрі вплинули на різні сторони життя населення. Однією з яких була модернізації системи оподаткування та продажу алкогольних напоїв серед населення. Законом від 4 липня 1861 р. [3, с. 39] система винного відкупу[7], що існувала раніше була замінена акцизним податком[8] на продаж вина та спирту, а заклади, котрі продавали алкогольні вироби платили окремий податок – патентний збір.

Але ці зміни в торгівлі спиртними напоями та їх оподаткування за умовами існування акцизної системи теж мали ряд недоліків, які потрібно було коригувати.

14 травня 1885 р. прийнято «Правила про роздрібний продаж напоїв» [5, с. 199] (далі по тексту – «Правила…» – прим. С.С.), що вступили в дію з 1 січня 1886 р. Метою їх впровадження було збільшення «питейного» доходу держави, забезпечення розвитку вітчизняного виноробства та сільськогосподарського винокуріння, з одного боку та протистояння алкоголізму населення – з іншого.

За цими «Правилами…» врегулювання торгівлі міцними напоями було покладено на адміністративні органи, насамперед на губернські та повітові «по питейным делам присутствия», котрі впливали на вирішення великого кола питань [1, с. 18].

---

7 **Відкуп** – попередня плата власника шинку чи корчми в державну казну визначеної відкупної суми за право торгувати алкогольними виробами, а вся виручка від продажу алкогольних напоїв (пива, горілки, меду) та харчів належала відкупщику.

8 **Акцизний податок -** це податок на споживання підакцизних товарів (продукції), що включається до їх ціни. Це непрямий податок, який сплачують виробники чи продавці, призначений для регулювання попиту на певні товари.

Дозволялось відкриття закладів для роздрібної торгівлі алкогольними напоями поза межами міських поселень, кількість таких закладів регулювалась підвищенням чи зниженням патентного збору. Щоб не переводити в нелегальне становище продаж алкогольних напоїв «присутствия» намагались не сильно тиснути на торгівців [1, с. 18]. За затвердженими «Правилами…» одна корчма могла бути відкрита в населеному пункті на 500 душ населення [5, с. 206].

В церковному літописі с. Гавриловець вперше згадується про шинок в Гаврилівцях у записах за 1892 р. Розпочинається рік такими словами: «Січень, 2-ге. О, горе! Неочікувано відкрився шинок в селі! Проти громади, проти мене пішов один негідник… і де ж він відкрився? – по сусідству зі школою. Але здається, вчора (1 січня 1892 р. – прим. С.С.) я (тут і далі по тексту розповідь ведеться від імені священика Євгенія Шероцького – прим. С.С.) виголосив хорошу промову проти шинку; надіюсь, вона повинна дати бажані результати. Подивимось, люб'язний Іосиф Костиненко, чи довго ти будеш шинкувати?

7 січня. Був на сільському сході (за «Правилами…» пункт 10 на сільському сході вирішувалося питання про допущення чи недопущення відкриття шинку в селі – прим. С.С.) [5, с. 200] по запрошенню хазяїв. Видно, що на новий рік моя промова зачепила самолюбство парафіян: селяни просили мене вказати їм спосіб позбутися шинка. Що тут можна їм порадити? Шинок відкрито легально; я запропонував обмежитись штрафом, оскільки шинок (розташований – прим. С.С.) в неузаконеній відстані від училища» [6, арк. 51 зв.].

Селяни на зборах призначили великий штраф для власника шинку та вибрали з-поміж себе двох наглядачів, котрі мали б пильнувати, щоб селяни не ходили в шинок. Таким чином планувалося вижити шинок з села, щоб він не мав прибутку. Про результати цієї діяльності в літописі занотовано наступне:

«12 (січня – прим. С.С.) наглядачі за шинком діють посилено: їх бояться і в шинок не ходять. Сьогодні один з шинкарів був у мене і зі сльозами на очах просив знизити нагляд за шинком, пропонував 50 руб. на користь церкви; проте, я відкинув цю пропозицію як принизливу для Святої Церкви.

24 (січня – прим. С.С.) було поліцейське розслідування з приводу скарги Костиненка та Лоточинського – (шинкової), поданої в Акцизне управління на рішення сільських зборів. Шукали підбурювачів; Волосна адміністрація налякалася, бо скаржники її звинуватили в тому, що нібито вона допустила таке рішення проти шинку на догоду жванецьким євреям, продавцям напоїв. Я пішов з заявою сходу (села – прим. С.С.) в поліцію, що справу про шинок відкрив я, на тій підставі, що він відкритий дуже близько до школи (За «Правилами» в п. 17 зазначено, шо шинок не можна розташовувати на відстані не ближче 40 сажень від навчальних закладів, релігійних споруд, лікарень та ін. визначених об'єктів – прим. С.С.) [5, с. 202]. Було розглянуто мою заяву, в результаті чого шинок опинився в іншому місці – його винесли в малодоступний яр...

2 (лютого – прим. С.С.) погано: після перенесення шинку з-під школи в яр, чи краще сказати після поліцейського розслідування, шинок отримав привілей: мої наглядачі знітились, а любителі випити, щоденно бешкетують в шинку» [6, арк. 52].

«16 (лютого – прим. С.С.) оголошено, утримувачу шинка, щоб протягом першого тижня великого посту напої не продавав (Відповідно до пункту 85 «Правил…» сільський схід мав право видати розпорядження, щоб в шинку не продавались алкогольні напої в дні особливо шановані церквою – прим. С.С.) [5, с. 209].

18 (лютого – прим. С.С.) наперекір моєму бажанню та розпорядженню в шинку відбувається п'янство…» [6, арк. 52 зв.].

«27 (лютого – прим. С.С.) по дорозі в школу видно пішохода (п'яного – прим. С.С.) до безпам'ятства і повинні братися до уваги пункти (за «Правилами …» 1885 р. у пункті 42 зазначено, шо виноторгівцям забороняється продавати на розпив вино малолітнім та помітно п'яним. Забороняється також допускати покупців напиватися до безпам'ятства; якщо би таке трапилось, то покупець не може бути залишений без нагляду та допомоги до отверезіння, такий обов'язок покладається на виноторгівця чи сидільця – прим. С.С.) на споювання шинкарем селян» [6, арк. 53].

«21 (березня – прим. С.С.). Були на сповіді деякі з п'яниць… варто було не допустити до причастя Святих Таїн, тобто наклас-

ти епітимію[9] хоч на 10 днів походити в церкву, а якщо піде зі скаргою начальству!. (В 1876 р. від 22 лютого за №1273 видано розпорядження Преосвященного Феогноста, в одному з пунктів якого зазначено, щоб священики своєю владою не відстороняли від сповіді та причастя парафіян – прим. С.С.) [6, арк 23].

28 (березня – прим. С.С.) був на сповіді один з утримувачів шинка (єврей – жванецький парафіянин). Видно шкодує, здається усвідомлює, що зробив дурість, підлість, гріх… Але сумніваюся, що розкаяння його не суперечливі. Між іншим, (наказав – прим. С.С.) п'ять днів постити» [6, арк. 53].

«8 (квітня – прим. С.С.). Пасхальна седмиця пройшла чинно: народ виключно біля церкви; в шинку лише (кілька найбільших п'яничок (?) Потрібно – прим. С.С.) впливати на особистості… Загальна мораль цілі не досягнута, оскільки кожен слухає, що скажуть відносно нього, вважаючи, що його становище священику не відоме».

«12 (квітня – прим. С.С.) яка нахабність з боку утримувачів шинку: я в церкві говорю проти п'янства; а вони на погості проповідують п'янство: «що піп? Він нинько у нас, а завтра ні, а ми господарі є і будем. Він говорить так, а буде другий, то цего і не скаже (Ця цитата в літописі написана українською мовою – прим. С.С.)»…(Треба неодмінно вдарити по амбіції мужика). Особливим нахабством вирізняється жванецький міщанин Лоточинський Семен, компаньйон Іосифу Костиненку» [6, арк. 53 зв.].

Для розуміння подальших подій занотованих в літописі зазначимо, що при церкві заведено було церковне братство, дуже урочисто приймали селян до братства. Серед селян вкоренилась думка, що звання братчиків має отримувати людина, що живе чесно і правдиво. Існування братства зіграло вагому роль у боротьбі священика проти шинка.

«24 (травня – прим. С.С.). День Святої Трійці. На всенічному бдінні братчики та сестриці всі зі свічками і шинкар Іосиф Костиненко теж… Обурююсь… шинкар, що споює народ, людина зухвала! Біля церкви проповідує п'янство, в той час, як його спільник торгує горілкою, стоїть в церкві, зі свічкою… юдить любов'ю до Бога. Не можна думати, що значення палаючої

9 **Епітимія** – покута на грішників, недопущення до св. Тайн.

свічі[10] в даному випадку він не знає: це питання вияснялося часто, а особливо при врученні свіч новоприйнятим в братство – просто нахабство. Будь що буде! Наказав відібрати свічку від шинкаря, а після першого часу привселюдно пояснив причину свого вчинку, поряд із значенням тримання палаючої свічі [6, арк. 54].

26 (травня – прим. С.С.) в бесідах з селянами на парафіяльному цвинтарі вияснилось, що всі одобрюють мій вчинок з шинкарем – він недостойний бути братчиком, говорять, він всіх нас «опаскудив», він пішов проти батюшки та всієї громади…

31 (травня – прим. С.С.) був у мене Іосиф Костиненко і просив примирення, говорив, що він сам шкодує, що зв'язався з шинком, що він не хотів брати …, а його вмовили … чиновники, але після 1-го липня він вже не буде три мати шинку, лиш би батюшка йому «простили». Обіцяв повернути Іосифу Костиненку право братчика в липні місяці, коли побачу, що він дійсно відмовився від шинка; в іншому випадку пригрозив зламати його свічку і записати в церковній книзі, «щоб ні він, ні його діти повік не були братчиками»… Не знаю, як подіє на нього цей маневр. Але що буде, якщо він занесе скаргу Благочинному? Буде те, що Бог дасть.

Липень 3. Шинок закрився зовсім: патенту не взяли на 2-ге півріччя і Слава Богу.

8 (липня – прим. С.С.) Після утрені виголосив промову про закриття шинку та про повернення Іосифу Костиненку права тримати при богослужінні братську свічу…»[6, арк. 54 зв.]

Але епопея шинка в селі Гаврилівцях на цьому не скінчилася.

Настав 1893 р. В церковному літописі с. Гавриловець записано так:

«15 (лютого – прим. С.С.) ввечері був схід села в приміщенні волосного правління; з сходу прийшли до мене Іван Куровський та Назарій Москалюк (обидвоє порядні люди, хоча перший і католик) з заявою, що громада доручила їм ввійти зі мною в переговори про дозвіл їм відкрити шинок, оскільки село багато втрачає на тому, що немає доходних статей. Цим уповноваженим я висловився, що не мішало би дійсно мати дохідну статтю, напри-

10 Палаюча свічка – це символ благочестя, жертовності, видимий знак, що виражає нашу гарячу любов до Бога

клад заїжджий двір на тракті; але шинку в селі я не бажаю мати. Уповноважені погодились зі мною, просили лише, оскільки побудувати заїжджий двір неможливо, дозволити їм розташувати шинок в одному з будинків на тракті. Я нерішуче висловив своє небажання зробити таку поступку і моя нерішучість була передана сходу як згода, чого я і не підозрював. На другий день, в 7 годин ранку з'явився до мене незнайомий суб'єкт в супроводі селянина села Гавриловець католика Івана Крицького, і став викладати своє бачення на майбутнє проектованого заїжджго дому, а на закінчення просив не перешкоджати йому відкрити тимчасово шинок в одному з трактових будинків, обіцяючи при цьому платити громаді щорічно по 100 руб. [6, арк. 56 зв.].

Вислухавши уважно підприємця (селянин с. Колубаївки, католик) я розпитав його детально на яку він особисту вигоду розраховує від цієї справи; він пояснив, що громада зобов'язується взяти протягом року 400 відер горілки по 6 руб. за відро і що задовольнивши всі витрати він буде мати в рік особистої вигоди біля 100 руб. І за 100 руб., сказав я йому, Ви люб'язний, справи (би – прим. С.С.) в чужому селі не відкривали; а ту суму, яку потрібно вкласти поза шинок, можна іншим шляхом заробити більше… Ось вам моя відповідь, незалежно від сього я поговорю зі своїми парафіянами і думаю, що вам більше нічого приїздити до Гавриловець [6, арк. 57].

«21 лютого, сьогодні в церкві говорили з приводу відкриття шинку. Хорошу справу затіяли ви, говорив я; відкриваєте шинок, який дає вам доходу 100 руб. щорічно; гроші невеликі, але де їх взяти? 100 руб. Це виходить на 300 дворів – отримає кожен двір по 33 копійки; 33 копійки та ще з 1/3 отримає і Константин і Яків і Філіпп, перечислили своїх багачів, а де би вони цієї сумми взяли, якби не дали шинкарі. 100 рублів на громаду чи 33 1/3 к. на двір від прибутку. Але з розмови з шинкарем я взнав, що ви зобов'язані випити в нього 400 відер горілки і заплатити за кожне по 6 рублів, тобто ви зобов'язані внести в його казну 2460 рубл. Чи з двору по 8 рубл., а він вам дасть 100 руб. Чи 33 1/3 к. на двір; є смисл відкривати шинок? Та все одно нам потрібна горілка, скажете мені, і ми її беремо в Жванці; то краще буде брати тут, за це отримаємо на громаду 100 руб. Дійсно, горілка потрібна нам (на – прим. С.С.) оказію – весілля, похорони

і ін.; але все одно на такі оказії ви будете брати горілку в Жванці по 4 р. 60 к. відро, а не тут по 6 р., і на 400 відер в своєму шинку ви і так вип'єте без всяких оказій… Але, як я чую Яков говорив, я в шинку не п'ю, Філіп теж казав, і я не п'ю. Ну а хто ж вип'є 400 відер? …. Якщо Яків не вип'є, то вип'є його син… Яків говорить, що він не дасть сину 8 руб. на п'янство. Не дасть, то син в нього вкраде хлібом і проп'є; а не вкраде в батька, то вкраде в сусіда … Мій обов'язок вказувати вам істинну дорогу і я її вказав, а заставляти нею йти – не заставлю – це ваше діло: відкривайте хоч і в кожному домі шинок… Коли вийшов з церкви, на погості мене зустріли парафіяни (очікували осіб 50) та подякували за роз'яснення та научування, заявивши, що шинка в селі вони не бажають» [6, арк. 57 зв.].

Після 1893 р. в літописі с. Гавриловець про шинок немає ні слова, сам літопис доведений до 1898 року. Відомо, що в Подільській губернії у 1894 р. всіх закладів для продажу напоїв було 3931. В порівнянні з 1893 р. число їх збільшилось в загальному на 331. В 1893 р. число закладів для продажу напоїв було 3600 [4, с. 41]. У 1896 році[11] на теренах Поділля була запроваджена державна винна монополія. Вона передбачала присвоєння державою права на виготовлення та продаж алкогольних напоїв оподаткованих акцизом. Держава отримала з споживачів не лише певну суму податкових надходжень у вигляді акцизу, але і підприємницький прибуток, як різницю між вартістю виготовлення алкоголю та його ринковою ціною [2, с. 5]. Із запровадженням державної винної монополії епоха приватних шинків, якими володіли переважно євреї відійшла у минуле.

З церковного літопису с. Гавриловець Кам'янецького повіту ми бачимо, що священик на селі відігравав важливу роль у формуванні громадської думки. Він був освіченим, мусив знати діючі закони Російської імперії. Даючи поради селянам, як позбутися корчми він опирається на «Высочайше утвержденные Правила о раздробительной продаже напитков от 14 мая 1885 г.» і, врешті, спільними зусиллями громади та

11 В Російській імперії 20 липня 1893 р. за ініціативи міністра фінансів С. Вітте запроваджено державну винну монополію в Оренбурзькій, Пермській, Самарській, Уфимській губерніях. Згодом, з 1896 р. кількість губерній розширено до дев'яти, в 1897 р. державну монополію було введено ще у сімох губерніях, в 1901 р. – в Європейській частині Росії, а з 1906 р. на всій території імперії. Доходи від казенної винної операції зараховувались до бюджету у вигляді урядових регалій, які відповідно замінювали систему акцизного оподаткування спирту [7, с. 87].

священика шинок у селі Гаврилівці був закритий. Чому священик був проти існування шинка? Тому, що більшість священиків Кам'янецького повіту зіштовхнулися з проблемою пияцтва парафіян, подекуди створювалися товариства тверезості серед селян. А священик Євгеній Шероцький діяв на випередження, дбаючи про моральне та фінансове благополуччя своїх парафіян. І, видно, будучи гарним оратором та дбайливим пастором, він зміг переконати селян, оскільки шинок в Гаврилівцях довго не проіснував.

Список використаних джерел і літератури:

1. Жолобова Г. А. Виды питейных заведений и правовой режим розничной торговли спиртными напитками в России в Царствование Александра III // Актуальные проблемы российского права. 2015. №1 (50) январь. С. 18-24.
2. Норов В. Казенная винная монополия при свете статистики. СПб.: Тип. Н.Н. Клобукова, 1904.Ч.1. 114 с.
3. О питейном сборе: высочайше утвержденное положение от 4 июля 1861 г. № 37197. 1863 // Полное собрание законов Российской империи: В 55 т. Собрание 2. Т. 36. Отд. II. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, С. 39-70.
4. Обзор Подольской губернии за 1894 г. Каменец-Подольский: Губ. тип., Приложение к Всеподданейшему отчету подольского губернатора. 1895, 184 с.
5. Правила о раздробительной продаже напитков: Высочайше утвержденное Мнение Государственного Совета от 14 мая 1885 г. №2946 // Полное собрание законов Российской империи: В 55 т. Собрание 3-е. Т. 5. 1887. 1478 с.
6. Церковний літопис с. Гаврилівці (1873-1898). Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док. д/п 236, арк. 173.
7. Чугунов І., Пасічний М. Формування дохідної частини бюджету українських губерній в середині XIX – на початку XX століття // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2014. № 2. - С. 85-97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2014_2_8

Т. Г. Мельник,
аспірант кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

«СПРАВА АДВЕНТИСТИ-КРАСНОДРАКОНІВЦІ» ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АДВЕНТИЗМУ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

У статті автор вперше ввів в науковий обіг та дав загальну характеристику архівній справі «Справа адвентисти – краснодраконівці», як важливому джерелу з історії адвентизму, в першій половині XX століття на Поділлі. Здійснено спробу дати загальну характеристику становища та особливості поширення конфесії Адвентистів сьомого дня та в Подільському регіоні в перші десятиліття радянської влади.

Ключові слова: *Поділля, Адвентисти сьомого дня, КДБ, радянська влада, історія.*

Вивчення церковно-релігійного минулого радянської доби складає значний інтерес для істориків та релігієзнавців. Перш за все це пов'язано із специфікою ставлення комуністично-атеїстичної влади до віри та релігії як феноменів суспільного життя. Їхні наполегливі спроби витіснити будь-яку релігійну складову з суспільного побуту, призвели до особливої системи взаємовідносин церкви та держави, яка існувала впродовж усього періоду існування Радянського Союзу. Оскільки протестантські конфесії займали важливе місце в релігійному середовищі радянського суспільства, вивчення усіх аспектів їхнього існування та богослужебної практики складають значний інтерес для дослідників.

В цьому контексті важливе місце займає пошук, вивчення та джерелознавчий аналіз досі не введених в науковий обіг архівних джерел. Одним із таких є «Літерна справа адвентисти - краснодраконівці», оригінал якого знаходиться в архіві Служби безпеки України у Вінницькій області та має значну історичну цінність як для дослідників адвентизму так і для краєзнавців. У

даній публікації, автор не ставить за мету дати вичерпний аналіз «справи», а лише дати їй загальну характеристику.

Вищезазначена справа вміщає в собі відомості про поширення конфесії адвентистів сьомого дня (далі АСД), на території теперішніх Хмельницької та Вінницької областей, а також частково в сусідніх регіонах, зокрема на Київщині, має загальний обсяг 375 сторінок та охоплює хронологічний період з початку 1920-х рр. до 1957 року.

Щодо вживання поняття «краснодраконівці» то однозначно його значення не встановлено, проте є припущення що це стосувалося суто службових характеристик, які були поширенні в органах КДБ щодо конкретної релігійної групи, та ставленні останньої державних органів влади.

Справа складається з подання списку громад адвентистів в подільському регіоні [1, арк. 1-2, 25-30], яких загалом на 30-ті роки налічується 28, зокрема найчисельніші з них це Затонськ (теперішні Віньківці, Хмельницька обл..) – 87 членів, Літин – 73, Муровані Курилівці – 70. При цьому найменш чисельні були Смотрич і Козятин по 6, Чичельник (Житомирська область) – 5. В списку також подається відомість про соціальний стан членів конфесії, визначаючи скільки з них були колгоспниками.

Також надається загальна характеристика конфесії, від її появи до поширення на теренах СРСР перші роки його існування [1, арк.1].

Упорядниками справи подається матеріал перехопленого звіту Другого Західноукраїнського обласного з'їзду, який відбувався 12–17 травня 1925 року в Києві та надавав загальні статистичні та інші відомості про становище та перспектив діяльності адвентистів в регіоні [1, арк. 7].

Важливою особливістю справи є наявність в ній свідчень спеціальних агентів, які за вказівками органів КДБ, надавали періодичну звітність щодо становища громад та діяльності окремих активних учасників конфесії [1, арк. 24]. Вищевказані спеціальні агенти під прикриттям псевдонімів займались розвідувальною діяльністю в середовищі адвентистів на користь вищезазначених органів, при цьому будучи членами конфесії.

Аналізуючи досліджувану нами справу, автору статі та досліднику і збирачу матеріалів з історії адвентизму на Поділлі, директору музею Адвентизму на Поділлі, керівнику Церкви АСД Подільської конференції(територія Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей) Олександру Зайцеву вдалося ідентифікувати окремих «спеціальних агентів» з конкретними діячами конфесії [4].

Також подається список членів окремих громад, їхні особисті дані, та рівень проповідницької активності [1, арк. 39]. Дана інформація слугувала матеріалом для подальших розслідувань щодо них та можливими пропагандистськими та репресивними діями з боку відповідних органів.

У справі наявними є окремі персональні характеристики щодо проповідників конфесії, зокрема про Степана Кулижського, який був в 1930-х роках священнослужителем адвентистів в м. Могилів Подільський, а згодом став керівником ВСАСДу (Всесоюзної ради Адвентистів Сьомого Дня) у Москві у 1955 році [3, с. 208], та інших.

Не залишились поза увагою на сторінках справи і діячі так званого «реформаційного руху» в середовищі адвентистів. Це окремі активні члени конфесії, які об'єднувалися у групи і мали певні теологічні розбіжності з Церквою АСД, зокрема в деяких питаннях взаємовідносин з державною владою. Їхня діяльність була направлена переважно на співбратів по церковному об'єднанню, з метою внести розбіжності в середовище окремих громад та схилити до виходу з конфесії[2, с. 3]. Прикладом діяльності «реформістів» на сторінках справи є Кузьма Репутін, який приїхав на Поділля з Чернігівщини, видавав себе за активного адвентиста, ввійшов в довіру до окремих представників конфесії, зокрема в селах сучасної Віньковецької отг, - Охримівці, Майдан Олександрівський та інші, а відтак намагався поширити свій вплив схилити їх до виходу з Ц АСД [1, арк.100].

Більшість сторінок справи присвячена характеристиці становища окремих громад, груп та активних членів Ц АСД, на яких спеціальні агенти давали періодичну характеристику («зведення») [1, арк. 68].

Значна частина матеріалу справи становить також перехоплені листи окремих проповідників між собою або до конкретних громад [1, арк. 47].

Важливою складовою справи є також підбірка окремих записів з допитами членів конфесії АСД та подальші судові рішення щодо них [1, арк. 210].

Отже проаналізована справа є важливою джерельною підбіркою з історії адвентизму на Поділлі в І-половині ХХ ст., містить значні статистичні та фактографічні відомості щодо особливостей поширення конфесії в регіоні та її як внутрішньоцерковного становища так і взаємовідносин з владою

Список використаних джерел і літератури:

1. Галузевий Державний архів Служби беспеки України у Вінницькій обл. Ф.5. Оп.1. Спр.4006. Арк. 1-375.
2. Диль В. Я. Реформисти. Их учение и история. Заокский: Источник жизни, 2009. 128 с.
3. Жукалюк М.А. Вспоминайте наставников ваших (история Ц АСД в зичностях). К.: Джерело життя, 1999. 672 с.
4. Інтерв'ю з Олександром Зайцевим записане автором у квітні 2020 року.

Р. В. Йолтуховський,
учений секретар
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника;

О. О. Лях-Породько,
кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент,
доцент кафедри історії та теорії олімпійського спорту
Національного університету фізичного виховання
і спорту України

«УСТАВ ГИМНАСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА «СОКОЛ» В Г. КАМЕНЕЦЕ-ПОДОЛЬСКЕ» – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ СОКІЛЬСЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ

У статті представлено перший Статут гімнастичного товариства «Сокіл», заснованого у жовтні 1908 р. у місті Кам'янці-Подільському. Він дає можливість проаналізувати основні принципи, які лежали в основі функціонування гімнастичного товариства «Сокіл» в дорадянський період. Оскільки зі встановленням радянської влади на Поділлі гімнастичне товариство у 1921 р. змушене було провести перереєстрацію і на основі цього статуту воно функціонувало до свого закриття у 1923 р.

Ключові слова: *гімнастичне товариство «Сокіл», сокільський рух, Кам'янець-Подільський, Поділля.*

На сучасному етапі зростає об'єктивна необхідність осмислення нашого історичного минулого. Однією з таких тем, на нашу думку, є заснування та діяльність у першій чверті XX століття у місті Кам'янці-Подільському гімнастичного товариства «Сокіл». Питання спортивного життя Кам'янця-Подільського в зазначений період потребує ретельнішого вивчення не лише тому, що Кам'янець-Подільський був одним з осередків сокільського руху в цей час. А також тому, що через спортивне життя цікаво спостерігати за побутом мешканців тогочасного Кам'янця-Подільського, адже спорт як тоді, так і сьогодні є однією з основних форм активного відпочинку містян.

Історіографія з цієї теми є незначною, адже в радянські часи названа тема не вписувалася в ідеологічні партійні догми.

І про діяльність гімнастичного товариства «Сокіл» у Кам'янці-Подільському згадувалось поверхово, без акцентування на його ролі у розвитку спорту в регіоні. Одним з авторів був колишній член сокольської організації К. Церді, який залишив спогади [22] і публікацію [24]. Гімнастичне товариство «Сокіл» побіжно згадується в романі В. Бєляєва «Стара фортеця», в якому автор описує спортивний зал, інвентар, а також подає портрет очільника Кам'янець-Подільського гімнастичного товариства «Сокіл» Генріха Вондри [1,. 56-57].

Останніми роками зріс інтерес дослідників В.І. Підлісного [20], Р.П. Расевича [21], істориків Н.М. Мельничука [19], фахівців фізичного виховання і спорту С.Н. Бубки [11], О.М. Вацеби [2], О.О. Лях-Породька [13; 14; 15; 16; 17; 18], Е.Ю. Дорошенка [6], до історії сокільства в Україні. Окрім цього вже зробленні перші кроки у розвідках стосовно діяльності окремих гімнастичних товариств «Сокіл». Так, історики С.М. Єсюнін [7; 8; 9; 10], О.П. Григоренко [3], В.О. Григоренко [4], А.А. Крупицький [12] у своїх статтях зробили спробу показати зародження та діяльність «Сокола» у Кам'янця-Подільському. Зокрема, С. Єсюнін опублікував «Устав Каменец-Подольского гимнастического общества «Сокол»[10, с. 54-55; 5, арк. 5-14], який затверджено відділом «Всевобучу» 5 травня 1921 р. Однак джерельна база цих розвідок обмежена документами Державного архіву Хмельницької області та повідомленнями газети «Подолия», що, на нашу думку, є недостатньою і тому актуалізує подальші дослідження.

Під час роботи у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві автори цієї статті виявили «Устав гимнастического общества «Сокол» в г. Каменце-Подольске», який було розроблено, затверджено та зареєстровано у реєстрі товариств Подільської губернії 24 жовтня 1908 р. [23, арк. 613-627]. Статут містить 50 параграфів і є доволі ґрунтовним документом. Можемо припустити, що оприлюднення цього документа буде цікавим не лише історикам і краєзнавцям, але й ширшим колам громадськості, які цікавляться історією спортивного життя краю та міста Кам'янця-Подільського на початку XX століття.

Зауважимо, що оригінал «Статуту» було видрукувано в місті Кам'янці-Подільському у друкарні Подільського губернського правління на 27 сторінках. Документ подається мовою оригіналу зі збереженням тогочасної стилістики.

Список використаних джерел і літератури:

1. Беляев В. Старая крепость. Петрозаводск: государственное издательство Карельской АССР, 1958. 886 с.
2. Вацеба О.М. Спортивно-гімнастичний рух в Західній Україні (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): дис. …канд. пед. наук: 13. 00. 04. К.: УДУФВСУ, 1994. 360 с.
3. Григоренко О.П., Григоренко В.О. Фізична культура і спорт на Хмельниччині: сторінки історії // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 339-346.
4. Григоренко В.О. Розвиток фізичної культури та спорту на Хмельниччині // Вісник Технологічного університету Поділля. 1998. № 4. Ч. 2. С. 175-178.
5. Дежархів Хмельницької обл. Ф.Р. 336. Оп. 1. Спр. 64.
6. Дорошенко Е.Ю., Потапова Л.В. Розвиток фізичної культури в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): навч. посіб. Запоріжжя: ЗДУ, 2003. 104 с.
7. Єсюнін. С.М., Григоренко О.П. Заснування та розвиток першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл» // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзн. зб. / [гол. ред. Л.В. Баженов]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 7. С.100-104.
8. Єсюнін. С.М. До історії першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл» (за матеріалами газети «Подолия» початку XX ст.) // 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С. 56-58.
9. Єсюнін С.М. Подільські соколи // Є Поділля. Хмельницький, 2008. 21 лют. № 8. С. 5.
10. Єсюнін. С., Флентин В. Перша спортивна організація на Поділлі // 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С. 52-55.
11. Киев – 1913. Первая Российская Олимпиада / С.Н. Бубка, М.М. Булатова. К.: Олимпийская литература, 2013. 232 с.
12. Крупицький А.А. Спортивна гордість Камянеччини // Кам'янеччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. Кам'янець-Подільський. 1998. Т. 2. С. 25-27.

13. Лях-Породько О.О. Значення Першої Російської Олімпіади у розвитку олімпійського та спортивного руху на українських землях Російської імперії // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2007. №3. С.103-108.

14. Лях-Породько О.О. Мирослав Тирш та його послідовники у поширенні сокільського гімнастичного руху // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2011. №4. С.87-91.

15. Лях-Породько О.О. Сокільська гімнастика та спортивний рух на українських землях Російської імперії на початку ХХ століття // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2008. №3. С. 66-69.

16. Лях-Породько О.О. Сокільський гімнастичний рух у Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ століття (на матеріалі території сучасної України): дис. ... канд. наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02. К.: НУФВСУ, 2010. 204 с.

17. Лях-Породько О.О. Особливості становлення сокільського руху на українських землях Російської імперії на початку ХХ століття // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2009. №1. С. 86-99.

18. Лях-Породько О.О. Періодизація всесокільських зльотів у системі сокільського гімнастичного руху // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2012. №4. С. 134-138.

19. Мельничук Н.М. Сокольський рух у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2012. ВНУ ім. Л. Українки. 20 с.

20. Підлісний В.І., Брижатий О.В., Леоненко А.В. Парадигма сокільського виховання майбутнього вчителя фізичної культури. Суми: МакДен, 2011. 142 с.

21. Расевич Р.П. Молодіжне товариство «Сокіл». (Навч.-метод. посіб. Тернопіль: СМП «Астон», 2000. 248 с.

22. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. В.44. Спогади К. Церді.

23. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647.

24. Церді К. Перші паростки: з історії розвитку спорту на Хмельниччині // Корчагенець. Хмельницький, 1972. 13 серп. № 97. С.4.

Додаток

Копия. На подлинном написано: Определением Подольскаго Губернскаго поделам общества Присутствия, состоявшимся 24 октября 1908 года Гимнастическое Общество под названием «Сокол» внесено в реестр обществ Подольскойй губернии. Подольский губернатор А. Эйлер.

Устав Гимнастического Общества «Сокол»» в г. Каменце-Подольске

Цель Общества.

§ 1.

Гимнастическое общество «Сокол» имеет целью:

а) содействовать теоретическому и практическому развитию гимнастического дела в видах восстановления и укрепления здоровья;

б) доставить возможность более тесного общения в интересах гимнастического дела лицам, посвятившим себя гимнастике.

§ 2.

Для достижения означенных целей общество имеет право, надлежащего на то каждый раз разрешения и с соблюдением всех установленных на сей предмет правил и распоряжений Правительства:

а) устраивать все необходимое для занятий по различным отраслям гимнастики в наемном или своем помещении;

б) устраивать систематические курсы теоретической и практической гимнастики;

в) устраивать состязания собственно в гимнастике, фехтовании, плавании, ходьбе, бегу и т. п.;

г) устраивать разного рода экскурсии и прогулки, и

д) устраивать с разрешения администрации, чтение лекций, касающихся гимнастики, с целью распространения общаго ознакомления с нею.

Примечание 1. Обществом могут быть устраиваемы публичныя состязания с допущением за особую плату посторонних зрителей, но не иначе, как с особаго каждый раз разрешения полиции с соблюдением всех действующих на сей предмет правил и распоряжений Правительства.

Примечание 2. При чтении публичных лекций по гимнастике может быть взымаема с посторонних лиц за слушание их плата.

Примечание 3. При устройстве обществом состязаний Совет обязан озаботиться на случай могущих быть несчастий, медицинскою помощью.

Примечание 4. Если в занятиях по курсам могут принимать Участие лица женского пола, то для них должны быть назначены отдельные часы.

Примечание 5. Занятие по различным отраслям гимнастики должны производиться под наблюдением врачей, преподавателей гимнастики и других специалистов, допускаемых к исполнению своих обязанностей с разрешения Совета общества.

Состав общества.

§ 3.

Общество состоит из:
а) Членов почетных,
б) Членов действительных,
в) Членов-соревнователей и
г) посетителей.

§ 4.

Членами общества могут быть лица обоего пола, достигшия возраста в 21 год, на принятие которых Совет общества выразит свое согласие, при чем лица женского пола не могут быть избираемы на какие-либо должности по обществу.

§ 5.

Почетными членами считаются лица, или своими трудами, или крупными пожертвованиями содействовавшие развитию общества.

§ 6.

Действительными членами общества считаются лица, уплатившие установленный общим собранием членский взнос и принимающия участие в очередных гимнастических упражнениях.

§ 7.

Членами-соревнователями считаются лица, уплатившия установленный общим собранием членский взнос, но не принимающие участия в очередных гимнастических упражнениях.

§ 8.

Посетителями считаются лица, несостоящия членами обществ, но которым по рекомендации двух действительных членов Совета разрешит за впредь им же установленную плату принимать участие в гимнастических упражнениях. Посетители правом голоса не пользуются.

§ 9.

Лицо, желающее поступить в члены общества, должно быть рекомендовано не менее как 3-мя членами общества. Совет общества, собрав сведения о рекомендованном, решает вопрос о принятии или непринятии его закрытою баллотировкою.

Примечание: Членами общества не могут быть:

а) лица, подвергающиеся ограничению прав по суду и состоящия под судом и следствием по обвинению в преступлениях, влекущих за собою ограничение прав;

б) нижние чины, состоящие на действительной службе, и юнкера и
в) учащиеся в учебных заведениях.

Обязанности и права Членов Общества.

§ 10.

Все члены общества подчиняются всем постановлениям, правилам, положениям и инструкциям общества и постановлениям Совета.

§ 11.

Действительные члены и члены-соревнователи обязаны сделать следующие взносы:

а) единовременный, в размере, определенном общим собранием, и уплачиваемый при вступлении в число членов общества, и

б) ежегодный в размере, также определенном общим собранием, и уплачиваемый в два строка, за каждое полугодие вперед.

Примечание 1. Начало отчетного года считается с 1-го января.

Примечание 2. Члены, не внесшие в течении 6 месяцев следующаго взноса, считаются выбывшими из общества, но по желанию могут быть вновь приняты по соблюдению требований § 11.

Примечание 3. Совету общества предоставляется в исключительных случаях разрешать отстрочку и разсрочку платежа членскаго взноса.

§ 12.

Действительные члены должны аккуратно посещать гимнастические упражнения.

§ 13.

Правом голоса пользуются все члены почетные, действительные и соревнователи.

Примечание. Передача голоса не разрешается.

§ 14.

Все члены имеют право носить разрешённый местными властями значок общества. Установление отличительных для членов об-ва значков или жетонов допускается не иначе, как по формам, утверждённым г. Губернатором для ношения в виде брелока на часовой цепочке.

Средства общества и их распределения.

§ 15.

Средства общества образуются из:

а) единовременных членских взносов,
б) ежегодных членских взносов и платы посетителей,
в) добровольных пожертвований,
г) процентов с капиталов общества и
д) других поступлений.

§ 16.

Все средства общества распадаются на капиталы:
а) запасный,
б) оборотный и,
в) специальный.

§ 17.

Запасный капитал образуется из отчислений в размере 5% от единовременных и ежегодных взносов членов и посетителей. Проценты с запаснаго капитала причисляются к оборотным средствам общества, самый же капитал остается неприкосновенным и только в исключительных случаях, по разрешению 2/3 наличнаго числа голосов общаго собрания, может быть употребляем заимообразно для усиления оборотнаго капитала.

§ 18.

Оборотный капитал составляется из всех в § 15 по именованных средств общества за вычетом процентных отчислений в запасный капитал и за исключением сумм, пожертвованных с указанием специальных назначений в месте с их процентными доходами. Оборотный капитал расходуется на нужды общества.

§ 19.

Специальный капитал образуется из пожертвований отдельных лиц с указанием жертвователем цели, или же из сумм, отчисляемых общим собранием для специальных целей. Специальные капиталы и их процентные доходы расходуются исключительно по прямому их назначению.

§ 20.

Все капиталы об-ва, по мере их накопления, обращаются в Государственныя или гарантированныя Правительством процентныя бумаги и хранятся в учреждениях Государственнаго Банка; туда же вносятся на текущий счет и расчетныя суммы общества.

Управление делами общества.

§ 21.

Делами общества заведуют:
а) общее собрание,
б) Совет общества.

А. Общее собрание.

§ 22.

Общия собрания бывают очередныя и чрезвычайныя. Очередныя созываются в январе месяце, чрезвычайныя же созываются:

1) Советом общества в случаях, признаваемых им безотлагательными,

2) по письменному заявлению не менее 1/10 части всех в Каменце-Подольском проживающих членов общества, причем в заявлении этом

должны быть указаны вопросы, подлежащие обсуждению общаго собрания и

3) по требованию ревизионной комиссии.

§ 23.

Приглашение членов на общия собрания делаются не позже как за 2 недели до дня собрания, по средством повесток и заявлений, вывешенных в помещении общества с обязначением предметов занятий.

Примечание. О времени, месте и предметах занятий общих собраний Совет общества заблаговременно доводит до сведения местнаго полицейскаго участковаго правления.

§ 24.

Общее собрание считается состоявшимся, если на собрании явилась 1/5 часть всех членов общества.

Для разрешения вопросов об изменении устава, исключении из общества некоторых из членов, деятельность которых не соответствует интересам общества принятии исключенных членов вновь, закрытии общества и ликвидации его имущества, приобретении и отчуждении недвижимых имуществ и о даче полномочий на заключение по сему случаю договоров, необходимо присутствие в собрании 2/3 всех членов общества, внесших установленную полугодовую плату на 1 января или на 1 июля.

Если назначенное общие собрание не состоится за неприбытием достаточнаго числа членов общества, то не ранние как через неделю, созывается новое общее собрание для обсуждения тех лишь вопросов, которые предполагалось разсмотреть в не состоявшемся собрании. Постановления вторичнаго собрания признаются действительными какое бы число членов в нем не присутствовало, о чем членам общества и сообщается в пригласительных на собрание повестках.

§ 25.

В общем собрании председательствует лицо, избираемое для того каждый раз собранием из числа присутствующих членов, не принадлежащих к составу Совета или ревизионной комиссии, и пользующихся правом голоса.

§ 26.

Предложения и вопросы могут быть вносимы для обсуждения в общия собрания не иначе, как через Совет общества и позже семи дней до общаго собрания. Совет обязан представить оные в ближайшее общее собрание вместе со своим заключением.

§ 27.

Ведению общаго собрания подлежат:

а) избрание в почетные Члены общества,

б) избрание председателя, товарища его, гимназиарха и членов Совета и ревизионной комиссии,

в) разссмотрение и утверждение отчета за прошедший год и сметы будущаго года,

г) разсмотрение вопросов об образовании запасного капитала и капиталов специальных,

д) определение единовременных и ежегодных членских взносов,

е) решение вопросов об исключении и принятии вновь исключенных членов,

ж) решение вопросов об изменении и дополнении устава,

и) утверждение инструкции для Совета и ревизионной комиссии,

к) решение вопроса о закрытии общества,

л) разсмотрение и решение вообще всех вопросов, предлагаемых Советом общества, ревизионною комиссиею или отдельными членами общества.

Примечание. К обсуждению в общих собраниях дозволяются лишь такие вопросы, которые относятся непосредственно к определенной уставом деятельности общества.

§ 28.

Дела в общих собраниях, а также в Совете решаются простым большинством наличного числа голосов, за исключением лишь вопросов, перечисленных в § 24, для решения коих требуется большинство 2/3 голосов.

При равенстве голосов голос председательствующаго имеет решающее значение, в других же случаях он в голосовании участия не принимает.

§ 29.

Все выборы производятся в общих собраниях закрытою баллотировкою.

Б. Совет общества.

§ 30.

Совет общества состоит из председателя, товарища его, гимназирха, 6-ти членов и 3-х кандидатов, избираемых январским общим собранием сроком на один год.

§ 31.

Члены Совета ежегодно избирают из своей среды казначея, секретаря и других должностных лиц.

§ 32.

Все члены Совета исполняют свои обязанности безвозмездно.

§ 33.

Заседания Совета назначаются председателем по мере надобности, но не менее одного раза в месяц, и считаются действительными при участии не менее пяти членов.

Примечание. Член Совета не явившийся на заседание 3 раза к ряду без уважительных причин, считается выбывшим из состава Совета и на его место назначается председателем кандидат по очереди.

§ 34.

Каждому заседанию Совета ведется точный журнал, за исправностью котораго следят присутствовавшие на заседании члены Совета.

§ 35.

Кандидаты участвуют на всех заседаниях Совета, но правом голоса пользуются только тогда, когда заменяют отсутствующаго члена Совета.

Совет имеет право приглашать на свои заседания следующих лиц, которые однако правилом голоса не пользуются.

§ 36.

Совет управляет внутренними и внешними делами. Общества за исключением дел, подлежащих обсуждению общаго собрания.

Кроме того на Совет возлагается:

а) избрание действительных членов и членов-соревнователей, а равно принятие посетителей,

б) прием всех взносов и выдача членских билетов,

в) сношение по делам общества с разными учреждениями и лицами,

г) составление всевозможных правил и инструкций, касающихся внутренних дел общества,

д) назначение дней для общих собраний и приглашение на оныя членов при чем повестки с обозначением на них вопросов, подлежащих обсуждению, должны рассылаться за две недели до назначеннаго дня собрания (см. § 23.),

е) заведывание всеми учреждениями общества и наблюдение за хранением имущества,

ж) исполнение постановлений общаго собрания,

з) назначение дней для состязаний, экскурсий, загородных прогулок и прочих увеселений,

и) получение сумм из Государственнаго Банка за приложением печати общества и подписью председателя, казначея и двух членов Совета,

к) расходование сумм на приобретение необходимых принадлежностей для гимнастики, устройство помещения, а также и мелкие текущие расходы,

л) ведение отчетности и письменных дел, согласно установленных и утвержденных общим собранием правил,

м) составление сметы и годовых отчетов,

н) заключение контрактов и условий и совершение актов при приобретении и залоге недвижимого имущества на основании решения общаго собрания, и

о) избрание на должность преподавателя гимнастики и назначение ему жалования.

Примечание 1. За целость сумм и имущества отвечают все члены Совета.

Примечание 2. Расходование сумм производиться в пределах сметных назначений.

Права и обязанности членов Совета.

§ 37.

Председатель созывает членов в заседание Совета и общих собраний, руководит совещаниями на заседаниях Совета, следит за исполнением устава, а также постановлений Совета и общих собраний, равно как и за общим ходом дел общества и подписывает все исходящия от общества бумаги, за скрепою секретаря или казначея, по принадлежности.

§ 38.

В случае отсутствия председателя Совета, по болезни или по какой либо другой причине, его права и обязанности по обществу предоставляются его товарищу. В случае же отсутствия и сего последняго, в заседаниях Совета председательствует один из присутствующих членов Совета, по взаимному их соглашению. В остальных случаях в собраниях и заседаниях он присутствует наравне с прочими членами.

§ 39.

Гимназиарх наблюдает за правильным ходом гимнастических упражнений.

§ 40.

Секретарь заведует письмоводством и делопроизводством общества.

§ 41.

Казначей заведует суммами общества и ведет подробную отчетность с распределением поступлений и расходов по отдельным статьям сметы, он же непременный член Совета, когда вопрос касается финансовой части.

Ревизионная комиссия.

§ 42.

Ревизионная комиссия состоит из 3-х членов, и 2-х кандидатов, избираемых ежегодно в январском общем собрании, причем должность члена ревизионной комиссии несовместима с должностью в Совете.

§ 43.

На обязанности ревизионной комиссии лежит проверка сумм, имущества, и книг общества, а также годового отчета и сметы текущего года.

Примечание. Ревизионная комиссия имеет право производить ревизию во всякое время.

§ 44.

Годичный отчет, по утверждении его в общем собрании, представляется в 10 экземплярах Подольскому Губернатору.

Общия правила.

§ 45.

Изменения и дополнения настоящаго устава подлежат решению общаго собрания при наличности не менее 2/3 членов общества, причем всякий раз необходимо испрашивать разрешения властей.

§ 46.

Протоколы общаго собрания, касающиеся разъяснений и развития сего устава, имеют для членов обязательную силу.

§ 47.

Общество имеет право приобретать законом дозволенными способами для целей, указанных в уставе общества, недвижимыя имушества и отчуждать таковыя, заключать всякого рода договоры и сделки, а равно защищать свои интересы на суде через уполномоченных.

§ 48.

Общество имеет печать с надписью «Гимнастическое Общество Сокол».

§ 49.

Общество прекращает свои действия, когда число членов будет менее четырех. В этом случае имеющиеся у общества капиталы и имущество поступают по указанию Подольскаго Губернатора, на благотворительныя цели.

§ 50.

Закрытие общества производится порядком, установленным в законе.

О. П. Григоренко,
доктор історичних наук, професор
(м. Хмельницький)

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО ЖИТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (З ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ – ЧЕРВЕНЬ 1941 РОКУ)

В статті здійснено спробу проаналізувати витоки становлення і розвитку фізкультурно-спортивного руху в межах території сучасної Хмельницької області. Особлива увага акцентується на питаннях заснування, становлення та розвитку в губернському центрі Кам'янці-Подільському спортивно-гімнастичного товариства «Сокол».

Ключові слова: *Хмельницький, Поділля, спорт, фізична культура, гімнастичне товариство «Сокол», сокольська гімнастика, емблема, Кам'янець-Подільський, спортінструктор, чемпіон, окружні олімпіади.*

Фізична культура і спорт належать до визначних та специфічних явищ в нашому житті. Дослідження історичних шляхів і закономірностей їх розвитку дозволяє досліджувати зв'язок минулого з сучасним, визначити характер і напрямки розвитку фізкультурно-спортивного руху, сприяє більш кращому розумінню його тенденцій і прогресу. Проблема фізичної підготовленості та здоров'я населення – це одна з актуальних проблем державного будівництва, зміцнення держави, становлення її політичної, економічної і соціальної незалежності. Фізична культура і спорт – це один із головних засобів виховання і формування підростаючого покоління. Одним з головних завдань фізичної культури і спорту є виховання фізично досконалої людини, в розуміння якого входить не лише розвиток фізичних якостей, а й духовно-моральних, культурно-естетичних цінностей. Адже будувати нову державу можуть тільки свідомі і високоосвічені люди, здатні до активної діяльності в найрізноманітніших галузях суспільного життя, науки і культури. В Законі України «Про фізичну культуру і спорт» зазначено, що «основними завдан-

нями фізичної культури і спорту є постійне підвищення рівня здоров'я, фізичного та духовного розвитку населення, сприяння економічному і соціальному прогресу суспільства, а також утвердженню міжнародного авторитету України в світовому співтоваристві» [1, с. 2].

В історичних джерелах минулих років, у лаконічних повідомленнях літописців можна знайти немало захоплених відгуків про особливі якості і характерні риси населення на теренах сучасної Хмельницької області. «Ми ніде не зустрічали такого гарного, доброго, розвиненого народу, – писав один із авторів дорожніх нарисів про Поділля. – Тут всі мешканці, не виключаючи й жінок, були здебільшого високого росту, стрункі і дуже моложаві. На кого не поглянеш – всі, як на підбір, славні хлопці-молодці, худорляві, але широкоплечі, здорові і дуже гарні на вроду» [2, с. 175]. Звертаючи увагу на фізичний стан місцевих мешканців, іноземці підкреслювали, що вони «надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі», що «жителі України мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи…, невтомні, сміливі й хоробрі»[3, с. 169, 179]. Фізичне здоров'я, зовнішня краса чоловіків і жінок гармонійно доповнювалась їх високим розвитком в розумовому і моральному відношеннях. Така характеристика могла стосуватися лише людей, які вели здоровий спосіб життя, були досить рухливими і мали велику фізичну тренованість.

В житті подолян і волинян такі поняття як спорт і фізкультура з'явилися лише на початку XX століття. Англійці на той час вже давно грали у футбол, французька боротьба мала сотні прихильників у Європі, шведська система гімнастики досягла своєї досконалості, а подоляни тільки-тільки почали довідуватися про існування різних спортивних дисциплін. Подільська і Волинська губернії, як адміністративно-територіальні одиниці, до складу яких входила територія сучасної Хмельницької області, межували із західноукраїнськими землями. На той час на Галичині вже досить активно діяли спортивно-військові молодіжні організації «Сокіл», «Січ», «Пласт». Перший фізкультурний осередок «Січі» був заснований у травні 1900 року в прикарпатському селі Завалля (нині – Івано-Франківська область) відомим українським діячем Кирилом Трильовським. Завдяки його невтомній енергії

та ентузіазму та його однодумців вже через декілька років фізкультурно-спортивні осередки цього товариства виникли в багатьох населених пунктах Західної України. Так, напередодні Першої світової війни лише в Галичині діяло понад 900 первинних організацій. Основним їх призначенням була фізична виправка та спортивні змагання. Але на галицькому грунті ці організації виконували важливу ідеологічну функцію, сприяли формуванню національної свідомості, почуття гордості за героїчне минуле українського народу. Члени «Січі», відповідно до статуту товариства, були зобов'язані: «постійно працювати над своїм фізичним та моральним оздоровленням, дотримуватися стилю національного одягу, приходити на спортивні змагання і свята в одностроях» [4, с. 14]. Спортивно-військові товариства завдяки своїй структурі мали масовий характер. Показником масовості спортивно-військового руху на Галичині є той факт, що до розгалуженої мережі «Січей» було залучено близько 80 тисяч осіб (1913 р.) [5, с. 352, 353].

На початку XX століття забудова подільських і волинських міст здійснювалася швидкими темпами і свідчила про прискорення урбанізаційних процесів. На кінець 1913 року міста Кам'янець-Подільський, Проскурів переступили 40-тисячну межу чисельності населення та набули ознак великих міських центрів [6, с. 10]. Розвиток промислового виробництва, особливо залізничного сполучення, сприяло значному зростанню також таких міст як Шепетівки, Славути, Старокостянтинова. Міста стали піонерами у поширенні спорту на території краю. Першою з'явилася гімнастика. З 1890 року її ввели як обов'язковий предмет у всіх гімназіях Російської імперії, а згодом у всіх училищах та школах. Одночасно гімнастика стає обов'язковою й у щоденних заняттях солдатів військових частин, яких у прикордонних територіях було чимало. Але, слід враховувати, що заняття гімнастикою у вищезгаданих закладах мали не спортивний, а швидше навчально-тренувальний характер [7, с. 566-576]. Тому про появу справжнього спорту на Поділлі можна констатувати лише 1908 роком, коли виникла перша суто спортивна організація [8, с. 102-103]. Підтвердження цьому факту ми знаходимо у періодичних виданнях початку XX століття, зокрема у «Подолии» – газеті політичній, церковно-громадській та літе-

ратурній. Ця газета видавалась у 1906–1914 роках у Кам'янці-Подільському, виходила тричі на тиждень та повідомляла про всі найважливіші події у краї.

29 жовтня 1908 року в цій газеті була надрукована коротенька інформація в один рядок: «В Каменец-Подольском учреждается гимнастическое общество под названием «Сокол» [9, с. 3]. Діяльність товариства, його внутрішній устрій і заняття будувались за принципами широко розповсюдженої у ті роки «сокольської гімнастики». Головну роль в її розвитку відігравала Чехія. Створив її у середині XIX століття, використавши основи німецької та шведської гімнастичних систем, професор історії та естетики Празького університету чех Мирослав Тирш (1832–1884). Його гімнастика включала особливе поєднання рухів, оригінальні вправи з елементами атлетизму та акробатики, вправи на снарядах і без них, а також введення в тренування боротьби, боксу, фехтування, важкої атлетики. Сокольський гімнастичний рух зародився у поневоленій Австро-Угорською імперією Чехії як національно-патріотична громадська організація, метою якої було відродження традицій, культури, історії, мови пригнобленого чеського народу [10, с. 104]. За визначенням деяких дослідників, ідеал «сокола» мав власні ознаки: по-перше – систематичний і цілеспрямований фізичний розвиток; по-друге – інтелектуальний, які становлять передумову до найголовнішого, третього, – морального розвитку. Такі погляди були в основі сокольської ідеї кінця XIX – початку XX століття. І не безпідставно, що ці ідеї сприяли швидкому поширенню та популяризації сокольського руху на українських землях, що перебували в складі Австро-Угорської і Російської імперій.

30 листопада 1908 року газета «Подолия» опублікувала повідомлення такого змісту: «В Каменце-Подольске организуется гимнастическое общество «Сокол» с целью содействовать развитию гимнастического дела для укрепления здоровья молодежи. Свою идею общество имеет в виду проводить главным образом среди учащихся местных средних учебных заведений» [11, с. 3]. З початком 1909 року на шпальтах «Подолии» все частіше з'являється інформація про діяльність кам'янецького «Сокола». Серед найцікавіших – повідомлення про стосунки кам'янчан із чеськими соколами. 18 січня 1909 року газета надрукувала

лист-відповідь президента чеського сокольського товариства Шейнера на повідомлення про відкриття «Сокола» у Кам'янці-Подільському та на прохання подолян відрядити досвідченого тренера з гімнастики у місто над Смотричем: «На днях каменецким славянским гимнастическим обществом «Сокол» получено письмо от президента чешских сокольских организаций: Милые братья, с радостью приняли мы уведомление об основании вашего общества «Сокол» и сердечно приветствуем вас в кругу нашей славянской семьи соколов… По вашему желанию посылаем вам опытного тренера гимнастики, представителя чешского сокольства. Крепко жмем вам братские руки и прощаемся нашим сокольским – Не здарь!» [12, с. 3].

Серед інших повідомлень цікаві ті, що дають змогу з'ясувати певні перші кроки діяльності кам'янецького «Сокола». Так, 6 лютого 1909 року повідомлялось про те, що «с 4 февраля начались гимнастические упражнения, организованные гимнастическим обществом «Сокол» [13, с. 3]. 29 травня 1909 року було вміщене наступне оголошення: «Гимнастическое общество «Сокол» с июня устраивает занятия для женщин» [14, с. 3]. Першим видом спорту, в якому спробували себе подільські жінки, був теніс. Однак на дане оголошення лише кілька юних кам'янчанок виявили бажання займатися тенісом. Але в цьому нічого дивного не було, бо в ті роки для жінок навіть одягати спортивну форму вважалося непристойним. Тому дівчатам доводилося тренуватися в довгих рейтузах або шароварах, сорочки носили поверх і обов'язково одягали панчохи. Така мода для спортсменок тривала майже до 1930-х років. Не сприяла розвитку жіночого спорту на Поділлі і громадська думка того часу. От лише фраза з газети «Подолянин» за 1909 рік: «Возмущает легкомысленное отношение родителей, позволяющим своим дочерям заниматься спортивными упражнениями в многолюдных местах…» [15, с. 3].

На початку жовтня 1909 року газета «Подолия» вмістила велику статтю, присвячену святу освячення ікони архистратига Михайла у приміщенні гімнастичного товариства «Сокол». У цій публікації повідомлялось, коли було засноване товариство, хто були його керманичі та які успіхи соколи досягли за рік свого існування. «В октябре 1908 года в Каменце-Подольском учреждено гимнастическое общество «Сокол», поставившее своей задачей

содействовать развитию гимнастического дела в видах восстановления и укрепления здоровья. Для достижения цели общество считает своей обязанностью устраивать курсы, гимнастические упражнения, различного рода экскурсии и прогулки.

Общество «Сокол» сразу завоевало симпатию местного населения. Главным инициатором в открытии общества явился управляющий контрольной палатой М. П. Алмазов. Благодаря ему, общество «Сокол» подыскало себе помещение, пригласило руководителя для гимнастических упражнений – чеха, члена чешского общества «Сокол» и привлекло массу занимающихся, в особенности из среды местной учащейся молодежи. Ныне общество насчитывает 74 действительных члена – 72 мужчины и 2 женщины. Почетными председателями общества состоят: Подольский губернатор А. А. Эйлер и управляющий контрольной палатой М. П. Алмазов.

Для развития «Сокола» земский комитет в 1909 году выделил 1500 руб.

Общество «Сокол» пожелало, по славянскому обычаю, отдать себя под покровительство небесных сил и избрать своим покровителем архистратига Михаила, соорудило и установило в своем помещении икону Михаила, которую и освятило архиерейским богослужением 27 сентября 1909 года. Подольский архипастырь принял приглашение общества, и в сослужении кафедрального протоиерея И. Лебедева, священников Н. Гадзинского, Н. Курчинского и И. Пухальского отслужил в помещении общества молебен Св. Михаилу. После молебна и освящения иконы, владыка обратился к присутствующим с речью…

Торжество почтили своим присутствием: Подольский губернатор А. А. Эйлер, председатель губернской земской управы П. Н. Александров, губернский предводитель дворянства, барон П. П. Местмахер… Помещение было густо декорировано зеленью и национальными флагами» [16, с. 3].

Ця доволі розлога стаття переконливо засвідчує про те, що кам'янецький «Сокол» почав діяти з жовтня 1908 року. Організатором його названий М. П. Алмазов – відомий у губернському центрі громадський діяч. У «Памятной книжке Подольской губернии» на 1911 рік знаходимо про нього наступні відомості – Алмазов Михайло Павлович, статський радник, Управляючий

Подільською контрольною палатою. Крім діяльності в сокольському товаристві, Алмазов був членом правління Кам'янець-Подільського опікунського товариства про бідних [17, с. 35-67].

Товариство «Сокол» розгорнуло в Кам'янці-Подільському активну діяльність: в орендованому фойє міського театру були організовані постійні тренування з гімнастики, легкої атлетики, фехтування й тенісу, влітку влаштовувалися, так звані, «прогулянки» – заняття на природі за містом. Відповідальним за спортивну роботу був гімназіарх, в обов'язки якого входила правильна організація занять і тренувань. Першим на цю посаду призначили спеціально запрошеного чеха Генріха Вондру. Товариство мало свій статут, форму й емблему. Усі сокольські товариства мали спільний символ – зображення сокола у польоті з розпростертими крилами й однією або двома гантелями у кігтях. Цей символ використовували на різноманітних бланках, печатках, а також як металевий знак члени товариства всіх сокольських організацій – чехи, поляки, хорвати, українці, росіяни [18, с. 26]. Ймовірно, що подібний знак був й у кам'янецького «Сокола». На це вказує виявлений відомим вітчизняним істориком, кандидатом історичних наук, провідним науковим співробітником Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Почесним краєзнавцем України Сергієм Єсюніним у Державному архіві Хмельницької області Статут Кам'янець-Подільського гімнастичного товариства «Сокол», де зазначено, що товариство має печатку із зображенням сокола [19, арк. 6-14].

Вже через невеликий проміжок часу з початку свого функціонування до сокольських спортсменів Кам'янця-Подільського прийшли перші успіхи на відповідальних змаганнях міжнародного масштабу. Так, на VI Всесокольському зльоті у Празі в 1912 році переможницею серед гімназисток стала Миллада Гекке. В серпні 1913 року кращі гімназисти товариства брали участь в І-й Всеросійській Олімпіаді, що проходила в Києві. Цього разу високу майстерність виявив Іван Вроновський. На тій саме І-й Олімпіаді дебютував ще один вихованець сокольського руху – у змаганнях важкоатлетів у найлегшій вазі виступив Костянтин Павленко. У 1914 році він першим серед українців встановив світовий рекорд, зафіксувавши у ривку лівою рукою 70,8 кг. Згодом життя надовго зв'язало К. Павленка з Поділлям.

Декілька десятиліть він займався викладацькою та тренерською роботою у Кам'янець-Подільському педагогічному і сільськогосподарському інститутах, виховав багато здібних спортсменів, пропагував фізичну культуру і спорт, виступав з лекціями про становлення сокольського руху на Поділлі і в Україні, зробивши місто і навчальні заклади центром важкої атлетики Поділля. Вагомою була його діяльність на посаді завідувача відділу фізичної культури і спорту виконавчого комітету Кам'янець-Подільської міської ради [20, с. 71-72].

Сокольські товариства були досить поширені в Російській імперії, й на 1914 рік їх нараховувалося 36. В Україні, крім Кам'янець-Подільського, діяли «Соколи» у Києві (почав діяти з 1900 року як чеський гімнастичний гурток), Одесі (1907 рік), Катеринославі (нині – Дніпро) та Харкові (1908 рік), Чернігові та Полтаві (1909 рік), Кривому Розі та Слов'янську (1913 рік) [21, с. 71].

Роки Першої світової війни відчутно позначилися на розвитку фізичної культури та спорту. З початком бойових дій у Російській імперії постало завдання підготовки резервістів для воюючої армії. З цією метою уряд вирішив використовувати спортивні організації, даючи відповідні вказівки місцевим адміністраціям. Влітку 1915 року губернатори звернулися до органів місцевої влади з розпорядженням організувати разом із спортивними товариствами рухомі ігри та фізичні вправи для учнівської молоді обох статей під час літніх канікул [22, с. 2]. У грудні того ж року Тимчасова Рада при Канцелярії головного наглядача за фізичним розвитком народонаселення Росії затвердила «Положення про мобілізацію спорту», згідно з яким спортивні організації та навчальні заклади повинні були організувати первісну допризовну військово-фізичну підготовку юнаків [23, с. 2]. Водночас пануюче в тогочасному суспільстві на початку війни прагнення допомогти фронту, зокрема, з використанням своїх здібностей і таланту, долучило до тієї благородної справи й спортсменів. Навесні 1915 року кам'янецьке гімнастичне товариство «Сокол» на чолі з Г. Вондрою провело в місті грандіозний «сокольський» вечір на користь поранених воїнів [24, с. 105]. Подібні військово-спортивні масовки відбулися і в інших найбільших містах краю. Однак всі ці видовищні заходи мали швидше епізодичний

характер, оскільки вони були наслідком спалаху патріотизму в міському соціумі в початковий період війни.

Суттєво втратила під час війни змагальна складова спорту. З одного боку, заплановані III Всеросійська олімпіада в Петрограді в 1915 році та IV – в Москві в 1916 році не відбулися. Замість них були проведені регіональні комплексні змагання в Новоросійську й у Нижньому Новгороді, масштабність яких говорила сама за себе [25, с. 124]. З іншого боку, військовий призов значно скоротив кількість спортсменів. Особливо гостро це відчувалося в командних видах спорту, зокрема у футболі, де одразу виникли проблеми з комплектацією ігрових складів та вибором суперників. Унаслідок того футбол опинився в досить плачевному стані. Якщо матчі й проводилися, то дуже рідко. Футбольне життя завмерло в зв'язку з масовим від'їздом футболістів-випускників навчальних закладів до вишів та війська.

Яскраву сторінку в історії вітчизняного фізкультурно-спортивного руху в досліджуваний період вписала знаменита подолянка Марія Ковач, ім'я якої тісно пов'язане з містом Хмельницьким. В 1913 році п'ятнадцятирічна Марія подалася з рідного Поділля на заробітки до Одеси. В цьому місті проживала її родичка. Незважаючи на юний вік, силу в руках дівчина мала неабияку, тож пішла влаштовуватися вантажницею в торгівельний порт. Прикажчик підвів її до кількапудового мішка: хто його підносив, того брали на роботу. Вона, не роздумуючи, сама собі піддала мішок і злегка похитуючись, пішла трапом на пароплав. Тоді її прозвали «силачкою». Одна з відомих спортсменок порадила Марії зайнятись професійним спортом. Через деякий час, з рекомендаційним листом на ім'я директора борцівського чемпіонату О. Мюллера Марія Ковач виїхала в Петербург. Там вона після короткого перегляду підписала контракт: « Я, Ковач Марія Якимівна, погоджуюсь виступати борцем у жіночому чемпіонаті… Зобов'язуюсь виступати в цирках, театрах, садах, вар'єте, кінематографі… За виконання контракту – оклад 40 крб. на місяць» [26, с. 3]. На той час це були досить пристойні гроші.

Подільська «силачка» пройшла курс прийомів французької боротьби. Мюллер придумав її нове ім'я – Лілі, оскільки Марія, на його думку, було надто просте. В Петербурзі, Києві, Мінську, Лодзі переможеними летіли на килим тогочасні знаме-

нитості Радко Главчева з Болгарії, Василеско з Румунії, Кельт з Шотландії. В циркових виступах крім боротьби, Марія зубами гнула залізо, лягала під поміст, яким проїздив автомобіль, була гладіатором проти андалузького бика. Вершиною її успіху став цирковий чемпіонат світу наприкінці 1914 року в Києві. Спочатку жінки-силачки виборювали першість «за красоту сложения тела», в якій перший приз отримала М. Ковач. В борцівських поєдинках «непереможна Лілі» один за одним брала гору над суперницями. У фіналі її чекала схватка з тодішньою чемпіонкою світу Кармен Гіральді з Естонії. Суперниця була досвідченим атлетом, тому поєдинок тривав довго. Лілі зуміла схопити Кармен за поперек і миттю кинути на килим. Звання чемпіонки світу і всі почесті дісталися Лілі – Марії Ковач.

Приїхавши відвідати свою родину, яка на той час вже жила в Жмеринці, уславлена спортсменка була вражена побаченим. В роки Першої світової війни Поділля опинилося в прифронтовій зоні. Через Жмеринку проходили десятки ешелонів з пораненими, саме місто стало великим шпиталем. Марія твердо вирішила, що її сила потрібна там, на фронті. Пройшовши навчання на курсах медичних сестер, на санітарному потязі відправилася в саме пекло війни. Поки інші медсестри вдвох-втрьох ледь-ледь дотягали пораненого бійця до лазарету, Марія брала на плечі пораненого і сама відносила в безпечну зону. Скількох життів врятувала подолянка – не перерахувати! Як заслужена нагорода – орден Георгієвський хрест, яким в царській армії нагороджували лише за подвиг. З початком мирних часів Марія опинилася в Проскурові, де розквартировувалася 8-ма кавалерійська дивізія. Через деякий час М. Ковач вийшла заміж за Олександра Вербовенка і переїхала до Вінниці. Їх син В'ячеслав Вербовенко двадцять років працював начальником станції Хмельницький, Почесний залізничник. В 1950–1960-х роках до нього часто в гості приїжджала мати і розповідала йому про свої молоді роки і спортивні здобутки.

Боротьба за незалежну Україну в 1917–1721 роках відзначена не лише бойовими діями. В цей складний час розвивалися українська культура, освіта, мистецтво і, що найцікавіше, – навіть спорт. Під час визвольних змагань уряд Української Народної Республіки підхопив ідею створення фізкультурно-

спортивних гуртків на всій території молодої держави. В лютому 1919 року зусиллями вже згадуваного Кирила Трильовського та Опанаса Андрієвського (громадський і політичний діяч, член Директорії УНР) у Вінниці було засновано перший у Наддніпровській Україні осередок товариства «Січ». У жовтні 1919 року розпочалася організаційна робота зі створення подібного осередку в Кам'янці-Подільському. 26 жовтня в залі місцевого Пушкінського будинку відбулися урочисті збори новоствореного Кам'янецького гімнастично-спортивного товариства «Січ». Після промов був оголошений статут і склад січової ради, а наприкінці відбувся концерт і святкова хода членів товариства у супроводі оркестру вулицями міста. Цікаві деякі пункти статуту Кам'янецької «Січі»: девіз товариства – «в здоровому тілі – здорова душа»; мета діяльності товариства – «фізичне оздоровлення української нації, виховання національного почуття дисципліни і громадськості» [27, с. 14]. Серед видів спорту, що були запропоновані як основні – руханка (тобто, гімнастика), верхова їзда, фехтування, плавання, веслування, відбиванка (тобто, волейбол), копаний м'яч (тобто, футбол), лещатарства (тобто, лижний спорт).

Заняття та тренування спортсменів-січовиків проходили в залі Пушкінського будинку та в розташованому поруч залі. 5 листопада 1919 року відбувся перший прилюдний виступ січовиків. Цього дня в Кам'янці-Подільському були влаштовані урочисті заходи, присвячені першому випуску старшин військової юнацької школи. Саме між військовими випускниками та командою «Січі» були проведені показові змагання з різних видів спорту. 12 листопада на січовій раді був затверджений план роботи товариства на зимовий сезон. Але реалізувати його не вдалося. Вже наприкінці місяця армія Української Народної Республіки була вимушена відступити з України, уряд та Директорія залишили Поділля, а товариство «Січ» в Кам'янці-Подільському припинило існування.

Як тільки на Поділлі настало мирне життя, кам'янецький «Сокол» відновив свою роботу. 5 травня 1921 року гімнастичне товариство і його Статут зареєстровані при відділі «Всеобучу». Знову починає працювати будинок товариства, або як його називали кам'янчани, «сокольня». Більше того, крім спортивних

тренувань при «Соколі» влаштовується бібліотека та читальня, починають діяти курси теоретичної та практичної гімнастики, засновується навіть хор та оркестр. Спортінструктором відновленого кам'янецького «Сокола» став І. Вроновський. Здавалося, надалі «Сокол» буде лише зміцнювати свої позиції у спорті. Але, все вийшло інакше, - у спорт втрутилась політика та ідеологія.

У 1923-1924 роках в СРСР почалася «чистка» громадських організацій, під яку потрапили й спортивні товариства [28, с. 23]. Був розповсюджений циркуляр у справах спорту і фізичної культури, в якому пояснювалося, які спортивні товариства є справжніми, пролетарськими, а які з «дрібнобуржуазним» нахилом. Говорилося в циркулярі й про «Соколи»: «… ідеї Тирша, слав'янофіла і шовініста, набули свого подальшого розвитку через його учнів, і сокольські товариства поступово стали осередками шовіністичного виховання мас» [29, с. 103]. Вже тільки цього було достатньо, щоб закрити всі сокольські організації у країні, що й було зроблено у середині 1920-х років.

Майже відразу після буремних подій 1917–1921 років почали відновлювати свою діяльність різноманітні спортивні гуртки. Тодішня влада безперечно була зацікавлена в розвитку фізичної культури і спорту, оскільки це допомагало у вирішенні економічних проблем, адже тільки фізично здорові, впевнені в своїх силах люди могли відбудувати зруйноване багаторічними військовими діями господарство. Крім того, організація спортивних змагань була своєрідною формою соціального контролю. Підготовка до спортивних свят і радісні спогади про них зберігалися в людей надовго. Після завершення змагань люди з новими силами повертались до повсякденної праці. Але процес відродження і розвитку фізкультурно-спортивного руху проходив на теренах краю, як і по всій країні, дуже важко, не вистачало практично всього: кваліфікованих кадрів, грошей для закупівлі інвентарю, спортмайданчики, які були тоді в наявності, були в занедбаному стані, відсутність нормативно-правової бази, що регламентувала б функціонування спортивних операцій на початковому етапі розвитку фізкультури і спорту в цей період.

Активніше піднесення фізкультурно-спортивного життя в регіоні починається з 1925 року. Згідно постанови ЦК РКП(б) від 13 липня цього року була розроблена розгорнута програма

розвитку фізкультурного руху. На 107 великих працюючих промислових підприємствах Хмельниччини наприкінці 1925 року виникають різні спортивні гуртки. Хороші секції з легкої атлетики, футболу функціонували на Понінківській паперовій фабриці, на цукрових заводах Антонін, Сатанова, Проскурова, Старої Синяви, Городка та Волочиська, на Шепетівському залізничному вузлі, Дунаєвецькій суконній фабриці. Активізації фізкультурно-масової роботи сприяла, зокрема, проведена у 1923 році адміністративна реформа, внаслідок якої замість старих повітів утворено округи, замість старих волостей – райони. На теренах сучасної Хмельниччини замість старих шести повітів було створено три округи – Проскурівський, Кам'янецький, Шепетівський [30, с. 40]. Фізкультурний рух в краї посилився також внаслідок діяльності комсомолу, чисельність членів якого невпинно зростала. Якщо на листопад 1925 року в комсомольських організаціях краю об'єднувалося 12 857 членів і кандидатів ЛКСМУ [31, арк. 117; 65; 37], то вже на початку 1941 року в області було понад 80 тисяч комсомольців, об'єднаних у 3 215 первинних організаціях [32, арк. 66]. Молодь брала активну участь в спортивних гуртках, секціях. Проводилися систематичні суботники і недільники, під час яких споруджували нові спортивні майданчики і облагороджували існуючі.

31 жовтня 1924 року в тодішній столиці України місті Харкові на загальнонаціональному рівні було створено фізкультурно-спортивне товариство «Динамо». Цікаво, що на території області спортивні товариства правоохоронних органів та прикордонників виникли ще до офіційного створення «Динамо». В Проскурові навесні 1924 року в окружному відділі НКВС та особливому відділі ДПУ організовується спортколектив, який із самого початку свого існування мав футбольну команду та секції боротьби, боксу, гімнастики і боротьби. Одночасно гуртки та секції створюються у прикордонних частинах краю у Кам'янці-Подільському, Шепетівці, Волочиську, Славуті, Сатанові, Старій Ушиці. Найбільш сильний динамівський спортколектив прикордонників сформувався у 1920-х роках у Кам'янці-Подільському, де була найкраща на той час матеріально-спортивна база – обладнаний стадіон із біговими доріжками, гімнастичне містечко, тенісний корт, волейбольні та баскетбольні майданчики. Не

дивно, що в 1928 році місто над Смотричем було обране місцем проведення всесоюзної спартакіади прикордонних військ країни. Нова сторінка в історії динамівського спорту настала після утворення в 1937 році Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницької) області. Того ж року на базі трьох окружних рад товариства (Проскурівської, Кам'янецької і Шепетівської) була заснована обласна рада «Динамо».

Виникають нові спортивні товариства «Спартак», «Темп», «Схід», «Знання», які разом з існуючими на той час «Динамо» і «Локомотивом» значно сприяли розвитку фізичної культури і спорту. В 1920–1930-х роках великими подіями в житті молоді, активних учасників фізкультурного руху були окружні олімпіади. Вони перетворювалися в огляд фізкультурних сил краю, започаткували нову традицію в молодіжному житті, допомагали вирішувати проблеми в організації масової фізичної культури і спорту як у містах, так і в сільській місцевості [33, с. 175].

В передвоєнні роки в спортивних колективах краю активно культивувалися майже всі основні види спорту. Дуже популярною була гімнастика, особливо вправи на перекладині, брусах, кільцях. Багаточисельними були стрілецькі секції. У членів фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» особливою увагою користувався кінний спорт. Найбільш масовим видом спорту серед мешканців області був футбол [34, 78 с.]. Більш детально про розвиток основних видів спорту на Хмельниччині в 1920–1930-х роках йтиметься в наступній публікації.

З 1927–1928 навчального року у загальноосвітніх школах фізична культура вводиться як навчальна дисципліна, по дві години на тиждень. Із введенням уроків фізичної культури в школах значно покращився юнацький спорт. З 1935 року на Хмельниччині відбуваються перші спартакіади учнівської молоді. Під час різноманітних свят на стадіонах влаштовувалися масові гімнастичні виступи. З 1939 року паради і виступи спортсменів і фізкультурників почали проводитися у всесоюзний день фізкультурника.

В умовах ускладнення міжнародної обстановки, наближення початку Другої світової війни особливого значення набувало фізичне загартування молоді, військово-патріотичне виховання майбутніх захисників рідної землі. На початку 1941 року в

Україні існувало 19 206 фізкультурних колективів, які об'єднували 1 185 тисяч чоловік [35, с. 397]. На території Хмельниччини працювало понад дві тисячі оборонних гуртків, які охоплювали понад 50 тисяч чоловік [36, с. 123]. В селі Маначин Волочиського району 1 серпня 1938 року відбулися збори партійної організації місцевого сільгосппідприємства, на яких, крім комуністів і комсомольців, були присутніми 136 чоловік безпартійного активу. На них комуністи села зобов'язалися до дня від'їзду призовників до Червоної Армії підготувати їх до складання норм ворошиловського стрільця та норм ГПО [37, арк. 27].

Не дивлячись на певні зрушення в спортивно-масовій роботі краю в 1920–1930-х роках, вона все ж велася не на належному рівні. Фізкультурою і спортом займалася незначна частка молоді, особливо на селі. Через відсутність спортивних залів спортивне життя в основному протікало в теплий сезон року.

З часу становлення спорту на Хмельниччині минуло вже більше століття. Знаменною подією для потужного розвитку фізичної культури і спорту серед самих широких верств населення краю, популяризації здорового способу життя була естафета олімпійського вогню у липні 1980 року напередодні XXII Олімпійських ігор, що пролягала також територією Хмельницької області. Траса олімпійського вогню областю простяглася на кілька сотень кілометрів. Безпосередніми учасниками естафети вогню стали сотні мешканців області з усіх районів – спортсмени, робітники, службовці, студенти, учні, військові. Під час тієї «вогневої події» мав місце унікальний випадок, коли в ній брали участь відразу троє рідних братів. Так, 8 липня вогонь у напрямку Хмельницького проніс старший – Володимир Ковтонюк, а наступного дня – два брати-близнюки: Олександр та Михайло. Вони з Теофіпольщини, представляли різні трудові колективи, були багаторазовими переможцями і призерами обласних і всеукраїнських змагань з бігу на довгі дистанції і на той час проживали у Хмельницькому [38, с. 123]. Представники Хмельницької області з різних видів спорту майже завжди входили до складу збірних команд України, колишнього Радянського Союзу. Неодноразово вони ставали чемпіонами Європи, світу, Олімпійськими чемпіонами. Наприклад, тільки з 1970-х до початку 2019 року на честь перемог студентів-спортсменів Хмельницького

національного університету на офіційних міжнародних змаганнях 59 разів піднімався Державний прапор і лунав гімн нашої держави [39, с. 65].

Земля Хмельниччини у різні часи виховала сузір'я зірок, прізвища яких увійшли в літопис вітчизняної та міжнародної спортивної історії. Нинішнє спортивне покоління продовжує естафету першопрохідців сокольського руху. В сучасних умовах своїми спортивними досягненнями воно утверджує міжнародний авторитет молодої Української держави.

Список використаних джерел і літератури:

1. Про фізичну культуру і спорт. Закон України. К., 1994. С.2.
2. Григоренко В.О. Розвиток фізичної культури і спорту на Хмельниччині // Вісник Технологічного університету Поділля.1998. №4. Частина ІІ. С. 175.
3. Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII XIX століттях. Чернівці, 2011. С. 169, 179.
4. Єсюнін Сергій. Подільська «Січ» // «Є». 2004. 16 грудня. С. 14.
5. Литвин Володимир. Історія України. К., 2009. С. 352, 353.
6. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Кам'янець Подільський, 2011. С.10.
7. Гимнастика // Энциклопедический словарь Т ва «Бр. А и И. Гранат и К». Москва. Т. XIV. С. 566-576.
8. Єсюнін С.М., Григоренко О.П. Заснування та розвиток першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл»// Краєзнавець Хмельниччини. Науково краєзнавчий збірник. Випуск 7. Кам'янець Подільський, 2015. С. 102-103.
9. Подолия. 1908. 29 октября. С.3.
10. Лях Породько О.О. Сокільський гімнастичний рух в Україні як один із важливих чинників консолідації українського народу // Актуальні проблеми фізичного виховання, реабілітації, спорту та туризму. Тези доповідей ІІІ Міжнародної науково практичної конференції. Запоріжжя, 13 14 жовтня 2011 р. Запоріжжя, 2011. С. 104.

11. Подолия. 1908. 30 ноября. С. 3.
12. Подолия. 1909. 18 января. С. 3.
13. Подолия. 1909. 6 февраля. С. 3.
14. Подолия. 1909. 29 мая. С. 3.
15. Поділля спорт. 1999. 6 березня. С. 3.
16. Подолия. 1909. 2 октября. С. 3.
17. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. Сост. В. Филимонов. Каменец Подольск, 1911. 1 и 2 отделы – 296 с., 3 отдел – 218 с. – С. 35-67.
18. Круковський О., Пахолко С. Фалеристичні пам'ятки товариства «Сокіл» 1894 1914 рр.// Нумізматика. Фалеристика. 2008. №4. С. 26.
19. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р 336. Оп.1. Спр. 64. Арк. 6 14.
20. Кухарчук С.К. Костянтин Валентинович Павленко – рекордсмен світу з важкої атлетики// 100 років спорту на Поділлі: історичні витоки, сучасний стан та перспективи розвитку. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково практичної конференції. Кам'янець Подільський, 2009. С. 71-72.
21. Сергиевский А. Организация «Русский Сокол» и ее деятельность в Югославии// Международный симпозиум «Русская эмиграция в Сербской и других славянских культурах». Белград, 1997. С. 71.
22. Подольский губернатор…// Юго Западный край. 1915. 21 июня. С. 2.
23. Министр торговли…// Юго Западный край. 1916. 4 февраля. С. 2.
24. Герасимов Т.Ю., Завальнюк К.В., Вітюк О.О. Дозвілля мешканців подільських міст у роки Першої світової війни (1914 1917 рр.)// Матеріали наукової історико краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність». Хмельницький, 2017. С. 105.
25. История физической культуры и спорта. М., 2001. С. 124.
26. Поділля спорт. 1999. 19 березня. С. 3.
27. Єсюнін Сергій. Подільська «Січ» // «Є!» – 2004. 16 грудня. С. 14.

28. Основы русского Сокольства. Обязательные лекции по истории, идеологии, организации. Белград, 1935. С.23.
29. Єсюнін С.М., Григоренко О.П. Заснування та розвиток першого на Поділлі спортивного товариства «Сокіл» // Краєзнавець Хмельниччини. Науково краєзнавчий збірник. Випуск 7. Кам'янець Подільський, 2015. С.103.
30. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. К.,1971. С.40.
31. Державний архів Хмельницької області. Ф. П 3. Оп.1. Спр. 119. Арк. 117; Ф. П 458. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 65; Ф. П 301. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 37.
32. Державний архів Хмельницької області. Ф. П 862. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 66.
33. Григоренко В.О. Розвиток фізичної культури і спорту на Хмельниччині// Вісник Технологічного університету Поділля. 1998. №4. Частина ІІ. С.175.
34. Єсюнін Сергій. Хмельницький футбол: Події. Історія. Статистика. Хмельницький, 2000. 78 с.
35. Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. Том шостий. К., 1977. С. 397.
36. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1982. С.123.
37. Державний архів Хмельницької області. Ф. П 767. Оп.1. Спр. 5. Арк. 27.
38. Флентін Віктор. Естафета олімпійського вогню // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2015 рік. Хмельницький, 2014. С.123.
39. Хмельничанин Євген Михайлович Свіргунець: внесок в розвиток фізичної культури і спорту в Україні // Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково краєзнавчий збірник. Випуск 23. Хмельницький, 2019. С.65.

М. В. Лазарович,
доктор політичних наук,
кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри інформаційної
та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету;

Н. А. Лазарович,
викладач вищої категорії
циклової комісії соціально-гуманітарних
дисциплін Тернопільського кооперативного
торговельно-економічного коледжу

ГУМАНІТАРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У 1918 РОЦІ

Проаналізовано культурно-просвітницьку та гуманітарну діяльність Українських січових стрільців на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, під час Першої світової війни. Значну увагу приділено заснуванню українського шкільництва. Визначено вплив діяльності УСС на поглиблення національної свідомості місцевого українського населення.

***Ключові слова**: УСС, Правобережна Україна Поділля, просвіта, шкільництво, гуманітарна діяльність, національна свідомість.*

Українські січові стрільці (УСС, усусуси, усуси) – це добровольче українське військо, яке на початку ХХ ст. відновило збройну боротьбу за національну державність після програної в 1709 р. Полтавської битви. Своїми ратними здобутками і самопожертвою воно вписало героїчні сторінки у літопис звитяг борців за волю України. Також із УСС пов'язані яскраві етапи самовідданої праці, спрямованої на пробудження й утвердження поміж українства почуття національної гідності, ідеї соборності й незалежності держави.

Вважаючи себе не тільки українськими вояками, а й свідомими українськими громадянами, вони використовували будь-яку можливість для роботи серед якнайширших кіл українства, тим більше, що багато з них мали чималий досвід суспільної діяльності, працюючи до війни в партійних і громадських

організаціях краю. Така спрямованість випливала й з самої стрілецької ідеології, згідно з якою досягти поставленої мети, тобто вибороти українську державність, було можливим тільки спираючись на сили народу.

Вперше стрільці, як українські вояки, почали свою громадську діяльність серед місцевого населення на Закарпатті. Згодом продовжили її на галицьких теренах та на Волині, де протягом 1916 – початку 1918 р. заснували близько 100 українських шкіл.

Активно працювали УСС серед українського населення й на Правобережжі України. Це стало можливим тоді, коли в 1918 р., згідно з умовами Брестського мирного договору (1918), основні сили леґіону прибули в УНР (від 29 квітня того самого року – Українська Держава) на запрошення Української Центральної Ради, щоб допомогти звільнити українські землі від російських більшовиків, у березні, а Кіш і Вишкіл УСС – у червні 1918 р.

Окреслена проблема ще не повною мірою знайшла своє відображення в історіографії, відтак стане об'єктом цієї статті. Її мета полягає в тому, щоб проаналізувати основні заходи і методи культурно-просвітницької та гуманітарної діяльності УСС на Правобережжі України, зокрема на Поділлі, в роки Першої світової війни.

Серед досліджень обраної тематики слід відзначити праці М. Горбового [4], Я. Гриневича [5], О. Доценка [9], М. Заклинського [11; 12], С. Ріпецького [19], С. Тобілевич [21] та ін. Джерельною базою статті є матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) [24] та Центрального державного історичного архіву України в м. Львів (ЦДІАЛ) [25; 26; 27; 28], тогочасна преса [6; 7; 8; 22] та історичний збірник УСС «За волю України» [10].

Розпочавши свій шлях від р. Збруч, вони пішки через міста Кам'янець, Дунаївці, Ушиця, Жмеринка дійшли до міст Тульчин і Вапнярка[1], звідки 17 березня залізницею перебралися до м. Одеса, а звідти, після тижневого побуту, – в м. Херсон. Погос-

1 Нині Кам'янець – місто Кам'янець-Подільський, обласного підпорядкування, районний центр, Дунаївці – місто, районний центр, Ушиця – смт у Кам'янець-Подільському р-ні Хмельницької обл.; Жмеринка – місто обласного підпорядкування, районний центр, Тульчин – місто, районний центр, Вапнярка – смт у Томашпільському р-ні Вінницької обл.

тювавши кілька днів у Херсоні, УСС десь 8–10 квітня вирушили до м. Олександрівськ[2], де перебували майже два місяці (по одній стрілецькій сотні в цей час розташовувалися в містах Нікополь та Катеринослав[3]). 10 червня леґіон УСС передислокували в околиці м. Єлисаветград[4]. Сюди само в середині червня 1918 р. з Галичини прибули стрілецькі Кіш і Вишкіл. Тут вони і залишилися до кінця свого побуту у Великій Україні.

За весь час свого існування стрілецтво не відчувало такого душевного піднесення і такої радості, як у момент вступу на землі, де здійснювали ідеали, за які воно боролося вже четвертий рік, де будували Українську державу. Однак невдовзі до початкового стрілецького захоплення та ейфорії додалася значна частка розчарування. Вже перші зустрічі й розмови з місцевим селянством показали, що воно дуже часто позбавлене національної свідомості, а всі його інтереси зводилися здебільшого до матеріальних справ і розподілу землі. У багатьох подільських селах помітними були наслідки більшовицької аґітації. Розмови про відділення від Московщини і будівництво самостійної держави, про навчання в школах рідною мовою і таке інше не викликали в селян жодного зацікавлення [8; 12, С. 21–22; 29, С. 219]. Не кращим було становище в містах. Тільки поодинокі українці цікавилися політичним становищем України й активно підтримували її незалежність.

Необхідна була тривала систематична й цілеспрямована праця, щоб піднести національно-політичну свідомість українських громадян та організувати їх навколо самостійницько-соборницької ідеї. Тому УСС, у силу своїх можливостей, взялися допомогти молодій державі в цій справі (методику такої діяльності опрацював підхорунжий Осип Назарук у спеціальній «Інструкції для УСС, що їдуть на Україну» [13, С. 7–8]). З цього приводу в заяві стрілецьких старшин з нагоди чотириріччя леґіону УСС від 1 серпня 1918 р. зазначено: «На святій, перепоєній

2 Олександрівськ – нині місто Запоріжжя, обласний центр.

3 Нині Нікополь – місто обласного підпорядкування, районний центр у Дніпропетровській обл., Катеринослав – місто Дніпро, обласний центр.

4 Єлисаветград – нині місто Кропивницький, обласний центр.

кров'ю Українській землі стоїмо нині з незламною постановою бути сторожами Української Державности, після сил наших поглиблювати національну свідомість українських мас і скувати їх незламною – сильнішою від партійних різниць – волею удержати серед днів світової хуртовини непохитно прапор Самостійної України» [27, Арк. 141].

Головне завдання, яке австро-угорське військове командування поставило перед УСС, – сприятлива для Австро-Угорщини пропаґанда серед місцевого населення. Для його реалізації наказали вибрати з леґіону найкращих стрільців, створити з них спеціальні групи і скерувати їх у села поперед наступаючого війська. Сотнею обраних стрільців доручили командувати сотникові Дмитрові Вітовському, а четами – хорунжим Іванові Білячу, Володимирові Калині, Василеві Верховому і підхорунжому Михайлові Романюкові. З тією самою метою чету підхорунжого Дмитра Паліїва підпорядкували полковникові Миронові Тарнавському – референтові українських справ при австрійському командуванні в м. Жмеринка [20, С. 58; 11, С. 55–56]. Не допускаючи й думки про австрофільську аґітацію, стрільці вирішили використати цю нагоду для поширення серед зневіреного українства ідеї національної державності.

Практично весь стрілецький леґіон перетворився на формацію, що діяла не як військова одиниця (більшовики тоді відступали, майже не чинячи збройного спротиву), а головним чином як політична група. Щоденні нічліги й короткі постої під час подорожі давали УСС можливість ближче познайомитися з наддніпрянцями та глибше зрозуміти їхні проблеми. Спілкуючись зі своїми співрозмовниками, стрільці виступали передусім як українські державники, пояснювали їм значення самостійності України, знайомили їх з політикою Центральної Ради, розповідали про становище Галичини й її прагнення, а також про стрілецький леґіон і його мету [8; 30, С. 40–41; 11, С. 8, 11, 35, 55–56].

Навіть свій транспорт стрільці використали як наочну аґітацію за самостійність України, прикрашаючи його синьо-жовтими прапорами і цитатами з Шевченкового «Кобзаря»: «Вставайте, кайдани порвіте», «Борітеся – поборете» тощо [4, С. 68–70].

Олександр Доценко – підполковник армії УНР, ад'ютант Головного отамана Симона Петлюри, а згодом історик Визвольних змагань, зазначав з цього приводу, що кожну хату, де розташовувалися Українські січові стрільці, вони перетворювали у «національно-освідомлювальну формацію» [9, С. 50]. «За 4 місяці пробування січовиків в Україні, – писала в спогадах вдова Івана Карпенка-Карого Софія Тобілевич, – ми всі бачили не буденних людей, а якихось казкових лицарів, що задля високої ідеї життя кладуть у жертву. Ми бачили всі можливі заходи, щоб народ збудити з вікового, кам'яного сну, щоб затлити в ньому вогник самосвідомості, національного й людського чуття» [21, С. 14].

Стрільці використовували будь-яку нагоду, щоб налагодити зв'язки й активізувати діяльність місцевих культурно-просвітницьких інституцій, перетворити їх на центри національного життя. Так, їм вистачило кількох днів перебування в Херсоні, щоб знайти й ознайомитися з роботою місцевого товариства «Просвіта». А вже в Олександрівську знайомство з «Просвітою» переросло в тривалу і плідну співпрацю, результатом якої стало тісніше зближення галичан і наддніпрянців, зовнішнє зукраїнізування міста, поповнення «просвітянської» бібліотеки галицькими виданнями [22; 11, С. 35–38, 50, 52; 15, С. 80–81].

Дієву допомогу УСС також надавали редакціям українських газет. Зокрема, для підтримки новозаснованого одеського тижневика «Вільне життя» вони передали значну кількість галицьких газет і журналів. В Олександрівську, за сприяння стрілецтва, заснували перший у місті український часопис «Січ». У його редакції якийсь час працював підхорунжий УСС Мирон Заклинський [8; 27, 11, С. 36, 50]. Таке співробітництво було характерним і для інших місцевостей Наддніпрянщини.

Важливою для стрільців була співпраця з місцевими органами влади і населенням щодо організації й розвитку українського шкільництва. Звичайно, такого масштабу, як на Волині, цей процес не набрав, але подекуди УСС створили шкільні курси для дітей і для дорослих [21, С. 7; 2, С. 94; 29, С. 225]. Чи не найкраще організували цю працю на Поділлі, де в липні 1918 р. при губернському старостві в Кам'янці створили комісаріат УСС.

Його завданням, як відзначали в урядових документах, мала бути «допомога при організації шкільництва та при заснуванню і веденню інших культурно-освітніх установ, як рівно ж захист інтересів населення» [19, С. 198]. Усього в комісаріаті працювало вісімнадцять УСС, зокрема поручник Микола Саєвич, четар Степан Глушко, підхорунжі Богдан Заклинський, Андрій Баб'юк, Степан Ріпецький та інші. З них десятьох приділили до праці при повітових староствах Подільської губернії.

Координував роботу комісаріату підхорунжий Осип Назарук. Він видавав відповідні методичні інструкції для тих, хто працював у повітах, а від них отримував звіти про виконану культурно-освітню місію та інформацію про стан національної справи на місцях, про настрої українських інтеліґенції й селянства, а також про антиукраїнські акції деяких українофобів, що з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського посіли державні посади. (Свідченням вдячності подолян за стрілецьку працю в їхньому краї стало запрошення делеґації УСС на урочисте відкриття Державного університету в Кам'янці в жовтні 1918 р., яке підписав ректор Іван Огієнко [27, Арк. 119]).

Стрільці також проводили різноманітні наради, виступали перед населенням, організовували хори й бібліотеки, працювали лекторами українознавства на багатьох курсах тощо [27, Арк. 132; 19, С. 198–199; 21, 6–26]. Таку працю проводили як на Поділлі, так і в інших реґіонах України.

Значну прихильність здобули Українські січові стрільці (а певною мірою й та справа, яку вони представляли), особливо серед населення Запоріжжя і Херсонщини, завдяки виступам свого театру та окремих аматорських гуртків, у яких зі стрільцями грали й місцеві мешканці [5, С. 5; 15, С. 80–81]. Популярними були стрілецькі пісні й музика, що дуже часто звучали на різноманітних заходах. Наприклад, на величавому Шевченківському святі, яке організував Вишкіл УСС у с. Грузьке[5] поблизу Єлисаветграду, забавах молоді й навіть у церквах, зокрема в Одесі, де стрілець Іван Рубчак серед загального схвалення виконав релігійний твір «Апостол» [23, С. 102; 17, С. 132; 10, С. 88–89].

5 Грузьке – нині село в Кропивницькому р-ні Кіровоградської обл.

Немало симпатій здобули стрільці і своїм особливим даром спілкування з людьми. Вони вміли зацікавити співрозмовників знанням і розумінням їх проблем, щирим співчуттям до них, нерідко корисною порадою, а потім перейти до національних справ, пов'язавши їх з місцевим життям. Як правило, розмови закінчували взаємним порозумінням і симпатією – що підкреслюють чимало очевидців [6; 21, С. 14; 29, С. 222, 226].

Там, де перебували УСС, значно пожвавлювалося українське національне життя, охоплюючи дедалі більшу кількість людей. Передусім відбувалося зовнішнє зукраїнізування міст і сіл Наддніпрянщини, зникали російські написи на крамницях і установах, українська мова поступово набувала своїх суверенних прав [20, С. 61; 30, С. 42; 11, С. 35–36]. Змінювались і люди цих місць, бо УСС приносили з собою в кожну хату й «частину свого світогляду, своєї душі» [21, С. 26], що не могло не вплинути на почування українства.

Ще одною функцією, яку добровільно взяли на себе стрільці й виконання якої вважали справою честі, був захист національних інтересів і прав українців від різних посягань. І хоча в Наддніпрянщині була українська влада, котра певною мірою відстоювала національні інтереси (правда, представники стрілецтва й тут часто ставали в нагоді, зокрема при захисті українського майна від зазіхань окупантів [14, С. 447, 449; 20, С. 58; 11, С. 56–57]), та українські громадяни нерідко залишалися без соціальної опіки. У цьому їм взялися допомогти Українські січові стрільці.

Софія Тобілевич зазначала: «Незабаром серед селянства розійшлися чутки одні від других чуднійші: вони вчать.., вони лічать хорих.., вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам і недужим... За все платять... Поводяться по-людськи з народом... Позаводили свої крамниці, дають селянам світло, роздають книжки» [21, С. 6–7]. Таке ставлення стрільців швидко зробило їх настільки популярними серед українства, що люди пішли до них за порадою в багатьох своїх бідах. Нерідко вдавалося допомогти. Так, десятник Денис Чубатий, що перебував у с. Ушиця на Поділлі, час від часу виїжджав у села, де, немов «ми-

ровий суддя», вирішував спірні справи, писав численні скарги до австро-угорського військового командування на насильства, які чинили селянам окупаційні війська. Траплялося, коли він навіть займався розподілом землі поміж селянами, що ніяк не могли дійти згоди [11, С. 57].

В околицях Єлисаветграду стрільці взяли під свою опіку всі парові млини і для для убезпечення місцевого населення від здирств з боку їх власників, унормували плату за меливо, а також встановили, щоб з кожного пуда зерна один фунт роздавали бідним вдовам і калікам [21, С. 10–11]. Крім цього, для виявлення різноманітних зловживань та протиукраїнських дій окупаційного війська представники УСС їздили по селах, на місцях складали протоколи про порушення і надсилали їх вищому командуванню (координатором такої роботи був поручник Володимир Старосольський). Нерідко подібні подання приносили користь, зокрема давали змогу звільняти незаконно заарештованих українських громадян [24, Арк. 36 зв.; 11, С. 60, 67]. Головне ж, що вони хоч трохи обмежували сваволю окупантів.

Стрілецька опіка над українським громадянством особливо проявилася влітку 1918 р., коли по всій Наддніпрянщині шаліли каральні експедиції, масові екзекуції та реквізиції: там, де перебували частини УСС, це не набирало таких зловісних форм, як в інших місцях. Стрільці за будь-яких обставин старалися взяти під оборону місцеве населення, попереджували про небезпеку, а то й переховували в себе українських громадських діячів, представників селянства та інтеліґенції, яких переслідувала гетьманська влада та окупанти [2, С. 91; 10 С. 205–207; 11, С. 64–67]. Коли ж австро-угорське командування, знаючи, яку прихильність і моральний вплив має леґіон УСС серед місцевого населення, задумало використати його для заспокоєння окремих сіл, що повстали проти несправедливих утисків, то у відповідь стрілецтво або відмовлялося робити це, або заявляло, що коли й піде, то не збирається не те, що стріляти у повстанців, а й карати їх [25, Арк. 15–16; 11, С. 48, 68] (подібні заяви минали стрільцям безкарно лише завдяки заступництву архікнязя Вільгельма Габсбурґа).

Так було і на практиці, бо, як правило, стрілецькі експедиції в села закінчувалися без будь-яких ексцесів і повним порозумінням із місцевими жителями. І якщо спочатку стрільців зустрічали з певною насторогою, то згодом – проводжали аж за село, а мешканці сусідніх сіл, знаючи вже, хто такі УСС, зустрічали їх хлібом-сіллю.

Стрільців українське громадянство сприймало як захисників і друзів. Тому не дивно, що до тих місць, де перебували частини леґіону, селяни приносили і привозили харчі, відмовляючись від плати за них, а усусів радо гостили чи не в кожній українській родині [28, Арк. 108; 25, Арк. 14; 6; 7; 2, С. 86, 88, 92; 11, С. 37–64]. Для ближчого знайомства з УСС місцеве українство влаштовувало спільні вечірки та екскурсії історичними місцями Наддніпрянщини, зокрема на о-в Хортиця.

Стрільці також неодноразово бували в садибі Івана Карпенка-Карого, де їх з надзвичайною щирістю зустрічала вдова письменника – Софія Тобілевич. Декільком із них вдалося навіть побувати в Катеринославському історичному музеї і послухати розповідь видатного дослідника українського козацтва Дмитра Яворницького [25, Арк. 14; 27, Арк. 107; 16, С. 111; 3, С. 48–52].

Траплялися в Наддніпрянщині й випадки, коли УСС одружувалися з місцевими дівчатами [21, С. 25]. Такі самі щирі й приятельські стосунки склалися у стрільців з представниками українського війська, зокрема із Запорізькою дивізією генерала Олександра Натієва та відділом Вільного козацтва під командуванням отамана Івана Оліфера [24, Арк. 31; 25, Арк. 14–15; 1, С. 23]. Усі ці факти демонстрували єднання двох частин України.

Проте явні симпатії стрілецтва до інтересів Української Держави, його енергійна та широка культурно-просвітня й аґітаційна діяльність не залишилися поза увагою австро-угорського командування. Стрілецька праця не завжди подобалася і деяким місцевим гетьманським урядовцям, для яких українська національна ідея була чужою.

До столиць Відень (Австрія), Берлін (Німеччина), Київ та до місцевого австрійського командування посипалися сотні доносів і скарг на УСС. Їх звинувачували в підбурюванні селян про-

ти окупаційних військ, підтримці повстанців тощо [10, С. 208; 2, С. 91, 93]. Наслідком цих доносів стала ліквідація Комісаріату УСС у Кам'янці-Подільському, а також арешти і суди над десятками представників УСС [2, С. 94; 19, С. 199–200; 11, С. 58, 59, 64] – до гіршого не дійшло тільки завдяки заступництву архікнязя Вільгельма.

Але чим далі, то все більше австрійська влада пересвідчувалася, що стрільці її іґнорують, відмовляючись карати повстанців, встановлюючи з ними зв'язки, ведучи активну пропаґанду в українських інтересах. Тому вирішили перевести їх в інше місце. Цього разу не допоміг і Вільгельм Ґабсбурґ, зростаюча популярність якого серед українців непокоїла німців і гетьмана [18, С. 35; 2, С. 91, 95; 10, С. 208]. Після сердечних прощань із наддніпрянцями [9, С. 50; 10, С. 208–209; 21, С. 14], леґіон УСС у першій половині жовтня 1918 р. перебрався на Буковину, де, як зазначено, розпочав безпосередню підготовку до вирішальних змагань на західноукраїнських землях.

Підсумовуючи, слід зазначити, що вся та діяльність, яку Українські січові стрільці здійснювали протягом Першої світової війни – як у своєму середовищі, так і поза ним – була підпорядкована єдиній меті: виборенню самостійної соборної Української держави. Форми цієї діяльності були різноманітними, і серед них одне з чільних місць займала гуманітарна, культурно-мистецька та просвітницька праця стрілецтва.

Список використаних джерел і літератури:

1. Винницький Р. Похід на Крим. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 р.* Львів, 1929. С. 21–29.
2. Вишиваний В. Українські Січові Стрільці з весни 1918 р. до перевороту в Австрії. *Запорожець* : календар на 1921 р. Відень, 1920. С. 84–89.
3. Волинець С. Стрілецький рейд по Чорному морі. *Батьківщина*: календар на 1938 р. Львів, б. р. С. 48–52.
4. Горбовий М. Від'їзд Українських Січових Стрільців на Велику Україну 1918 р. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р.* Львів, 1931. С. 66–70.

5. Гриневич Я. Стрільці на сцені. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 9. С. 4–6.
6. Діло. 1918. 8 трав.
7. Діло. 1918. 9 трав.
8. Діло. 1918. 12 трав.
9. Доценко О. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р.* Львів, 1933. С. 44–51.
10. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / за ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк : Червона Калина, 1967. 608 с.: іл.
11. Заклинський М. «А ми тую стрілецькую славу збережемо». Спомини з визвольної війни : у 2 ч. Ч. 2. Львів : Всесвіт, 1936. 111 с.
12. Заклинський М. Перший раз на Великій Україні. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 р.* Львів, 1930. С. 19–29.
13. Інструкція для УСС, що їдуть на Україну, апробована Командою Коша УСС. *Літопис Червоної Калини*. 1934. № 7–8. С.7–8.
14. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. Якимович. [4-те вид., змін. і доп.]. Львів : Світ, 1992. 712 с.
15. Левицький В. Два фрагменти. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р.* Львів, 1934. С. 80–82.
16. Луцький О. На Великім Лузі. *Календар товариства «Просвіта» на 1926 р.* Львів, 1925. С. 108–111.
17. Онуфрик *С.* Оркестра УСС-ів. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р.* Львів, 1933. С. 128–145.
18. Расевич В. Політик, що розминувся зі своїм часом: історія життя Вільгельма Габсбурга, більше знаного як Василь Вишиваний. *Європейський час*. Львів, 1997. № 1. С. 33–36.
19. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво : визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона калина, 1956. VII, 360 с.
20. Тарнавський М. Спогади / Вечірня година. Ч. 4. Львів, 1992. 128 с.
21. Тобілевич С. Рідні гості. Спогади з побуту Українських Січових Стрільців на Степовій Україні. Львів ; К. : Червона Калина, 1922. 38 с.

22. Українське Слово. 1918. 10 трав.

23. Українські Січові Стрільці 1914–1920. 3-тє вид. / за ред. Б. Гнатевича, Л. Лепкого, І. Мірчука. Монтреаль : Вид-во Ігоря Федіва, 1955. 210 с.

24. ЦДАВО України. Ф. 4465 т. (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб). Оп. 1. Спр. 24. – Протоколи засідань членів Бойової Управи УСС у Відні за 1924 р.

25. ЦДІАЛ. Ф. 309 т. (Наукове товариство імені Т. Шевченка). Оп. 1 т. Спр. 1198. – Мемуари полковника УСС Габсбурга В.

26. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. (Леґіон Українських січових стрільців). Оп. 1. Спр. 1. – Книга наказів і щоденні звіти за 1915–1917 рр.

27. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 7. – Матеріали до історії Леґіону українських січових стрільців (Реферати, листи та інше).

28. ЦДІАЛ. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 215. – Листи до підхорунжого Пресової кватири Угрин-Безгрішного Миколи від родичів, друзів та ін.

29. Щуровський В. Спомини з пробування УСС на Надніпров'ю в 1918 р. *Літературно-Науковий Вісник*. 1925. Кн. 3. С. 218–228.

30. Щуровський В. Українські Січові Стрільці на Запоріжу. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 р.* Львів, 1929. С. 40–43.

В. Д. Коцюк,
кандидат історичних наук
завідувач кафедри соціально-гуманітарної підготовки
Хмельницького кооперативного
торговельно-економічного інституту

А. Ю. Матвєєв,
кандидат історичних наук, доцент
віце-президент Хмельницького кооперативного
торговельно-економічного інституту

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ПОДІЛЛЯ У 1919–1920 РР.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

У статті характеризується активізація національно-культурного життя єврейської громади на Поділлі у період Української Народної Республіки у 1919–1920 рр. (Кам'янецький період). Прослідковано участь єврейської національної меншини у заходах різного плану Кам'янець-Подільської громади.

Ключові слова: *єврейська громада, Поділля, Кам'янець-Подільський, університет, національні меншини.*

З перших днів існування Української Народної Республіки її провідниками було визнано, що одною з найбільш складних проблем, що стояли перед новоствореною українською державою, була проблема міжнаціональних відносин. Ця проблема знайшла досить широке відображення на сторінках тогочасних періодичних видань. Так газета «Трибуна» від 27 грудня 1918 р. звертала увагу на той факт, що, окрім української більшості, в Україні живе «три міноритарних національних групи: великороси, євреї та поляки... і уникання штучного перегону цих груп до опозиції означало одразу зміцнити і поширити базис української державності». При цьому зазначалося, що стосовно росіян та поляків це завдання не могло бути цілком вирішене в «серединно-українському масштабі: тут воно тісно переплiталося з питанням зовнішньої політики України». Тому більшу чутливість та обережність потрібно було виявити по відношенню до третьої міноритарної групи – до єврейської нації.

І дійсно, розпочавши будівництво своїх державних інститутів, молода українська держава з великою увагою підійшла до вирішення цього питання. Утворення посади віце-секретарів у справах міноритарних націй, які пізніше були перейменовані у генеральних секретарів, а далі в міністрів, одразу «вирізняло внутрішній національний побут цих націй із загальної маси справ державних і передавало його до відома окремих органів» [4]. Проголошення закону про національно-персональну автономію було подальшим кроком у цьому напрямку. Всі ці заходи викликали глибоке задоволення, особливо серед єврейського населення, активізували і пожвавили його національно-культурне життя.

Особливо помітним цей процес, за свідченням місцевих періодичних видань, був на Поділлі, на території якого впродовж XIV-XIX ст. відбувалися складні етнонаціональні процеси, в результаті яких сформувалися чотири стійкі національні групи. Основною із них були українці (у 1913 р. їх питома вага становила 79,3 %). Другими за чисельністю виявилися євреї (13,4 %). Далі розмістилися росіяни (8,7 %) і поляки (2,4 %). Станом на 1 січня 1913 р. із 527446 осіб єврейської національності в подільських містах мешкали 172436 (32,7 %). В самих міських населених пунктах відсоток євреїв був ще більшим. В центрі губернії – Кам'янці-Подільському з 49249 мешканців 23430 осіб (47,5 %) належали до іудейського віросповідання. Римо-католики становили 16,5%, православні – 35,1%. Стає зрозумілим, що єврейська громада Кам'янця була найбільш чисельною і справляла значний вплив на внутрішнє життя міста.

Після лютого 1917 р. всі національні групи губернського міста значно активізувалися. Створювалися їх культурно-просвітні організації, відкрито діяли осередки загальноукраїнських, російських, єврейських і польських національних політичних партій, міжнаціональні наукові товариства. Національні курії брали участь у виборах міської думи, яка стала своєрідним місцевим парламентом [5].

Приймаючи активну участь у громадсько-політичному житті Поділля, єврейське населення особливу увагу звертало на піднесення власного духовного і культурного рівня. Одразу ж після революції в 1917 р. сіоністська шкільна молодь заснувала власну

організацію «Кодіма» (Жидівська національно-музична організація), філію якої одразу ж було організовано в Кам'янці [2].

А вже з 21 липня 1918 р., згідно повідомлення газети «Подольская мисль» від 4 серпня (22 липня) 1918 р., в театрі «Гігантъ» м. Кам'янця-Подільського з великим успіхом ставила свої спектаклі єврейська опереточно-драматична трупа [3].

З початку 1918 р. в Кам'янці-Подільському розпочалася робота по утворенню тут українського університету. До складу Університетської комісії з самого початку входили також представники єврейської (Сістер і Зак) фракції міської думи. На одному з чергових засідань міської думи, яке відбулося 19 березня 1918 р., було «одноголосно виражено побажання», щоб в університеті, який мав відкритися, було створено кафедру єврейської літератури та історії на рідній мові. Заснування кафедри єврейської мови і літератури могло мати і загальнодержавне значення, так як ця кафедра могла стати ядром для створення семітичного, а згодом східного відділень. Це було важливо в зв'язку з тим, що в жодному з університетів України на той час не вивчалися східні дисципліни, які складали «важливий елемент європейських університетів».

В пояснювальній записці з приводу заснування у створюваному в м. Кам'янці-Подільському Українському Державному Університеті кафедри по єврейській філології також зазначалося, що загальна історія євреїв також може читатися на доступній для всіх мові, а особливо важливим для представників єврейської громади було створення кафедри по вивченню сучасної єврейської мови (iddisch) і її літератури, у зв'язку з тим, що «цій мові присвячено дуже багато робіт визначних європейських вчених... і за своїм лексичним складом вона підходить для історико-філологічного факультету». Тому досить гармонійним було б те, що в першому державному університеті «на мові широких українських мас знайшла своє наукове вивчення і мова широких єврейських мас». Історія єврейської літератури могла читатися на єврейській мові, так як ґрунтовне вивчення цієї літератури було можливим лише для тих, хто володів цією мовою.

Було також висловлене побажання, щоб для вироблення питання про утворення цієї кафедри Міністерство освіти УНР

запросило представника єврейського міністерства. В Кам'янці пропозицію про утворення кафедри іудеєзнавства впроваджували в життя М. А. Сістер, Я. М. Крайз, Р. Я. Бройтман і Зоніс, які і були авторами вищезгаданої пояснювальної записки [11].

6 липня 1918 р., коли до Кам'янця-Подільського прибув виконувач обов'язків ректора І. І. Огієнко, міська дума, на його пропозицію, сформувала постійну Університетську комісію із 21 особи. Сюди увійшла і група гласних-євреїв (Вольфман, Д. Я. Церман, Я. М. Крайз, Я. С. Гольденберг, І. Я. Міранський). Оформивши необхідні документи про матеріально-фінансову допомогу університету з боку міського самоврядування, ректор провів дві зустрічі з представниками національних громад – польської і єврейської. Мета заходу полягала в тому, щоб отримати від них фінансову підтримку. Відбулась зустріч з рабином Оксманом, якому було обіцяно домогтися відкриття в університеті кафедри іудеєзнавства і виділити для єврейської молоді до 25 % усіх студентських місць. Взамін він отримав запевнення, що громада збере на потреби створюваного університету не менше 100 тис. крб. [7]

Така ж зустріч відбулась і з представниками польської громади [17].

Через місяць після візиту Огієнка до Кам'янця в газеті «Подольская мысль» від 6 серпня (24 липня) 1918 р. було поміщено інформацію про те, що з Києва «отримано приватну інформацію, що кафедри єврейської і польської філології затверджені міністерством» [15].

22 жовтня 1918 р. відбулося величне університетське свято всеукраїнського характеру за участю професорів, студентів, міської громадськості та гостей з різних регіонів України. Так, у шкільних колонах, що нараховували 6 тис. дітей, йшли учні польських початкових і середніх шкіл зі своїми національними прапорами червоно-білого кольору. Перед університетськими трибунами, на яких знаходилися ректор і заступник міністра освіти П. Холодний, вони зупинилися і національною мовою висловили свої сердечні вітання, що привнесло у святкове дійство неабиякий ефект [10]. Аналогічним було привітання і дітей єврейських шкіл, які «дуже ефективно, склонивши біло-блакитні знамена, склали також гарячу промову».

Під час урочистостей вітальні адреси вузу озвучили і вручили представники від євреїв-ремісників міста, від місцевого відділу всеукраїнського товариства «Тарбут» та місцевої єврейської громади, Єврейського Народного Університету (м. Київ), «Культур-Ліги», вечірніх єврейських курсів, початкової єврейської школи «Тутіс» та школи «Моледес». Це було виявом того, що, як наголошував голова Подільської губернії земської управи В. Приходько, заснування Кам'янецького університету місцева єврейська громада сприйняла «дуже добре, й узагалі з боку жидівства в цій справі... не доводилось чути нічого негативного» [8].

У новоствореному університеті було відкрито доступ для вступу представникам усіх національностей, що мали середню або вищу початкову освіту. Єдиною причиною, що могла перешкодити вступу до закладу, була обов'язкова умова складання іспиту з української мови. Як свідчить архівне джерело, польська молодь не виявляла підвищеного інтересу до українського вузу, адже на 1 липня 1920 р. серед 1401 студента Кам'янецького університету налічувалося всього 35 осіб (25 %) польської національності [16]. Представників єврейської національності станом на 1 липня 1920 р., згідно повідомлення журналу «Наше Життя», в університеті нараховувалося 211 осіб (юнаків і дівчат). Вони навчалися лише на чотирьох факультетах: історико-філологічному (31), правничому (40), сільськогосподарському (9) і фізико-математичному (119), у тому числі 51 на математичному відділенні і 68 – на природничому [6].

Велика кількість євреїв в стінах університету і відкриття при ньому кафедри іудеєзнавства одразу викликали гостру критику з боку шовіністичних російськомовних періодичних видань, які, з цього приводу, навіть назвали вищий навчальний заклад Кам'янця-Подільського «українсько-жидівським Університетом». При цьому, згідно повідомлення газети «Наш Шлях» від 14 грудня 1919 р., крім обурення тим, що «жиди-професори будуть учити «українців» жидівській історії, літературі і мові», в цих виданнях містилася порада керівництву університету «не водити народ без потреби по Синайській пустелі... а краще навчитись наперед своєї російської історії...» [14].

Потрібно зазначити, що в другій половині літа 1919 р., після відступу з території Поділля більшовицьких військ, тут неабияк

активізувалася діяльність політичних партій єврейського населення, спрямована на утвердження національно-персональної автономії. Вже 9 липня 1919 р. в переповненій залі кам'янецької міської управи відбулося єврейське народне зібрання, влаштоване місцевою організацією єврейської народної партії «Ідише фолкспартей». Тут були присутніми представники всіх єврейських політичних партій, що діяли в період національно-визвольних змагань на Поділлі: «Бунду» – об'єднаних єврейських соціалістів; «Поалей-Ціон» – захист єврейського робітництва; і «Фолкс-партей» – захист єврейських трудящихся кіл». Було одноголосно заявлено, що всі ці партії виступають за розвиток автономії до такої міри, «щоб інтереси народних мас відбилися в ній, щоб була здійснена воля цих мас, щоб вона задовольняла всі їх потреби, щоб була утворена можливість широчезних прав і розвинення єврейської культури і мови, тої мови на котрій говорять, міркують і творять широкі єврейські народні маси» [13]. Аналогічні завдання були поставлені перед єврейськими політичними партіями і на зібранні всієї єврейської громади Проскурова, яке відбулося 21 серпня 1919 р. [12] Для їх більш успішного втілення в життя, тут же було прийнято рішення про об'єднання Бунду з об'єднаними єврейськими соціалістами (С.С. і Е.С.). В Кам'янці перша конференція об'єднаного Бунда була запланована на 30 серпня 1919 р. [23].

Тоді ж активізується діяльність Кам'янецької єврейської секції при загально-вчительській професійній спілці, яка однією з перших на Поділлі, за публікацією в газеті «Трудова громада» від 7 серпня 1919 р., відкрила кооператив для своїх членів, які забезпечувались продуктами харчування, що підтримувало вчителів єврейських шкіл. Бажаючі вступити в кооператив вчителі повинні були внести вступний пай у розмірі 25 крб. [22].

Поступово зростала кількість єврейських шкіл, навчання в яких проводилося з дотриманням національно-культурних традицій. З їх врахуванням було навіть складено восени 1919 р. «Статут єдиної школи», в якому, зокрема, в єврейських школах дозволялося не проводити навчання в суботу, але «кількість днів навчання в них повинна була бути та сама, що й для інших шкіл» [18].

Певний час перебувала під забороною польської влади і діяльність єврейських культурно-освітніх товариств і організацій. Так, газета «Трудова громада» від 14 грудня 1919 р. повідомляла про те, що в Кам'янецькому інтимному театрі не відбувся цілий ряд спектаклів єврейського драматичного гуртка «Купет-Газомір», які були підготовлені з витрачанням великих коштів. Ці спектаклі, а також вечірки, улаштовувалися «Польсько-фільварецькою секцією Єврейської молоді» на користь бідних. Проте ці спектаклі, з невідомих причин, польською владою були недозволені, і члени гуртка «Купет-Газомір» в своєму дописі до газети хотіли взнати «... чому не дозволяється єврейське мистецтво в той час, коли інші труппи, не єврейські, без перешкод проводять свою працю» [24].

Проте культурно-освітня робота окремих єврейських товариств не припинялася і за таких, досить несприятливих умов. Наприклад, згідно повідомлення місцевої преси, 24 грудня 1919 р. місцева філія «Культур-Ліги» влаштувала в м. Кам'янці-Подільському вечір з приводу «третьої річниці з дня смерті великого єврейського письменника Манделя, так званого «батька єврейської літератури». Правда, при цьому також зазначалося, що програма вечора була «скромна і мало відповідала змісту», в результаті чого «... публіка вийшла розчарованою, без жодного дійсного враження» [1].

Певна активізація єврейського національно-культурного життя на Поділлі розпочалася з лютого 1920 р. Наприклад, єврейському населенню Кам'янця було дозволено влаштувати 4 лютого єврейське свято «Цумім». Згідно повідомлення газети «Наш Шлях» в цей день були зачинені всі єврейські крамниці, а учнів-євреїв «згідно прохання міської управи на цей день звільнено від навчання у всіх міських школах».

З початку березня місцевою філією єврейської музичної організації «Кодіма» щосуботи влаштовувалися концерти, так звані «суботники». На цих концертах, перед виконанням якого-небудь твору відомого композитора, «прочитувалася його біографія та тема виконуваної композиції» [19].

В квітні 1920 р. єврейська громада Кам'янця вирішила відкрити сирітський дім на 50 душ, для чого підшуковували підходяще приміщення. В цьому ж місяці Кам'янець-Подільське

культурне товариство «Тарбут» звернулося до влади з проханням дозволити в день «Ляг-Боймер» (свято єврейського шкільництва) продефілювати по вулицях міста єврейським школам.

Відбувалися позитивні зрушення і в сфері охорони здоров'я – «Товариство охорони здоров'я єврейства» («О.З.Є.»), головою якого був лікар Авербух, відкрило «з 1-го травня на хуторі «Райська брама» колонію для сухотних і слабих дітей на 60 душ» [20]. Також, з дозволу влади, в травні 1920 р. відновив свою діяльність Кам'янець-Подільський відділ єврейських спортивних комітетів «Маккабі». Газета «Наш шлях» від 22 травня 1920 р. повідомляла, що, навчання в ньому розпочнеться в «4 секціях: 1) легкої атлетики, 2) сільської руханки, 3) скаутської і 4) футбольної». Також інформувалося, що до праці в комітеті запрошені «видатніші у м. Кам'янці лікарські та педагогічні сили» [21].

Згідно повідомлень місцевих періодичних видань, Кам'янець-Подільська філія організації «Кодіма», створена ще в 1917 р., в недалекому майбутньому планувала влаштувати для своїх прихильників ювілейний концерт. Зазначалося, що в Кам'янці, станом на початок 1920 р., молодим єврейським аматорам вдалося створити «окрему музичну організацію з широким планом», до якої вже почали прислуховуватися «навіть значні музики як професор Ганіцький і композитор Стеценко». Поруч з хором було організовано симфонічний оркестр, в якому приймали участь, крім Брандмана, такі видатні єврейські музиканти як Дорманер, Шільмоввер, Вайнбаум та інші. Від концертів народної музики «Кодіма» перейшла «до серйозної музики, і навіть присвячувала окремі концерти творам інтернаціональних композиторів, враховуючи однак загально-єврейський характер». При цьому зазначалося, що організація «Кодіма» «користується виключно російською мовою» [24].

10-й ювілейний концерт єврейського музичного товариства «Кодіма» відбувся 10 травня 1920 р., в присутності представників багатьох єврейських організацій, які «в палких промовах... вітали молодих артистів із святом їхнього ювілею». В замітці, опублікованій з цього приводу в часописі «Наш Шлях» від 16 травня 1920 р., зазначалося, що колектив славиться «своєю дисциплінованістю, організованістю.... диригент І. Брандман тримає своїх артистів так, що кожна голосова партія або інструмент залежить цілком

від бажань і вимог тільки його; кожна одиниця, чи хорова, чи оркестрова дає те, що потрібно диригентові у кожний даний момент за для повноти загально-художнього враження» [27].

Організація Кодіма не збиралася зупинятися на досягнутому: із оголошень в місцевих періодичних виданнях дізнаємось, що, з 20 травня по 1 червня 1920 р. диригентом хору Брандманом проводився запис до хору та оркестру єврейської музичної організації «Кодіма» [25].

12 травня 1920 р. в Кам'янці-Подільському єврейське населення урочисто відсвяткувало «визнання Палестини». Газети повідомляли, що в цей день «на Комісаріатській площі зібралися різні єврейські організації, партії та учні міських і середніх шкіл. Після виконання оркестром та хором єврейської музичної організації «Кодіма» єврейського національного гімну «Гатікво» почалися промови, в яких промовці з'ясували велике значення визнання Палестини для євреїв, як національного і політичного центру». В цей же день відбулося і урочисте засідання єврейської громади Кам'янця, на якому із промовою на староєврейській мові виступив її голова Ашман, а також деякі урядовці УНР [26].

Як бачимо, національно-культурне життя єврейського населення на Поділлі в першому півріччі 1920 р. поступово налагоджувалося: відновлювали свою діяльність не тільки раніше засновані товариства й організації, але й створювались нові; проведення національних єврейських свят ставало все більш масштабним. Хоча це ніяк не відобразилося на співпраці місцевої єврейської громади з Кам'янецьким університетом – вона і далі залишалась малопомітною. Причина цьому, з одного боку, низька громадська активність євреїв у державотворчому полі, яку зумовило не стільки традиційне ставлення їх до українського руху, скільки багатотисячні жертви і матеріальні збитки, понесені в ході єврейських погромів. Соломон Гольдельман, один із державних діячів УНР, писав про тодішню ситуацію: «Жидівське населення того трикутника, який простягався між Кам'янець-Подільським–Проскуровом–Могилев-Подільським–Вінницею–Рівним–Тернополем і знову Кам'янцем, але досягав іноді також Бердичева й навіть до Києва сягав, було учасником тих подій. Спочатку виразно ворожим, потім байдужим, далі співчуваючим і наприкінці (осінь 1920 р.) виразно прихильним до

української влади». Вагомим, на думку єврейського дослідника І. Чериковера було і те, що «єврейський обиватель боявся українства, воно було йому чуже в той час, коли в російську державу і в російську культуру він, незважаючи на всі останні потрясіння, вірив».

Але, нажаль, університет у Кам'янці на Поділлі, на розглядуваний період, не розкрив усіх своїх можливостей благотворного впливу на етнонаціональне культурне середовище мікрорегіону. Національні меншини не вважали його своїм закладом, оскільки влада у місті протягом 1919–1920 рр. змінювалася аж 5 разів, що негативно позначалося на становищі євреїв. Тому, за спостереженнями відомого українського історика Д. І. Дорошенка, «університет мало був популярний серед місцевого мішаного російсько-польсько-жидівського населення в Кам'янці: воно ставилося до університету доволі холодно» [9].

Отже, на основі вищеподаного матеріалу, ми можемо зробити висновок, що на Поділлі з березня 1917 р. по листопад 1920 р. найбільш активізувалося національно-культурне життя єврейської громади, до складу якої входила велика кількість представників гуманітарних та мистецьких професій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Вечір пам'яті Манделя // Трудова громада. 1919. № 140. 26 грудня. С. 2.
2. До майбутнього ювілейного концерту Жидівської Національно-музичної організації «Кодіма» (1917–1920) // Наш Шлях. 1920. Ч. 89. 9 травня. С. 4.
3. Еврейская труппа // Подольская мысль. 1918. № 1. 4 августа (22 іюля). С. 4.
4. Єврейське міністерство // Трибуна. 1918. Ч. 8. 27 грудня. С. 1.
5. Завальнюк О. М. Єврейська громада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1920 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 5(7). С. 338.
6. Там само. С. 240–241.
7. Там само. С. 339.

8. Там само. С. 340.
9. Там само. С. 342–343.
10. Завальнюк О. М. Польська громада Кам'янця-Подільського і місцевий державний український університет (1918–1920 рр.) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 285.
11. Записка по поводу учреждения в открывающемся в г. Каменце-Подольском Украинском Государственном Университете кафедры по еврейской филологии // Подольская мысль. 1918. № 2. 6 августа. С. 2.
12. Зібрання Проскурівської єврейської громади // Трудова громада. 1919. Ч. 51. 2 вересня. С. 6.
13. З партійного життя // Трудова громада. 1919. Ч. 36. 13 серпня. С. 6–7.
14. З преси // Наш Шлях. 1919. Ч. 18. 14 грудня. С. 2.
15. Къ открытію университета // Подольская мысль. 1918. № 2. 6 августа (24 іюля). С. 2.
16. Склад Кам'янець-Подільського Державного Університету // Наше життя. 1920. Ч. 1. С. 24.
17. Сохацька Є. Подружжя Шульмінських в історії Кам'янця-Подільського 1908–1920 рр. // Kamieniec Podolski studia z dziejow miasta i regionu. Krakow, 2000. S. 304.
18. Статут єдиної Школи // Шлях. 1919. Ч. 50. 21 жовтня. С. 1–2.
19. Хроніка // Наш Шлях. 1920. Ч. 44. 4 березня. С. 4.
20. Там само. Ч. 78. 21 квітня. С. 4.
21. Там само. Ч. 99. 22 травня. С. 2.
22. Хроніка // Трудова громада. 1919. Ч. 31. 7 серпня. С. 7.
23. Там само. Ч. 46. 26 серпня. С. 6.
24. Там само. № 131. 14 грудня. С. 2.
25. Театр і мистецтво // Наш Шлях. 1920. Ч. 99. 22 травня. С. 2.
26. Урочисте святкування єврейським населенням м. Кам'янця свята визнання Палестини // Наш Шлях. 1920. Ч. 93. 14 травня. С. 2.
27. Ювілейний концерт єврейського музичного товариства «Кодіма» // Наш Шлях. 1920. Ч. 95. 16 травня. С. 3–4.

С. Д. Смірнова,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
магістр історії

РУКОПИСНІ ЗАПИСКИ В. М. ГЕОРГІЄВСЬКОГО: ДОПОВНЕННЯ ДО ЦЕРКОВНОГО ЛІТОПИСУ с. КАЛИНЯ

У статті опубліковано дві рукописні записки прикріплені до церковного літопису с. Калиня, котрий зберігається в фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. В записках коротко описана історія с. Калиня, перелічено власників села в різний період, акцентується увага на біографіях священників, що були прикріплені до парафії с. Калиня в кінці XIX – першій половині XX ст. Подається інформація про школи та вчителів. Визначено, що автором записки є Володимир (Валеріан) Михайлович Георгієвський[1].

***Ключові слова*:** *с. Калиня, священники, біографії, вчителі.*

Серед церковних літописів Кам'янеччини, котрі зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника особливу увагу привертає церковний літопис с. Калиня [5]. У літописі налічується всього 33 аркуші. Виконаний чорним чорнилом на сіро-жовтому папері шкільного зошита. Окремо вкладений «Анкетний листок» на бланках з друкованою основою, розміром А4. Авторами літопису були священники: Платон Виногродський, Олімп Саницький, Автоном Мацевич, Олександр Неклієвич, Косма Куземський. До церковного літопису с. Калиня прикріплені дві унікальні рукописні записки – доповнення до церковного літопису, у яких описано інформацію про школи, вчителів, життя і діяльність духовенства у парафії с. Калиння від XVIII ст. до 1941 р. Рукописні записки мають авторський підпис: «В. М. Г.», котрий, ми вважаємо, належить Володимиру (Валеріану) Михайловичу Георгієвському. В

1 Вказ. Володимир (Валеріан) Михайлович Георгієвський, оскільки в документах трапляється написання імен і Володимир і Валеріан.

газеті Подолянин є ряд його публікацій [1; 2] з таким же авторським підписом.

Записки створені російською мовою початку ХХ ст. з вставками української. При публікації здійснено переклад тексту українською мовою, збережено стилістичні і лінгвістичні конструкції. Інформація для уточнення змісту подана автором рукопису в дужках «(…)», а косими лініями «/…/» виділена уточнююча інформація подана нами. Двома косими лініями «// … //» відділена одна сторінка рукописного тексту від іншої.

Записка 1.

Людина осіла тут уже в епоху неоліту. Пам'ятники цієї епохи знаходять на урочищі «Гарди», зарахованому в 1931 р. до земель сусіднього села Кульчієвець. Урочище це тепер розорано. Тут знаходять залишки кремнієвих скребків, шліфовані «зубила», близько 15 сантиметрів довжини, а також черепки з глиняного посуду. У римську епоху ця місцевість також була заселена. Пам'ятниками цієї доби на території с. Калиня є т/ак/ зв/аний/ «Траянів вал», а також ст/оянка/ Мад/ленської культ/ури/, Уроч/ище/ «Гарди», уроч/ище/ Рудка та ур/очище/ «Клин».

Урочище «Рудка». Неоліт і римські скребки, зубило, монета.

Ур/очище/ «Гарди», «Клин» черепки та посуд римської доби.

Школа у с. Калинівка.

Перші початки шкільної освіти у с. Калини відносяться до 1861 і пов'язані з ім'ям свящ/енника/ Іуліана Яворовського. Більш організовану форму ця школа набула у 1868 р. стараннями свящ/енника/ Платона Виноградського. Але всіх у справах школа процвітала у 80-х роках за о/тця/ Косми Куземського. У 90-х роках вона вже мала свою власну окрему будівлю, в якій містилася до 1920 року.

У 1921 р. школу переміщено до садиби місцевого священика, а стару шкільну будівлю було зайнято сільрадою. З 1934 р. вона розташовується у будинку колишнього поміщика Стопкевича. З початку свого існування вона була школою громади. З 90-х років мала вже трирічний курс навчання.//

У 1917 р. /школа/ перебувала у відомстві шкільного відділу місцевої повітової управи. І мала 4-річний курс навчання. З 1921 р. називалася трудовою школою з 4-річним курсом навчан-

ня. Пізніше, як початкова народна школа існувала тут до 1941 року.

З учителів відомі:

1. Охрімович Сергій 1910–1920, тут і помер.

2. Кузьмич 1920-1922.

3. Урсуляк 1938–41.

4. Волкова Ліна 1940-41.

5. Сорокатий за 1/1 42.

Тепер працює

6. Боднар із 1941.

7. Гончарук Омеліан Іванович із 1941 р.

Зараз починається новий період в історії с. Калиня.

В. М. Г.//

Записка 2.

С. Калиня

Село Калиня поселення старе. Місцевість тут дуже зручна для життя людини. Велика кількість води (тут є 6 ставків), ліси, сади родючий ґрунт завжди приваблювали сюди населення. Людина жила тут уже в епоху Римської імперії. Пам'ятниками цієї епохи тут є т/ак/ зв/аний/ «Траянів вал», а також залишки матеріальної культури на уроч/ищі/ «Рудка». Рудка в теперішній час – це орне поле, де знаходяться римські монети, черепки римської епохи, а також черепки посуду пізніших епох.

В XV ст. село уже існувало під своєю сучасною назвою. Багатство природи приваблювало людей, але неспокійне життя через набіги татар, не сприяло осілості населення. Ріст населення можна прослідкувати за податковими списками і за місцевими церковними документами, починаючи з 1493-го року.

В 1493 р. тут було 3 дими.

В 1530 р. було 2 ½ плуги, в 1542 – 2 плуги, в 1565 г. – 7 плугів, в 1569 г. – 4 плуги, в 1578 2 ½ плуги.

В 1739 тут було 36 парафіян, в 1778 – 73, в 1758 – 61; в 1890 р. було 157 дворів и 747 осіб мешканців обох статей. Перед війною 1914 р. тут жило близько 1000 осіб жителів обох статей. В теперішній час в 1942 р. тут нараховується біля 230 дворів.//

В XVI ст. с. Калиня належало Петру Банку та перебувало в оренді у Доманіковського. Петро Банк був власником с. Калиня з

1565 по 1587 р. Після козацьких воєн в другій половині XVII ст. тут вже було декілька власників. В 1678 р. власниками були Гаврило Сильницький, кам'янецький староста Богуш, Рулшовські, Косинські и Хацимарські.

В XVIII ст. селом володіли Пжешавські та Богуші, з якими м. Кам'янець-Подільський сперечалися стосовно орних земель. З них відомі Кристоф Ржешавський, Трембовельський … (згад/ується/ під 1727 р.) та Антоній Богуш подільский підкоморій (згад. 1770 р.).

На початку XIX ст. селом володів Казимир Гумецький (згад. 1818 …. …).

В другій половині XIX ст. майже до революції 1917 р. тут було 8 власників: Зеличковський, Завельські, Генгроські (перед П. Левицким), Шенелінські, Грищенки, Захаржевські, Значковські та Крижановські. Селянська земля перед війною 1914 р. складала більше 30% загальної земельної площі с. Калиня.

У церкві була старовинна ікона від 1714 року, що зображувала … положення у гробі.//

Церква в с. Калиня була уже в 1565 р., ймовірно, був і священник і звісно православний. Релігійна община існувала тут безперервно майже до наших днів. У XV, XVI та XVII ст. село постійно було православним. Релігійна унія /в селі почала діяти/ після повернення села Калиня турками полякам, в будь-якому випадку не пізніше 1727 р.

Перша Покровська церква була тут ще до 1727 р., проіснувала до кінця XIX ст., коли і була замінена новою, нині існуючою. Церква ця возз'єднана із православ'ям наприкінці XVIII ст. і принаймні пізніше 1801 р., під цим роком вперше згадується полотняний св. антимінс, освячений Єп/ископом/ Переяславським Гервасієм 12 липня 1760 р.

Починаючи із XVIII ст. тут були такі священики:

1. Самуїл Гудзінський ймовірно з початку сторіччя до 1727 р.

2. Іоанн Хрущ, який змінив своє прізвище на Хрущовий, 1727–1770 роках. Рукоположений в 1727 в Уневі, по презенті // Криштофа Сжешавського, Терембовельського підстолія і введений в парафію Кам'янецьким офіціалом Інокентієм Римбалом. Він був першим на відомим тут уніатським священиком, а також родоначальником священиків Хрущовських, що служили

тут близько ста років. То справді був довгостроковий діяч, при якому значно наповнена була церковна ризниця. Ймовірно, він тут і помер.

3. Антоній Хрущовський 1770 – уп. 1790. Мав бути син о. Іоанна. Ймовірно возз'єднався із православ'ям. Міг бути тут найдальше до 1801 р. після нього парафія перебувала під наглядом /себто була приписною – прим. Ред. С.С./. Можливо тому, що парафія вважалася за сиротами.

4. Нагляд/ за парафією здійснював/ Данило Холод. Він був священиком с. Боришковець, де згадується під 1801-1810 р. /також/ наглядав за с. Оленівка двічі 1804-1806 та 1808 – 1810. Данило Холод наглядав за с. Калиня, ймовірно, з 1801 (згад/ується/) по 1804 р.//

5. Іоан Хрущовський. Ймовірно, /наглядав за парафією/ з 1804 до 1813 р. За місцевими документами згад/ується/ 1810–1813 р. Здається, він був сином о. Антонія і вважався вікарієм свящ/енник с./ Почапинець Іоанн Юркевич. Вперше згадується на цій посаді в 1797 (4) р. міг бути тут вікарієм не далі 1804 коли міг перейти у с. Калиня, оскільки з 1805 р. у с. Почапинці згадується син о. Йоана Юркевича, о. Микола. Іван Хрущовський, будучи в с. Калині, наглядав за парафією с. Оленівки, де згадується з 1810 – 1813 р.

У 1830 р. священика не було (від. убог/ості парафії/).

6. о. Іоанн Білінський 1813 – 33. Пробув тут понад 20 років. Він закінчив Под/ільську/ Дух/овну/ семінар/ію/ і був архієп/ископом/ Йоанікієм висвячений у параф/ію/ у с. Безносовці. У Калині був весь час наглядаючим, очевидно це було зроблено через злидні обох парафій. Був благочинним (згад/ується під/ 1831 у …). //

7. Стефан Гущинський 1833 – очевидно до 1852 року.

8. Микола Кулаковський 1852-61. Син священика. Народився /пропущено - прим. Ред. С. С./. З нижчого від/ділення/ Под/ільської/ Дух/овної/ семінар/ії/ Спочатку був дияконом Кам/'янецького/ Кафедр/ального/ Собор/у. У 1852 р. Єп/ископом/ Євсевієм висвячений у с. Калиня, звідки 1861 р. переміщений до с. Рогізни, де й помер 1894 р. і похований на церковному цвинтарі. При ньому закінчено в 1879 р. будівництво нової,

кам'яної, дотепер існуючої церкви. За нього в 1841 р. відкрита і церк/овоно/-парафіяльна школа.

9. Іуліан Яворовський 1861–63. При ньому відкрито першу церковно-парафіяльну школу. І складено перший короткий опис парафії, який зберігався в архіві Кам'янец/ького/ муз/ею/. Переміщений із с. Рогизни, де був з 1852–1861 р. При ньому в с. Рогізна розпочато фарбування нової церкви. //

Матеріальне становище настоятелів с. Калиня було порівняно досить скромним. Воно складалося із земельного наділу, добровільних приношень та платні з 40-х років XIX ст. У 1739 р. землі для причту були призначені, а священикові надавалося право замовляти стільки поля, скільки міг обробити. У 1748 р. вже було виділено для церкви орних земель на 10 днів і сіножаті 6 косарів. У XIX столітті церква мала 31 десятину земельного наділу. Парафіяни з давніх часів завжди не дуже дружно допомагали священикові в обробці землі та збиранні врожаю. Перед війною 1914 року загальний дохід священика за всіма статтями становив в грошовому еквіваленті близько 1000 руб.

10. Олімп Синицький 1873-76., був після Виноградського. При ньому 1873 р. село Суржинці зараховано до парафії с. Фурманівки. При ньому вдруге складено короткий історико-статистичний опис парафії с. Калиня. Переміщений до с. Жиківці Ушиць/кого/ п/овіту/ губ/ернії/. Пробув із 1876-1882 р. Закінчив Под/ільську/ Дух/овну/ семінар/ію/, відрахований у с. Сурженці. В той час погане матеріальне становище місцевого духовенства сприяло тому, що священики тут довго не затримувалися і зазвичай швидко переходили на інші, краще забезпечені парафії.

Якщо за 70 років першої половини XIX ст. тут змінилося 6 священиків, то за останні 20 років того ж століття тут змінилося вже 7 священиків. Звичайно, таке коротке та нетривале перебування священиків не давало можливості для прояву широкої та багатосторонньої діяльності їх на користь парафії та церкви. Певною перевагою парафії була близькість м. Кам'янця-Под/ільського/, центру єпархіального управління. Багато священиків, розприділені семінарією не мали місця після висвячення, зазвичай займали невеликі парафії (у тому числі і с. Калиня), поблизу єпархіального центру, щоб мали змогу швидше отримати кращу парафію.

Тож у с. Калині досить часто були дуже хороші освічені та діяльні священики, які згодом займали досить високі посади. Звичайно, це коротко-тимчасове перебування на парафії було шкідливим за наявності добрих священиків, але воно було корисним, якщо священик не відповідав своєму призначенню.//

11. Платон Виноградський 1864–1873 /р./. Помер тут 21 серпня 1873 р. При ньому в 1868 р. школа впорядкована і організована.

12. Автоном Мацевич 1876–78 /р./.

13. Олександр Андрійович Неклієвич 1879–1880. Син псаломщика, котрий пізніше став священиком, народився 1856 р. в Ушицькому п/овіті/. Дитинство провів у сільській місцевості у умовах матеріальної скрути. Після закінчення Под/ільської/ Дух/овної/ семінар/ії/. Одружився (/дружина/ Надія, дочка свящ/енника/ Герасима Євдок. Георгіевського) і в 1879 р. висвячений у свящ/енника/ до св. Покровської церкви с. Калиня, де пробув близько двох років. Пізніше переміщений до с. Вербки муров., де прожив до 1889 р. Тут відкрив і впорядкував церковно-парафіяльну школу. У 1889 р. переміщений до с. Кадіївці на місце тестя, де прожив до 1910 р. Тут відкрив та облаштував церк/овно/- параф/іяльну/ школу. Побудував для школи будинок на громадські кошти та знайшов кошти на її утримання. /Школу/ багаторазово капітально ремонтувала парафія. Церкву, збагатив на кошти парафії численним і цінним начинням, /священник/ придбав велику церковно-парафіяльну бібліотеку, побудував новий будинок і споруди на садибі священика, написав цінний і дуже детальний літопис села. Настоятелям парафії наділялось ряд інших відповідальних посад: благочинний, депутат єпархіальних з'їздів, опіка правління Под/ільську/ Дух/овну/ семінар/ію/і тощо.

У 1910 р. переміщений настоятелем Гайсинського собору, де пробув близько 25 років. У 1929 р. у Гайсині урочисто святкував 50-річчя свого священства. Помер … у сані митрофарного протоієрея патріаршої церкви.

14. Симеон Куземський 1881–85 /р./. Син священика зі старовинного священського роду, який дав кілька осіб (о. Косма, о. Сергій), корисна діяльність якого заслуговує на згадку. Закінчив Под/ільську/ Дух/овну/ семінар/ію/, перейшов на іншу парафію.

/Дописано пізніше - прим. Ред. С. С./ Кафери не Семеон, а Косма Куземський (див/ись/ Довід/кову Кн/игу/ Под/ільської/. Єпарх/ії/), був 1880 - 84р. Потім був у с. Лист, де багато попрацював для благоустрою цієї парафії.

15. Іоанн Степанов 1889 (пригад.).

16. Платон Сенчиневич.

17. Йосип Васильович Осецький 1895-96. Народився 1820 р. Закінчив Под/ільську/ Дух/овну/ семінар/ію/. Висвячений 26 березня 1844 р. був тут близько п'яти років.

18. Єлевферій Іуліанович Сулковський. 1900-1917 р., син свящ/енника/. Народився 1852 р. Його брат прот/оієрей/ Йосип Сулковський був настоятелем Георгієвської Ц/еркви/. м. Кам/'янця-Под/ільського. Це був довготривалий діяч, який прослужив тут незважаючи на бідність парафії, понад 17 років. Закінчив Духовне училище.

При ньому коштом парафіян збудовано нову дерев'яну церкву. Також він був організатором місцевої Церковно-парафіяльної школи. При ньому ж упорядкована церковна садиба і перебудовано причтові будівлі (1908). Зважаючи на бідність парафії та часту зміну священиків, тривала діяльність цього настоятеля з великою користю /для парафії/, має бути відзначена. У 1917 р. перейшов до с. Глибочок Ушиць/кого/ п/овіту/, де й помер близько 1925 р.

19. Лука Карпович Мазуренко 1918–1920 /р./.

Жив два роки та 1931-33 /р/.

Закінчив учительську семінарію та Житомирське пастирс/ське/ училище був учителем, а потім священиком.

7. Микола Хрісанфович Каращевич 1920-24 /р/. Син поштового чиновника із с. Женишковець. Народився 1884 р. закінчив міське училище, а потім за радянської влади /закінчив/ інститут у Херсоні (заочно). У 1916 р. отримав атестат зрілості у Кишиневі. Служив начальником поштово-телеграфної контори у м. Солобківцях, а потім Дунаївцях, де був до 1920 р. Після іспиту Архієп/ископом/ Под/ільським/ Пименом був висвячений у ієреї до с. Калиня, де пробув близько п'яти років. З 1925 по 1941 рік, за радянської влади працював у цілій низці господарських організацій. З вересня 1941 р. знову с/вященник/ у с. Калиня і одночасно працює директором скотконтори у м. Кам'янець-

Подільський. Багато зробив у с. Калиня для потреб місцевої сільської кооперації.

3. Василь Просянюк 1925-29. син чиновника м. Кам'янець Под. Закінчив Кам'янець Под/ільську/ Гімназію. У 1915 р. після закінчення військового училища був офіцером і служив у діючій армії. У 1918 р. архієп/ископом/ Под/ільським/ Пименом був висвячений на священика в с. Малу Кужелівку Ушицьк/ого повіту/ 1920-24. Потім був переміщений до с. Калинівка. За нього прихід вважався у віданні синодального обновленського правл/іння, потім змінив кілька парафій Слоб/ідку/ Рихтецьку, Кульчіївці.

4. Сергій Григорович Наливайко 1933-34 р.. Син псаломщика, освіти належної. Був псаломщиком у кількох парафіях, потім дияконом у с. Кадіївці. У 1924 р. перейшов до оновленців і був висвячений на священика, як священик мало відповідав своєму призначенню. У Калині пробув недовго і переміщений на іншу парафію.//

5. Мазуренко 1931–33 р. вдруге.

З 1934 р. церква була закрита та служила місцем для висипання зерна. Більшовицький режим зламав зовнішню організацію парафії, не зміг витравити віри з релігійної свідомості людей. Після відходу більшовиків релігійна громада знову швидко організувалася. «Церковний літопис у дописах священиків дає дуже несприятливий відгук про релігійно-моральний стан парафії». Але це, очевидно, молодість і недосвідченість молодих настоятелів і замкнутість парафіян, які звикли за частої зміни настоятелів явно дещо стримані щодо своїх священиків.

6. Нині тут із 1941 р. знову священствує М/икола/ Х/рісанфович/ Каращевич.

В. М. Г.

Аналізуючи церковний літопис с. Калиня можна зауважити, що основна увага в літописі приділена забобонам, ставленню парафіян до своїх священників, тощо. Детальної інформації про давню історію села, його власників, біографії парафіяльних священників, функціонування школи – бракує. Тому дві записки В. Георгієвського, є суттєвим доповненням до літопису. Вони дають повнішу інформацію про історію села Калиня.

Публікована нами стаття має джерелознавчий характер, у ній вперше опубліковано наукові записки В. Георгієвського, що стосуються історії с. Калиня. Він народився у родині спадкових

священників, будучи студентом богословського факультету цікавився археологією. Ставши священником, а пізніше науковим співробітником Кам'янець-Подільського історичного музею поєднував зацікавлення археологією та церковною історією. Саме в публікованих нами «Записках» ця тенденція чітко простежується. Науковий доробок В. М. Георгієвського, до сьогодні, залишається маловивченим тому, що в 1945 р. він був заарештований за співпрацю з німцями. Хоча він був реабілітований, але це не суттєво вплинуло на ситуацію. З здобуттям Україною незалежності, появою проукраїнських історичних досліджень з'явилася можливість, по-іншому, оцінити події, вчинки історичних осіб минулого століття. Нами раніше опубліковано невелику частину його рукописів, зокрема тих, що стосуються його біографії та біографії його батька [3; 4]. Дослідження діяльності В. Георгієвського плануємо продовжити в наступних публікаціях.

Список використаних джерел та літератури:

1. В. М. Г. «Іванець». *Подолянин*. № 56. 05.07.1942. С. 4.
2. В. М. Г. З'їзд православного духовенства Поділля. *Подолянин*. № 66. 13.08.1942. С. 4.
3. Смірнова С. Про настоятеля Кадиєвецької парафії протоієрея Михайла Герасимовича Георгієвського (1876-1931). *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства.* Хмельницький, 2021. С. 132-150.
4. Смірнова С. З рукопису священника Володимира (Валеріана) Михайловича Георгієвського (автобіографія). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні"* / гол. ред. І. Орлевич; Львівський музей історії релігії; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2023. Вип. 33. С. 213-226.
5. Церковний літопис с. Калиня (1870-1941 рр.). *Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник.* Кдок 260. Арк.33.

О. І. Венгрова,
Завідувачка відділу маркетингу,
розвитку та інвестування
Кам'янець-Подільського історичного
музею-заповідника

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ. ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ.

У статті висвітлюється еволюція становлення музею, його роль у культурно-освітньому, економічному житті краю.

Ключові слова: *музей, об'єкти музею, туристи, виставки, експозиція, екскурсії, карантин, війна.*

Вагоме місце серед музеїв України займає Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник – один із найстарших музеїв України, якому у лютому 2023 року виповнилося 133 роки із дня заснування.

В 1865 р. у Кам'янці-Подільському було створено Єпархіальний історико-статистичний комітет для дослідження «церковно-релігійного життя єпархії». Результатом активної діяльності членів комітету стало накопичення пам'яток старовини та цінних документів. 29 жовтня 1889 року на засіданні комітету, завідуючий справами Микола Яворовський виступив з пропозицією заснувати церковне давньосховище. 30 січня (11 лютого за новим стилем) 1890 року в приміщенні Казанського кафедрального собору в урочистій обстановці було відкрито історичний музей при Єпархіальному історико-статистичному комітеті, як Єпархіальне древнєхранилище. В 1903 році древнєхранилище було перейменовано на Музей історико-археологічного товариства. Головою товариства і завідувачем музею було обрано Юхима Сіцінського. У 1920 році музей, що був церковно-археологічним, перейменовано в музей загального характеру. [1. с. 27]

Отже, на перших етапах свого заснування музей служив для зберігання зібраних предметів старовини з метою подальшого їх вивчення. Цільовою аудиторією були шанувальники старовини та науковці.

В 1928 р. згідно постанови РНК УРСР замок-фортецю з оборонними спорудами, Польською і Руською брамами і вежею Стефана Баторія було оголошено державним історико-культурним заповідником.

Саме в цей період починається переслідування, репресії проти відомих краєзнавців, працівників музейної справи подільського регіону, відбувається нищення багатьох пам'яток старовини, закриваються храми. Тоді до музею було передано приміщення Петропавлівського кафедрального костьолу, де було відкрито природничий відділ.

В 1935 році було створено Кам'янець-Подільський державний заповідник. Вже в 1937 році, після нещадної критики діяльності музею і заповідника, відбулось злиття установ в одну – Кам'янець-Подільський державний музей-заповідник.

Наприкінці 1937 р., після створення Кам'янець-Подільської області музей отримав статус обласного. У 1939 р. Кам'янець-Подільський обласний музей відвідало близько 3500 відвідувачів. [28, с. 31]

У період Великої Вітчизняної війни об'єкти музею зазнали нових руйнувань та втрат. Основна експозиція музею розташовувалась у фортеці. З листа директора музею Фросини Приходько в штаб Прикарпатського військового округу стає відомо, що в 1946 році на валах Нової фортеці розташовувалась військова частина. Солдати викрадали будматеріал з двору Старої фортеці, розпалювали там вогнища, влаштовували стрільбища, де мішенями слугували вежі замку. Не дивлячись на важкі часи відбудови, у 1944 р. музей прийняв 2840 відвідувачів;

1945 р. – 3900;
1947 р. – 8599;
1950 р. – 17511;
1957 р. – 28574;
1960 р. – 41548;
1965 р. – 62552.

1 червня 1946 року вийшла Постанова Ради Міністрів УРСР про переведення музею у республіканське підпорядкування.

В 1949 р. директором музею було призначено Григорія Хотюна, з іменем якого пов'язана ціла епоха в історії закладу,

оскільки він його очолював 35 років, відроджуючи фактично з руїн.

У повоєнні роки історичний музей був підпорядкований Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. На початку 50-х років музей став називатися «Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник».

У 1967 р. музею було передано Ратушу – колишній польський магістрат, пам'ятку архітектури XVI–XVIII ст., 1982 р. – колишню духовну семінарію, пам'ятку архітектури XVIII ст., 1984 р. вірменський торговий будинок, пам'ятник архітектури XVI ст. В тому ж році директором музею було призначено Стефанію Баженову.

Здобуття Україною незалежності, економічна криза середини 90-х р. р. XX ст. – дало поштовх музею до рішучих кроків від перегляду традиційної моралі музею, як культурно-освітньої установи до пошуку власної «ніші» у новому соціокультурному просторі. Внаслідок децентралізації управління, вищі органи влади повністю передали функції по утриманню музею міській владі, залишивши за собою лише загальне керівництво. В 1992 році музей переходить в комунальну власність міста. [26, Арк. 8] Тоді метою стратегічного розвитку була адаптація до нової соціально-економічної ситуації, забезпечення конкурентоспроможності музею «у боротьбі за відвідувача» в умовах бурхливого розвитку індустрії розваг, коли почали з'являтися приватні комерційні музеї, і нарешті – зміцнення позиції музею як одного із важливих культурно-освітніх осередків України.[27, с. 56; 29, с. 25]

На початку 90-х р. р. XX ст. музей розміщувався у 5-ти об'єктах: Фортеця, Ратуша, Духовна семінарія, Кафедральний костел, Вірменський торговий дім.

В 1991 р. міськвиконком передав на баланс історичного музею приміщення бувшої духовної консисторії XVIII ст., та житловий будинок поч. XX ст., в якому проводились реставраційні роботи, з 1994 р. до сьогодні там розташовується фондосховище музею. [6, с. 3] На 1 січня 1992 р. число експонатів – 99 тис. 818, на січень 2006 р. – на державному обліку музею нараховувалась – 115 425 предметів основного фонду.[4, с.5] [18, с.8] Станом на 1 січня 2010 у фондах нараховується 138 625 експонатів.

[21, с. 4-8], вже на 1 січня 2012 року у фондах К-ПДІМЗ знаходиться 142 292 експонатів, з них 122 645 предметів основного фонду, 19 647- науково-допоміжний фонд.[23, с.4]

У 2019 році – загальна кількість предметів музейних фондів становила 164 041 експонат.

В травні 1995 р. на баланс музею міськвиконком передав приміщення в центрі міста по вул. Соборній 29 А, де музей облаштував виставкову залу. [7, с. 7] Впродовж багатьох років там розташовувались тимчасові пересувні виставки кераміки і живопису, художніх творів мистецтва, виставки фотомайстрів. В 2006 р. приміщення виставкової зали в музею було забрано [18, с. 8]. Згідно рішення восьмої сесії VI скликання Кам'янець-Подільської міської ради від 29 березня 2011 року виставкову залу знову повернули на баланс музею.

В роки економічної нестабільності спостерігалася тенденція до зменшення кількості відвідувачів. Так у 1990 р. музей відвідало 220 224 чол., вже у 1992 р. – 72 612 чол., у 1993 р. – найменша кількість туристів за останнє десятиліття XX ст. – 56 326 чол. [2, с. 2] [5, с. 4-5] Починаючи із 1994 р. намітилась тенденція до росту кількості туристів, хоча супроводжувалась вона хиткими коливаннями у сторону спаду, викликаними економічними чинниками. [6, с.3] Так, у 1994 р. музей прийняв 86 066 осіб., та у 1996 р. – 72 497 чол., в 1999р. – 89 438 чол.[6, с.3]

У 1997 р. директором музею було призначено Людмилу Станіславську [8, с. 7; 9, с. 2].

У 2001 р. було створено новий відділ археології, який розташувався у Вірменському торговому будинку, пам'ятці архітектури XVIII ст. – особливістю експозиції є реконструкція житла, знарядь праці. У дворику музею розміщується найбільша в Україні колекція слов'янських ідолів. У підземеллі Ратуші у тому ж році було створено експозиційний комплекс «Судочинство у Кам'янці періоду середньовіччя». [10, с. 3]

І поверх Ратуші було здано в оренду, і з 2001 р. там розташовуються заклади харчування [11, с. 5; 12, с. 4; 13, с. 4-5].

З 2004 року на Ратуші розпочались реставраційні роботи, що дало змогу побудувати експозицію магдебурзького права та самоврядування у Кам'янці-Подільському, історію грошово-

го обігу на Поділлі – від античності до XXI ст. Відкриття експозицій у Ратуші стало значним досягненням 2005 р. Стилізована під епоху XVIII ст. зала Ратуші стала місцем проведення конференцій різних рівнів. Урочистості з нагоди підписання договорів між містами, країнами, прийоми делегацій відбуваються саме у Ратуші. У тому ж році у районі східного бастіону Старої фортеці розміщено експозицію, присвячену історії легкої метальної зброї на Поділлі, де відвідувачі могли постріляти з лука чи арбалета. [15, с. 5; 16, с. 2,6]

З 2000 року приміщення для наукових працівників у фортеці було переобладнане на водяне опалення.[12, с.4] У експозиційних залах до 2003 року опалення залишалось пічним. З 2005 року, після реставраційних робіт було газифіковано II пристінний корпус у Старому замку. Ще з 2003 р. було газифіковано приміщення фондосховищ музею, що розташовуються на Вірменській площі 3 та 3а.

У нічний час приміщення об'єктів музею охоронялись службовцями спеціальної патрульної роти (до кінця 2009 р.) і здавались на пульт ВДСО при МВСУ.[17, с. 6-7; 18, с. 8]. З 2010 по 2016 рр. у нічний час на музейних об'єктах чергували представники УМВС Хмельницької обл. СОБСМ «Грифон». [22, с. 6], з 2016 року у штатний розпис (фінансування з спеціального рахунку музею) було введено посаду «сторож» кількістю 6 одиниць.

За результатами дослідницької, збиральницької, науково-експозиційної роботи та надходженнями по спец коштах музей-заповідник у 2004 р. було визнано кращим серед музеїв Хмельниччини. [16, с. 2, 6]

З 2006 р. У стінах Старої фортеці було започатковано новий проект «Нічна екскурсія у Старій фортеці» За основу театралізованого дійства було взято історичні події та персонажі XVI– XVII ст. [18, с. 8]

В 2006 р. музей був включений до переліку 25-ти учасників міжнародного проекту «МАТРА/Музеї України». «МАТРА» – широкомасштабна програма Міністерства закордонних справ королівства Нідерландів. Впродовж 2006–2007 р. р. працівники

музею приймали участь у міжнародних конференціях, семінарах, що проходили у Львові. [19, с. 3,5]

Наукові працівники музею відновили археологічні дослідження в районі сіл Гринчук, Чабанівка на Кам'янеччині. У 2008 р. спільно із Київським інститутом археології (кер. Лариса Винагородська), працівники музею – археолог Петро Болтанюк та інші приймали участь у дослідженнях території північного бастіону фортеці [20, с. 10].

У 2008 р. з метою удосконалення роботи було підготовлено документацію на підключення музею до мережі «Інтернет», комп'ютеризація охопила майже всі об'єкти музею. У 2009 р. на баланс музею було передано Вірменську криницю (пам'ятник архітектури XVII ст.), де були проведені підготовчі роботи до відкриття експозиційної зали [21, с.4-8]. З 2018 року цей об'єкт було передано в оренду.

Головною подією у житті музею, міста, краю в цілому стало відкриття історичної експозиції «Поділля у XX–XXI ст. ст.» 30-го травня 2009 р. на території Старої фортеці у другому пристінному корпусі. В основу концепції експозиції увійшли нові дослідження в історичній науці, що з'явились у музейній практиці за останнє десятиліття, які розглядались крізь призму становлення суверенної української держави, складного, подекуди трагічного державотворчого процесу, головною рушійною силою якого був і є український народ. В історичній експозиції відтворено образ епохи, враховуючи її позитиви і негативи. До уваги відвідувачів були представлені документальні, художні фільми, додаткові документи, які демонструвалися на 16-ти моніторах у вітринах експозиції [30].

У лютому 2011 року на посаду директора музею було призначено Віктора Травінського . Першими кроками нового очільника було затвердження нової структури музею, створення відділу маркетингу та екскурсійної діяльності, розробка окремих програм з кожного напрямку основної діяльності, нового Статуту і брендбуку музею, правил внутрішнього розпорядку, планів на найближчу перспективу. Був започаткований проект «Жива фортеця», зокрема в башті Папській (Кармалюковій) на першо-

му поверсі облаштовано гончарну майстерню, де туристи мають можливість не лише побачити процес виготовлення виробів з глини, але й самі можуть прийняти в цьому активну участь. В травні 2011 року музей прийняв участь у міжнародній акції «Європейська ніч музеїв». З 2011 року музей започаткував традицію проведення круглих столів на різну тематику, за участю істориків, краєзнавців, представників ЗМІ, представників громадських організацій. Втілювалася в життя акція «Звичка ходити в музей». З 2014 року музей проводив зустрічі з колективами державних і приватних установ, видатними людьми міста, представниками релігійних конфесій. Було запроваджено новий вид екскурсійного обслуговування – квест «У пошуках ключів від замку».

В перше десятиліття XXI ст. спостерігалася тенденція збільшення кількості відвідувачів музею. Так:

у 2001 р. музей прийняв 95, 350 осіб,
у 2004 р. – 165, 061 осіб,
у 2005 р. – 200, 342 особи,
у 2009 р. – 202, 994 особи;
у 2010 р. – 220, 062 особи;
у 2011 р. – 188, 476 осіб.

Економічне становище в державі призвело до зменшення купівельної спроможності населення і як наслідок до зменшення об'ємів внутрішнього туризму в Україні. Політична ситуація в країні (Революція гідності – кінець 2013 – початок 2014 років, початок війни на Сході України – квітень 2014 року) також негативно вплинули на показники відвідуваності, екскурсійну діяльність, платні послуги Кам'янець-Подільського історичного музею.

У 2012 році музей відвідало 193,106 осіб, 2013 – 139,709 осіб, кількість проведених екскурсій – 6 879, 2014 – 143, 024 особи, 2015 – 140,529 осіб, кількість проведених екскурсій – 7 667.

На початку 2016 року музей очолив Олександр Заремба – голова Кам'янець-Подільського військово-історичного товариства. Було змінено структуру музею. З об'єктів, де розташовувались відділи музею, було виведено такий об'єкт як Кафедральний костел св. Петра і Павла. На території Старого

замку вдосконалювалася програма «Жива фортеця». Музей виступав організатором таких відомих міжнародних військово-історичних фестивалів як «Остання столиця», «Shola militaria», Історичний пікнік. У 2017 році на Польському ринку, де в ході проведення археологічних розкопок було виявлено фрагменти різних часових періодів з історії Кам'янця-Подільського, було побудовано павільйон для консервації і музеєфікації особливо цінних об'єктів археології, виявлених під час археологічних досліджень. Протягом останніх років зміцнилась матеріально-технічна база музею.

Позитивні економічні чинники, реальна оцінка загрозливих факторів військових дій на сході України, підвищення в декілька етапів вартості вхідних квитків та інших послуг, що надає музей сприяло збільшенню кількості відвідувачів з відповідним надходженням у бюджет установи. Одночасно спостерігається тенденція до зменшення кількості проведених екскурсій. Так, у 2016 році об'єкти музею відвідало 248 031 туристів, проведено 5 850 екскурсій;

2017 – 247 336 осіб, кількість екскурсій – 5 401;

2018 – 228 529, кількість екскурсій зменшилась майже втричі порівняно з 2015 роком (7 667) – 2 768;

2019 – 227 759, кількість проведених екскурсій – 2 134 [24, с. 20-21] [25, с. 23-24].

Пандемія, пов'язана з COVID-19, внесла свої корективи в життя музею, як соціального інституту. Тоді, в 2019 році, складнощі відчули майже всі музеї, адже культура і мистецтво опинилися в дуже незвичній ситуації, коли фізичний простір почав замінюватися простором віртуальним. Музеї почали активніше працювати та взаємодіяти з онлайн-аудиторією, порівняно з діяльністю у докарантинний час. А саме, ці зміни полягають у збільшенні кількості цікавих дописів, новин, фактів, появі різноманітних онлайн-інтерактивів, авторських онлайн-екскурсій, онлайн-блогів тощо. Також, карантин надав змогу музейним працівникам передивитися формат проведення різноманітних заходів, які раніше відбувалися в межах самого музею [32, с.46].

Почалися пошуки нових форматів організації культурно-освітньої роботи музеїв, що базувалася на безпосередньому контакті з музейною аудиторією як в музеї так і за його межами, зокрема такого напрямку як співпраця музею з дошкільними навчальними закладами, закладами середньої освіти і вищими навчальними закладами різних рівнів акредитації. Якщо раніше музейні заходи, що проходили на базі учбових закладів, зокрема у класах, актових залах, то під час карантину, коли були введені обмеження, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі-КПДІМЗ) почав практикувати проведення таких заходів на свіжому повітрі, використовуючи територію (внутрішній двір, майданчики) навчальних закладів. Зрозуміло, що такий формат був можливий лише при сприятливих погодних умовах.

Тому, згодом, почався активний процес діджиталізації окремих напрямків культурно-освітньої діяльності музейної роботи. Для організації і проведення онлайн-заходів КПДІМЗ обрав платформу Zoom, що дало можливість охоплювати більшу аудиторію і залучати, як спікерів – учасників, представників інших музеїв. Звичайно, що час використання платформи Zoom має свої обмеження – 40 безкоштовних хвилин, та для проведення музейної години у школах, де тривалість уроку 45 хв. пільгового часу було достатньо. Формат онлайн дав можливість збільшити коло шкільної аудиторії. Зокрема до Дня пам'яті жертв Голодомору (27 листопада), спільно з Музеєм Голодомору (м. Київ) для учнів шкіл Кам'янець-Подільської ОТГ (до 80 чоловік) було проведено онлайн-екскурсію «Голодомор в Україні: причини, механізми, наслідки».

Зацікавленість учбових закладів у проведенні музейних заходів у форматі онлайн, з дотриманням усіх карантинних норм, попит на замовлення подібних заходів, планування організації і проведення тематичних online-заходів на 2021 рік не тільки для учбових закладів, але й для широкого загалу, невтішне прогнозування епідеміологічної ситуації в країні зумовило музей замовити річний тариф «Професійний» платформи Zoom І це дало можливість зняти питання щодо часових обмежень.

Тому наступним заходом тривалістю майже 1,5 год. стала музейна онлайн- бесіда «Українська хустка – оберіг і символ нації» до Дня Української хустки (7 грудня), яка охопила представників усіх регіонів України і з-за кордону [31, арк.25].

Активно почали працювати музейні сторінки в таких соцмережах як Фейсбук, Інстаграм, Телеграм. Завдяки Кам'янець-Подільському Центру професійного розвитку педагогічних працівників в карантинний період вдалося налагодити онлайн-комунікацію з педагогами міста. Так, саме для вчителів історії було проведено online-бесіду « Крути. Точка зору», до дня вшанування Героїв Крут. Пізнавальними для педагогів, істориків, краєзнавців, екскурсоводів були такі тематичні, музейні онлайн-заходи, як «Щедрик. Кам'янецька доба», «Кам'янець тюремний», «Кам'янець османський», «Науковці Кам'янця в роки «Великого терору» та ін.

Спільно з ПНВО (Кам'янець-Подільське позашкільне навчально-виховне об'єднання) для шкіл Кам'янець-Подільської МТГ музеєм було організовано і проведено історичну онлайн-вікторину «Моє місто – Кам'янець», де взяли участь учні початкової, середньої та старшої школи. Усі етапи проведення вікторини, підсумки висвітлювались на сторінці музею у ФБ.

Дистанційне навчання в навчальних закладах Кам'янець-Подільської МТГ у період березня-квітня, жовтня 2021 року, стало приводом для запиту тематичних онлайн-заходів, приурочених Шевченківським дням, Міжнародному дню визволення в'язнів фашистських концтаборів, Дню пам'яток історії і культури, Дню пам'яті і примирення, Дню перемоги, Дню вигнання нацистів з України та ін..

Організація і проведення музейних заходів формату онлайн дала можливість наповнення контентом музейного You-tube каналу, який є доступним для широкого загалу.

Запровадження карантинних заходів, пов'язаних із пандемією COVID-19, коли, фактично 2,5 місяці – середина березня-травень 2020 року, на які припадав пік відвідуваності об'єктів історичного музею суттєво зменшило надходження на спецрахунок закладу. Слід зазначити, що безпрецедентні карантинні обмеження, що були запроваджені у світі, які припали саме

на літо (у більшості – період відпусток, канікули) вплинули на інтенсивність розвитку внутрішнього туризму в Україні. Так, в червні 2020 року об'єкти Кам'янець-Подільського музею відвідало 11384 особи у порівнянні з аналогічним періодом 2019 року – 29753 особи, у липні 2020 року – 18604, 2019 – 26540, і вже дані за серпень 2020 року майже вирівнюють статистику: 31406 осіб проти 33420 туристів, що відвідали музей у минулому році. Якщо у інші роки, саме у пік туристичного сезону, вагому частку відвідувачів складали туристичні групи (20–50 осіб у групі), то в період карантину – високі показники відвідуваності забезпечила велика кількість поодиноких туристів. Це і дало можливість частково наповнити бюджет музею і забезпечити його подальшу життєдіяльність.

Отже, пандемія, пов'язана з COVID-19, що охопила усі сфери життєдіяльності людства, змусила музеї до переосмислення своєї діяльності, пошуків нових методів взаємодії з аудиторією, що активізувало процес діджиталізації окремих напрямків музейної роботи, сприяла гнучкості і креативності музеїв, що вивело діяльність цих культурних установ на інший, новий і цікавий рівень комунікації з відвідувачем.

Нові виклики постали перед музеєм з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну, 24 лютого 2022 року. У перші дні війни всі експозиції у Ратуші, Галереї Мистецтв були згорнуті. Експонати різних груп були зібрані, запаковані, але чітких вказівок зверху стосовно плану і дій евакуації не було. Директор музею Олександр Заремба, який на початку лютого 2022 року виграв конкурс на посаду директора Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, по контракту, з 25 лютого 2022 року вступив до лав ЗСУ, тому обов'язки директора стала виконувати Тетяна Карпова, яка до того займала посаду заступника директора музею. Також у перші дні війни мобілізовані до війська були вчений секретар музею Руслан Йолтуховський, завідувач сектору археології відділу старожитностей – Петро Болтанюк, головний інженер – Анатолій Трондюк, провідний науковий співробітник – Андрій Хоптяр, науковий працівник Богдан Кузема.

Музей в перші місяці був зачинений для відвідувачів. Оцінюючи реальну загрозу бойових дій, можливості прильотів, загальну ситуацію військового стану по Хмельницькій області, зокрема по Кам'янцю-Подільському, в квітні 2022 року – Старий замок було відкрито для туристів. Попри виклики війни – музей працював, поступово для огляду туристів відкрилися експозиції в Ратуші, Галереї мистецтв. В другому пристінному корпусі Старого замку було відкрито виставку «На зламі…2022», присвячену подіям російсько-української війни. З травня 2022 року усі музейні об'єкти приймали відвідувачів. Змінилася географія вітчизняних туристів, збільшився потік саме із східних та південних областей, як от Дніпропетровської, Харківської, Запорізької та Одеської. Згідно статистики музей у 2018 р. відвідало 235603 осіб, 2019 – 233555, 2020 – 117284, 2021 – 196744, 2022 – 113202, 2023 по квітень – 126347 осіб. [33]. Через війну, питання державного фінансування реставраційно-ремонтних робіт окремих ділянок музейних об'єктів призупинились.

Список використаних джерел і літератури:

1. Пудовкіна А. Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей у 1920-ті рр. // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / Ред.кол. Л.П.Станіславська та ін. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С.27.
2. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1990 р., 20 с.
3. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1991 р., 18 с.
4. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1992 р., 22 с.
5. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1993 р., 20 с.
6. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1994 р., 19 с.

7. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1995 р., 21 с.
8. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1996 р., 22 с.
9. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1997 р., 25 с.
10. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1998 р., 19 с.
11. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 1999 р., 21 с.
12. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2000 р., 24 с.
13. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2001р., 24 с.
14. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2002 р., 21 с.
15. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2003 р., 19 с.
16. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2004 р., 21 с.
17. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2005 р., 26 с.
18. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2006 р., 22 с.
19. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2007 р., 18 с.
20. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2008 р., 20 с.
21. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2009 р., 18 с.
22. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2010 р., 19 с.
23. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2011 р., 18 с.

24. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2016 р., 22 с.

25. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт роботи музею за 2019 р., 24 с.

26. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 734.

27. Музей: менеджмент і освітня діяльність. Львів: Літопис, 2009. 256 с.

28. Нестеренко В. Діяльність Кам'янець-Подільського державного історичного музею у 1920–1930-х рр. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.-Кам'янець-Подільський, 2010. 295 с.

29. Станіславська Л. Проблеми організації нових музейних експозицій. Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 1990. 94 с.

30. Станіславська Л. Увага до минувшини зростає // Кам'янець-Подільський вісник. 16 травня. 2008. № 20.

31. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Архів. Спр. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2020 рік. 28 арк. [ар. 25].

32. Лієва А. О.Музеї Києва онлайн: новий формат роботи з аудиторією. Кваліфікаційна робота. Київ. 2020. Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/18374/Lieva_Muzei_Kyieva_onlain_novyi_format_roboty_z_audytoriieiu.pdf?sequence=1&isAllowed=y

33. Пустиннікова І. Музеї Кам'янеччини: життя триває попри війну // Подолянин.18 травня2023. №20(1709). С. 5.

Л. В. Ліpук,
екскурсовод Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС СЕЛА СВІРШКІВЦІ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ З ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У статті здійснено аналіз церковного літопису села Свіpшківці, визначено його інформаційний потенціал, як джерела з історії села у XIX ст. В додатку подається частина літопису а саме «Церковная летопись Свято-Покровской церкви села Свиpшковец VI [20] Каменецкого округа Подольской Епархии», який зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

***Ключові слова**: церковний літопис, с. Свіpшківці, Кам'янецький повіт, фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.*

Кожен населений пункт на мапі Поділля має свою історію, однак більшість з них, на жаль, не мають ґрунтовних досліджень, які базувалися б на ґрунтовній джерельній базі. Село Свіpшківці, яке нині входить до складу Чемеровецької селищної територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області не є винятком. Проблема вивчення його історії частково подається в працях дослідників кінця XIX – початку XX ст. Ю. Сіцінського [6, с.408-409], А. Крилова [5, с.8], В. Гульдмана [1, С. 415; 2, с.29].

У радянській історіографії історія села Свіpшківці в енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» основна увага упорядників акцентувалася на питаннях колгоспного будівництва, характеристиці економічних показників, участі жителів села у русі опору та в бойових діях на фронтах Другої світової війни. Повідомлення про події до початку XX ст. обмежувалися відомостями про виявлені археологічні знахідки «поселень доби бронзи та страйку сільськогосподарських робітників у квітні 1905 року» [3, с. 603].

Важливе значення для вивчення історії населених пунктів Поділля мають церковні літописи, які зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Серед них є і церковний літопис села Свіршківці [4], який і досі використовувався дослідниками лише частково, тому він не втратив свого інформативного значення. Текст церковного літопису села Свіршківці подано на двадцяти аркушах сірого паперу, списаного з обох сторін, рукопис написано чорним чорнилом російською мовою, прошито. Літопис складається з 4-х частин:

Историко-статистическое описание церкви Подольской Епархии, Каменецкаго уезда, села Свиршковец. Приходской священник Емельян Ляторовский. Читал Благочиный Протоиерей Александр Левицкий. – 2 арк.

Описание общин сведения о селе Свиршковцах Каменецкого уезда 1856 го года мая 15 дня. Приходской священник Филимон Слогоцкий. – 2 арк.

Анкета. От Подольскаго Епархиальнаго Историко – Статистическаго Комитета. – 4 арк.

Церковная летопись Свято-Покровской церкви села Свиршковец VI го Каменецкого округа Подольской Епархии. – 12 арк.

З огляду на зазначене вище, метою нашого повідомлення є публікація однієї з чотирьох частин рукопису церковного літопису, а саме «Церковная летопись Свято-Покровской церкви села Свиршковец VI го Каменецкого округа Подольской Епархии», який, на нашу думку, є найінформативніший, а також статистичні відомості про кількість православного населення у парафії протягом XIX ст. з анкети «От Подольскаго Епархиальнаго Историко – Статистическаго Комитета». Публікація має на меті ввести в обіг цей документ як важливе джерело з історії села Свіршківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Издание Подольскаго губернскаго комитета. Каменец-Подольск: Типография Подольскаго Губернскаго Правления, 1893. 636 с. + VIII.

2. Гульдман В. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Издание 2-е исправленное. Каменец-Подольск: Типография С.П. Кирпацкого, 1898. 868 с. + 40 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М.І. (гол. редкол.), Гаврик Ю.О., Галай Д.М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І.В., Главак Т.В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатов О.С., (заст. гол. редкол.), Коваленко Л.А., Копилов А.О., Ланевський В.П., Мещишин А.І., Олійник Л.В., Соколяненко В.В., Степенко О.Д., Суровий А.Ф., Тищенко В.І. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
4. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. Док д/п № 213 Церковная летопись с. Свиршковец Каменецкаго уезда. 20 арк.
5. Крылов А. Населенныя места Подольской губернии. Издание Подольскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. Каменец-Подольск: Типография Подольскаго Губернскаго Правления, 1905. 563 с.
6. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священика Евфимия Сецинского. Біла Церква: Видавництво О. Пшонківський, 2008. XII + 996 с.

ДОДАТОК № 1

Церковная летопись Свято-Покровской церкви села Свиршковец VI го Каменецкого округа Подольской Епархии

Оглавление

1.	Местность;	1я страница
2.	Приход;	2я страница
3.	Храм	3 страница наоборо[те];
4.	Церковное имущество: недвижемое. Земли, церковныя: здания и причтовыя постройки,	5 я страница наоборо[те];
5.	Церковн[ое]: имущество движемое;	7я страница
6.	О причте];	9 я страница наоборо[те
7.	О церковно-приходск[ом]: попечит[ельстве]	10 я страница наоборо[те];
8.	О церковно-приходск[ой]: школе,.	11 я

Отдел I й.

Местоположения прихода, на равнине, низменности, при речке. Расстояние от Губернского города, а также уездного и в каком направлении: на север, восток, и т.п. от железной, шоссейной или почтовой дороги, близ лежащие приходы с указанием расстояния их направления: климатические условия местности, благоприятствующие здоровью или же вредные, почва черноземная: глинистая: песчанистая и. т.п.

Село Свиршковцы расположено в низменной местности; чрез село протекает речка Жванчик, образующая два пруда, у второго нижнего есть мельница, с северо-восточной строны села тянется Хребет горы Товтр, или по книжному Медоборских. Местность вследствие садов, окружающая почти всякую крестьянскую усадьбу выглядает доволно красиво. Разстояния села от Губернскаго города – Каменца (он-же и уездный) для Каменецкого уезда, в 45 верстах к югу, от железной дороги села Войтовец 60 верст, а от железной дороги Города – Проскурова 65 в[ерст]; обе железнодорожные станции к северовостоку от села Свиршковец. Ближайшие приходы с. Демковцы к северу. Деревня Юрковцы с приходом Теремковцы к югу, оба приходы в одно верстном расстоянии. Климат села вообще сырой; в особенности – же весной при таянье снегов, в это время улицы села превращаются в топкие грязныя лужи; иногда до того глубокие, что в некоторых местах опасно бывает проехать. Сеть колодцев, покрывающая село – тоже служат доказательством сырости местности. Даже на усадьбе священника которая сравнительно на возвышенном месте – везде есть вода и колодцы; следствие сказаннаго нельзя признать ту местность где расположено село благоприятствующую здоровью; и действительно почти ежегодно бывает та или другая эпидемия. Почва и черноземная и глинистая.

Отдел II й. **Приход.**

История образовывшая приход – из каких поселений состоится, от чего получил название. Поселение. Боль[ш]ие выдающиеся исторические события, касающиеся поселений. Давность православия, Уния, воссоединение прихожан с православной Церковью. Достопамятные лица между прихожанами, их народность и сословие. Перемены в народонаселении прихода: случаи выселения, куда-либо, прихожан, их отчисление к другому при-

ходу, прибытие новых посельцев в приход. Экономический быт населения; занятия, промыслы, ремесла, ярмарки, заводы. Урожай хлеба, или не урожай, засуха, появление вредных насекомых на полях, и в садах, пожары; Религиозность и нравственная жизнь прихожан: какие живут в приходе иноверцы, сектанты, раскольники. Появление новых сект, и меры против них, обращение к православию, и современное усердие прихожан к церкве, богослужению, говению, поминовению умерших, богомолениях и другим делам благочестия. Крестные ходы, общественные молебствия; случаи значительных пожертвований в пользу церкви; или другие добрые дела. Какие наблюдаются добрые качества прихожан в быту. Суеверия, обычаи, медицинские обряды, пороки и преступления. Воровство, убийство, конокрадство; препятствия к искоренению суеверий, пороков, и др. Особые явления и события в приходской жизни. Особыя проявления промысла Божия жизни прихожан. Как отражаются в приходе события общегосударственные: Манифесты о войне, и мире, новые законы, имеющие условия местной жизни. Местные торжества по поводу разных событий и проч[ее].

Об образовании прихода с.Свиршковец сведений никаких нет. Издавна приход не состоял из каких либо приселков, а был самостоятельным. Село свое название получило от владельцев селом «Сверчан» около 15-16 веков. Православие в приходе с той поры когда…

Народонаселение все крестьяне Малороссы. Занятия в крестьян земледелие; при этом занятие некоторые из крестьян занимаются плотничеством, и сапожным ремеслом. Пахотная земля крестьян почти везде удобные, поэтому ежегодно бывают если не очень хорошие, то вообще удовлетворительный урожай; и; 1894 год был полу – голодным, но не вследствие неудобности земли, а вследствие градобития, уничтожившего уже созревший хлеб. Вредных насекомых вроде саранчи не было. Приход весь почти православный, сектантов и раскольников нет. Все население прихода, люд религиозный, приходский храм за всяким Богослужением бывает полн Моляхщихся; долг исповеди по несколько раз в году исполняют; об своих умерших часто творят церковные поминовения. Любят путешествовать по

Св[ятым] местам в Почаев, в Киев, откуда приносять ту или иную жертву в свой храм – то лампадку, то смирны и другие св. предметы. В домашнем быту прихожане за весьма малым исключением вообще почти только к родителям и старшим, сострадательны к бедным и обходительны между собою. Выдающихся суеверий между. прихожанами незаметно, исключая некоторых, свойственных темному народу, примет, встреч, веры во ведьм. Но такие суеверия уже отживают свое время ввиду распространения грамотности. Вследствие близости австрийской границы, в приход 1895 году появилось в селе несколько конокрадов, которых немедленно поймали и выслали на жительство в Сибирь. В течении 15летия моего священства в приходе, можно было усматривать Имеющую и карающую десницу Божию. Так, например, в 1894 году было страшное градобитие, 1894/5 свирепствовала холера; Проявление Милости Божьей, Во время сильнейшего пожара в 1892 г. в 3 часа ночи вблизи Храма загорелось несколько крестьянских [усадеб] от которых пламя простиралось на крышу церкви покрытой гонтом, но без всякой со стороны помощи. Храм остался цел без всякого повреждения.

Прихожане, как сыны Великого Царства Русского, радуются, когда общегосударственная радость напр. Коронация, и печаль и когда печалится вся Русь святая, например Смерть Императора и. пр. Реформа питейного дела весьма радует прихожан.

1884 года по поводу Славянских учителей Кирила и Мефодия и их кончины.

1888 г. по поводу 200 летия крещения Росии. 1894 г. по поводу присоединения Подолия к Росии. – и 1896 вследствие открытия Мощей Святителя Феодосия Ушицкого.

Отдел III [й]. **Храм**

История храма; какие были раньше здания церкви, когда и кем построены, когда и кем прекратили свое существование; как сохраняются старые церковища. Какой ныне храм, Каменной или деревянный, в чье Имя, в каком году построен, с благословения какого архиерея, чьими пожеланиями и стараниями построен, стоимость постройки, в том ли виде первоначально построен; в каком ныне существует; и не подвергался ли переменам и несчастьям, не был ли прежде приписан к другому храму, а имен-

но к какому если приписанные алтари, когда и кем ли устроены, чьим старанием и пожеланием и прочее: вид иконостаса: не был ли он обновлен когда и кем; перенесены в наружных частях и внутренних частях храма; ремонт расписка стен перемена Св. Антименс. Достопримечательности храма: чудотворные иконы или по крайней меры особо почитаемы иконы, или замечательные по древности, церковные Сосуды, ризы на иконах священников. Служительские облачения, проповеднические кафедры и т.д. Часовни, здания, находящиеся при храме; капиталы и доходы статьи на содержание храма; не существуют ли местных крестных ходов, и особенных общественных Молений кроме обычных, по всюду совершаемых; Когда и по какому случаю начались они. Посещение церкви и служения в оной Архиереями, а также посещения других почетных лиц духовного и светского звания.

Существующая в Свиршковецком приходе деревянная церковь Св. Покровская; в Клировых ведомостях пишется; что она построена 1765 года но в 7мь томе трудов Историко-Ст. Комитета пишется, что по визитам прошлого века невидно чтобы она была построена тогда. В визите 1790 года и ведомость 1801 года говорит (тоже о той же церкви что неизвестно, когда построена церковь, последний-же документ добавляет, что эта церковь освящена Василием Плотницким, дьяконом Сатановским; визита же т.е. в 1759 году описывая ее в таком виде, как и позднейшая 4я. Визита, добавляет, что эта церковь построена на средства прихожан около 1710 года; таким образом; должно быть существующая ныне церковь эта, та же; что была в 1759 году, и в таком случае, что была она построена в начале XVIII века. В ведомости 1801 года занесен такой факт: Кругом церкви была устроена прихожанами ограда из хороших резных досок; помещик Стадницкий забрал все доски из этой ограды для устройства в своем доме пола, но дал обязательство устроить новую ограду; и действительно, скоро был навезен материал; но случилось в это время присоединение из унии прихожан к православию, и помещик Стадницкий на другой же день после этого события прислал подводы и забрал весь деревянный материал представленный для ограды; - так что прихожане вынуждены были огородить церковь плетнем. В 1830 году церковь из трех купольной – переделана в одно купольную; Стоимость постройки этой церкви

неизвестна; Приписным этот храм к другому приходу никогда не был, и теперь не состоит. В 1862 году как видно из церковной описи, при Священнике Емильяне Ляторовском церковь капитально была ремонтирована на средства прихожан, и поднята выше на каменное основание, стены укреплены столбами, и с наружной стороны церковь обшита была шалевками, крыша везде была покрыта гонтом. В 1868 году и 75 г. при том же священники Ляторовском вставлен внутри храма во всех частях Новый досчатый пол. Поперечная, средняя и Алтарнаяя часть храма тесны; размеры их: 1й, 7+7 сажней и здесь и два окна; 2й 8+8 аршин и два окна больших; Алтарная часть храма 6+6 аршин в три маленьких окна. Престол Дубового дерева в указанную меру; жертовник тоже дубового дерева; на престоле Св. Антиминс желтого атласа священнодействован Преосвященным Евсевием 1855 года марта 16 дня, поднесен; имеется шелковый красного цвета Илитон. Иконостас деревянный, с четырех ярусов с позолоченного резьбою ветхий, в первом ярусе наместные четыре иконы которые разъединяются четырьмя небольшими колонами в готическом стиле; врата обширные, резной работы с позолотою, на них внизу рельефно вырезана фигура в спящем виде праотца Iесея, во втором ярусе помещены две настенные праздничные иконы небольшого размера по 6-вершков каждая, в третьем ярусе помещаются двенадцать икон с изображением на них Св. Апостолов, аршинного размера; в четвертом ярусе находятся разной работы по виду Св. Пророков, но в настоящее время в этом ярусе находятся только шесть таких икон; остальные по их в ветхости сняты; все четыре наместные иконы по ветхости своей, а 1889 при священнике Владимире Бобкевиче, на средства прихожан заменены на новые живописи на холсте, приличны; равно в 1893 г. При том – же священнике Бобкевиче, на средства прихожан приобретено: Иконы большого размера на холсте пять; – и восемь пар, Хоругвь на холсте, парчи и на сукне.

Достопримечательности в храме икон, облачений, иконных риз, священных: сосудов, и других священных предметов никогда не было, и в настоящее время нет. Доходных статей капиталов для храма никогда не было, и нет.

Кроме обычных крестных ходов, общественных молений, других никаких нет и не было прежде.

Посещение церкви Архиереями с 1882 г. было два, а именно: в 1893 году в Августе месяце Преосвященный Іустин, в 1891 году Преосвященный Дмитрий 28 мая в день Ангела покойного Преосвященного Епископа Подольского Викторина умершего в 1882 г. в городе Каменце, по случаю чего Преосвященным Дмитрием отслужена была в храме заупокойная Лития, совместно назначена для встречи Священниками. Из почетных лиц светского звания на посещения храма и приход Свиршковцы. – Вблизи церкви на церковной погосте есть Деревянная колокольня на каменном основании; судя по этой постройке, она была построена в одно время с храмом, на ней есть в настоящее время 6-ть колоколов, 1й 36 S пуд. 2й, – 2 пуд. 15 футо.: 3й 2 пуд. 4й $1^{1/2}$ пуд. 5й 30 фунтов, и 6 й малый 5 фунтов.

Отдел IV й. **Недвижимое Церковное Имущество.**

Недвижимое Церковное Имущество. Церковные Земли – количество и местоположение земель. Перемены земли, захваты, судебные процессы, церковные погосты. Теперешние церкви, и упраздненные. Кладбища старые, упраздненные и новыя; их расстояние от церкви; благоустройство кладбищ. Усыпальницы, ограды и т.п.: замечательные памятники и могилы выдающихся лиц. Церковные угодия: земли пахотные, сенокосные, и другие для пользования притчами удобства, доходность и т.п. Причтов. Помещения. Когда устроены и на какие средства; Значительн[ый] ремонт их, пожары.

В Свиршковецком приходе церковной земли пахотной тридцать три десятины, и усадебной с церковным погостом три десятины; вся пахотная земля находится в трех сменах; в 1й смене 11 десятин, граничат с трех сторон крестьянскими Свиршковецкими полями, а с одной северной с. помещицкой землей, между которыми дорога в лес; почва этой земли глинистая; во 2й смене 11, десятин в общей дороге ведущей в м. Сатанов; граничит с северной стороны с Демковецкими крестьянскими полями, с восточной с землею помещика с. Свиршковец, с южной, и западной сторон с Свиршковецкими крестьянскими полями; в 3й смене 8 десятин, граничит с северной, восточной, граничит из западной стороны Свиршковецкими крестьянскими полями; сенокоса три десятины который спахиваются, граничит с запада помещицкими полями, с северной, и восточной стороны

крестьянскими полями, а с южной лугом, средина которого граница, отделяющая Свиршковецкие земли, от Гусятинских полей. Всю выше поясненную [землю] местный притч пользуется бесспорно согласно изданным Правилам; а именно священник тремя частями, а псаломщик четвертою частью. План и межевая Книга на сию землю, после поверки, произведенной 1868 года уездным землемером Бородином, до настоящего времени не представлены. Перемен земли, захватов, судебных процессов не было, и нет. Церковный погост нынешней церкви содержится в отличном порядке, вокруг обведен каменной оградой, обсаженный вокруг деревьями (ясенями, акациями, и березами. Длина церковного погоста 28 сажень, а шириною 20 сажень; погост примыкает, с восточной, и южной стороны, к священницкой усадьбе; крестов и памятников никаких нет. Кладбище старое, с южной стороны села, расстоянием от церкви; во сто саженях об открытии никто не помнит. Обведено кругом рвом содержится в порядке. С 1889 г. распоряжением Гражданского Начальства Старое кладбище упразднено, а вместо него в том же году отведено новое кладбище на крестьянских полях с Восточной стороны вблизи проезжих дорог в деревню Вербычку; оно обкопано, и осажено вокруг разными деревьями, содержится опрятно. В 1892 г. на средства для прихожан построена на том же новом кладбище Каменная Каплица стоимостью 300 руб. Расстоянием новое кладбище от села около одной версты, а от церкви до двух верст; достопримечательных памятников на старом кладбище нет. Причтовыя церковныя земли довольно удобные; но вести правильно хозяйство не представляется самому притчу выгоднее, почему Земли отдаются на испол[ьзование] местным крестьянам.

До 1886 года все причтовые постройки были настолько ветхи, что дом на усадьбе псаломщика разрушился и псаломщик, с того времени, имеет квартиру в крестьянском общественном доме. Для священника же, в следствии постоянных его священницких настоятельных просьб, был в 1887 году выстроен новый дом, но все таки на неисключительно на средства прихожан, так как часть материала была получена из сада на усадьбе священника. Хозяйственных построек не устраивали, а лишь отчасти ремонтировали, чтобы не разрушились, а до настоящего временные оные постройки ремонтируются, но уже на личные священника средства, которых он издерживал уже до 40 рублей.

Отдел V й. **Движимое церковное имущество**

Церковные, и причтовые Капиталы. Пожертвования. Церковная ризница, и утварь, церковный архив, и библиотека. Значительные пожертвования; или приобретения и др.

По Свиршковецком приходе церковных и причтовых капиталов никогда не было и теперь нет. Пожертвований также не было. Церковная ризница до 1883 года была в высшей степени убога, вследствие крайней ветхости всех церковных облачений. Утварь такая же была; стара и невозможного вида. – См. опис.

С 1883 года, по 1898 г.г. при священнике Владимире Бабкевиче; на пожертвованные деньги по общественному приговору Свиршковецких прихожан из арендных сумм приобретенные в церковь следующие священные вещи:

1, Риза, Атласная малинового цвета золотыми крестами, со всем прибором только без подножника, без набедренника стоимостью 40 рублей.

2я Риза траурная, манчестерская [вельветовая] со всем прибором, и Мишурным оплечием 20 руб.

3е Риза желтой парчи не с полным прибором 20 руб.

4е Риза шерстяная без прибора 19 руб.

5е Риза манчестерская без прибора траурная 16 руб.

6е Риза парчовая желтая с цветами, и со всем прибором 40 руб.

7е Подрясник серого цвета 6 руб.

8е Серебряный потир 84 пробы золочен без прибора 42 руб.

9е Дарохранительница бронзовая с позолотой в виде пятикупольной церкви 32 руб.

10е Напрестольное большое Евангелие Киевской печати обложенное желтою жестью с пятью красивыми фианитами.

10е Малое Евангелие обложено желтой жестью с решорным витиском пяти финифтей Московской печати.

11 е Напрестольные четыре креста, один кипарисный, другой металлический с рельефными орнаментами, третий тоже металлический с финифтями, четвертый крест перламутровый с такими же на нем финифтями и два процессиальных креста, один из них обложено фольгой позолоченной.

12 Лампад больших перед иконами металлических шесть, малых бронзовых пять. Выносных подсвечников, три все металлические,

посеребренные; на престольных четыре подсвечника, на середине храма металлическое большое паникадило, посеребренное в 14 свеч.

13е Кадильниц две бронзовых; сосуд для освящения хлебов, металлический, посеребренный, Водосвятная Чаша желтой меди посеребренная, с крышкой, Мирилицы со всем прибором желтой меди посеребренные, крестильная для крещения младенцев деревянная; брачные свечи металлические с финифтами куплены на средства прихожан 1883 года за 6 руб.

14е Аналогиев всех пять, один простой шкаф для ризницы, и библиотеки церковной, кружек деревянных для сбора и хранения в них церковных денег пять, один простой комод и деревянный ящик для склада братских свеч, один длинный сундук для склада больших свеч сестриц.

15 Ковров простой суконной работы четыре, платков ситцевых восемь, шерстяных семь, утиральников шесть, обрусов четыре, печатей две церковных, и старостинская, погребальные носилки (Мары) одни; и веревки для спускания в могилу покойников.

16 е Об церковном Архиве и богослужебники:

Типикон Московской печати: 1844 г.

Служебник Киевской печати в лист;

Служебник в полулист Московской печати 1860 г.

Служебник 1/8 долю [листа] Московской печати 1843 г.

Апостол в шесть Московской печати 1843 г.

Следованная Псалтирь: М[осковской] печати (18) 42 г.

Такая же Псалтырь в полулист.

Общая Минея в шесть. М[осковской]: П [ечати].:1842 г.

Праздн[ичная] и цветн[ая] [минея] в лист. М[осковской] п[ечати]:1861 г.

Триодион постн[ый] в листах М[осковской] п[ечати]1841 г.

Цветн[ая] триодь в лист М[осковской] печат[и] 1850 г.

Октоих в двух частях М[осковской] п[ечати]1854 г.

Октоих в лист Почаевск[ой] печати

Требник в лист. М[осковской] печат[и]

Требник 1/8 долю Почаевск[ой] печат[и] 1869 г.

Дополнит[ельный]: требн[ик] 1/8 долю Поч[аевской] п[ечати]1869 г.

Книга Молебн[ых] пений ½ листа Киевск[ой] п[ечати]1891 г.

Нотн[ый] обиход ½ л[иста] Московск[ой] п[ечати]1865 г.

Ирмологий ½ л[иста] Московск[ой] печ[ати]1838 г.

Трикнижк[и]Молебн[ых]пенийвд[ень]Р[ождества]Христ[ова]: две из них. Моск[овской] печати, а одна – Петерб[уржской]

Книга М[олебных] пений в день восшествия на престол и коронации Государя М[осковской] печ[ати]

Две книжки о присоед[инении] иноверцев синодальной типографии 1838 г.

Чин поминовен[ия] правос[лавных] воинов М[осковской] п[ечати] 1851 г.

Реестр о поминовении усоп[ших] М[осковской] п[ечати] 1861 г.

Чин о присоединении из евреев М[осковской] п[ечати] 1838 г.

Акафестник ½ листа Почаевск[ой] п[ечати] 1863 года

Акафист Покрову Б[ожьей] М[атери] 1/8 долю К[иевской] п[ечати] 1862 г.

Краткое изображение церк[овного] устава 1867 г.

Молебник Чудесн[ого] Спасения Государя Императора и всей Августейшей фамилии 17 октября 1886 года.

Книги Св[ятого] Писан[ия].

Библия на словянском наречии П[очаевской] печ[ати]1816 г.

Новый Завет славян[ской] печати синод[альной] печати 1863 г.

Книги свят[ых] отц[ов] никаких нет.

Пространный Катехизис М[осковской] п[ечати] 1860 г.

Православн[ый] исповед[ник] веры в Царьграде Св[ятого] Петра 1819 г.

Христианское Богословие иеромонаха Ювеналия Московск[ой] печати 1826 г.

Сокращения нравствен[ного] богословия Синодальной типографии 1805 года

Правило пасторское профессора Давида Подгурского Киев[ской] п[ечати] 1843 г.

Разговор между испытующим и уверенным [о православии] печать Моск[овской] печати 1843 г.

Слова Преосвящен[ного] Кирилла к Подольской пастве

Три книги сочинений и переводов Преосвященного Евсевия

Слова поучения и речи Преосвященного Леонтия

Симфония: три книги в бумаж[ном] переплете

Краткое пастырское увещание об оспопрививании
Книга об опознании бешен[ной] собаки
Раскольники и острожники [очерки и рассказы известного русского публициста и прозаика Федора Васильевича Ливанова] 3-4 т[ома]
Инструкция церк[овным] старостам [18]95-[18]96 гг.
Повседневн[ые] проповед[и] 2 ч[асти] соч[инения] Дьяченко
Полное собрание поуч[ений] Якимова в 1й кн.
Брошюры Свечн[ой] операции 1883 г.
Кат[алог] книг синодальн[ой] тип[ографии] 1882 г.
Апелляция к папе Льву XIII русского униатск[ого] Священ[ника] Иоанна Наумовича [18]83 г.
Три вед[омости] о взносах священ[ика] Беднаровск[ого]
Статистич[еские] Труды [Подольского епархиального] ист[орико-статистического] комитета [18]88 г.
Служба с акаф[истом] Св. Владимиру [18]88 г.
Книга священника Павницкого [18]88 г.
Книжка 7 проповед[ей] митр[ополита] Список
Брошюра «Правда об унии»
Брошюра «Пятидесятилетие Воссоединения унии»
Устав Эмеритальной кассы
28. Церковный устав граждан[ской] печати
29. Книга о расписании родства В[ильненская] печ[ать] 1897 г.
30. Карта Подольской Епархии
О хозяйственных документах
Проект составленный в 1846 года
Архивные документы
Метрические книги с 1799 года
Обыскные книги – с 1868 года
Исповедные росписи с 1816 года
Приходно-расходные книги с 1840 г.
Клировые ведомости с 1881 года
Церковная опись - // - с 1848 года
Приходно-расходн[ая] книга попечит[ельства]1874 г.
Епархиальные ведомости с 1865 г.
Церковные ведомости – с 1886 года.

Отдел VI [й] **О Причте.**

Исторические сведения о священно-церковнослужителях, кто и сколько времени служил в приходе и полезная деятельность в приходе. Перемены в составе притча, кто с какого времени на службе при настоящей церкви, где обучался; куда перемещен, или вновь определен, где получили образование; когда выдали; об умерших вписать некролог. Награды, особенные подвиги и заслуги на пользу церкви, прихода и общества, перемены в содержании притча, в жалованьи и доброхотных даяниях, в доходности земли. Судьбе.

В Свиршковецком приходе с 1717 год. по 1898 г. были ниже следующие священники. 1-й Священник Феодор Бояновский о котором нет сведений его поступление в Свиршковецкий приход; лишь имеются , по документам сведение, что он умер 1717 г. 2-й священник Кодрат Сосновский был с 1717 г. по 1760 год. Рукоположенный в 1717 году по презенте Михаила Потоцкого, воеводы Волынского. 3-й Священник Феодор Замечинский, с 1782 года по 1816 гг. 4-й Священник Іоанн Стрельбицкий с 1816 г. по 1830 г. 5-й Священник Іоанн Ляторовский с 1830 гг. по 1855 г. 6-й Священник Филимон Слогоцкий с 1855 г. по 1859 г. 7-й Священник Емельян Ляторовский с 1859 г. по 1880 гг (и закончивши семинарию – [допис зроблено на полях тексту]. 8-й Священник Андрей Моралевич с 1879 г. по 1882 г. из окончивший Семинарию (и среднего отделения духовного училища [допис зроблено на полях тексту]. 9-й Священник Владимир с 1882 г. раньше с 1869 г. был диаконом в м. Чемеровцах, затем в с. Ивахновцах Каменецкого уезда и в м. Черно Остров Проскуровского уезда. О Священниках 1, -2, -3, - 4, - 5, - и 6 об них нет сведений их образования. Подвига, заслуги в пользу церкви 10[я] и прихода и награды священников бывших раньше в приходе. С Свиршковцах ничего неизвестно за отсутствием всяких сведений.

Нынешний священник Владимир Бобкевич из наград имеет набедренник и скуфию, за пастырскую деятельность в приходе и за заботу о церковной школе, которая поставлена отменно. До назначения жалованья причтом Подольской Епархии, Средства их составлялись из добровольных подаяний и приношений прихожан, и из плодородия земли, но таких средстве было недостаточно, и особенно в таких приходах как Свиршковцы, где священнику необходимо было превратится в чернорабочего крестьянина, и с утра

до поздней ночи работать на поли то сохою, то плугом, то серпом и пр.; Теперь же, когда священник обеспечен казенным жалованием, ему стало легче; и он не пренебрегая конечно посильным, физическим трудом, стал стремится к тому, чтобы возможно лучше исполнять свои пастырские обязанности, вследствие этого и паства стала смотреть на священника не как на «попа» требоисправителя (не исключительно) и равным образом, как на учителя веры. Доходность земли заметно не уменьшилась, особенно, если она по возможности удобряется; доброхотные даяния прихода если не увеличились, то во всяком случае не уменьшились.

Отдел VII й. О школе, читальне и собеседовании [текст в документі закреслено].

О церковно-приходском попечительстве, братстве и о благотворительных учреждениях. Церковно-приходское попечительство, и братство; Когда открыты, кем и чем обнаружилась их деятельность, какие средства. благодельные; когда кем открыты, на чьи средства содержится и сколько в ней находится призреваемых лиц: мужского и женского пола. Больница когда открыта, где помещается, на чьи средства содержится с показанием числа кроватей для больных. Другая благотворительность учреждений, и их открытие.

Церковно-приходского попечительства в приходе с. Свиршковцах не существовало и теперь нет, Церковное братство существует издавна; в состав его входят и мужчины, и женщины, и так сказать, видимый знак сего вступления в братство слушать приносимая в церковь Свеча «братская». Цель «братства» заботится об украшении храма приходского; вследствие этого, время от времени на ту или иную нужду храма оно собирает по всему селу подаяния и деньгами, и натурою, и по местному обычаю, отправляют некого человека из братства до 6-ти в соседние села в дни их престольных праздников, для сбора пожертвований. В год собирается некоторая сума до 10-15 руб.; которые всецельно идут на нужды храма. Богадельней и больниц в Свиршковецком приходе нет.

Отдел VIII й. **О школе**

Школы читальни народные чтения и др. Школы церковно-приходские, школы грамоты, министерская и др. В приходе

когда школы открыты, где помещались и теперь помещены, кем содержались и сколько обходилось со времен открытия ежегодно. Какие были учителя. Кто из причта занимался в школе. Обучение школьного дела или затруднения школьные торжества и невзгоды. Ежегодные приемы учеников, их выпуски. Народные читальни, собеседования и др. Когда и кем ведутся, как посещаются народом и т. д.

В первой половине настоящего XIX ст. в приходе с. Свиршковцы чего либо подобного на школу не было наверно, и такое предположение тем более верно, что с 20-30 годов в приходе нет ни одного человека грамотного. В 2й половине, и именно около 6-7-8 годов по настоянию Благочинного округа Александра Левицкого, были собираемы в зимние время года в квартиру псаломщиков Субчинского, и Кушицкого мальчики для научения грамоты, вознаграждения за труды не платились; Псаломщики довольствовались тем, что мальчики приносили им воду, рубили дрова и проч. Но от такой науки плодов никаких не было и потому и такое обучение было оставлено. В 1873 г. по 1878 год школы никакой не было; в помещении школьном, устроенном на крестьянской усадьбе около 1870 г. Старанием священника Емельяна Ляторовского жили бездомные Свиршковецкие крестьяне. В следствии неосторожности с огнем жильцов, крыша этого здания сгорели, и дом был без крыши долго оставался. В 1880 году, когда Епархиальное начальство настаивало на открытии школы, крестьяне предложили еврею Кабатчику в счет следуемой обществу арендной сумы, отремонтировать полуразрушенное школьное здание. Это было кое как и сделано евреем; здание было готово. В 1882 году, при священнике Владимире Бобкевиче это здание мало-помалу начало приспосабливаться для школы. Изготовлены скамьи, доски и пр. И 1887 году открыта школа грамоты. В том же 87 году было в школе 27 учеников (мальчиков), 1887 г. было 30 мальчиков и 9 девочек, 1889 г. было 38 мальчиков и 14 девочек. В том же 89 г. был выпуск с льготным свидетельствами, 4 мальч[ика] и 3 девочки в эти годы под руководством священника Бобкевича обученением занимался паломщик Зелинский, который получал за свой труд по 6 руб. в учебный месяц. В 1890 г. было в школе 40 мальчиков и 20 девочек, в этом году был выпуск 1, мальчик и 3 девочки. В 1891 г. было в школе 39 мальчиков и 12 девочек, из них окончили школу 2 мальчи-

ка, и 1 девочка, в эти годы учительствовала Елена Халийжейкова, окончившая городское училище, получала тоже 6 руб. в учеб. Месяц и имела стол у священников безвозмездно. 1893 году было в школе 32 м. и 12 д. Выпуску не было. В это время была учительницей Мария Королевская; оклад жалования был тот же. В 1894 году было в школе 40 м[альчиков] и 6 д[евочек]. Был выпуск из 7 мальчиков и 4 девочек. В 1895 г. было в школе 40 маль[чиков] и 7 девочек из них выпущено 12 мальчиков. В 1896 году было в школе 37 мальчиков: и 10 девочек. Из них выпущено 10 мальчиков и 1 девочка. З 1894 по 1896 г. включительно учительствовал крестьянин села Крикова Филипп Каминский с окладом жалованья по 6 руб[лей] в учебный месяц. Учитель Каминский из окончивших церковно-приходскую школу с. Крикова. В 1897 г. было в школе 38 м[альчиков] и 6 девоч[ек] Из них выпущено 9 мальч[иков] и 1 девочка. В 1898 г. в школе было 36 м[альчиков] и 7 девоч[ек]. Из них выпущено 9 мальч[иков] и 1 девочка. Учительствовал местный помещик Феодор Голубовичь домашнего образования за учебный месяц выдавалось ему жалованье из Бережанского Волосного правления по 12 руб[лей] и 3 руб[ля] на освещение, а законно учителю за учебное время 20 руб[лей] кроме местных средств отпускаемы по приговору от 1895 г. 14 января, было получено из земских сумм через отделения Епархиального училищного Совета, и Синодальных, на содержание школы, и учителям всего с 1890 г. по 1898 гг. включительно на ремонт 195 руб[лей], а на добавку к жалованию учителя 155 руб[лей] Итого 350 руб[лей]. С 1887 по 1898 г. в школе было 512 учеников: 403 мальчика и 109 девочек, из них окончило с льготным свидетельством 45 мальч[иков]: и удостоверением 10 девочек. Всего окончили 55 человек. В 1897 г. 16 марта приговором общества крестьян с. Свиршковцы было отчуждено готовое, просторное здание для школы; раньше (то была корчма здан[ие] деревян[ное]). И в настоящее время обучение с 1897 г. производится в новом здании, которое уже совершено приспособление для этой цели. Школьная библиотека состоит из книг, учебников, и книг для их классного чтения, все получены разновременно из училищного Епархиального Совета, всего 359 книг. Народныя чтения и собеседования с 1897 г. ведутся аккуратно священником Владимиром Бобкевичем, начинаются они обыкновенно с ноябре месяце и продолжается до марта, они бывают по силе церковных служб, и отдыха. В праздничные и Воскресные дни с 2 часов дня до 5 вечера.

ДОДАТОК №2

От Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета

Вопросы для составления историко-археологических и статистических сведений по приходу села Свиршковец округа Каменецкого уезда

Как увеличилось население за последнее столетие?

Годы	Православных										Католиков всего было	Евреев всего (приблизит.).	Других вероисп. (приблиз.)
	Родилось			Браков было	Умерло			Всего населения было					
	Муж.	Жен.	Итого		Муж.	Жен.	Итого	Муж.	Жен.	Итого			
1739	20	18	38	5	15	5	20						
1800	21	11	32	10	8	6	14						
1810	161	187	348	78	155	155	310						
1820	145	150	295	74	133	133	266	266	256	522			
1830	182	191	373	65	110	114	224	311	336	647	-	-	-
1840	134	166	300	91	161	200	361	290	314	604	-	-	-
1850	167	160	327	82	153	154	307	304	308	612			
1860	167	163	330	75	136	162	298	284	324	608			
1870	206	220	426	99	143	135	278	375	388	763			
1880	205	222	427	87	162	202	364	418	431	849	-	-	-
1890	264	235	499	109	178	157	335	532	503	1035	720	40	-

Кароєва Т. Р.
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри культури,
методики навчання історії
та спеціальних історичних дисциплін
Вінницького державного педагогічного
університету ім. Михайла Коцюбинського

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІННИЦЬКОЇ ТОПОНІМІЇ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ІМПЕРСЬКОЇ ВІЗІЇ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ (1830-ТІ – 1917 РР.)

У статті висвітлюється трансформація вінницької топонімії в умовах формування єдиного імперського інформаційного та символічного простору. Нижня хронологічна межа дослідження обумовлена уніфікацією зовнішнього вигляду міст російської держави, що запроваджувалася Будівельним статутом 1832 р. На Правобережній Україні процес підсилювався прагненням влади утвердитись на колишніх теренах Речі Посполитої. Підкреслюється здатність вінницької міської влади, попри функціонування в контексті монархічно-православної ідеології, тримати свою номінативну інтонацію в топонімії.

Ключові слова: *Вінниця, топонімія, простір, архітектура, карти.*

Назви вулиць та площ порівняно нещодавно стали не просто орієнтирами, здатними полегшити пошук якогось конкретного місця, нині вони є справжніми маркерами соціальних і політичних змін у житті суспільства. Але до XIX ст., часу становлення національних держав, європейська урбаністична традиція не знала системного втручання в міську топонімію.

У Вінниці, як і в усіх середньовічних містах, урбаноніми виникали природним шляхом й обумовлювалися місцевими особливостями рельєфу, транзитними шляхами, наявністю прикметних споруд, локалізацією мешканців за професійним заняттям або прізвищами найвідоміших жителів та володарів будинків. Саме такою була вся давня топонімія Старого міста, яку ще наприкінці XIX ст. активно використовували місцеві меш-

канці, хоча чинники, що її обумовлювали, уже значною мірою зникли. Наприклад, вулиці називалися Ярмаркова та Прогонна, хоча головна міська ринкова площа перемістилася на правий берег ще в 1799 р. Продовжувала існувати вулиця Мельнична, хоча водяні млини на Південному Бузі вже втратили економічне значення. На Новому місті назви також відбивали місцеву специфіку. Вулична радіальна система формувалася навколо ринкової площі, зорієнтованої на замок на острові Кемпа та магістральну дорогу, так званий Вінницький гостинець. Кожна з трьох радіальних вулиць мала свій колорит. Колишня вулиця Довга поступово трансформувалася в Торгову, де зосереджувалася міська торгівля. Вулиця Нова з появою капуцинського кляштору перетворилася на вулицю Капуцинів, де розташовувалися також єзуїтський та домініканський монастирі. Будинки місцевої шляхта локалізувалися навколо вулиці Шляхетської. На провулку Рабинському, що був західною межею мікрорайону Єрусалимка, традиційно проживали вінницькі рабини.

Сама вулична мережа міста тривалий час розвивалася спонтанно й практично не залежала від зусиль міської влади, ніяк нею не регулювалася. Вона визначалася кордонами давніх спадкоємних володінь шляхти та міщан. Червону лінію забудови було складно визначити, оскільки більшість будинків розташовувалися на території садиб довільно, як правило, з відступом від самої вулиці. Лише поступово зі зростанням кількості міського населення, зменшенням розмірів садиб та потребою впорядкування забудови почало поставати питання трансформації міського простору.

Рішучі зміни відбулися після чергового поділу Речі Посполитої, коли терени Правобережної України потрапили до складу Російської імперії. Вінницю спочатку визначили губернським центром, згодом повітовим, спробували реорганізувати її правобережний простір, формуючи нове центральне ядро, де мали розташовуватися адміністративні будівлі. Але системне втручання та перекроювання вуличної системи за імперськими канонами її зачепило пізніше. Сьогодні нам відомі кілька схематичних планів міста, складених російськими чиновниками на межі XVIII–XIX ст. Вони засвідчують доволі вільне спрямування

вулиць, обумовлене насамперед рельєфом місцевості. Нове впорядкування мало запропонувати просту та зрозумілу орієнтацію на місцевості. До прикладу, план 1837 р., народжений у креслярні Санкт-Петербурга без будь-якого ознайомлення з місцевими природними та культурно-історичними особливостями, пропонував такий химерний містобудівний вигляд Вінниці, який і досі викликає здивування.

Лише за генеральним планом, затвердженим у 1839 р., почали прокладати та вирівнювати вулиці в центральній частині Нового міста. Вони планувалися по «живому», без урахування історичної забудови. Так з'явилися обриси сучасних вулиць Мури, Михайла Кропивницького, Олександра Соловйова, Миколи Оводова (нижня частина), Григорія Сковороди (нижня частина), Театральна (нижня частина). Вони іноді не дуже зручні, особливо взимку, з огляду на нерівний рельєф. Усередині кварталів і досі залишаються будинки, підпорядковані старому плануванню.

Усі ці трансформації відбувалися у контексті впровадження в життя затвердженого Миколою I Будівельного статуту (1832), який вперше в Російській імперії встановив правила розбудови міст та облаштування у їх межах вулиць. Під його впливом розпочалося також впорядкування та систематизація назв вулиць. Міський простір усієї Російської імперії заряснів Купецькими, Дворянськими, Миколаївськими, Олександрівськими, Петропавлівськими вулицями, особливо активно цей процес йшов на колишніх територіях Речі Посполитої, де намагалися позбутися асоціацій з польською спадщино. І Вінниця не стала винятком із цього правила. Через брак архівних джерел поки не можемо встановити, коли у топонімії Нового міста з'явилися нові назви, але у документах 1850-х рр. спостерігається паралельне використання старих і нових назв.

Лише на Старому місті, що тоді вже вважалося передмістям, залишилися історичні назви, обумовлені його давнім розвитком. (Хоча, варто вказати, що специфічний річпосполітський вплив тут був слабким.) Дуже складно сьогодні локалізувати місцеві вулиці за назвами, бо відсутні докладні карти, а схематичні плани (експлікації) земельних ділянок дозволяють скласти лише

загальну картину напрямків. Тодішня, як і сучасна, схема староміських вулиць є дуже плутаною, їхній напрямок довільний, тому зіставити сукупність експлікацій та схему вулиць непросто. Зрозумілим є те, що Дубовецьку слобідку із заходу на схід перетинали (починаємо з північної вулиці й далі на південь): Велика Провіантська, Довга, Ярмаркова, шлях на Малі Хутори, Георгіївська, Жмеринська, Лагерна, Південна алея (південна межа міста). З них на ближнє Старе місто точно виходили: Довга, Ярмаркова, Георгіївська. Інші ж простежити не вдається. З півночі на південь Дубовецьку слобідку перетинали вулиці Покровська, Очаківська, Житомирська (нині частина вул. Данила Нечая), провулок Дубовецький та вулиця Богдана Хмельницького. На ближньому Старому місті від річки на південь простягалися такі вулиці (у напрямку із заходу на схід): Велика Петропавлівська (ліворуч від церкви Св. Миколая), Забузька (праворуч від церкви), Прогонна, Велика Павлівська, Висока, Мельнична. Останню вулицю, як уже згадувалося, можна локалізувати, прив'язавши її до млинів, що височіли на річці навпроти Палієвого Яру. Треба пам'ятати, що планування Старого міста довільне, вулиці пролягали не паралельно одна одній. Експлікації фіксують чотири вулиці навколо кварталу, де розміщена ділянка землі, тому є можливість скласти лише приблизну послідовність розташування топонімів.

Деяким периферійним топонімам Нового міста також вдалося зберегти свої назви упродовж XIX ст. Наприклад, площа Каліча, вулиці Велика та Мала Кладовищенські, Велика та Мала Скельні, Браїлівська та Літинська дорога, мікрорайони Садки та Єрусалимка. А от центральна частина вже була вписана в російський контекст: Поштова, Торгова, Бульварна, Дворянська, Купецька, Монастирська вулиці тощо.

Реформа міського самоврядування 1870-х рр. сприяла пожвавленню цілеспрямованих дій місцевої влади з благоустрою міста. Після появи залізниці Подільське губернське правління в 1874 р. затвердило новий перспективний план розвитку Вінниці, який уточнили у 1881/82 рр. Окрім Нового та Старого міста, план містив новий мікрорайон, що виник у напрямку до залізниці – Замостя [2, арк. 7]. Рішення розвивати міський простір

на схід не було новим. Подібна ідея обговорювалася всю першу половину століття, але тепер вона набула чіткого змісту. Цей мікрорайон мав містити індустріальний і військовий кластери. Його планування вирізняла чітка квартальна забудова, докладний план якої окремо розробили у 1884 р. [1, арк. 88-91]. Назви вулиць були типовими для всього імперського простору. Крім вже звичних повторюваних Дворянської, Купецької, Поштової, Соборної додали Вокзальну, Миколаївську, Олександрівську, Михайлівську, Георгієвську тощо. Наступний великий містобудівний крок утілили міські гласні в 1906 р., коли затвердили проєкт нового мікрорайону Слов'янська сторона (нині Слов'янка) [3, арк. 93-93], де згодом розпланували вулиці з відповідними назвами: Чеська, Польська, Болгарська, Сербська тощо. Така тенденція була новою для Вінниці, але цілком відповідала позиціонуванню Російської імперії як захисниці слов'янських народів. Поодинокі перейменування відбувалися, як правило, з ювілейної нагоди, наприклад, у 1901 р. до 200-річчя від дня народження О. І. Пушкіна (1899).

На 1911 р. у Вінниці (без передмість) було 76 вулиць (із них 11 провулків) та 9 площ із назвами [4, с. 164].

Широкомасштабне втручання у вуличну топонімію міста відбулося наприкінці 1910 р. у контексті підготовки до 300-річчя володарювання династії Романових (1613–1913). Міська дума створила археологічну комісію, до складу якої увійшли гласні Павло Адріанов (колишній чиновник міністерства народної освіти), Микола Оводов (міський голова), Андрій Благовіщенський (секретар міської управи), Іоанн Шипович (священник) [5, с. 2]. Під керівництвом останнього, який виконував роль своєрідного історика міста, здійснили пере(на)йменування вулиць. Усього замінили 69 з 85 міських топонімів (81,2 %), тобто комісія майже повністю переозначила місто.

Члени комісії, як було заявлено, «намагалися в такий спосіб розвинути в городянах місцевий патріотизм» [5, с. 2] (щоправда, в монархічно-православній парадигмі). Орієнтиром для роботи була книга «Подолия» П. М. Батюшкова. Правду кажучи, останній був лише видавцем монографії, але в історіографії з книгою частіше асоціюють саме його прізвище, а не

автора – професора Київської духовної академії М. І. Петрова. Монографія, створена за сприяння центральної влади, цілком очікувано містила відповідні монархічні наративи. Вінницькі гласні, не будучи фаховими істориками, сліпо наслідували всі сюжети книги. Намагаючись надати топоніміці міста регіональний характер і продемонструвати вірнопіддану позицію, вони назвали чимало вулиць іменами руських князів. Якщо вибір Олега та Ігоря, Володимира Великого та Ярослава Мудрого є зрозумілим і з сьогоднішньої точки зору, хоча би з огляду на їхню державницьку діяльність, то імена князів Давида, Ростислава, Мстислава, Святослава дещо дивують. Останніх вибрали, бо за тодішніми уявленнями вважалося, що вони правили на землях, де згодом, через століття, виникне Вінниця. І справа не в тому, що сьогодні змінилося трактування історії наших теренів, а в прагненні членів комісії надати історичності місту саме в такий спосіб. «Місцевий патріотизм» охоплював надто широкі хронологічні межі (до появи міста). Відповідно до імперської історіографії типовими формулами обґрунтування ставали фрази на кшталт «В пам'ять Олега, який силою та переговорами прилучив населення теперішнього Поділля до Київської Русі» (про провулок Князь-Олегівський).

Серед 38 реальних історичних осіб, на честь яких обрали топоніми, 18 належали до монархічного середовища, 12 – вищого російського службового або військового прошарку, 4 – релігійних православних постатей. На карті міста з'явилися імена тільки одного вченого – Миколи Пирогова (хоча його поява зумовлена насамперед фактом володіння маєтком під Вінницею, а вже потім науковою кар'єрою), двох письменників – Льва Толстого та Миколи Гоголя, одного вінницького благодійника – Цаля Вайнштейна. Щодо останнього, то треба віддати належне вінницьким гласним, які, попри певні державницькі упередження, меморіалізували єврея.

Більшість нових топонімів звеличували російську державу. Романових прославляли Миколаївський проспект (центральна вулиця), Катеринінська, Петра Великого, а також 19 лютого (відміна кріпацтва) та 17 жовтня (маніфест 1905 р. «з вдосконалення державного порядку»). Імена відомих російських

військових діячів Петра Апраксіна, Михайла Кречетникова, Петра Багратіона, Олександра Суворова підтримували цей порядок. Саме з цими іменами була пов'язана історія російської армії на Вінниччині, тому їх й обрали. Не обійшли увагою вищих російських чиновників – голову Ради міністрів Російської імперії Сергія Вітте, київських генерал-губернаторів Дмитра Бібикова та Олександра Безака, подільського губернатора Олександра Ейлера. Серед імен української культури легітимними визнавалися Богдан Хмельницький, Іван Богун та Адам Кисіль. Релігійний контекст місцевої історії уособлювали захисники православ'я на Поділлі – митрополит Петро Могила, єпископи Гедеон Балабан та Віктор Садковський.

У наступні роки пере(на)йменування продовжувалось. Гласні увічнили в топонімії осіб, які мали особливі заслуги перед містом: благодійника Петра Раллі, лікаря Людвіга Малиновського. А от поява вул. Шевченківської, тобто символічного маркера українськості простору, спонукає до роздумів. (Присутність у міській топонімії імен Богдана Хмельницького та Івана Богуна, слів «козацький» та «запорізька» не мали такого подразнювального ефекту.) Як відомо, після 1910 р. почалася нова хвиля переслідування українського громадського руху, яка підсилилася із забороною в січні 1914 р. відзначення 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Тоді постає питання: «Коли у Вінниці з'явився цей топонім?». У документах міської думи не виявлено жодного натяку на його обговорення. Зважаючи на те, що граф Дмитро Гейден, один із найвпливовіших міських гласних, був серед членів Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника поету в Києві 1913 р., можемо припустити, що цю ідею він репрезентував і на місцевому рівні. Принаймні міська влада запровадила назву в топонімії, попри підсилення антиукраїнської риторики. Це спостереження є важливим, оскільки заведено вважати, що українська громада Вінниці до 1917 р. мала слабку національну свідомість.

Відреагували у Вінниці й на початок Першої світової війни. Логічно, що з перейменуванням Санкт-Петербурга в Петроград, назву змінила відповідна вулиця, а от одна з перспективних вулиць на Старому місті стала Ґданською. Як відомо, польський

Ґданськ втратив історичну назву в 1793 р., з другим поділом Речі Посполитої, коли Пруссія анексувала ці землі. Відтоді місто до 1945 р. називалося Данциґом. Вінницька міська влада в умовах війни по-своєму продемонструвала свою позицію.

Отже, загальною тенденцією трансформації вінницької міської топонімії модерного часу було її вписування у загальноросійський контекст. Незмінною залишалася лише більшість назв перемість, вочевидь тодішня ідеологія перекроювання міського простору не охоплювала ці напівсільські підміські терени. Підтримка з боку держави краєзнавчих студій позначилася в топонімії регіональним характером назв, вписаних в загальноросійський контекст знаменитої тріади «православ'я-самодержавство-народність». Тобто навіть місцевими назвами міський простір вписувався у російське культурне середовище. На тлі цього треба віддати належне міським гласним, які намагалися все ж надати топонімії вінницької тональності.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-262. Оп. 1. Спр. 9. 286 арк.
2. Там само. Спр. 13. 361 арк.
3. Там само. Спр. 17. 218 арк.
4. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. Отд. 3. Каменец-Подольск, 1911. 96, 218, 66 с.
5. Перечень переименованных улиц г. Винницы с объяснением комитета Винницкой археологической комиссии. Винница, 1911. 12 с.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Том 4

До 70-річчя від дня народження професора Анатолія Григоровича Філінюка

Формат 60x84/16. Умов. друк. арк. 33,6.
Друк принтерний. Папір офсетний.
Зам. №169. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 30б, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302.
Тел./факс: (03849) 3 90 06, тел. (067) 381 29 43.
E-mail: aksiomaprint@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.